ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 75
Том 1

Видавничий дім «Гельветика»
2025

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Лісеєнко Олена Василівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Алісаускіене Мілда *– доктор соціальних наук, професор*
Бендаравечіне Ріта *– доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор*
Ендріулайтіене Ауксе *– доктор психологічних наук, професор*
Тавровецька Наталія Іванівна *– кандидат психологічних наук, доцент*
Терешкінас Артурас *– доктор соціальних наук, професор*
Хижняк Лариса Михайлівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Яковлев Денис Вікторович *– доктор політичних наук, професор*
Волошенко Марина Олександрівна – *доктор педагогічних наук, доцент*
Кузьменко Вячеслав Віталійович *– доктор філософських наук, професор*
Деркач Лідія Миколаївна *– доктор психологічних наук, професор*
Асєєва Юлія Олександрівна *– доктор психологічних наук*
Яковлева Лілія Іванівна *– доктор політичних наук, професор*
Корсакевич Святослав Сергійович *– доктор філософії з психології*

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») зі спеціальностей: С4. Психологія, С5. Соціологія відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 7 від 28.07.2025 року)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакція суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1552 від 09.05.2024 року (Ідентифікатор медіа R30-04408)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій» (вул. Інглезі, буд. 6/1, оф. 135, м. Одеса, 65101, info@iei.od.ua, тел. (093) 120-27-72).

Періодичність виходу: 12 разів на рік.
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька.

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216 © ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2025

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Yeremenko O.V.
THE STIGMATIZATION OF VETERANS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN DISCOURSE: SOCIOCULTURAL MECHANISMS AND GENDER DIMENSIONS 11

СЕКЦІЯ 2
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Кузьмук О.М.
ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ 16

Maltseva K.S.
MEASUREMENT INVARIANCE DEBATE: WHERE IT'S AT AND WHAT IT MEANS FOR TEACHING RESEARCH METHODS 22

Черкашина Т.О., Черкашина Є.К.
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ДОСЛІДЖЕННІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ 27

СЕКЦІЯ 3
СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Балаж А.В.
РОЛЬ БЛОГЕРІВ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ У СУЧАСНОМУ МЕДІАПРОСТОРІ 32

Габчак С.Є.
СОЦІОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ВПЛИВУ ТУРИЗМУ НА РЕГІОНАЛЬНУ СТІЙКІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ (НА ПРИКЛАДІ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ) 38

Горпинич О.В., Постой О.О.
ІТ-РЕКРУТИНГ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ 43

СЕКЦІЯ 4
СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

Змій Л.М., Малик О.С.
ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВОЇ РЕПУТАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ: РОЛЬ МЕДІА ТА ЦИФРОВИХ КОМУНІКАЦІЙ 48

Лобанова А.С., Черноус Л.С., Шимко І.М.
СОЦІАЛЬНІ ТРАВМИ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ХАРАКТЕР, ВИДИ, НАСЛІДКИ І ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ 55

Михайлов В.С., Панченко В.М., Єфімова В.В.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПОТРЕБ ОСОБИСТОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР 62

Опанасюк Т.А., Опанасюк Е.В.
СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНФЕСІЙНОГО ПРОСТОРУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 69

Роман С.С.
КОНТРАБАНДА В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ 75

Смаглюк О.А.
СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ РАННІХ СТАТЕВИХ ВЗАЄМИН
ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ 81

Сусська О.О., Королько В.Г.
КРЕАТИВНІСТЬ VS МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ У ВИКЛАДАННІ
ДИСЦИПЛІН ГАЛУЗІ ЗНАНЬ «СОЦІАЛЬНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ» 86

СЕКЦІЯ 5
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Пухно С.В.
ПСИХОЛОГІЧНА ПРОСВІТА ПРЕДСТАВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ
УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
ХІХ СТОЛІТТЯ 91

Черножук Ю.Г., Новицька К.В.
КРЕАТИВНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ 96

Шевченко С.В., Погорілий С.О.
МОВЛЕННЄВЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ЧЕРЕЗ ПЕРЕВАЖАННЯ КУЛЬТУРНОГО
МЕДІАТОРА (ЕМОДЗІ) У ПИСЬМОВОМУ МОВЛЕННІ 101

СЕКЦІЯ 6
ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Будяченко О.М.
ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ:
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИКИ 106

Васюк К.М., Боженко В.Г.
МОТИВАЦІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ
У ЗДОБУВАЧІВ ЗВО З РІЗНОЮ МОТИВАЦІЙНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ 114

Карповець М.В., Пасічник І.Д.
ВПЛИВ ПЕРФОРМАНСУ НА МЕТАКОГНІТИВНЕ УСВІДОМЛЕННЯ СТУДЕНТІВ
У ВИЩІЙ ШКОЛІ 121

Мар'яненко Л.В.
ПІЗНАВАЛЬНО-ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ УЧНІВ В УМОВАХ ОСОБИСТІСНОЇ
НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: БЛОКАДА І РОЗКРИТТЯ 128

Невмержицький В.М.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОФОРМЛЕННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ 136

Панасенко Е.А., Тимарєв Д.В.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ
ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ 144

Турубарова А.В., Бобилева Я.В.
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ КОЛЬОРУ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ЛЮДИНИ В ОНТОГЕНЕЗІ 151

Ярощук Н.П., Козігора М.А.
ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН 157

СЕКЦІЯ 7
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Андріеті А.В.
ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ У БОЙОВИХ УМОВАХ ПІД ЧАС ПАНІЧНОЇ АТАКИ 164

Артюхова О.В.
ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ ЧЛЕНІВ СІМЕЙНОЇ СИСТЕМИ У ПЕРІОД ПЕРЕЖИВАННЯ ДИТИНОЮ ПІДЛІТКОВОЇ КРИЗИ 168

Афанасьєва Н.Є., Світлична Н.О., Бєляєва Н.Є.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ 174

Buherko J.M., Lypka A.O.
EDUCATIONAL SPACE AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF REFLECTIVE COMPETENCE OF FUTURE SOCIO-HUMANITARIAN PROFESSIONALS 179

Власюк В.І.
РОЗУМІННЯ ТВОРУ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА 185

Володарська Н.Д.
МОЖЛИВОСТІ МЕТОДУ ГЕНОГРАМИ В АКТИВІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬОЇ РЕСУРСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЖИТТЄВИХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ 191

Волонтир Л.М.
ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ДИСТАНТНИХ СІМЕЙ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У ШВЕЙЦАРІЇ: РЕСУРСИ, ВИКЛИКИ ТА ІНТЕРВЕНЦІЇ 196

Волошина В.В., Долинська Л.В.
ТРАНСФОРМАЦІЯ СІМЕЙНИХ РОЛЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗМІНИ, ВИКЛИКИ ТА АДАПТАЦІЯ 201

Гречаник М.І.
ВПЛИВ СТИЛІВ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ РОБОЧОГО АЛЬЯНСУ В ПРОЦЕСІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ 206

Ibrahimova Sh.A.
DEVELOPMENTAL DYNAMICS AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEFENSE MECHANISMS DURING ADOLESCENCE 213

Карпенко Є.В.
РОЗВИТОК РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ 218

Колодич О.Б.
КОМУНІКАЦІЙНА АДАПТАЦІЯ УЧНІВ ІЗ РІЗНИМИ ТИПАМИ ОСВІТНІХ ТРУДНОЩІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ 224

Костенко Т.М., Шашкова А.В.
ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЄ У СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР 229

Кунченко Д.А.
КОНТЕЙНУЮЧА ЗДАТНІСТЬ МАТЕРІ: ОБҐРУНТУВАННЯ ВВЕДЕННЯ НОВИХ ТИПІВ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ 235

Кучманич І.М., Болгарчук С.М.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ РЕВНОЩІВ У СИБЛІНГОВІЙ ПІДСИСТЕМІ 241

Луців М-О.В.
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ В СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 246

Максимова Н.Ю., Трофімова Д.О., Іванова Є.О.
ВНУТРІШНЄ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЛЮДИНИ: ІНТЕГРАЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ 251

Стеценко А.І., Заєць В.С.
КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ 256

CONTENTS

SECTION 1
THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Yeremenko O.V.
THE STIGMATIZATION OF VETERANS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN DISCOURSE: SOCIOCULTURAL MECHANISMS AND GENDER DIMENSIONS 11

SECTION 2
METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Kuzmuk O.M.
THE TRANSFORMATION ON SOCIAL CAPITAL IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE FULL-SCALE INVASION 16

Maltseva K.S.
MEASUREMENT INVARIANCE DEBATE: WHERE IT'S AT AND WHAT IT MEANS FOR TEACHING RESEARCH METHODS 22

Cherkashyna T.O., Cherkashyna Ye.K.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE RESEARCH OF MIGRATION PROCESSES 27

SECTION 3
SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Balazh A.V.
THE ROLE OF BLOGGERS AND THEIR INFLUENCE IN TODAY'S MEDIA SPACE 32

Habchak S.Ye.
SOCIOLOGICAL MODELS OF TOURISM IMPACT ON REGIONAL SUSTAINABILITY AND SOCIAL COHESION (ON THE EXAMPLE OF THE CARPATHIAN REGION) 38

Horpynych O.V., Postoi O.O.
IT RECRUITMENT IN THE DIGITAL AGE: THE ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN EMPLOYMENT 43

SECTION 4
SPECIAL AND SECTORAL SOCIOLOGIES

Zmii L.M., Malyk O.S.
FORMATION OF THE DIGITAL REPUTATION OF MODERN UKRAINIAN BUSINESS IN WARTIME CONDITIONS: THE ROLE OF MEDIA AND DIGITAL COMMUNICATIONS 48

Lobanova A.S., Chernous L.S., Shymko I.M.
SOCIAL TRAUMAS OF CHILDREN AND ADOLESCENTS IN THE CONDITIONS OF WAR: NATURE, TYPES, CONSEQUENCES, AND WAYS OF OVERCOMING THEM 55

Mykhailov V.S., Panchenko V.M., Yefimova V.V.
MEETING THE RELIGIOUS NEEDS OF THE INDIVIDUAL IN SPECIAL CIRCUMSTANCES: A SOCIOLOGICAL DIMENSION 62

Opanasiuk T.A., Opanasiuk E.V.
SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION OF THE RELIGIOUS SPACE
OF SOUTHERN UKRAINE 69

Roman S.S.
SMUGGLING IN MODERN SOCIETY:
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS 75

Smahliuk O.A.
THE SOCIOLOGICAL AND LEGAL ASPECT OF THE PROBLEM
OF EARLY SEXUAL RELATIONS OF ADOLESCENTS IN WAR CONDITIONS 81

Susska O.O., Korolko V.H.
CREATIVITY VS METHODOLOGICAL BASIS:
MODERN CHALLENGES TO TEACHING DISCIPLINES IN THE SPHERE
OF KNOWLEDGE OF “SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES” 86

SECTION 5
GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Pukhno S.V.
PSYCHOLOGICAL EDUCATION OF REPRESENTATIVES OF PSYCHOLOGICAL
THOUGHT OF THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR OF THE FIRST HALF
OF THE XIX CENTURY 91

Chernozhuk Yu.H., Novytska K.V.
CREATIVITY AND SOCIAL INTELLIGENCE 96

Shevchenko S.V., Pohorilyi S.O.
SPEECH EXPRESSION THROUGH THE PREDOMINANCE
OF CULTURAL MEDIATOR (EMOJI) IN WRITTEN SPEECH 101

SECTION 6
DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Budiachenko O.M.
PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR CHILDREN WHO HAVE EXPERIENCED
PSYCHOLOGICAL TRAUMA: MODERN APPROACHES AND METHODS 106

Vasiuk K.M., Bozhenko V.H.
MOTIVATIONAOL ORINTATIONS AND MEANS OF INCREASING TO SUDY
OF STUDENTS WITH DIFFERENT MOTIVATIONAL FOCUS 114

Karpovets M.V., Pasichnyk I.D.
THE INFLUENCE OF PERFORMANCE ON STUDENTS’ METACOGNITIVE
AWARENESS IN HIGHER EDUCATION 121

Marianenko L.V.
STUDENTS’ COGNITIVE AND CREATIVE POTENTIAL IN CONDITIONS
OF PERSONAL UNDEFINITION: BLOCKADE AND DISCLOSURE 128

Nevmerzhytskyi V.M.
EMPIRICAL STUDY OF SCHOOL TEXTBOOK DESIGN 136

Panasenko E.A., Tymariev D.V.
EMPIRICAL STUDY OF CRITICAL THINKING IN HIGHER EDUCATION STUDENTS
UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION CHALLENGES 144

Turubarova A.V., Bobyleva Ya.V.
THEORETICAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF COLOR ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF AN INDIVIDUAL IN ONTOGENESIS..... **151**

Yaroshchuk N.P., Kozihora M.A.
FORMATION OF INCLUSIVE COMPETENCE OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS IN THE PROCESS OF STUDYING PSYCHOLOGICAL DISCIPLINES..... **157**

SECTION 7
PERSONALITY PSYCHOLOGY

Andrieti A.V.
FEATURES OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO MILITARY SERVICEMEN IN COMBAT CONDITIONS DURING A PANIC ATTACK **164**

Artiukhova O.V.
FEATURES OF RELATIONSHIPS BETWEEN MEMBERS OF THE FAMILY SYSTEM DURING A CHILD'S ADOLESCENT CRISIS..... **168**

Afanasieva N.Ye., Svitlychna N.O., Bieliaieva N.Ye.
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HEALTH-PRESERVING BEHAVIOR AMONG HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONTEXT OF WAR IN UKRAINE..... **174**

Buherko J.M., Lypka A.O.
EDUCATIONAL SPACE AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF REFLECTIVE COMPETENCE OF FUTURE SOCIO-HUMANITARIAN PROFESSIONALS..... **179**

Vlasiuk V.I.
UNDERSTANDING A WORK OF VISUAL ART AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM..... **185**

Volodarska N.D.
POSSIBILITIES OF THE GENOGRAM METHOD IN ACTIVATING INTERNAL RESOURCES OF A PERSON IN LIFE CRISIS SITUATIONS **191**

Volontyr L.M.
PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR DISTANT FAMILIES OF UKRAINIAN REFUGEES IN SWITZERLAND: RESOURCES, CHALLENGES, AND INTERVENTIONS..... **196**

Voloshyna V.V., Dolynska L.V.
TRANSFORMATION OF FAMILY ROLES IN TIMES OF WAR: CHANGES, CHALLENGES, AND ADAPTATION..... **201**

Hrechanyk M.I.
THE INFLUENCE OF ATTACHMENT STYLES ON THE FORMATION OF A WORKING ALLIANCE IN THE PROCESS OF INDIVIDUAL PSYCHOTHERAPY .. **206**

Ibrahimova Sh.A.
DEVELOPMENTAL DYNAMICS AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEFENSE MECHANISMS DURING ADOLESCENCE..... **213**

Karpenko Ye.V.
DEVELOPING PERSONAL RESILIENCE THROUGH POSITIVE PSYCHOTHERAPY .. **218**

Kolodych O.B.
THE COMMUNICATIVE ADAPTATION OF STUDENTS WITH VARIOUS TYPES OF LEARNING DIFFICULTIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS..... **224**

Kostenko T.M., Shashkova A.V.
TRANSFORMATION OF STUDENTS' IDEAS ABOUT THE FUTURE
IN WARTIME: A PSYCHOLOGICAL DIMENSION **229**

Kunchenko D.A.
MATERNAL CONTAINING CAPACITY: JUSTIFICATION
FOR THE INTRODUCTION OF NEW TYPES FOR EFFECTIVE
PSYCHOTHERAPEUTIC INTERACTION..... **235**

Kuchmanych I.M., Bolharchuk S.M.
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING JEALOUSY
IN THE SIBLING SUBSYSTEM **241**

Lutsiv M-O.V.
PSYCHOLOGICAL FACTORS OF LIFE PERSPECTIVE IN CONTEMPORARY
PSYCHOLOGICAL RESEARCH..... **246**

Maksymova N.Yu., Trofimova D.O., Ivanova Ye.O.
INNER WELL-BEING OF A PERSON: INTEGRATION OF SUBJECTIVE
AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES **251**

Stetsenko A.I., Zaiets V.S.
COPING STRATEGIES AS A MEANS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION
OF DEMOBILIZED MILITARY PERSONNEL..... **256**

СЕКЦІЯ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

THE STIGMATIZATION OF VETERANS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN DISCOURSE: SOCIOCULTURAL MECHANISMS AND GENDER DIMENSIONS

СТИГМАТИЗАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ МЕХАНІЗМИ ТА ГЕНДЕРНІ СПЕЦИФІКИ

UDC 316.6:355.1-057.36(477)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.1
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Yeremenko O.V.
Postgraduate Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv

In the context of full-scale war and the transformation of Ukrainian society, the issue of veterans' reintegration has become a critical topic of academic and public interest. One of the key obstacles in this process is the phenomenon of stigmatization, which complicates the return of former service members to civilian life and affect their well-being, status, and access to opportunities. This article offers a sociological overview of the stigmatization of male and female veterans in contemporary Ukrainian discourse, with a focus on the sociocultural mechanisms that contribute to the persistence of stigma in public perception, institutional practice, and interpersonal interaction. Special attention is paid to gender-based stigmatization experienced by female veterans, as well as to the challenges faced by veterans with disabilities. The study references relevant theoretical frameworks such as Erving Goffman's theory of stigma, intersectionality, and critical disability theory to deepen the analysis. The article explores manifestations of stigma through stereotypes (e.g., perceptions of aggression, emotional instability, or dependency), social exclusion, discriminatory practices, and media representations. It also examines the emotional responses toward veterans − from respect to fear or pity − and the risk of internalized stigma among veterans themselves. The discussion highlights the potentially harmful effects of excessive heroization, which can lead to unrealistic expectations and deepen the divide between veterans and civilians. This work critically interprets existing data and public narratives in order to highlight patterns of stigmatization and their broader implications. The article calls for more inclusive and gender-sensitive approaches in veteran policy, media communication, and public awareness, recognizing stigma as a barrier not only to individual reintegration but also to social cohesion and national resilience.
Key words: *stigma, stigmatization, veterans, gender, social reintegration, stereotypes, symbolic violence, Ukraine, public discourse.*

У контексті повномасштабної війни та трансформації українського суспільства питання реінтеграції ветеранів стало ключовою темою академічного й суспільного обговорення. Однією з головних перепон у цьому процесі є явище стигматизації, яке ускладнює повернення колишніх військовослужбовців до цивільного життя, впливає на їхні благополуччя, соціальний статус та доступ до можливостей успішної реінтеграції. У статті подано соціологічний огляд стигматизації ветеранів і ветеранок у сучасному українському дискурсі з акцентом на соціокультурні механізми, що сприяють закріпленню стигми у громадській свідомості, інституційній практиці та міжособистісним стосункам. Особливу увагу приділено гендерно зумовленій стигматизації жінок-ветеранок, а також викликам, з якими стикаються ветерани з обмеженими можливостями. Проаналізовано основні теоретичні підходи, зокрема теорію стигми Ервінга Гофмана, використано інтерсекційний підхід та критичну теорію обмеженості, що дають змогу глибше осмислити проблему. Розглянуто прояви стигматизації через стереотипи (наприклад, уявлення про агресивність, емоційну нестабільність або залежність), соціальне відчуження, дискримінаційні практики та медіарепрезентації. Аналізуються емоційні реакції суспільства на ветеранів − від поваги до страху чи жалю і ризик інтерналізації стигми самими ветеранами. Підкреслено потенційно негативні наслідки надмірної героїзації, яка схильна породжувати нереалістичні очікування та посилювати розрив між ветеранами та цивільними.
Робота є критичним переосмисленням наявних даних і публічних наративів із метою виявлення типових моделей стигматизації та її ширших соціальних наслідків. Наголошено на необхідності впровадження інклюзивного та чутливого до гендерних особливостей підходу в державній ветеранській політиці, медіакомунікації та громадській просвіті, розглядаючи стигму як бар'єр не лише для особистої реінтеграції, а й для соціальної згуртованості та національної стійкості.
Ключові слова: *стигма, стигматизація, ветерани, гендер, соціальна реінтеграція, стереотипи, символічне насилля, Україна, публічний дискурс.*

In the context of the Russian invasion of Ukraine, new challenges have emerged for both the state and civil society. One of the most pressing among these is the creation of an effective system for the reintegration of veterans and individuals directly involved in resisting the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. A key indicator of the effectiveness of this system is the full integration of veterans into society. Therefore, studies that examine the phenomena potentially hindering the reintegration process of defenders after completing military service are of great importance. One such phenomenon

that poses a threat to veterans' successful return to civilian life is stigma, which can exacerbate the divide between society and this social group, alienating it and shaping negative attitudes toward its members. Stigma not only complicates integration but also reduces quality of life and contributes to the emergence of potential social conflicts.

This study aims to determine whether stigmatization of veterans exists in Ukrainian society, what its manifestations are, and what measures can be taken to prevent and overcome it. In order to identify stigma toward male and female veterans, it is necessary to define the concept, outline its components, and examine the mechanisms of its formation. The study of stigma as a sociological concept is widely considered to have been initiated by E. Goffman [1], who defined stigma as a process of discrediting an individual based on perceived deviations from the norm, resulting in social sanctions. Thus, stigmatization is essentially the process of "labeling" − forming negative attitudes toward individuals based on specific characteristics or status. In contrast, H. Becker [2] emphasized that stigma as a label is not a characteristic of the behavior or individual itself, but a product of its relationship to the social norms of a broader dominant group. This group, external to the micro-society in question, acts as an arbitrator and applies labels of deviance to behaviors it considers unacceptable. Therefore, stigma can be rightly regarded as a social construct whereby individuals marked by a certain label are socially devalued. It operates culturally and socially by marginalizing categories of people, both symbolically and practically [3].

Among domestic researchers, scholars such as I. Gurovych, M. Kabanov, T. Lypai, E. Novikov, A. Slobodyanyk, and others have explored the issue of stigma. However, studies on stigmatization often overlook its impact on the reproduction of social inequality and the escalation of inter-group conflict. As a result, the concept of stigma remains under development, with new dimensions constantly being added to its understanding [4].

For stigma to exist, the first necessary condition is the emphasis on differences between members of a social group. In the context of veteran reintegration, this emphasis most often appears after individuals receive official status as combatants or veterans. Another prerequisite is the presence of persistent stereotypes. The most common include beliefs about veterans being aggressive, mentally unstable, prone to addictions, weak, in need of constant support and benefits, or having served "for money" and thus enjoying an unjustifiably high standard of living. Also included are heroic stereotypes − images that are to promote societal ideals, respect, and gratitude, but that simultaneously create unrealistic portrayals and inflated expectations, and open the door to misuse of veteran status and further highlight difference.

A third factor is the conscious self-isolation of veterans, often a result of negative experiences interacting with civilians and feeling misunderstood. This leads to limiting communication primarily to others with military experience. A similar tendency is observed among veterans' relatives, who also tend to engage more with people of similar status. While relative social homogeneity in one's immediate circle is not unusual, isolation or avoidance of those outside that circle reflects the separation of a stigmatized category.

The fourth factor is overt or latent discrimination against veterans. This manifests in lack of access to certain services, barriers to free movement due to non-inclusive public spaces, or employment rejection − often affecting former service members with disabilities. The final, yet equally important, factor is the persistence of gender stereotypes in Ukrainian society. These include biases against female veterans based on perceptions of their "weakness" or "lower authority" within the military sphere. This is evident in public distrust, such as when presenting a combatant ID for social benefits, particularly in public transport. The divide is further deepened by paternalistic attitudes from civilian men, who struggle to accept that a woman in uniform may not conform to traditional roles of mother or wife [7].

Academic literature identifies two types of stigma: external and internal. External stigmatization refers to the intolerant attitude of others toward a person who is perceived as different. These differences may be either visible or invisible, such as behavioral traits associated with a certain category of people or ascribed to them through stereotypes. In contrast to external stigmatization, internal stigma is the result of a stigmatized individual's internal experiences − feelings of inferiority or helplessness − and manifests as "self-labeling". Typically, external and internal stigma are interconnected and reinforce one another [8]. When society holds a negative or prejudiced attitude toward a particular category of people − external stigma − it establishes broadly accepted norms and expectations for how these individuals should behave, often in the form of stereotypes. Members of the stigmatized group internalize these behavioral expectations, adopting them as their own, which leads to internal stigma. When individuals exhibit behavior that aligns with these stereotypes, external stigma is reinforced and perpetuated.

When studying stigmatization, it is important to consider that it does not result from any single defined factor for a specific individual or even group. Rather, stigma is shaped by a complex interplay of power relations, societal norms, and cultural values. This is why it is essential to apply an intersectional approach to the analysis of stigma − one that takes into account the overlapping social positions and statuses that are likely to intensify the experience of stigma [9]. One such status that is frequently overlaid onto that of a veteran is the status of a person with a disability. This status is legally recognized through documentation of disability acquired as a result of war. However,

according to critical disability theory, disability should primarily be seen not as a medical condition but as a social construct − one that emphasizes differences between members of this category and the rest of society. As discussed earlier, this emphasis on difference is a fundamental mechanism of stigmatization.

The challenges faced by veterans with disabilities are further supported by quantitative data. For instance, the "National Sociological Study on the Perception of Persons with Disabilities in Ukraine" [11] shows that while nearly the entire population (98%) agrees that people with disabilities are full members of society with equal civil rights, signs of stigmatization remain. For example, the lack of inclusivity in public spaces limits mobility, access to services, and employment opportunities − clear indicators of status loss and discrimination. The study also reveals the public's emotional response to this group, with Ukrainians mostly feeling pity (71%) and sadness (34%) toward people with disabilities. Stigmatization based on pity rather than dignity and agency diminishes veterans' potential for full social participation. These perceptions often lead to social exclusion, employment barriers, and the need to conceal one's status to avoid discrimination.

The spread of stereotypes about veterans − such as being aggressive, emotionally unstable, prone to violence or addiction, or weak and overly dependent on benefits – creates additional barriers to integration and fosters conditions for internal stigmatization. Some veterans avoid seeking psychological support specifically due to fear of judgment or misunderstanding by society. While the heroization of veterans helps promote ideals of service and sacrifice, it also tends to generate unrealistic expectations, dehumanize the actual experiences of service members, and, as a result, lead to disappointment or mistrust among civilians.

Media representations of veterans play a dual role: on the one hand, they raise awareness of veterans' needs; on the other, they often reproduce cliched or "heroized" portrayals that do not reflect reality. This dual media narrative helps construct an image of veterans as strong and courageous − fueling heroization with its mobilizing potential. Yet excessive romanticization of military service can draw attention away from real issues such as adaptation, employment, physical and psychological rehabilitation, and family conflict. Potential negative consequences of over-heroization also include the transfer of civic responsibility from the general public to the military, as well as, from the opposite direction, a certain degree of abuse of the privileged veteran status. Such media strategies often become part of state-driven narratives that aim to support a militarized image and boost recruitment, accompanied by the silencing of systemic challenges.

The stigmatization of veterans has far-reaching consequences − ranging from the loss of authority and the imposition of social "labels" to increased social tension between civilian and military communities. Feelings of injustice, marginalization, and the erosion of intergroup trust can lead to self-isolation, internalized stigma, and even the loss of part of the productive population, ultimately threatening social cohesion and national security. At the same time, veterans with disabilities − although a rapidly growing demographic − continue to face prejudice and discrimination, particularly in employment, as highlighted in the analytical report "Lack of Employment Opportunities for Veterans with Disabilities" [5]. Quantitative surveys support this: according to the "Reintegration of Veterans in Ukraine" study [6] under the "Strengthening Community Resilience through Socio-Economic Support for Veterans" project, 53% of veterans with disabilities and 54% of those with injuries sustained during service in eastern Ukraine reported experiencing discrimination. Thus, while the status of being a person with a disability may lead to greater respect for a former service member, it simultaneously acts as a compounding factor of stigmatization.

Another important group to consider in the context of veteran stigmatization is women veterans. Their experience is particularly complex, as it involves discrimination both within the military and in civilian society. Often, prejudice against women veterans stems from the perceived mismatch between military service and traditional gender roles still prevalent in Ukrainian society. For example, a study by the Ukrainian Veteran Foundation, commissioned by the Independent Anti-Corruption Commission, which included data from the nationwide survey "Ukraine During the War: The Image of Veterans in Ukrainian Society" [10], revealed that 59% of the population either agreed or strongly agreed that a woman's primary role is to bear children, and 24% believed that men are better leaders than women. However, the proportion of people holding such views has decreased compared to 2021 [5]. Prejudice against women complicates their integration into the military and hinders their career advancement, affecting their post-service experiences as well. These biases persist in civilian life, creating barriers in employment, social interaction, and access to support. Women who served often face distrust about their competence or are seen as deviating from traditional gender roles. This contributes to self-stigmatization, isolation, and reduced confidence in their social value. Therefore, the identity of a woman veteran is doubly stigmatized − both due to societal views on women and perceptions of military service.

The consequences of stigmatization must also be viewed in the context of mental health, as stigma remains a significant barrier to veterans seeking psychological help. This manifests both in societal perceptions and in veterans' internal beliefs. Social stereotypes still portray psychological struggles as signs of weakness, vulnerability, or personal fail-

ure. For veterans − who are socially associated with strength, resilience, and heroism − this contradiction with the idealized "warrior" image creates immense pressure. Seeking help is not seen as a responsible act of self-care but rather as a loss of control, potentially leading to judgment from others or colleagues. As previously noted, stigma is often internalized − veterans may start to believe their psychological difficulties are "abnormal", "shameful", or unworthy of attention. This fosters guilt, shame, and fear of being misunderstood, seen as weak, or even dangerous. The problem is exacerbated when mental health support systems are underdeveloped, and when information about available services or confidentiality is lacking. In some cases, veterans avoid seeking help for fear of damaging their reputation, being excluded from professional roles, or being disqualified from service in the reserves or combat units. As a result, stigma creates a false perception that reaching out to a psychologist signals personal failure or endangers veteran status. Consequently, individuals are left alone with their trauma, leading to worsened psychological conditions, strained social ties, addiction, and in the worst cases − suicidal ideation and behavior.

Stigmatization of veterans affects not only individuals but also has a profound indirect impact on their families. Families of veterans often experience what is known as associative stigma, where the prejudiced or wary attitude toward the veteran extends to their closest circle − partners, children, or parents. This can manifest as distrust, social distancing, or stereotypical assumptions about psychological instability, aggressiveness, or emotional distress, which are believed to automatically apply to all family members. Such perceptions can lead to reduced social interaction, feelings of isolation, and the need to conceal one's connection to a veteran, especially in public or professional settings.

Moreover, stigmatization increases the psychological burden on family members. Partners of veterans may struggle to balance the role of emotional support with their own needs, as stigmatized attitudes toward military-related issues in society create additional barriers to seeking help or even talking openly about problems within the family. Often, partners of veterans avoid reaching out for psychological assistance out of fear of judgment or a belief that society's lack of understanding will prevent them from being heard.

Another important thing to notice is that stigmatization also affects the upbringing environment of veterans' children. In schools or peer groups, these children may face alienation or caution from others due to perceptions of "trauma in the family" or a presumed risk of aggression. This creates conditions for bullying, reduced self-esteem, and the development of defensive behavior. In some cases, veterans or their partners may even limit their children's interaction with social institutions to avoid discrimination or misunderstanding.

Stigma also has economic implications for the family. If a veteran faces employment difficulties due to injuries or psychological conditions − and employers are reluctant to hire individuals with military experience − this affects the financial stability of the entire household. A lack of resources and increased vulnerability, in turn, may lead to interpersonal conflict, heightened anxiety, and even family breakdown.

Thus, stigmatization of veterans exerts a systemic influence not only on the individuals themselves but also on their families, as the primary social environment. It disrupts the balance of family dynamics, increases social tension, and creates additional barriers to the full reintegration of both individuals and families into broader community life. Addressing this issue requires the implementation of comprehensive support policies for veterans' families, particularly in the spheres of education, mental health, and social services.

Thus, stigma generates not only external prejudice but also internal mechanisms of denial and shame, making mental health support less accessible and less effective − especially for those who need it most. Overcoming this barrier requires a transformation of societal attitudes toward mental health, normalization of help-seeking behavior, and building public trust in support systems.

In conclusion, the dangers of veteran stigmatization impact not only the individuals themselves but also the state as a whole. Civilian rejection leads to isolation, reduced motivation to participate in reintegration programs, family tension, unhealthy coping mechanisms, and suicide. These effects directly undermine economic performance and the state's capacity for national mobilization. Moreover, the stigmatization of veterans and women veterans fosters misunderstanding, escalates aggression at the societal level, incites social conflicts, and risks fracturing the nation. In contrast, veterans expect respect, equal treatment, support in developing their businesses, and effective measures to improve societal perceptions − particularly through the transformation of normative frameworks to reflect today's realities. These norms should be shaped by a culture of inclusion, respect, and by developing robust governmental and civil mechanisms for veteran support − especially through an intersectional approach that addresses the unique challenges faced by women veterans and those with war-related disabilities.

BIBLIOGRAPHY:

1. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Englewood Cliffs, NJ, 1963. 256 p.

2. Becker H.S. Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. New York, 1963. 198 p.

3. Tyler I., Slater T. Rethinking the sociology of stigma. The Sociological Review. 2018. 34 p.

4. Mahor B., Dovido J. The Oxford Handbook of Stigma, Discrimination, and Health. Oxford, 2018. 672 p.

5. Ukrainian Veteran Foundation. Sociological Research: Lack of Employment Opportunities for Veterans with Disabilities. Kyiv, 2023. 48 p.

6. Ukrainian Veteran Foundation. Sociological Research: Stigmatization of Veterans in Ukraine and the Experience of the United States. Kyiv, 2025. 57 p.

7. Anderson M., Verga S. On the definition of stigma. Journal of Evaluation in Clinical Practice. 2022. Vol. 28. No. 4. 112 p.

8. Patin R., Verhaeghe M. Public stigma and self-stigma: Differential association with attitudes toward formal and informal help-seeking. American Psychiatric Association. 2014. 78 p.

9. Hankivskiy O. Intersectionality 101. Vancouver : The Institute for Intersectionality Research & Policy, Simon Fraser University, 2014. 20 p.

10. Seliianinova A., Chebanenko D., Kuzbida V. Sociological study “The image of veterans in Ukrainian society”. Kyiv : Ukrainian Veteran Foundation of the Ministry for Veterans Affairs, 2024. 65 p.

11. The League Of Strong. First national sociological survey on the perception of persons with disabilities in Ukraine. Kyiv : National Assembly of People with Disabilities of Ukraine, 2021. 92 p.

СЕКЦІЯ 2
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

THE TRANSFORMATION ON SOCIAL CAPITAL IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE FULL-SCALE INVASION

УДК 316.42:316.485
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.2
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Кузьмук О.М.
к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри політології
та публічного управління
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

У статті представлено комплексний аналіз глибоких змін у структурі та динаміці соціального капіталу українського суспільства, спричинених повномасштабним російським вторгненням 24 лютого 2022 р. На основі емпіричних даних досліджено ключові трансформації на рівні міжособистісної довіри, соціальних мереж та громадянської залученості, що стали визначальними для стійкості та опору України в умовах війни.

Дослідження базується на аналізі результатів соціологічних опитувань, проведених провідними дослідницькими центрами України, даних щодо діяльності волонтерських та громадських організацій, а також на якісному аналізі наративів у медіа та соціальних мережах. Емпіричний вимір підкріплено порівняльним аналізом показників соціального капіталу до та під час повномасштабного вторгнення.

Стверджується, що повномасштабна війна стала каталізатором для безпрецедентного зростання горизонтальних соціальних зв'язків та солідарності. Зафіксовано значне підвищення рівня узагальненої довіри – не лише до Збройних сил України, що є очікуваним, а й до співгромадян, сусідів та незнайомих людей. Ця довіра стала фундаментом для розгортання масового волонтерського руху, який ефективно доповнює та подекуди компенсує функції державних інституцій.

Авторка демонструє, як традиційні соціальні мережі (родинні, дружні) активізувалися та розширилися, перетворившись на інструменти для координації гуманітарної допомоги та підтримки внутрішньо переміщених осіб. Водночас спостерігається інтенсифікація «слабких зв'язків» – контактів між раніше незнайомими людьми, об'єднаними спільною метою.

Стаття доводить, що повномасштабне вторгнення попри свої руйнівні наслідки для людського та фізичного капіталу спровокувало потужний розвиток соціального капіталу в Україні. Цей «капітал стійкості», що проявляється у високому рівні довіри, згуртованості та громадянської активності, став одним із ключових чинників опору агресії.

Ключові слова: *соціальний капітал, довіра, солідарність, громадянська залученість, громадянська активність, волонтерство, соціальні мережі, суспільна стійкість.*

This article presents a comprehensive analysis of the profound changes in the structure and dynamics of social capital in Ukrainian society, triggered by the full-scale Russian invasion on February 24, 2022. Based on empirical data, it examines key transformations in interpersonal trust, social networks, and civic engagement that have been decisive for Ukraine's resilience and resistance in the context of war.

The research is grounded in an analysis of survey results conducted by leading research centers in Ukraine, data concerning the activities of volunteer and civic organizations, and a qualitative analysis of narratives in media and social networks. The empirical dimension is supported by a comparative analysis of social capital indicators before and during the full-scale invasion.

The article argues that the war has acted as a catalyst for an unprecedented growth of horizontal social ties and solidarity. A significant increase in generalized trust has been observed – not only towards the Armed Forces of Ukraine, which is expected, but also towards fellow citizens, neighbors, and strangers. This trust has become the foundation for the emergence of a mass volunteer movement that effectively complements and sometimes compensates for the functions of state institutions.

The author demonstrates how traditional social networks (family and friends) have activated and expanded, transforming into tools for coordinating humanitarian aid and supporting internally displaced persons. At the same time, there has been an intensification of «weak ties» – contacts among previously unfamiliar individuals united by a common goal.

The article concludes that the full-scale invasion, despite its destructive consequences for human and physical capital, has provoked a powerful development of social capital in Ukraine. This «resilience capital» manifesting in high levels of trust, cohesion, and civic activity, has become one of the key factors in resisting aggression.

Key words: *social capital, trust, solidarity, civic engagement, civic activity, volunteering, social networks, societal resilience.*

Вступ. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р. стало не лише безпрецедентним викликом для державності та суверенітету України, а й ультимативним випробуванням для її соціальної тканини. В умовах коли формальні інститути зазнали колосального тиску, ключовим чинником стійкості став соціальний капітал – сукупність довіри, соціальних норм та мереж, що сприяють координації та кооперації задля взаємної вигоди. Цей ресурс, як зазначав Р. Патнем, є унікальним: він не вичерпується від використання, а навпаки, примножується, проте атрофується без активації [3].

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що війна стала потужним каталізатором, який активував глибокі, раніше латентні резерви українського суспільства. Війна перетворила те, що науковці називали «сплячим соціальним капіталом», на дієвий «соціальний капітал війни» – ресурс, що виявився критично важливим для національного опору. Аналіз його трансформацій є ключовим не лише для розуміння феномену української стійкості, а й для прогнозування траєкторії повоєнної відбудови. Адже саме розвинений соціальний капітал є не заміною, а необхідною передумовою ефективності державних інститутів та сталого розвитку громади.

Метою статті є емпіричний аналіз фундаментальних трансформацій соціального капіталу в Україні, що відбулися після лютого 2022 р. Основну увагу зосереджено на динаміці вертикальної довіри між громадянами та державними інститутами, а також на змінах у рівні горизонтальної довіри, включаючи міжособистісну та міжгрупову. Окрім того, розглядаються нефінансові форми локальної самоорганізації та взаємодопомоги, які виникають в умовах військового конфлікту. Особливу увагу приділено також виникненню нових соціальних розломів та ризиків суспільної фрагментації, спричинених війною.

Дані аспекти дають змогу перейти від фіксації зовнішніх проявів солідарності до аналізу глибинних змін у структурі суспільних відносин, що визначатимуть майбутнє України.

Напередодні повномасштабного вторгнення 2022 р. соціальний капітал України являв собою унікальну та глибоко суперечливу конструкцію, що стала ключовим чинником стійкості нації в умовах екзистенційної загрози. Ця конструкція характеризувалася фундаментальним парадоксом: хронічна, системна недовіра до формальних державних інститутів поєднувалася з надзвичайно потужними неформальними мережами солідарності.

Стійкі моделі поведінки, що полягають у намаганні мінімізувати контакти з державними органами, були тривалий час поширені в українському суспільстві. Цей феномен пояснюється глибокою інституційною недовірою, яка має історичне підґрунтя. Зокрема, вона зумовлена травматичним досвідом радянської доби, коли держава сприймалася населенням як чужинська й ворожа сила. Саме тому, як свідчать дані, рівень довіри до уряду, судової та правоохоронної систем в Україні десятиліттями був серед найнижчих у Європі.

З іншого боку, на противагу слабким вертикальним зв'язкам «громадянин – держава» існував потужний соціальний капітал у межах неформальних кіл: родини, друзів та надійних сусідів [20]. Ця модель створювала своєрідний архіпелаг «острівців довіри» в океані загальної інституційної недовіри. Використовуючи типологію Р. Патнама, можна констатувати домінування зв'язуючого (bonding) капіталу в межах гомогенних груп за хронічної слабкості перекидного (bridging) капіталу, що об'єднує різні групи, та особливо вертикального (linking) капіталу, що пов'язує громадян з інститутами влади. Така структура забезпечувала високу здатність до виживання на мікрорівні, але ускладнювала масштабні колективні дії, що вимагали довіри до формальних інститутів [3, с. 19–24].

Ситуація почала динамічно змінюватися після Революції гідності 2014 р. Майдан та подальша російська агресія стали потужним імпульсом для самоорганізації, що призвело до безпрецедентного сплеску волонтерського руху. Уперше за довгий час соціологи почали фіксувати зростання довіри до новостворених інститутів громадянського суспільства, які довели свою ефективність на практиці [21]. Проте цей мобілізаційний порив не перетворився на стійку повсякденну практику для більшості населення [10; 8; 4]. У науковому дискурсі з'явилося поняття «сплячий соціальний капітал». Під ним розуміють прихований резерв суспільної довіри та солідарності, який може бути миттєво мобілізований лише за умов виникнення нової масштабної кризи.

Важливим структурним чинником, що почав змінювати цю картину на інституційному рівні, стала реформа децентралізації. Передаючи повноваження та ресурси на рівень об'єднаних територіальних громад, вона стимулювала налагодження конструктивної взаємодії між мешканцями та органами місцевого самоврядування. Це заклало основи для розбудови вертикального (linking) капіталу «знизу вгору», формуючи позитивний досвід взаємодії із владою на локальному рівні [12; 17].

Таким чином, напередодні вторгнення соціальний капітал України був схожий на «порохову бочку» соціальної енергії: він поєднував спадкову недовіру до центру, міцні горизонтальні зв'язки, активований у 2014 р. «сплячий» потенціал солідарності та новий досвід конструктивної взаємодії із владою на місцях. Повномасштабне вторгнення стало тією іскрою, яка миттєво активувала цей прихований потенціал у національному масштабі, що вилилося в небачену раніше самоорганізацію. Ця мобілізація, що відбувалася паралельно з діями державних інститутів, стала одним із вирішальних чинників стійкості українського суспільства.

Повномасштабне вторгнення 2022 р. спричинило зсуви у структурі вертикального соціального капіталу – відносинах довіри між громадянами та державними інститутами. Ця динаміка є нелінійною і проходить два чітко виражені етапи: початковий феноменальний сплеск суспільної легітимації влади, відомий як «ефект єднання навколо прапора», та подальшу диференціацію й ерозію цієї довіри, що оголила глибокі суперечності у сприйнятті держави в умовах затяжної війни.

Одразу після початку повномасштабної агресії соціологічні центри зафіксували безпрецедентне, майже миттєве зростання довіри до всіх ключових інститутів влади [11]. Якщо до війни баланс довіри до більшості з них був глибоко негативним, то вже

влітку 2022 р. він став позитивним. Це класична ілюстрація «ефекту єднання навколо прапора» – психологічного механізму, за якого перед лицем гострої зовнішньої загрози суспільство консолідується навколо національних символів та інститутів, відсуваючи на другий план внутрішні конфлікти.

Повномасштабне вторгнення стало каталізатором фундаментальних змін у суспільній свідомості українців. Одним із найпоказовіших наслідків цієї трансформації є стрімке і масштабне зростання довіри до державних інститутів та інших ключових структур.

Рівень підтримки Президента України, який став символом національного опору, сягнув безпрецедентних показників у 84–91% [23]. Водночас значний «вотум довіри» отримали й ті інституції, що традиційно потерпали від її дефіциту: зокрема, довіра до уряду зросла до 74%, а до парламенту – до 58% [23]. Схожа позитивна динаміка була зафіксована і щодо силового блоку (СБУ, Нацполіція) та українських медіа, які зробили вагомий внесок в інформаційну протидію [9].

Цей кредит довіри був феноменом суто воєнного часу, зумовленим екзистенційною загрозою, яка змістила фокус суспільної уваги із соціально-економічних проблем на питання виживання та оборони [9].

«Ефект єднання» виявився недовготривалим. Починаючи з 2023 р. соціологи фіксують чітку ерозію довіри до політичних інститутів. Суспільство перейшло від емоційної, безумовної підтримки до більш раціональної та вимогливої оцінки ефективності, що сформувало так звані «ножиці довіри».

На тлі повномасштабної війни в українському суспільстві сформувався разючий контраст у довірі до державних інституцій. З одного боку, українці демонструють майже абсолютну, сакралізовану довіру до структур, які безпосередньо асоціюються із захистом життя. З іншого – спостерігається стрімке, обвальне падіння довіри до інститутів, відповідальних за управління та політичні процеси.

Стабільно надвисокий рівень довіри зберігають Збройні сили України, показники яких коливаються в межах 92–98%. Це свідчить про те, що в очах суспільства армія є найефективнішим інститутом, що виконує свою ключову функцію – захист нації. Високу довіру також мають Державна служба з надзвичайних ситуацій (ДСНС), Національна гвардія та прикордонники. Ці структури стали символом безпеки та порятунку для мільйонів громадян.

На противагу цьому довіра до інститутів, відповідальних за реформи, управління та справедливість, зазнала катастрофічного падіння. Якщо у 2022 р. уряду довіряли 74% українців, то на початок 2025 р. баланс довіри – недовіри впав до критичної позначки у 48,2%.

Ще більш драматичною є ситуація з Верховною Радою України. Рівень довіри до парламенту за той самий період знизився з 58% до балансу у 58,9%. Експерти прямо пов'язують цю негативну динаміку з поновленням гучних корупційних скандалів у публічному просторі та гострими політичними конфліктами, які підривають віру громадян у здатність політичного керівництва ефективно управляти країною.

Показовою є динаміка довіри до Президента України. Хоча вона залишається значно вищою, ніж до парламенту та уряду, тенденція до зниження очевидна: із пікових 84–91% до 60% на початку 2025 р. [24]. Це свідчить про перехід фігури глави держави у суспільній свідомості з категорії «символу нації» назад до категорії «політичного лідера», до якого висуваються конкретні вимоги.

На контрасті із центральними органами влади місцеве самоврядування демонструє відносно стабільний рівень довіри громадян. Це можна пояснити результатами реформи децентралізації, яка зробила місцеву владу більш підзвітною суспільству. Водночас найнижчі показники довіри традиційно фіксуються у судової системи та антикорупційних органів. Ці інституції не зуміли перетворити початковий суспільний запит на справедливість на довгострокову довіру.

Така розбіжність у рівнях довіри є не ознакою «втоми від війни», а результатом свідомої оцінки ефективності державних інституцій із боку громадян. Той факт, що довіра до Збройних сил залишається високою, тоді як довіра до Верховної Ради різко впала, чітко вказує: суспільство переконане, що армія виконує свої завдання на відміну від політичних еліт.

Описана диференціація суспільної довіри зумовлює формування легітимаційного вакууму в політичній системі, що імплікує низку довгострокових ризиків для процесу демократичної консолідації в Україні. По-перше, системна делегітимація представницьких інститутів створює сприятливе підґрунтя для артикуляції та посилення в суспільстві авторитарних запитів, зокрема на так звану «сильну руку», що становить безпосередню загрозу для збереження демократичного ладу. По-друге, дефіцит довіри до політичних інститутів виступає фундаментальною перешкодою для повоєнної відбудови, оскільки цей процес вимагає імплементації комплексних та структурних реформ, неможливих без високого рівня суспільної підтримки та легітимності уряду. По-третє, ерозія довіри поглиблює кризу представництва, за якої розрив між соціальною структурою та політичними елітами унеможливлює ефективну трансляцію інтересів громадян у політичний процес. Наслідком такої кризи може стати як поширення політичної апатії та відчуження, так і неконтрольована соціальна напруга, що може перерости у відкриті соціальні конфлікти.

Таким чином, у сучасному українському суспільстві спостерігається процес перерозподілу довіри, за якого максимальна легітимність концентрується в інститутах, що виконують захисну функ-

цію, тоді як політичні інститути зазнають глибокої кризи довіри. Ця асиметрія у сприйнятті держави становить один із ключових викликів для майбутньої соціальної та політичної стабільності України.

Паралельно з трансформацією довіри до державних інститутів суттєвих змін зазнав і горизонтальний соціальний капітал, що визначається як система міжособистісних мереж, норм взаємності та довіри. Повномасштабне вторгнення мало амбівалентний вплив на його структуру. З одного боку, воно стало потужним каталізатором мобілізації раніше латентного соціального потенціалу, що проявилося у безпрецедентному зростанні солідарності на локальному рівні. З іншого боку, воно спричинило виникнення нових ліній соціальної напруженості та ризиків фрагментації, які створюють довгострокові загрози для соціальної згуртованості української нації.

Дослідження загальної картини міжособистісної довіри демонструє, що війна не призвела до крайніх соціальних наслідків. Замість очікуваної атомізації чи, навпаки, формування суспільства універсальної довіри спостерігається збереження її на посередньому рівні. Усереднений індекс, що становить близько 3,1–3,2 за 5-бальною шкалою, свідчить про стійкість фундаментальних соціальних зв'язків перед обличчям екзистенційної кризи [20]. Наступним кроком аналізу є ідентифікація основних чинників, що детермінують цей рівень довіри.

Розподіл міжособистісної довіри за віковими групами є нерівномірним і демонструє феномен, який можна охарактеризувати як «віковий парадокс». Соціологічні дані свідчать, що довіра до інших людей суттєво зростає у старших вікових категоріях, досягаючи максимуму в групі 60+. Натомість вікова група 18–29 років є носієм найбільш скептичних соціальних установок [20]. Така конфігурація є предметом занепокоєння з погляду соціології, оскільки низький рівень довіри серед молоді, яка формує майбутню соціальну структуру, може негативно вплинути на якість та обсяг соціального капіталу в країні.

Однією з ключових детермінант міжособистісної довіри є економічний статус індивіда. Емпіричні дані, отримані в українському контексті, підтверджують глобальну соціологічну тенденцію: вищий рівень матеріального добробуту прямо корелює з вищим рівнем генералізованої довіри. І навпаки, бідність та матеріальна депривація виступають значущими предикторами низької довіри до інших та поглиблення соціальної ізоляції [20].

Просторовий розподіл міжособистісної довіри в Україні демонструє специфічну динаміку, яка суперечить інтуїтивним очікуванням. Найвищий рівень довіри систематично спостерігається в регіонах, що безпосередньо прилягають до зони бойових дій [6]. Це явище можна інтерпретувати крізь призму соціальної психології, зокрема через ефект афіліації. Зіткнення зі спільною смертельною небезпекою посилює потребу людей у встановленні позитивних соціальних зв'язків та згуртуванні, що розглядається як ключова стратегія колективного виживання.

Слід зазначити, що наявні емпіричні дані щодо впливу війни на соціальний капітал є амбівалентними та подекуди суперечливими. Частина досліджень фіксує його ерозію, пов'язуючи це з погіршенням загального психічного здоров'я населення та зростанням соціальної напруги [2]. Натомість інші джерела вказують на сплеск солідарності та довіри, особливо на початковому етапі повномасштабного вторгнення у 2022 р. [4; 10]. Імовірно, така суперечливість даних свідчить не про взаємовиключні процеси, а про комплексну реконфігурацію соціального капіталу. Можна висунути гіпотезу, що війна виступає каталізатором трансформації соціальних зв'язків: деструкція старих, довоєнних мереж супроводжується формуванням нових, часто більш інтенсивних, які базуються на спільно пережитому травматичному досвіді та практиках взаємодопомоги.

Повномасштабне вторгнення виступило потужним каталізатором для актуалізації різноманітних форм низової самоорганізації. Особливо на початковому етапі конфлікту, в умовах тимчасової дезорієнтації державних інституцій громадянське суспільство продемонструвало високий рівень мобілізації через горизонтальні мережі. Такі практики, як самостійне облаштування бомбосховищ, організація патрулювання та координація взаємодопомоги через локальні цифрові комунікації (наприклад, сусідські чати), свідчать про масштабну активізацію двох типів соціального капіталу: зв'язуючого (bonding), що зміцнює внутрішньогрупові зв'язки, та локального перекидного (bridging), що об'єднує різні групи в межах однієї громади.

Емпіричні дані свідчать, що навіть в умовах дії воєнного стану місцеві громади зберігали здатність до колективного прийняття рішень, адаптувавши для цього цифрові платформи. Зокрема, онлайн-інструменти активно використовувалися для проведення громадських консультацій із суспільно значущих питань, таких як політика деколонізації [16]. Однак, незважаючи на ці прояви високої громадянської активності, така низова самоорганізація має виражені структурні обмеження [4]. Більшість подібних ініціатив залишаються гіперлокальними та ситуативними за своїм характером. Вони часто демонструють недостатню спроможність до міжрегіонального мережування та масштабування, що ускладнює їх перехід від вирішення тактичних завдань на місцевому рівні до адвокації системних інституційних змін [1].

Незважаючи на початковий об'єднавчий імпульс, війна водночас стала каталізатором для формування нових ліній соціальної напруги та ризиків фрагментації суспільства. Одним із найбільш виразних соціальних розломів є той, що виник на основі різного досвіду, пов'язаного з вимушеним переміщенням. Спостерігається значна диференціація між досвідом внутрішньо

переміщених осіб (ВПО), біженців, що виїхали за кордон, та населення, яке залишалося на своїх місцях. Зокрема, ВПО становлять особливо уразливу соціальну групу, що стикається зі значними труднощами в процесі інтеграції до нових громад. Відчуття «невидимості» їхнього унікального досвіду в загальнонаціональному дискурсі сприяє формуванню специфічного патерну, який можна охарактеризувати як «фрагментована довіра» – обмежена довіра, що поширюється переважно в межах власної соціальної групи [18; 6; 1].

Критичною загрозою для сталого розвитку громадянського суспільства є прогресуюче виснаження його людського капіталу. Центральним елементом цієї проблеми є масове емоційне та професійне вигорання серед найактивніших його представників. Емпіричні дані вказують на тривожні масштаби явища: до 90% акторів громадського сектору демонструють симптоми вигорання, спричиненого надмірним та довготривалим навантаженням [10; 8]. Цей стан слід інтерпретувати не як звичайну втому, а як глибинний процес «виснаження стійкості» (exhaustion of resilience). Такий процес підриває не лише індивідуальне благополуччя, а й сам людський ресурс, що є фундаментальною основою для генерації та відтворення соціального капіталу в суспільстві.

Аналіз соціальної згуртованості на субрегіональному рівні виявляє значні диспропорції у показниках співпраці всередині громад. Розподіл є нерівномірним по країні, що свідчить про гетерогенний вплив війни на соціальний капітал. Як приклад, дані за 2023 р. демонструють, що в деяких прифронтових областях індекс громадської співпраці є суттєво нижчим за середньоукраїнський. Цю аномалію можна гіпотетично пояснити кумулятивним ефектом кількох чинників, зокрема безпосередньою близькістю до зони активних бойових дій та високою концентрацією внутрішньо переміщених осіб, що створює додаткове навантаження на соціальну інфраструктуру громади [18; 6].

Висновки. Аналіз динаміки горизонтального соціального капіталу в умовах війни виявляє його амбівалентний характер. Війна виступає одночасно як гомогенізуюча сила, що сприяє національній консолідації, та як фрагментуючий чинник, що генерує нові соціальні розломи на основі унікального та диференційованого травматичного досвіду. Таким чином, майбутнє соціальної когезії в Україні детермінується співвідношенням двох протилежних векторів: центробіжних тенденцій, що поглиблюють фрагментацію за лініями «ВПО – решта суспільства» чи «військові – цивільні», та доцентрових сил, спрямованих на формування інклюзивної громадянської ідентичності, здатної інтегрувати та визнавати цінність різноманітних досвідів війни.

Це перетворює політику інтеграції ВПО, програми підтримки ментального здоров'я та подолання регіональних диспропорцій із рутинних соціальних питань на стратегічне завдання для збереження національної єдності.

Аналіз наслідків вторгнення для соціального капіталу виявляє, що його ключовий вплив полягає не так у коливаннях рівня довіри, як у фундаментальній трансформації ціннісно-нормативної матриці суспільства. Ця трансформація проявляється у двох ключових аспектах: по-перше, у консолідації стійкої громадянської ідентичності та, по-друге, у формуванні консенсусного суспільного запиту на якісно новий суспільний договір.

Центральним елементом цих змін став масовий та рішучий перехід від пріоритету локальних, регіональних чи етнокультурних самоідентифікацій до домінування загальнонаціональної громадянської ідентичності. Так, частка громадян, що ідентифікують себе насамперед як «громадяни України», зросла із 76% у 2021 р. до 94% у 2023 р. [20].

Важливою характеристикою цієї нової громадянської ідентичності є її переважно інклюзивний, політичний характер на противагу ексклюзивному, етнічному. Це підтверджується соціологічними даними, згідно з якими абсолютна більшість українців (72%) дотримується думки, що приналежність до нації визначається фактом проживання в Україні незалежно від етнічної приналежності, релігійних поглядів чи мови повсякденного спілкування [20].

Феноменальний рівень суспільної самоорганізації, що спостерігався у перші роки війни, значною мірою базувався на ентузіазмі та надзвичайних зусиллях пасіонарної частини суспільства. Проте масове емоційне та психологічне вигорання, яке нині фіксується серед волонтерів, активістів та місцевих лідерів, становить загрозу виснаження цього ключового ресурсу – людського капіталу, що є генератором соціальної довіри. У довгостроковій перспективі це може призвести до поступового занепаду низових горизонтальних мереж, які забезпечували стійкість суспільства, та регресу до стану соціальної апатії й атомізації [10; 1; 4].

Ключовим стратегічним викликом є перехід від режиму кризового реагування до планомірного інституційного розвитку. Цей процес передбачає кілька напрямів: по-перше, розбудову стійких міжорганізаційних мереж; по-друге, посилення власних компетенцій у сферах аналітики та адвокації; по-третє, переорієнтацію частини ресурсів на подолання соціальних розколів. Пріоритетним завданням у цьому контексті є формування так званого «перекидного» (bridging) соціального капіталу, що реалізується через створення платформ для діалогу та досягнення порозуміння між різними соціальними групами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bidenko Y. The Puzzle of Ukrainian Resilience: Hidden Factors and Potential Risks. *ZOiS Spotlight*. 2024. No. 2. URL: https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/the-puzzle-of-ukrainian-resilience-hidden-factors-and-potential-risks

2. Karakai D., Hatsko V., Moskotina R. Does War Create or Destroy Social Bonds? It Depends on Definitions. *VoxUkraine*. 2022. URL: https://voxukraine.org/en/does-war-create-or-destroy-social-bonds-it-depends-on-definitions

3. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York : Simon & Schuster, 2000. 544 p.

4. Проблеми самоорганізованих спільнот у воєнний період. *Аналітичний центр «Самоорганізація»*. 2023. URL: https://samoorg.com.ua/blog/2023/08/20/problemy-samoorganizovanyh-spilnot-u-voyennyj-period/

5. Рівень громадської активності в Україні в умовах карантину оцінили як середній. *Громадський простір*. 2020. URL: https://www.prostir.ua/m/?id=244950

6. Соціальна згуртованість в українському суспільстві: кількісне дослідження. *Громадянська мережа «ОПОРА»*. 2023. URL: https://www.oporaua.org/viyna/social-na-zgurtovanist-v-ukrayins-komu-suspil-stvi-kil-kisne-doslidzhennya-25738

7. Дем'янчук О.І. Елементи соціального капіталу. *CORE*. URL: https://core.ac.uk/download/12241917.pdf

8. Більше третини благодійників перебувають на стадії професійного вигорання. *Детектор медіа*. 2023. URL: https://cs.detector.media/community/texts/185271/2023-03-22-bilshe-tretyny-blagodiynykiv-perebuvayut-na-stadii-profesiynogo-vygorannya/

9. КМІС: Українські ЗМІ у 2022-му переламали негативний баланс довіри українців. *Детектор медіа*. 2023. URL: https://detector.media/infospace/article/206978/2023-01-13-kmis-ukrainski-zmi-u-2022-mu-perelamaly-negatyvnyy-balans-doviry-ukraintsiv/

10. Дослідження безпекових потреб громсектору: 90% опитаних зазначили про професійне вигорання. *Детектор медіа*. 2024. URL: https://cs.detector.media/community/texts/186189/2024-06-21-doslidzhennya-bezpekovykh-potreb-gromsektoru-90-opytanykh-zaznachyly-pro-profesiyne-vygorannya/

11. Довіра до уряду за півтора року знизилася з 74% до 39%, до парламенту – з 58% до 21% – КМІС. *Економічна правда*. 2023. URL: https://epravda.com.ua/news/2023/10/31/706058/

12. Євтушенко О.Н., Лушагіна Т.В. Соціальний капітал як фактор підвищення спроможності територіальних громад у ході реформи децентралізації. *Public Administration and Regional Development*. 2022. № 1. С. 104–123.

13. Єрмакова О.А. Соціальний капітал як важливий фактор економічного розвитку України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/2749/visnyk2016-88-96.pdf

14. Вимірювання соціального капіталу. *Інститут соціокультурного менеджменту*. 2012. URL: https://iscm.org.ua/uk/2012/08/29/vymiryuvannya-sotsialnogo-kapitalu/

15. Динаміка довіри соціальним інституціям. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2024. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1

16. Народовладдя на місцях під час воєнного стану. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. 2022. URL: https://parlament.org.ua/analytics/narodovladdya-na-misczyah-pid-chas-voyennogo-stanu/

17. Патицька Х. Соціальний капітал як чинник сталого розвитку територіальних громад: поведінковий аспект. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2022. № 1(153). URL: https://ird.gov.ua/sep/sep20221(153)/sep20221(153)_010_PatytskaH.pdf

18. Соціальна згуртованість в Україні: частина II. *ПРООН в Україні (UNDP Ukraine)*. 2024. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-03/Social-Cohesion-in-Ukraine_part_II_ukr.pdf

19. Соціальний капітал як чинник сталого розвитку територіальних громад: поведінковий аспект. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2022. № 1(153). URL: https://ird.gov.ua/sep/sep20221(153)/sep20221(153)_010_PatytskaH.pdf

20. Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2023. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nevidimiy_kley_doslidzhennya_socialnogo_kapitalu_v_ukraini.html

21. Чи стала Революція гідності рушієм розвитку громадянського суспільства – експертне опитування. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. 2019. URL: https://dif.org.ua/article/chi-stala-revolyutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya

22. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. 2023. URL: https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi

23. Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.). *Центр Разумкова*. 2024. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-krainita-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r

24. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий-березень 2025 р.). *Центр Разумкова*. 2025. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-krainidovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r

MEASUREMENT INVARIANCE DEBATE: WHERE IT'S AT AND WHAT IT MEANS FOR TEACHING RESEARCH METHODS

ДИСКУСІЯ ПРО ІНВАРІАНТНІСТЬ ВИМІРЮВАННЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИКЛАДАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ МЕТОДІВ

UDC 303.023.032:[008:001.891]
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.3
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Maltseva K.S.
Doctor of Sociological Sciences,
Associate Professor,
Head of the Department of Sociology
National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

The issue of measurement in cross-cultural research continues to give rise to lively and complex discussions. The theme of validity in cross-cultural comparisons is contingent on evidence of comparability of metrics and data. Specifically, there has been a long-standing debate regarding measurement invariance which centers around the effectiveness (and legitimacy) of meaningfully comparing social, cultural, and psychological constructs across different societies without loss of meaning or its distortion. The issue of measurement invariance itself has generated a large literature. "Measurement invariance" refers to statistical criterion typically considered necessary for using a metric in more than one cultural context. It indicates whether or not an instrument assesses the same construct across different conditions or samples. Although its advocates insist on the necessity of measurement invariance for conducting valid multigroup comparisons, its critics cast doubt on the underlying premises on the grounds of measurement invariance requirements being too stringent, prohibitionist, or misguided. The landscape of measurement invariance debate is inherently complex. This publication systematizes current views on measurement invariance to present a historiographic account of the emergence of different perspectives on measurement invariance debate in social science. By unpacking the complex layers surrounding the measurement invariance issue, as well as its criticisms and relevant recommendations, this review highlights key distinctions in the prevailing perspectives and explores their implications for the current requirements for measurement invariance in empirical research. This debate has important implications for teaching research methods; emerging insights could be used to inform and enrich research design and methods curriculum.
Key words: *measurement, measurement invariance, validity, quantitative methods, culture, cross-cultural research.*

Проблема вимірювання в крос-культурних дослідженнях продовжує сприяти жвавим та комплексним обговоренням. Тема валідності у крос-культурних порівняннях залежить від доказів можливості порівнювати метрики та дані. Зокрема, йдеться про довготривалу дискусію стосовно інваріантності вимірювання, що зосереджується на ефективності (а також самої можливості) робити змістовні порівняння соціальних, культурних та психологічних конструктів між різними суспільствами без утрати смислу чи уникаючи його викривлення. Проблематика інваріантності вимірювання породила значну за обсягом літературу. «Інваріантність вимірювання» стосується статистичного критерію, що типово вважається необхідним для обґрунтування застосування певної метрики у більше ніж одному культурному контексті. Цей критерій визначає, чи дослідницький інструмент оцінює один і той самий конструкт у різних умовах чи вибірках. Хоча його прихильники наполягають на необхідності інваріантності вимірювання для проведення валідних порівнянь із багатьма групами, його критики піддають його передумови сумніву на підставі того, що вимоги до інваріантності вимірювання є надто суворими, мають виражено заборонний характер чи є хибними. Ландшафт дебатів щодо інваріантності вимірювання є за своєю суттю непростим. Ця публікація систематизує сучасні погляди на інваріантність вимірювання з метою надання історіографічної перспективи на утворення різних позицій у дискусії щодо інваріантності вимірювання у соціальних науках. Розкриваючи складні шари, що оточують проблематику інваріантності вимірювання, а також їх критику та дотичні рекомендації, цей огляд висвітлює ключові розрізнення у панівних підходах та досліджує їхній вплив на постання поточних вимог до інваріантності вимірювання у емпіричних дослідженнях. Ця дискусія має велике значення для викладання дослідницьких методів; набутками обговорення цього питання можна скористатися для покращення та збагачення викладання дослідницького дизайну та методів.
Ключові слова: *вимірювання, інваріантність вимірювання, валідність, кількісні методи, культура, крос-культурні дослідження.*

Relevance and research problem. Social scientists and researchers from adjacent disciplines are often interested in comparing social and cultural groups. The issue of measurement in cross-cultural research continues to give rise to lively and complex discussions, contributing to the examination of the foundational assumptions and practices of psychometrics [20]. The problem at the core of this discussion is whether we can meaningfully and legitimately compare sociocultural or psychological constructs such as personality traits or values across different societies. Albeit with an expansion of culture-relevant research cultural influences in psychological processes are broadly recognized [14] and a strictly universalist approach is relatively rare in the social sciences at present [16; 23], there is still a range of approaches spanning from universalist to relativist views of cultural impact on measurement outcomes. While the universalists consider culture to have universal properties and thus find cross-

cultural comparisons quite feasible – provided the standardized research instruments are used (for example, survey items developed by Geert Hofstede or Shalom Schwartz), – the relativist perspective (which typically emphasizes the importance of capturing the culture-specific features) deems such constructs bound to particular cultures, which, in their view, limits generalizability and undermines the claim of validity in cross-cultural comparisons by pronouncing them practically difficult or even impossible. The third, more middle-ground perspective seeks to reconcile the universalists and relativists, by offering options of using mixed methods or developing culturally sensitive metrics. Finally, the fourth perspective focuses on *measurement equivalence*. Its core idea is that measurement across cultures is possible, provided that equivalence is established and the metrics used in each sample are characterized by invariance.

The criterion of *measurement invariance* that is at the center of the present publication stems from measurement equivalence [16]. The issue of measurement invariance itself has generated a large literature [1; 2; 5; 9; 11; 13; 18; 22; 24; 25] that spans beyond the social sciences [4; 12]. Despite the importance of measurement invariance for validity of findings in cross-cultural research, there is no unanimity in the perceptions of standards for measurement invariance testing. In fact, there has been a long-standing debate regarding measurement invariance which centers around the effectiveness of meaningfully comparing social, cultural and psychological constructs across different sociocultural groups [10; 15]. Indeed, the theme of validity in cross-cultural comparisons is contingent on evidence of comparability of metrics and data. However, despite the growing recognition of the need for cross-cultural validation to compare values, norms and similar traits cross-nationally, there is a relentless tension between the proponents of measurement invariance and its opponents frustrated with the incongruence between the stringent standards and ambiguous recommendations [10; 15]. Practical matters such as losing valuable culture-specific scale items due to imperfect item-total correlations, or finding much smaller than expected psychological differences across cultures are some of the concerns [10; 15]. Frustrating for publishing authors and practitioners and rather confusing for students and young scholars attempting to find the reliable "middle ground" and adhere to the "best practices", the discussion behind the debate appears too entangled to be easily resolved – partly due to the diversity of the perspectives, and partly due to the different purposes different practices of validation have been designed to serve. Meanwhile, the application of measurement invariance techniques remains fragmented and controversial [15]. This review seeks to unpack the layers of complexity surrounding the issue of measurement invariance, tracing their historical development to reveal how their interaction has become the source of the ongoing debate. By peeling off these layers one by one, this review highlights critical distinctions in the prevailing perspectives and examines their implications for the current requirements for measurement invariance in empirical research.

Review of current research and publications. "Measurement invariance" refers to statistical criterion typically considered necessary for using a metric in more than one cultural context [10]. It indicates whether or not an instrument assesses the same construct across different conditions or samples [15]. It is probably fair to suggest that measurement invariance topic, despite its remaining a pivotal concern in cross-cultural research, is rarely met with much enthusiasm among researchers. Many practitioners find the procedures required for demonstration of invariance too convoluted or lacking in substance; some recount 'war stories' about the obstructionist role such requirements played in the dissemination of so painstakingly obtained data from multi-sited ethnographic projects. Although its advocates insist on the necessity of measurement invariance for conducting valid multigroup comparisons, its critics cast doubt on the underlying premises on the grounds of measurement invariance requirements being too stringent, prohibitionist, or misguided [10; 15]. The landscape of measurement invariance debate is inherently complex, yet it is easy, from a cursory engagement, to glean a message that any lack of equivalence is "psychometric ignorance" and any attempts to use metrics that are not invariant are "fatally flawed". One of the downsides of this message is that it tends to discourage researchers from entering or continuing cross-cultural work [10]. Literature in favor of less prohibitionist tone of measurement invariance also points to the generated nature of data used to design recommended stringent invariance procedures, as opposed to the real-life (and imperfect) cross-cultural data [10, p. 890]. Instead, the emphasis on external validity is encouraged (as internal validity does not guaranty external validity), to reach out to real-world conditions, to avoid imposing the isomorphic similarity between the individual and cross-cultural differences [10, p. 893]. A more customized approach, calibrated to the specific needs of the study is advocated instead of blanket use of measurement invariance [15].

Although the notion of measurement invariance is an important benchmark in cross-cultural research, there is some debate regarding its application, standards of testing, and reporting. To make the terrain of this debate more intellectually navigable, **this publication aims to** highlight and critically examine key perspectives with respect to assessment of measurement invariance, evaluate applicable methodological practices, and review relevant recommendations grounded in current literature. Its educational objective is to (1) enhance teaching research design by deepening understanding of the foundational assumptions underpinning measurement

invariance, (2) trace the theoretical evolution of these assumptions, and (3) elucidate the impact of cultural factors on survey research in cross-cultural setting, thereby supporting the development of cross-cultural research competencies.

Divergent perspectives on measurement invariance: Trajectories, critique, recommendations There exists a spectrum of views regarding the appropriate level of stringency for enforcing measurement invariance. Historically, the motivation to establish measurement invariance emerged in the context of ensuring fair selection of candidates for positions [15, p. 3]; therefore the question of high validity standards due to its high stakes was a valuable one. For the purpose of employee selection, the group-level (including cultural) differences were assumed to be irrelevant and the application of strict invariance procedure is understandable as they were developed in response to social pressures and profound social responsibilities [15, p. 3]. On the other hand, psychologists and other social scientists whose interests involve cross-cultural comparisons, have a different agenda with comparing individuals, as for them collective-level attributes are not mere sources of bias or 'noise'. This could be argued to be one of the sources of current divergent perspectives on measurement invariance standards, grounded in different purposes for which measurement invariance may be established. Cross-cultural comparisons are legitimized by the equivalence of metrics used to assess some attribute of interest. If metrics are inequivalent, the comparison across cultural samples is made more difficult to draw conclusions from. Lack of equivalence, in the most general terms, ensues from bias in the data. Biased data lack overlap in the meaning across groups and are not suitable for cross-cultural comparison. The key to measurement invariance in crops-cultural setting is not achieving the absolute invariance but rather ensuring that the irrelevant forms of bias are minimized [15]. The purpose of invariance testing in cross-cultural setting is to establish equivalence across conditions "*so long as those varied conditions are irrelevant to the attribute being measured*" [15].

In light of these nuances, the varied degrees of acceptance for strict procedures within the invariance framework become more systematically structured and comprehensible. As is attested by the literature, there is a spectrum of perspectives ranging from stringent requirement for invariance to methodological re-evaluation [10; 21 for review]. For example, a traditionalist view of measurement invariance dictates that invariance is essential for valid comparisons, which its proponents envision as the way to avoid distortions in conclusions about group differences. Its historiographic roots are in the evolution of the psychometric theory and philosophy of science where invariance is closely aligned with objectivity and measurement is expected to be independent of the sample, behavioral conditions or cultural context [8]. Key psychometric theorists who are credited for laying the foundation for strict invariance include G. Rasch, S.S. Stevens, E.L. Thorndike, and L.L. Thurstone [7]. There are three traditions that gave rise and guidance to strict invariance approach: test score tradition which is concerned with maximized reliability and reduced error variance (e.g. Classical Test Theory); scaling tradition emphasizing designing invariant scales (e.g. Rasch models, Guttman scaling etc.); and structural tradition concerned with modeling latent variables and structural relations (e.g. confirmatory factor analysis). Strict invariance approach draws heavily on the scaling and structural traditions which is reflected in the procedures recommended for testing invariance (e.g., multiple group confirmatory factor analysis (MGCFA) where one checks factor loadings, intercepts and residual variances across different groups or conditions) (for example: https://dlab.berkeley.edu/news/testing-measurement-invariance-using-lavaan-r). This approach also has its critics, who claim that invariance principle is overstated and unnecessarily prohibitionist, while violations of invariance are often inconsequential methods artifact rather than actual validity threats. When taken too far, strict invariance testing can misrepresent the nature of construct studied in cross-cultural comparison.

An alternative, more reform-oriented perspective views approximation to invariance as more realistic and practically achievable than strict (complete) invariance, and allows more flexibility in order to balance the statistical rigor with practical applicability in large-scale cross-cultural research [18; 24; 25]. It stems from hands-on experience with large cross-cultural data sets and calls for a more customized use of measurement invariance protocols that would accommodate the specific research needs. Among the recommendations is the conceptual shift of emphasis to external [10] and nomological [17] validity. For example, construct validity could be enforced by both measurement invariance and theoretical network alignment [for example, 17]. As measurement invariance procedures are often characterized as overly complex, an additional attraction of appealing to nomological validity lies within multiple ways of its demonstration. While structural equation modeling (SEM) is often a default option, several statistical sources [for example, 3] affirm that using correlation- and regression-based analysis is also valid for establishing nomological validity. It also advocates a conceptual shift paying more attention to reflective vs. formative constructs which is essential for valid conclusions in SEM. A more reflexive use of measurement invariance suggests viewing measurement as contextual, as over-reliance on statistical tests may obscure some meaningful and interesting cultural differences. Therefore, rather than uphold rigid statistical thresholds, construct validity, external validity and interpretative caution should be emphasized.

Conclusions. As a hallmark of modern science, measurement is important for research practices and is critical for an efficient investigation in any social

context [3; 6; 19; 26]. In the social sciences measurement often involves human characteristics. In social settings the process of measurement can be understood as connecting unobservable theoretical constructs to observable empirical indicants that can be directly measured. This linkage may blur the distinction between metrological and statistical (data modeling) paradigms in social science, potentially inviting further criticism [20]. Social research is typically dealing with theoretical metrics, i.e. latent parameters that represent the generic and abstract constructs underlying an informant's response to a specific survey item and are by themselves more informative than this response [3; 26]. Cross-cultural research is struggling with methodological pitfalls that need to be addressed by collecting data from different cultural samples [16]. While the standards for measurement invariance have intrinsic value for cross-cultural comparisons, there is still a complex diversity of perspectives and arguments regarding how validity criteria should be met and reported. As validity signals applicability of research findings and their authenticity in the real world, developing valid measurement and constructing instruments that allow adequate coverage of the constructs under study permits claiming data reliability and legitimizes drawing conclusions.

BIBLIOGRAPHY:

1. Boehnke K. Let's compare apples and oranges! A plea to demystify measurement equivalence. American Psychologist. 2022. Vol. 77, № 9. P. 1160–1168. https://doi.org/10.1037/amp0001080

2. Boer D., Hanke K., He J. On detecting systematic measurement error in cross-cultural research: A review and critical reflection on equivalence and invariance tests. Journal of Cross-Cultural Psychology. 2018. Vol. 49, № 5. P. 713–734. https://doi.org/10.1177/0022022117749042

3. Carmines E.G., Zeller R.A. *Reliability and validity assessment*. Newbury Park, CA: Sage, 1979. 72 p.

4. Chan K.T., Nguyen T.H., Tran T.V. *Developing cross-cultural measurement in social work research and evaluation*. Oxford: Oxford University Press, 2018. 264 p.

5. De Los Reyes A., Tyrell F.A., Watts A.L., Asmundson G.J.G. Conceptual, methodological, and measurement factors that disqualify use of measurement invariance techniques to detect informant discrepancies in youth mental health assessments. Frontiers in Psychology. 2022. Vol. 13. № 931296. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.931296

6. DeVellis R.F. *Scale Development: Theory and applications*. (2nd ed.). Thousand Oaks: SAGE Publications, 2003. 171 p.

7. Engelhard G., Jr. Historical views of the concept of invariance and measurement theory in the behavioral sciences. Paper presented at the Fifth International Objective Measurement Workshop, University of California, Berkeley (1989, March).

8. Engelhardt G., Jr. Invariance and the three traditions of measurement in the human sciences. Q. Zhang (ed.), *Proceedings of the Pacific-Rim Objective Measurement Symposium* (PROMS 2023) Atlantis Highlights in Social Sciences, Education and Humanities. 2024. Vol. 23. P. 1–13. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-494-5_2

9. Fischer R., Karl J.A., Luczak-Roesch M., Hartle L. Why we need to rethink measurement invariance: The role of measurement invariance for cross-cultural research. Cross-Cultural Research. 2025. Vol. 59, № 2. P. 147–179. https://doi.org/10.1177/10693971241312459

10. Funder D.C., Gardiner G. MIsgivings about measurement invariance. European Journal of Personality. 2024. Vol. 38, № 6. P. 889–895. https://doi.org/10.1177/08902070241228338

11. Gerlach P., Eriksson K. Measuring cultural dimensions: External validity and internal consistency of Hofstede's VSM 2013 Scales. Frontiers in Psychology. 2021. Vol. 12. № 662604. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.662604

12. Herk H.V., Goldman S.P.K. The advancement of measurement invariance testing in cross-cultural research in the period 1999–2020. Executing rather than scrutinizing? *Measurement in Marketing* (pp. 95–119). H. Baumgartner, & B.Weijters (Eds.), (Review of Marketing Research; Vol. 19). Emerald Publishing. 2022. https://doi.org/10.1108/s1548-643520220000019005

13. Iurino K., Saucier G. Testing measurement invariance of the moral foundations questionnaire across 27 countries. Assessment. 2019. Vol. 27, № 2. P. 365–372. https://doi.org/10.1177/1073191118817916

14. Kashima Y. Culture and psychology in the 21st century: Conceptions of culture and person for psychology revisited. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2015. Vol. 47. № 1. P. 4–20. https://doi.org/10.1177/0022022115599445

15. Kusano K., Napier J.L., Jost J.T. The mismeasure of culture: Why measurement invariance is rarely appropriate for comparative research in psychology. Personality & Social Psychology Bulletin. 2025. Advance online publication. № 1461672251341402. https://doi.org/10.1177/01461672251341402

16. Lacko D., Čeněk J., Točík J., Avsec A., Đorđević V., Genc A., Haka F., Šakotić-Kurbalija J., Mohorić T., Neziri I., Subotić S. The necessity of testing measurement invariance in cross-cultural research: Potential bias in cross-cultural comparisons with individualism– collectivism self-report scales. *Cross-Cultural Research*. 2022. Vol. 56. № 2-3. P. 228–267. https://doi.org/10.1177/10693971211068971

17. Lakshman C., Vo L.C., Ramaswami A. Measurement invariance and nomological validity of the Attributional Complexity Scale: Evidence from Estonia, France, India, United States, and Vietnam. *International Journal of Cross Cultural Management*. 2020 Vol. 20. № 1. P. 89–111. https://doi.org/10.1177/1470595820913600

18. Robitzsch A., Lüdtke O. Why full, partial, or approximate measurement invariance are not a prerequisite for meaningful and valid group comparisons. Structural Equation Modeling. 2023. Vol. 30, № 6. P. 859–870. https://doi.org/10.1080/10705511.2023.2191292

19. Tal E. Measurement in Science. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.). 2020. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/measurement-science

20. Uher J. Statistics is not measurement: The inbuilt semantics of psychometric scales and language-based

models obscures crucial epistemic differences. *Frontiers in Psychology*. 2025. Vol. 16. 1534270. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1534270

21. Van De Schoot R., Schmidt P., De Beuckelaer A., Lek K., Zondervan-Zwijnenburg M. Editorial: Measurement invariance. Frontiers in Psychology. 2015. Vol. 6, Article 1064. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01064

22. Vesper D., König C.J., Siegel R., Friese M. Is use of the general system justification scale across countries justified? Testing its measurement equivalence. The British Journal of Social Psychology. 2022. Vol. 61, № 3. P. 1032–1049. https://doi.org/10.1111/bjso.12520.

23. Wang Q. Why should we all be cultural psychologists? Lessons from the study of social cognition. *Perspectives on Psychological Science: A Journal of the Association for Psychological Science.* 2016. Vol. 11. № 5. P. 583–596. https://doi.org/10.1177/1745691616645552

24. Welzel C., Inglehart R.F. Misconceptions of measurement equivalence: Time for a paradigm shift. Comparative Political Studies. 2016. Vol. 49, № 8. P. 1068–1094. https://doi.org/10.1177/0010414016628275

25. Welzel C., Brunkert L., Kruse S., Inglehart R. F. Non-invariance? An overstated problem with misconceived causes. Sociological Methods & Research. 2023. Vol. 52, № 3. P. 1368–1400. https://doi.org/10.1177/00491241219955 21

26. Zeller R.A., Carmines E.G. *Measurement in the social sciences: The link between theory and data*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980. 198 p.

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ДОСЛІДЖЕННІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE RESEARCH OF MIGRATION PROCESSES

УДК 004.8:314.15-047.58-047.72
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.4
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Черкашина Т.О.
к.соціол.н.,
доцентка кафедри філософії, соціології та соціальної роботи
Херсонський державний університет

Черкашина Є.К.
здобувачка вищої освіти
Херсонський державний університет

У статті здійснено теоретичне аналізування можливостей використання інструментів штучного інтелекту для дослідження міграцій та процесів, пов'язаних із нею; зазначено, що завдяки вмінню оперативно аналізувати значні масиви даних із різноманітних джерел штучний інтелект створює нові перспективи для дослідження, виявлення закономірностей та передбачення міграційних процесів.
Алгоритми штучного інтелекту здатні моделювати потенційні сценарії переміщення населення, аналізувати настрої у соціальних мережах, визначати групи ризику та формувати рекомендації для політики міграційного управління.
Було також досліджено деякі приклади застосування штучного інтелекту для аналізу та прогнозування міграційних процесів, які нині вже практично використовуються. Зокрема, розглянуто проєкт IBM Watson AI for Social Good, спрямований на використання потенціалу штучного інтелекту для розв'язання ключових соціальних викликів – кліматичних змін, зростання рівня бідності, питання охорони здоров'я та міграційних процесів; GEMINI (Geospatial and Temporal Data for Migration Information), що також є сучасним інструментом для прогнозування міграційних потоків, який поєднує геопросторові та часові дані й застосовує алгоритми машинного навчання для обробки інформації в режимі реального часу; дослідження платформ Flowminder і WorldPop продемонструвало, що вони використовують анонімізовані мобільні дані, супутникові зображення та статистику для прогнозування як внутрішньої, так і зовнішньої міграції, особливо в умовах криз – збройних конфліктів, стихійних лих або епідемій, що сприяє можливому оперативному реагування на надзвичайні ситуації; UN Global Pulse – інноваційна ініціатива Організації Об'єднаних Націй, є прикладом практичного використання інтелектуальних технологій у міжнародній політиці та глобальному управлінні; Data-Pop Alliance активно використовує можливості великих даних і машинного навчання для прогнозування міграційних процесів у кризових ситуаціях, також аналізує мобільні дані для відстеження переміщення населення в реальному часі тощо.

Ключові слова: *міграція, міграційні процеси, міграційна політика, штучний інтелект, моделювання, прогнозування.*

The article conducted a theoretical analysis of the possibilities of using artificial intelligence tools for the study of migration and processes related to it; It is stated that thanks to the ability to quickly analyze significant data ranges from various sources, artificial intelligence creates new prospects for research, identification of patterns and prediction of migration processes.
Artificial intelligence algorithms are capable of modeling potential scenarios for the movement of the population, analyzing social networks, identifying risk groups and forming recommendations for migration management policies.
Some examples of artificial intelligence have been investigated to analyze and forecast migration processes that are already practically used today. In particular, the IBM Watson AI for Social Good's project is considered to use the potential of artificial intelligence to solve key social challenges, including climatic changes, poverty increase, health care issues and migration processes; Gemini (Geospatial and Temporal Data for Migration Information), which is also a modern tool for predicting migration flows that combines geospatial and time data and uses machine learning algorithms for real-time information processing; The research of Flowminder and WorldPop platforms has demonstrated that they use anonymized mobile data, satellite images and statistics to predict both internal and external migration, especially in crises – armed conflicts, natural disasters, or epidemics that contribute to possible emergency response; UN Global Pulse, an innovative initiative of the United Nations, is an example of practical use of intellectual technologies in international politics and global management. Its activities contribute to the transition to proactive management of migration processes, reducing the negative effects of crises and focusing on human-centric decisions; DATA-POP Alliance actively uses the capabilities of large data and machine learning to predict migration processes in crisis situations. In particular, the organization analyzes mobile data to track the movement of the population in real time, which is especially important during natural disasters or armed conflicts.

Key words: *migration, migration processes, migration policy, artificial intelligence, modeling, forecasting.*

Постановка проблеми. Глобалізація, як процес взаємозалежності між країнами та регіонами, сприяє активнішому переміщенню людей у пошуках кращих умов життя, освіти, працевлаштування та безпеки.

Одним із головних чинників активізації міграцій у глобалізованому світі є нерівномірний розподіл ресурсів, можливостей і життєвих стандартів між різними державами. Інформаційні технології та цифрові комунікації значно спростили доступ до знань про умови життя в інших країнах, що стимулює бажання мігрувати. Крім того, зменшення бар'єрів на кордонах, розвиток транспортної інфраструктури та міжнародне правове регулювання сприяють мобільності населення.

У контексті зростання обсягів даних про міграційні процеси традиційні методи аналізу дедалі частіше поступаються місцем інноваційним підходам, зокрема, застосуванню штучного інтелекту (ШІ). Завдяки здатності швидко обробляти великі обсяги інформації з різних каналів ШІ відкриває нові можливості для вивчення, виявлення трендів та прогнозування міграційних потоків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження міграційних процесів перебуває у фокусі уваги науковців з різних галузей знань, зокрема економістів, юристів, соціологів та фахівців у сфері державного управління.

Основні соціологічні підходи до вивчення міграційних процесів знайшли відображення в працях таких учених, як: Е. Дюркгейм, К. Маркс, П. Сорокін та інших. Зокрема, Е. Дюркгейм розглядав міграцію як соціальний феномен, пов'язаний з трансформацією суспільних норм, К. Маркс аналізував міграцію крізь призму економічних факторів та класових відносин, а П. Сорокін вивчав її як результат соціальної та культурної взаємодії між різними групами. Їхні дослідження заклали основу для подальших наукових пошуків у галузі соціології міграції.

На сьогодні питання міграції в Україні активно досліджуються низкою вчених, серед яких – О. Гречка, О. Малиновська, О. Ровенчак [8], Н. Рощина [9], Я. Петрова, М. Шульга та інші. Їхні дослідження охоплюють різні аспекти міграційних процесів, зокрема економічні, соціальні та правові наслідки міграції, а також розробку ефективних механізмів державної політики щодо мігрантів.

Питання ролі штучного інтелекту в процесах міграції та питаннях, із нею пов'язаних, розкривали такі науковці, як А. Горілий [3], О. Пархомчук [7], К. Руденко [10] та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процеси глобалізації охопили практично всі аспекти суспільного життя й продовжують трансформувати їх. Однією з найбільш чутливих до цих змін сфер є міграція населення, що зазнає істотних якісних і кількісних змін.

У сучасному світі міграційні процеси набувають особливої ваги, адже вони суттєво впливають на політичний розвиток, демографічні тенденції та формування ринків праці на національному й регіональному рівнях.

Під впливом глобалізації масштаби міграції значно зросли, що підвищило її значення для розвитку суспільств. Це знайшло відображення у посиленій увазі до міграційних питань з боку органів влади, наукової спільноти, політичних діячів і бізнесу. Особливо інтенсивно інтерес до міграції зріс тоді, коли міжнародна спільнота почала відчувати негативні наслідки неконтрольованих міграційних потоків, що, своєю чергою, зумовило потребу в узгоджених діях різних країн для подолання пов'язаних із цим викликів [12].

Нині жодне суспільство не може планувати своє майбутнє, ігноруючи переміщення людей. Більше того, більшість країн одночасно є як джерелами еміграції, так і країнами призначення для іммігрантів, а також виконують роль транзитних територій, хоча інтенсивність цих процесів варіюється.

У XXI столітті міграційні процеси набули глобального масштабу, значно ускладнилися та стали більш динамічними. Їхнє своєчасне прогнозування є критично важливим для ефективного планування державної політики, забезпечення безпеки, формування ринку праці та соціального забезпечення. У зв'язку з цим зростає інтерес до використання новітніх технологій, зокрема інструментів штучного інтелекту (ШІ), які дають змогу здійснювати точніші, масштабніші та гнучкіші аналізи й прогнози міграційних потоків.

Застосування технологій штучного інтелекту (ШІ) відкриває нові можливості для глибшого розуміння динаміки міграційних потоків, виявлення прихованих закономірностей і створення ефективних моделей прогнозування.

Інструменти ШІ, зокрема машинне навчання, обробка великих даних (Big Data), нейронні мережі та алгоритми глибокого навчання, дозволяють інтегрувати великі обсяги інформації з різних джерел – демографічних, соціально-економічних, екологічних та політичних. Вони здатні опрацьовувати величезні обсяги інформації, виявляти приховані закономірності та створювати моделі, що враховують численні чинники: економічні, соціальні, політичні, кліматичні тощо. Це сприяє точнішій оцінці причин і наслідків міграції, а також дозволяє формувати більш адаптивну міграційну політику на національному та міжнародному рівнях. Завдяки цьому уряди, міжнародні організації та наукові інституції отримують потужний інструмент для прийняття рішень у сфері міграційної політики.

Експерти виокремлюють такі переваги штучного інтелекту: високу точність обробки даних; здатність швидко аналізувати великі обсяги інформації; ШІ не потребує сну чи перерв на обід і не робить помилок через перевтому; його можна використовувати в умовах, де присутність людини є небезпечною [7].

Штучний інтелект (ШІ) дедалі активніше використовується як інструмент, що формує нові підходи до управління безпековими ризиками та глобальними викликами. Його можливості охоплюють не лише аналітичну підтримку прийняття рішень, а й прогнозування подій, що мають стратегічне значення.

Крім того, ШІ допомагає в моделюванні сценаріїв розвитку подій, що дозволяє заздалегідь виявляти потенційно нестабільні регіони або уразливі соціальні групи. Такий підхід особливо актуальний в умовах воєнних конфліктів, економічної нестабільності, міграційних хвиль або зміни клімату [6].

Системи штучного інтелекту здатні ідентифікувати «зони ризику» з потенційно високою ймовірністю виникнення міграційних хвиль, а також визначати групи населення, які найбільш уразливі до зовнішніх впливів, таких як війна, економічна криза чи зміни клімату. Крім того, алгоритми ШІ можуть використовуватися для аналізу соціальних медіа, що дає змогу оперативно фіксувати настрої населення та потенційні спалахи міграційної активності.

Є чимало реальних прикладів застосування штучного інтелекту для аналізу та прогнозування міграційних процесів, зокрема:

1. Проєкт IBM Watson AI for Social Good є глобальною ініціативою компанії IBM, спрямованою на використання можливостей штучного інтелекту для вирішення важливих соціальних проблем, зокрема, таких як зміни клімату, бідність, охорона здоров'я та міграція. У контексті прогнозування міграційних потоків проєкт залучає аналітичні інструменти Watson AI до аналізу великих обсягів даних, які впливають на переміщення населення. З моменту запуску програми було реалізовано понад 28 проєктів [5].

Крім того, IBM активно розробляє інструменти для забезпечення етичного використання ШІ, такі як AI Fairness 360 та AI Explainability 360, які спрямовані на виявлення та усунення упередженості в алгоритмах, а також на забезпечення прозорості та пояснюваності рішень, прийнятих ШІ [11].

IBM Watson AI використовується у прогнозуванні міграції:

– Аналіз причин міграції. Watson AI аналізує соціально-економічні чинники (рівень безробіття, бідність, конфлікти); екологічні чинники (зміна клімату, посухи, повені); політичні події (війни, переслідування, зміна режиму).

– Інтеграція різних джерел даних. Watson AI поєднує супутникові знімки; статистику з мобільних телефонів (подібно до Flowminder); ЗМІ та соцмережі (розпізнавання текстів про конфлікти, переміщення, катастрофи); урядову та НУО-документацію.

– Моделювання сценаріїв переміщення. На основі зібраних даних Watson створює прогностичні моделі міграційних потоків; оцінює ймовірні напрямки міграції у разі нових криз; допомагає урядам, гуманітарним агентствам та міжнародним організаціям завчасно планувати ресурси (притулки, продовольство, медичну допомогу).

– Підтримка політик і рішень. Watson AI для Social Good надає аналітику, яка дозволяє створювати більш обґрунтовану міграційну політику; покращує розуміння ризиків для конкретних груп населення; сприяє раціональному розміщенню допомоги та інфраструктури.

2. GEMINI (Geospatial and temporal data for Migration Information) – це система, яку розробила команда дослідників із США для прогнозування міграцій на основі кліматичних змін. Вона використовує алгоритми машинного навчання для аналізу погодних умов, врожаїв, соціально-економічної ситуації та конфліктів у реальному часі.

Система GEMINI (Geospatial and Temporal Data for Migration Information) є інноваційною платформою, яка використовує геопросторові та часові дані для прогнозування міграційних потоків. Вона інтегрує різноманітні джерела інформації, включаючи кліматичні зміни, соціально-економічні фактори та інші змінні, що впливають на міграцію населення.

Одним із прикладів використання GEMINI є проєкт ICLUS v2.1.1, який моделює внутрішню міграцію у США, враховуючи такі фактори, як середні температури та опади влітку та взимку. Ці кліматичні параметри впливають на привабливість регіонів для проживання, що, своєю чергою, впливає на міграційні тенденції.

Завдяки використанню штучного інтелекту та машинного навчання GEMINI дозволяє створювати точніші прогнози міграційних потоків, що є надзвичайно важливим для планування інфраструктури, розробки соціальних політик та реагування на зміни, спричинені кліматичними або соціально-економічними факторами [14].

3. Flowminder та WorldPop – ці платформи аналізують анонімізовані дані з мобільних телефонів, супутникові зображення та статистичні дані за допомогою ШІ для прогнозування потоків внутрішньої та зовнішньої міграції, зокрема під час надзвичайних ситуацій, таких як землетруси чи збройні конфлікти.

Flowminder Foundation – це некомерційна організація, яка використовує анонімізовані дані з мобільних телефонів, супутникові знімки та інші великі масиви даних (Big Data) для оцінки мобільності населення.

WorldPop – науковий проєкт, що надає відкриті високоточні демографічні дані з просторовою деталізацією. Дає змогу моделювати майбутні сценарії переміщення населення, планувати інфраструктурні та соціальні ресурси.

У поєднанні ці платформи дозволяють оперативно реагувати на кризові міграційні ситуації (наприклад, війна в Україні, землетруси, епідемії); оцінювати потреби в гуманітарній допомозі; формувати довгострокові стратегії в галузі охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення; приймати політичні рішення на основі доказів.

Основні особливості платформ Flowminder та WorldPop:

– Використання мобільних даних для відстеження переміщення людей у реальному часі (особливо під час стихійних лих, конфліктів, пандемій).

– Моделювання внутрішньої та міжнародної міграції в умовах обмеженого доступу до офіційної статистики [1; 4].

Ініціатива UN Global Pulse – проєкт ООН, створений для використання великих даних та штучного інтелекту з метою вирішення глобальних гуманітарних і соціальних проблем, зокрема прогнозування міграції та реагування на кризові ситуації:

1) UN Global Pulse збирає й аналізує дані з мобільних телефонів (для моніторингу переміщення людей); активність у соціальних мережах (Twitter, Facebook, YouTube);

2) виявляє сигнали міграційної поведінки через супутникові знімки та кліматичні дані (посухи, повені, конфлікти); індекси цін на продукти, інфляції та інші економічні показники. Ці дані допома-

гають виявити тренди, які передують міграційним хвилям;

3) За допомогою алгоритмів штучного інтелекту ініціатива виявляє ознаки потенційної масової міграції (наприклад, раптове зростання пошукових запитів про виїзд або біженство); передбачає напрями переміщення населення; допомагає створювати сценарії реагування для гуманітарних організацій.

Переваги підходу UN Global Pulsey – дані збираються в реальному часі, що дозволяє діяти на випередження, допомагає краще спрямовувати ресурси [2].

Data-Pop Alliance – міжнародна організація, яка спеціалізується на аналізі масивів даних (Big Data) для вирішення соціальних проблем, зокрема міграційних викликів. У сфері прогнозування міграції ця ініціатива застосовує передові підходи для збору, аналізу та інтерпретації альтернативних джерел даних, таких як мобільні телефони, супутникові знімки та цифрові сліди.

Основні напрями використання Data-Pop Alliance у прогнозуванні міграції:

Аналіз мобільних даних. Дані мобільних операторів дозволяють ідентифікувати переміщення великих груп людей у реальному часі, наприклад, під час стихійних лих або конфліктів. Це дає змогу прогнозувати напрямки внутрішньої чи транскордонної міграції.

– Інтеграція Big Data з традиційною статистикою. Платформа поєднує офіційні дані (переписи, опитування) з неструктурованими джерелами, щоб отримати повнішу та динамічнішу картину міграційних потоків.

– Партнерство з міжнародними організаціями. Data-Pop Alliance співпрацює з ООН, Світовим банком та іншими агентствами, забезпечуючи їх інструментами для раннього попередження і планування гуманітарної допомоги.

– Прогнозування у кризових умовах. Під час конфліктів чи економічних потрясінь організація використовує машинне навчання та алгоритми для передбачення потенційних хвиль мігрантів і біженців.

– Етичне використання даних. Особлива увага приділяється захисту приватності, дотриманню прав людини та прозорості в управлінні даними [13].

Висновки з проведеного дослідження. Штучний інтелект має значний потенціал у сфері аналізу та управління міграційними процесами. Його впровадження дозволяє приймати обґрунтовані рішення, знижувати ризики криз та покращувати захист прав мігрантів.

Завдяки здатності швидко обробляти великі обсяги даних, виявляти закономірності й робити прогнози системи ШІ вже сьогодні стають важливим інструментом для урядів, міжнародних організацій та науковців.

Серед основних можливостей застосування штучного інтелекту в аналізі міграційних процесів можна виокремити такі як: прогнозування міграційних потоків, оцінка ризиків, обробка даних соціальних медіа, ідентифікація вразливих груп, оптимізація державної політики.

Використання інструментів штучного інтелекту (ШІ) для прогнозування міграційних потоків значно підвищує ефективність аналізу та прийняття управлінських рішень у цій сфері. Завдяки здатності обробляти великі обсяги даних із різноманітних джерел – економічних, демографічних, кліматичних, політичних та соціальних – системи ШІ здатні виявляти приховані закономірності та тенденції, які традиційні методи аналізу часто не помічають.

Алгоритми штучного інтелекту використовують для прогнозування міграційних потоків та оцінки ризиків, пов'язаних із посухами, збройними конфліктами та іншими кризами, за допомогою кількох ключових методів, таких як: обробка супутникових та кліматичних даних, машинне навчання для виявлення закономірностей, геопросторове моделювання маршрутів, аналіз соціальних мереж і медіа, оцінка ризиків у режимі реального часу.

Штучний інтелект, інтегрований у систему управління міграцією, може стати дієвим інструментом для створення більш безпечного, справедливого й передбачуваного середовища як для держав, так і для самих мігрантів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналітики машинного навчання. Відкриті просторові демографічні дані та дослідження. URL: https://www.worldpop.org/.

2. Глобальний пульс Організації Об'єднаних Націй (Глобальний пульс ООН). URL: https://aiforgood.itu.int/about-us/un-ai-actions/unglobalpulse/.

3. Горілий А.Р. Роль штучного інтелекту та його правове регулювання в умовах міграції людського капіталу. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9d8ecccb-2991-485c-bfb6-0c32aacc5a8a/content.

4. Дані WorldPop. Вільний та відкритий доступ до даних про глобальний розвиток. URL: https://www.worldpop.org/datacatalog/.

5. Оголошено про проєкти IBM Science for Social Good 2019. URL: https://research.ibm.com/blog/ibm-science-for-social-good-2019.

6. Пархомчук О.С. Штучний інтелект як мегатренд глобального розвитку. URL: http://politicus.od.ua/4_2023/29.pdf.

7. Поява та перспективи розвитку штучного інтелекту. URL: http://www.dut.edu.ua/ua/news-1-576-8835-poyava-ta-perspektivi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu_kafedra-shtuchnogo-intelektu.

8. Ровенчак О.А. Міжнародна міграція крізь призму її причин та наслідків. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологія.* 2009. Вип. 3. С. 125–142. URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/viewFile/3322/3370.

9. Рощина Н.В. Особливості міграційних процесів у сучасних економічних умовах. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/1_2017/9.pdf.

10. Руденко К.С. Інтеграція штучного інтелекту у суспільний простір: проблеми і перспективи. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/rudenko/pdf.

11. Система Watson від IBM – штучний інтелект проти людей. URL: https://maup.com.ua/ua/pro-akademiyu/novini1/usi-novini1/sistema-watson-vid-ibm-shtuchnij-intelekt-proti-lyudej.html.

12. Юськів Б.М. Глобалізація і трудова міграція в Європі : монографія. Рівне : видавець О.М. Зень, 2009. 476 с. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/212999468.pdf.

13. Data-Pop Alliance. URL: https://datapopalliance.org.

14. Gemini Robotics: Міркування на основі штучного інтелекту зустрічаються з фізичним світом. URL: https://unite.ai/uk/gemini-robotics-ai-reasoning-meets-the-physical-world/.

СЕКЦІЯ 3
СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

РОЛЬ БЛОГЕРІВ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ У СУЧАСНОМУ МЕДІАПРОСТОРІ

THE ROLE OF BLOGGERS AND THEIR INFLUENCE IN TODAY'S MEDIA SPACE

УДК 316.4
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.5
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Балаж А.В.
аспірант кафедри галузевої соціології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У добу цифрової комунікації традиційні форми соціального впливу поступаються новим акторам інформаційного простору – блогерам. Завдяки розвинутим платформам соціальних мереж (Instagram, YouTube, TikTok, Telegram тощо) вони отримали унікальну можливість безпосередньо взаємодіяти з аудиторією, формуючи не лише інформаційний порядок денний, але й ціннісні орієнтири мільйонів користувачів.
У статті проаналізовано зарубіжні та українські дослідження, які висвітлюють роль блогерів як неформальних агентів соціалізації, здатних транслювати нові моделі поведінки, стилі життя та впливати на особистісну ідентичність. Подано понятійне розмежування феноменів «блог», «блогер» та «блогерство». Проаналізовано внесок блогерів у формування ціннісних орієнтацій молоді. У статті проаналізовано модель впливу блогерів на молоду аудиторію. Визначено етапи трансформації ціннісної орієнтації користувачів: від первинного контакту з контентом до поведінкових змін. Особливу увагу приділено механізмам емоційного залучення, парасоціальної взаємодії та процесу ідентифікації, які сприяють формуванню нових соціальних установок, особливо серед підліткової аудиторії. Висвітлено причини популярності блогерів серед підлітків, зокрема їхню близькість до аудиторії, зрозумілу мову, щоденну присутність у цифровому просторі та здатність транслювати погляди, що резонують із власними переконаннями молоді.
Таким чином, блогери як нові медіаактори перебирають на себе функції традиційних інститутів (родини, школи, ЗМІ тощо) у питаннях формування світогляду, поведінкових орієнтирів і соціальних норм. Блогери не лише виконують роль розважальних контентмейкерів, але й перетворюються на соціальних агентів, які значно впливають на ціннісні орієнтації, поведінкові установки та ідентичнісні стратегії молоді, особливо підлітків. Зважаючи на амбівалентність цього впливу, важливим вважаємо розвиток критичного мислення в аудиторії та впровадження медіаосвіти як інструмента самозахисту в цифровому просторі.

Ключові слова: *блогер, медіапростір, цінності, соціалізація, ідентифікація, підлітки.*

In the age of digital communication, traditional forms of social influence are giving way to new actors in the information space – bloggers. Thanks to advanced social media platforms (Instagram, YouTube, TikTok, Telegram, etc.), they have gained a unique opportunity to interact directly with their audience, shaping not only the information agenda but also the values of millions of users.
The article analyzes foreign and Ukrainian studies that highlight the role of bloggers as informal agents of socialization, capable of transmitting new models of behavior, lifestyles, and influencing personal identity. A conceptual distinction is made between the phenomena of "blog," "blogger," and "blogging." The article analyzes the model of bloggers' influence on young audiences. The stages of transformation of users' value orientations are identified – from initial contact with content to behavioral changes. Particular attention is paid to the mechanisms of emotional engagement, parasocial interaction, and the process of identification, which contribute to the formation of new social attitudes, especially among teenage audiences. The reasons for the popularity of bloggers among teenagers are highlighted, in particular their closeness to the audience, understandable language, daily presence in the digital space, and ability to convey views that resonate with the beliefs of young people.
Thus, bloggers as new media actors are taking over the functions of traditional institutions (family, school, media, etc.) in shaping worldviews, behavioral guidelines, and social norms. Bloggers not only play the role of entertainment content creators, but also become important social agents who significantly influence the value orientations, behavioral attitudes, and identity strategies of young people, especially teenagers. Given the ambivalence of this influence, it is important to develop critical thinking in the audience and introduce media education as a tool for self-protection in the digital space.
Key words: *blogger, media space, values, socialization, identification, teenagers.*

Вступ. У добу цифрових трансформацій та розмитих меж між масовою і персоналізованою комунікацією блогери поступово перетворились на впливових суб'єктів соціокультурного простору. Вони не лише формують громадську думку, транслюють цінності, але й моделюють нові типи взаємодії в суспільстві – негайні, емоційно залучені, гібридні за змістом. Сьогодні блогери стали не просто учасниками інформаційного потоку, але й активними творцями смислів, які формують наративи в політиці, культурі, етиці, освіті. Через наративи особистих історій блогери транслюють певні норми, переконання та цілі. Повторювані меседжі сприяють інтерналізації цих цінностей, особливо серед молоді, яка перебуває на етапі формування ідентичності.

Водночас блогерська діяльність викликає актуальні питання щодо достовірності інформації, етичності впливу, естетизації успіху й комерціалізації соціального капіталу. Особливого значення ця тема набуває в контексті підліткової аудиторії, яка формує своє світобачення значною мірою через цифрові платформи. Блогери замінюють традиційні канали авторитету: вчителя, експерта, інтелектуала. Тому розуміння механізмів їхнього впливу є ключовим для оцінки як позитивних, так і деструктивних тенденцій у медіасфері. Згідно з численними соціологічними дослідженнями [21; 26; 27], більшість молодих користувачів соціальних мереж віддає перевагу саме блогерам як джерелу довіри. Така популярність поєднується з потужним емоційним впливом і високою частотою взаємодії. У цьому контексті постає низка суспільно значущих питань: які саме цінності транслюються через блогерський контент, яка модель цього механізму?

Незважаючи на зростаючу кількість досліджень у комунікативній сфері, досі бракує інтегративного підходу до вивчення блогерства як феномена, що поєднує медійні технології, психологічні механізми впливу та соціальні практики новітньої ідентичності. Саме тому **метою статті** є наукове осмислення ролі блогерів та їхнього впливу, що дасть змогу краще розуміти ціннісні трансформації у молодіжному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Наразі соціальними мережами користуються 5,24 млрд, або 63,9% всіх людей на Землі. За останні 12 місяців цей показник виріс на 4,1%. Одним з найпопулярніших типів відеоконтенту серед користувачів є блоги (відеоблоги), якими цікавляться 23,3% користувачів [2]. Причому питання впливу блогерів на аудиторію активно розробляється як у зарубіжній, так і в українській науковій традиції. Зокрема, С. Абідін [17] досліджує феномен інтернет-знаменитостей та пояснює, як блогери, виступаючи як культурні медіатори, формують нові ціннісні моделі поведінки. У дослідженні С. Хаміс, Л. Анг, Р. Веллінг [23] розглядається концепт «мікрознаменитостей», які активно конструюють власний бренд і впливають на світогляд аудиторії через самопрезентацію у соцмережах. А. Марвік [24] аналізує візуальну культуру Instagram та її роль у побудові цінностей, пов'язаних із споживанням, престижем і стилем життя. Емпіричне дослідження Е. Джафарова, К. Рашворт [20] присвячено впливу блогерів на споживчу поведінку молоді. Автори вивчають зв'язок між довірою до блогера й готовністю повторювати дії/купувати продукти [20]. Натомість С. Джин, А. Мукадам, Е. Риу розкривають маркетинговий потенціал блогерів як інфлюенсерів у цифровій економіці, пояснюючи, як створюється емоційна залученість і що це означає для впливу на цінності [22].

Я. Ляшок звертає увагу на особливості активності українських блогерів в Instagram та TikTok: формати контенту, стратегії взаємодії, способи зростання аудиторії й персонального бренду [10]. А. Мартусенко розглядає, як соціальні медіа впливають на формування ціннісних орієнтацій української молоді, аналізує ключові тенденції цього процесу та окреслює потенційні наслідки такого впливу [11]. Л. Чернявська досліджує формування комунікаційної моделі медіапростору України як складника соціального простору [14]. К. Балабанова зосереджує увагу на трансформаціях медіаспоживання в Україні під час повномасштабної війни (2022–2024), з'ясовуючи, як екстремальні умови впливають на інформаційні звички, психологічний стан і потреби аудиторії [1]. Натомість К. Любенко, К. Мальцева досліджували взаємозв'язок між моделями використання соціальних мереж (частота та тривалість) і рівнем суб'єктивного стресу серед студентів НаУКМА [9].

Таким чином, сучасна література висвітлює блогерів як медіаакторів, здатних здійснювати вплив на світогляд, ціннісну сферу особистості. У добу цифрових трансформацій блогери стали не просто медіаспоживачами, а повноцінними медіаакторами, які моделюють публічний простір, впливають на суспільну свідомість і транслюють нові ціннісні орієнтири. Власне, «віртуальний простір є справжньою творчою лабораторією, де можна експериментувати, «грати» зі своєю подобою, уявляти себе у різних ролях, часом неможливих у реальному житті» [5, с. 22]. У сучасному науковому дискурсі ця проблема виходить за межі масової комунікації та охоплює психологічні, культурологічні й соціологічні виміри впливу. Блогери виконують функції неформальних агентів соціалізації, замінюючи собою традиційні авторитети: вчителя, експерта, журналіста. Особливо яскраво це простежується у взаємодії з молодіжною аудиторією. Блогери все більше впливають на формування особистісної ідентичності підлітків, створюючи привабливі образи самопрезентації, які стають прикладами для наслідування та ототожнення. У сучасній цифровій культурі молодь схильна частіше переймати цінності, які передають інфлюенсери, ніж ті, які пропонують школа або родина.

Звернемо увагу на понятійне розмежування феноменів «блог», «блогер» та «блогерство», позаяк у низці досліджень вони не розмежовуються [4].

У сучасному медіадискурсі термін «блог» походить від англійського "web-log" – «вебжурнал», що спочатку означав форму онлайн-щоденника, в якому автор публікував текстові роздуми з можливістю взаємодії з читачами. Перші блоги з'явилися в США у 1990-х роках, зокрема 1994 року Джастін Холл створює перший в історії блог Links.net., а сайт Open Diary, створений Брюсом і Сьюзен Абельсон, став одним з перших прикладів об'єднання авторів електронних щоденників у спільноту. Термін "weblog" у 1997 році запропонував Йорен Баргер, а згодом він трансформувався у сучасну коротку форму – "blog" [28]. Особа, яка створює, публікує і поширює контент

у блозі або на платформах соціальних мереж (відео, тексти, фото), виступає у ролі блогера. Він відповідає за контент, комунікацію, вплив. Натомість блогерство – це процес або діяльність створення, ведення і розвитку блогу, а також участь у блогерському середовищі. Власне, блогер – це особа, творець контенту, який регулярно створює та поширює авторський онлайн-контент, взаємодіє з аудиторією, підтримує зворотний зв'язок і формує власну цифрову ідентичність, а блогерство – це діяльність, процес створення та ведення блогу. Однак обидва поняття тісно пов'язані між собою. По-перше, блогер – суб'єкт, який здійснює блогерство; блогерство неможливе без блогера; по-друге, вони пов'язані з медіакультурою, комунікацією і цифровими технологіями; по-третє, обидва поняття відіграють роль у формуванні інформаційного поля та соціального впливу.

Таким чином, з одного боку, блогери виступають у ролі інформаційного посередника, оперативно доносять новини, події, особисті аналітичні думки до широкої аудиторії, часто формуючи альтернативну точку зору на події, що контрастує з офіційною чи мейнстримною (до речі, під час кризових подій (наприклад, війни чи пандемій) блогери можуть стати джерелами оперативної інформації, яку не подають офіційні ЗМІ), а іншого боку, вони є агентами соціалізації, зокрема у царині впливу на молодь. Через блоги, YouTube, TikTok, Instagram тощо вони передають цінності, поведінкові моделі, естетичні орієнтири, життєві настанови, стаючи знаменитими. «Таким чином, знаменитість стає сукупністю практик, які може виконувати будь-хто, хто має мобільний екран, планшет або ноутбук» [24, с. 140]. У багатьох сферах блогери стають опініон-лідерами, здатними мобілізувати аудиторію, впливати на її рішення (наприклад, купівельні, політичні, культурні). Наприклад, заклик блогера до збору коштів або участі у волонтерстві може мати більший ефект, ніж офіційна реклама. Блогери активно використовуються у маркетингу як інфлюенсери (англ. "influencer") – особи, які мають вплив на думки, поведінку чи рішення певної групи людей завдяки своїй популярності, авторитету або експертності в конкретній сфері. Їхній стиль комунікації, довіра аудиторії та емоційний зв'язок із підписниками роблять їх ефективними агентами впливу.

У сучасних умовах діяльність блогера нерозривно пов'язана із соціальними мережами (Instagram, TikTok, YouTube), які значно розширили функціонал блогів і надали можливість блогерам виступати як лідери думок, які впливають на суспільні процеси, зокрема у сфері ціннісної орієнтації молоді. За даними платформи Statista, у 2024 році обсяг витрат на інфлюенсер-маркетинг сягнув 21 мільярда доларів, і ця тенденція демонструє постійне зростання [16]. Це свідчить про те, що навіть новачки мають реальні можливості для успішного старту й розвитку у цій галузі.

У сучасному інформаційному суспільстві блогери стали важливими акторами медіапростору, часто на рівні або навіть вище традиційних ЗМІ. Їхній вплив охоплює різні сфери: від політики до моди, від освіти до формування суспільних норм і цінностей. Наприклад, серед основних рис медіакультури старшокласників вирізняються разом з такими її складниками, як активне медіаспоживання, перевага візуального контенту над текстовим; соцмережі як головний канал спілкування, а також значні впливи блогерів та інфлюенсерів, які формують погляди і смаки молоді, та створення власного контенту (учні ведуть блоги, записують відео й подкасти), що сприяє їхній самореалізації [7, с. 135]. Тим більше, повторюване споживання контенту приводить до звикання до певної тематики, стилістики, манери подачі. Формується медіареальність, яка сприймається як норма. При цьому постійний емоційний контакт через відео, прямі ефіри, «щирість» спілкування формує відчуття особистого знайомства, що підвищує ступінь переконливості. Блогери часто сприймаються не як «зірки», а як звичайні люди, які «знають життя» і мають досвід – це посилює довіру до їхніх порад і думок. Вони формують цінності і норми через наративи, зокрема життєві історії, особистий досвід, стиль мовлення, що це сприяє інтерналізації (внутрішньому засвоєнню) цих норм аудиторією. Блогери, як автори та поширювачі інформаційного контенту, відіграють важливу роль у цифровому середовищі: вони впливають на суспільну думку, передають ціннісні орієнтації та беруть участь у формуванні уявлень про соціальну дійсність. Контент блогера просувається алгоритмами соцмереж, що підсилює його присутність у стрічках – і, відповідно, медіавплив. Те, що частіше бачимо, здається важливішим (ефект доступності).

Однак хоча їхній внесок може бути позитивним (мотивація до саморозвитку, освітній контент, соціальна мобілізація, психологічна підтримка, залучення до волонтерства тощо), існують і ризики, зокрема поширення фейків і дезінформації, комерціалізація довіри, маніпуляція емоціями аудиторії, нав'язування токсичних стандартів (успіху, краси тощо).

За результатами опитування "USAID-Internews", значний відсоток українців довіряє соціальним мережам (55%), а їхня здатність розпізнавати дезінформацію не змінилася порівняно з попередніми трьома роками: 75% правильно відповіли на одне або більше з трьох запитань, що стосуються розпізнавання дезінформації [13]. Блогери в сучасному медіапросторі виконують складну й багатогранну роль, часто перебуваючи на перетині інформації, емоційного впливу та соціальної відповідальності. Важливо формувати критичне мислення в аудиторії, щоб оцінювати контент блогерів з усвідомленням їхнього потенційного впливу.

В умовах цифрової реальності блогери стають не лише трансляторами інформації, але й активними учасниками процесу формування ціннісної орієнтації аудиторії. Їхній вплив має багаторівневу

структуру, в основі якої лежить поступова зміна установок, переконань та поведінкових патернів через постійне емоційно-змістове залучення. «Завдяки сучасним медіа та переходу до віртуальних соціокультурних практик підліток має можливість самопрезентації, що збільшує його вплив та авторитет у групі однолітків, зрештою, посилює його/її позиції в певній соціальній групі, наближує його/її позицію до лідерів цієї групи» [8, с. 39].

Виокремимо основні складники формування моделі впливу блогера, її етапності. Першим етапом є сприйняття його як авторитетного джерела думок, порад або прикладу для наслідування. Зазвичай автор блогу формує свій бренд, стиль та систему цінностей через регулярну комунікацію з аудиторією, що здійснюється за допомогою різних форматів медіаконтенту (публікації, відео, стріми тощо). Отже, на початковому етапі (контакт із контентом) користувач уперше стикається з блогером – через випадкове відео, рекомендацію, пошук за темою тощо. Формується перше враження, зокрема за стилем мовлення, тематикою, візуальним образом. Якщо контент викликає інтерес чи емоційну реакцію, користувач підписується. Наступним етапом є експозиція до контенту, тобто регулярне його споживання. Повторюваність, доступність і візуальна привабливість посилюють когнітивне сприйняття й поступово підвищують рівень довіри до джерела. У процесі контентного впливу важливою є наявність смислових маркерів: ціннісних суджень, оцінок, символів та поведінкових моделей. Основну роль у механізмі впливу відіграє емоційне залучення. Завдяки відкритості, щирості або харизматичності блогерів аудиторія починає формувати з ними парасоціальні взаємини – односторонню, але емоційно насичену прив'язаність, що підсилює вплив на внутрішній світ користувача. У такому контексті блогер сприймається не лише як «інформаційне джерело», але й як «віртуальний знайомий». Під впливом емоційної прив'язаності виникає механізм ідентифікації: користувач ототожнює себе з блогером, розпізнає спільні риси, інтереси чи життєві цінності. У результаті формуються наміри до наслідування: копіюються стиль мовлення, поведінка, зовнішній вигляд, життєва позиція тощо. На більш глибокому рівні відбувається перебудова ціннісних орієнтацій. Під впливом блогерського контенту користувач поступово змінює уявлення про бажане, важливе й значуще в житті. Нові цінності можуть витісняти попередні або інтегруватися в уже сформовану картину світу. Йдеться про зміну таких категорій: уявлення про успіх, красу, добробут, мораль, соціальні пріоритети. Завершальним етапом є поведінкова реалізація нових цінностей. Особистість транслює набуті установки у своїх діях: змінює стиль життя, споживчі звички, вибір освітніх, професійних або соціальних стратегій. Цей етап демонструє завершений цикл впливу, де блогерська діяльність трансформується в реальні соціокультурні зміни.

Схематично складові частини моделі впливу блогера на підписника можна представити таким чином: блогер → контент → емоційна залученість → ідентифікація → наслідування → ціннісна перебудова → поведінкові зміни. Звернемо увагу на такий приклад. Блогер, який просуває успіх через саморозвиток, здатен переформатувати систему цінностей старшокласника у бік усвідомленості, відповідальності та прагнення до змін, але тільки за умови щирості, доступності та реалістичності подачі свого контенту.

Блогери є новими агентами соціалізації, здатними значно трансформувати ціннісну сферу особистості. Їхній вплив має двоякий характер і потребує критичного осмислення як з боку самих блогерів, так і з боку аудиторії. Водночас блогери – це інструмент, який за умови відповідального використання може стати рушієм позитивних змін у суспільстві. Блогер як соціальний актор у сучасному медіапросторі виконує функції агента неформальної соціалізації, лідера думок і транслятора ціннісних орієнтацій. Його вплив особливо відчутний у період активного психосоціального розвитку особистості, зокрема у підлітковому та юнацькому віці. Усвідомлення механізмів такого впливу є важливою умовою для формування медіаграмотності та розвитку критичного мислення молоді, зокрема підлітків.

Виокремимо декілька основних причин популярності сучасних блогерів серед підлітків. По-перше, блогери демонструють образ звичайної людини, що не відрізняється від самих підлітків ані статусом, ані винятковими досягненнями. Такий образ сприяє створенню відчуття близькості та довіри, що контрастує з образом традиційних медійних персон. По-друге, блогери користуються зрозумілою, невимушеною лексикою, активно застосовують сучасний сленг і культурні коди покоління, зокрема меми [6]. По-третє, через щоденні стріми, пости блогери стають частиною «цифрового побуту» аудиторії. По-четверте, підлітки зазвичай самі вибирають ті канали й відео, в яких висловлювана позиція відповідає їхнім власним переконанням. У результаті створюється враження, що блогери не навчають їх «як правильно жити» і не нав'язують свою думку, а просто висловлюють погляди, близькі самій аудиторії [12].

Таким чином, значення блогерів у сучасному медіапросторі є комплексним і охоплює комунікативну, соціальну, культурну, економічну й навіть політичну сфери. По-перше, вони стали не лише учасниками інформаційного обміну, але й активними формувачами суспільної думки та цифрової культури. По-друге, блогери є медіаакторами нового типу, які поєднують функції комунікатора, культурного посередника, підприємця і наставника. Їхній вплив глибоко інтегрований у цифрову реальність і потребує як академічного осмислення, так і суспільної відповідальності.

Висновки. Блогери, як нові медіаактори, перебирають на себе функції традиційних інститутів

(родини, школи, ЗМІ) у питаннях формування світогляду, поведінкових орієнтирів і цінностей. Вони задовольняють потреби в інформації, емоціях і належності до спільноти, тому стали важливими фігурами в сучасному цифровому середовищі. Їхня активність має не лише розважальний, але й виховний, навчальний і емоційно-психологічний вимір. Популярність сучасних блогерів ґрунтується на поєднанні технологій, довіри та соціальної близькості. Їхній вплив реалізується через низку механізмів: контентну експозицію, емоційне залучення, ідентифікацію та наслідування, що, зрештою, може приводити до трансформації ціннісних переконань і зміни моделей поведінки аудиторії. Ціннісна перебудова, що відбувається під впливом блогерського контенту, може мати як позитивні (розвиток критичного мислення, волонтерська активність, самоосвіта), так і негативні (споживацькі орієнтації, дезінформація, зниження самооцінки) наслідки, що є свідченням амбівалентності їхнього впливу. З огляду на це важливим є розвиток медіаграмотності, критичного мислення та етичного споживання контенту, а також інтеграція елементів медіаосвіти у навчальні й виховні програми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балабанова К. Аналіз тенденцій медіаспоживання в Україні за 2022–2024 роки. *Інтегровані комунікації*. 2024. №. 1 (17). С. 32–36. https://doi.org/10.28925/2524-2644.2024.173.

2. Баловсяк Н. Інтернет, соцмережі, стримінги та відео. Найцікавіше зі звіту Digital 2025 про взаємодію з цифровими технологіями. URL: https://mediamaker.me/najczikavishe-zi-zvitu-digital-2025-pro-vzayemodiyu-z-czyfrovymy-tehnologiyamy-16257.

3. Блогери та їхній вплив на громадянське суспільство. URL: https://best-work.com.ua/blogery-ta-ihnij-vplyv.

4. Блогерство як феномен сучасного інформаційного суспільства. URL: https://op.edu.ua/sites/default/files/publicFiles/studolympconf/fenomen_blogerstva.pdf.

5. Гуревич Р. Цифрова культура молодого покоління: як її формувати. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*. 2024. №. 73. С. 14–29. https://doi.org/10.31652/2412-1142-2024-73-14-29.

6. Імба, альтушки, сигма: усе про новий підлітковий сленг, щоб розуміти молодь у 2025 році. URL: https://osvitoria.media/experience/imba-altushky-sygma-use-pro-novyj-pidlitkovyj-sleng-shhob-rozumity-molod-u-2025-rotsi.

7. Лемак М. Формування медіакультури школярів старшої профільної школи в процесі вивчення суспільствознавчих предметів. *Магістерські студії – 2024*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2024. С. 134–139.

8. Литва Л. Використання рекреаційного потенціалу соціальних мереж у соціальній роботі із підлітками. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології*: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 березня 2022 року, Київ) / за ред. Ю. Швалба. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 38–39.

9. Любенко Р., Мальцева К. Користування сайтами соціальних мереж та рівень стресу: дослідження серед студентів НаУКМА. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. №. 3. С. 159–178. https://doi.org/10.15407/sociology2019.03.159.

10. Ляшок Я. Особливості діяльності українських блогерів у соціальних мережах Instagram та TikTok. Магістерська робота. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2bf884ad-4762-4f2a-9f77-7d106e5a650f/content.

11. Мартусенко А. Соціальні медіа у формуванні ціннісних орієнтацій української молоді. Кваліфікаційна робота бакалавра. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/20173/3/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%83%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%90.%D0%93.pdf.

12. Міхова А. Youtube-блогери як агенти політичної соціалізації школярів. *Науковий пошук студентів та аспірантів XXI ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук*. Вип. 10. За матеріалами X Всеукраїнської науково-практичної конференції «Науковий пошук студентів та аспірантів XXI ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» (15 листопада 2024 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ. С. 313–316. URL: http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/12/15.11.Vypusk_10.pdf.

13. Українські медіа: ставлення та довіра у 2024 році. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3919984-ukrainski-media-stavlenna-ta-dovira-u-2024-roci.html.

14. Чернявська Л. Комунікаційна модель медіапростору України: дис. … докт. наук зі спец 27.00.01. Київ, 2019. 445 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/6a4/dis_Cherniavska_L_V.pdf.

15. Яворська Т. Український медіапростір: зміни у звичках споживання новин українцями під час протистояння країни повномасштабній російській агресії. *Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень (Січ 2024)*. 2024. С. 59–61. URL: https://jpasmd.donnu.edu.ua/article/view/14763/14667.

16. Як розпочати вести свій блог та заробляти на цьому: поради для початківців. URL: https://expertonline.com.ua/blog/yak-rozpochati-vesti-sviy-blog-ta-zaroblyati/?srsltid=AfmBOopZhgQC4rc4EqUToHgF5R0d0PvLx_RIStit__6_e2dFFqgBtB_t.

17. Abidin C. Internet celebrity: Understanding fame online. Emerald Publishing Limited, 2018. 169 p.

18. Bandura A., Walters R. H. Social learning theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice hall, 1977. URL: https://www.asecib.ase.ro/mps/Bandura_SocialLearningTheory.pdf.

19. Berger P., Luckmann T. The social construction of reality. *Social theory re-wired*. Routledge, 2016. P. 110–122.

20. Djafarova E., Rushworth C. Exploring the credibility of online celebrities' Instagram profiles in influencing the purchase decisions of young female users. *Computers in human behavior*. 2017. Vol. 68. P. 1–7. https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.11.009.

21. Jahresbericht 2021 / Perspektiven 2022. Friedrich-Ebert-Stiftung. URL: https://library.fes.de/pdf-files/fes/17940/jb-2021.pdf.

22. Jin S.V., Muqaddam A., Ryu E. Instafamous and social media influencer marketing. *Marketing intelligence & planning*. 2019. Vol. 37. №. 5. P. 567–579. https://doi.org/10.1108/MIP-09-2018-0375.

23. Khamis S., Ang L., Welling R. Self-branding "micro-celebrity" and the rise of social media influencers. *Celebrity studies*. 2017. Vol. 8. №. 2. P. 191–208. https://doi.org/10.1080/19392397.2016.1218292.

24. Marwick A.E. Instafame: Luxury selfies in the attention economy. *Public culture*. 2015. Vol. 27. №. 1. P. 137–160. https://doi.org/10.1215/08992363-2798379.

25. Mead G.H. Mind, Self, and Society. Chicago: University of Chicago Press, 1934. 437 p. URL: http://tankona.free.fr/mead1934.pdf.

26. Smahel D., Machackova H., Mascheroni G., Dedkova L., Staksrud E., Ólafsson K., Livingstone S., Hasebrink U. EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries. EU Kids Online. 2020. https://doi.org/10.21953/lse.47fdeqj01ofo.

27. Vogels E.A., Gelles-Watnick R., Massarat N. Teens, Social Media and Technology 2022. URL: https://www.pewresearch.org/internet/2022/08/10/teens-social-media-and-technology-2022.

28. Weblogs rack up a decade of posts. *BBC News*, 17.12.2007. URL: https://www.bbc.co.uk/news/technology-7147728.

СОЦІОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ВПЛИВУ ТУРИЗМУ НА РЕГІОНАЛЬНУ СТІЙКІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ (НА ПРИКЛАДІ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ)

SOCIOLOGICAL MODELS OF TOURISM IMPACT ON REGIONAL SUSTAINABILITY AND SOCIAL COHESION (ON THE EXAMPLE OF THE CARPATHIAN REGION)

УДК 316.42:338.48-6:911.3(477.87)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.6
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Габчак С.Є.
аспірант
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У статті здійснено комплексний аналіз соціологічних моделей впливу на розвиток туризму крізь призму регіональної стійкості, соціальної згуртованості та суспільної взаємодії. Теоретичною основою дослідження стали підходи до розуміння сталого туризму як соціального явища, що базується на принципах балансу між економічними інтересами, потребами місцевих громад та збереженням природного і культурного середовища. Особливу увагу приділено ідентифікації ключових елементів моделі сталого розвитку туризму, що включає економічну, соціо-культурну та екологічну стійкість, а також обґрунтовано необхідність їх інтегрованого підходу для забезпечення гармонійного розвитку туристичних територій.

У дослідженні на прикладі Карпатського регіону України розкрито механізми взаємодії основних суб'єктів туристичної діяльності – державних структур, бізнесу, місцевих громад і громадських організацій – у процесі формування стійкої туристичної політики. Проаналізовано практичні кейси зі Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей, які демонструють ефективність інтегрованого підходу до розвитку туризму з урахуванням локальних особливостей. Окреслено інструменти керування туристичними процесами на місцевому рівні, серед яких –стратегічне планування, партисипативне керування, соціальні партнерства та екологічне моделювання.

У статті запропоновано конкретні рекомендації щодо імплементації моделей сталого розвитку туризму, які ґрунтуються на міжсекторальній співпраці, збереженні культурної спадщини, активізації соціального капіталу громад та підвищенні туристичної привабливості регіону. Матеріали дослідження можуть бути використані у формуванні регіональних програм розвитку туризму, стратегіях просторового планування, а також у практичній діяльності органів місцевого самоврядування, туристичного бізнесу та громадських ініціатив.

Ключові слова: *соціологічні моделі, регіональна стійкість, соціальна згуртованість, Карпатський регіон, соціальний капітал, стратегія планування.*

The article provides a comprehensive analysis of sociological models of influence on tourism development through the prism of regional sustainability, social cohesion and public interaction. The theoretical basis of the study is approaches to understanding sustainable tourism as a social phenomenon based on the principles of balance between economic interests, the needs of local communities and the preservation of the natural and cultural environment. Particular attention is paid to the identification of key elements of the sustainable tourism development model, including economic, socio-cultural, and environmental sustainability, and the need for their integrated approach to ensure the harmonious development of tourist areas is substantiated.

The study, using the example of the Carpathian region of Ukraine, reveals the mechanisms of interaction between the main subjects of tourism activity – government structures, businesses, local communities and public organizations in the process of forming a sustainable tourism policy. Practical cases from Lviv, Ivano-Frankivsk, Zakarpattia and Chernivtsi regions are analyzed, demonstrating the effectiveness of an integrated approach to tourism development taking into account local characteristics. The tools for managing tourism processes at the local level are identified, including strategic planning, participatory management, social partnerships and environmental modeling.

The article offers specific recommendations for the implementation of sustainable tourism development models based on intersectoral cooperation, preservation of cultural heritage, activation of the social capital of communities and increasing the tourist attractiveness of the region. The research materials can be used in the formation of regional tourism development programs, spatial planning strategies, as well as in the practical activities of local governments, tourism businesses and public initiatives.

Key words: *sociological models, regional sustainability, social cohesion, Carpathian region, social capital, planning strategy.*

Актуальність дослідження. У контексті сучасного посткризового відновлення, зумовленого військовими конфліктами, економічною нестабільністю та глобальними трансформаціями, туризм усе частіше трактується не лише як чинник економічного зростання, але й як соціальне явище, здатне сприяти зміцненню регіональної стійкості та підвищенню рівня соціальної згуртованості. Соціологічні моделі у цьому контексті є ключовим інструментом для аналізу механізмів впливу туризму на соціальні структури, інтеграційні процеси та формування колективної ідентичності в межах локальних спільнот.

У зв'язку з адміністративно-територіальними реформами України, активізацією місцевого самоврядування та зростанням значення громадянського суспільства туризм здатен виступати рушієм розвитку соціальних зв'язків, зростання довіри та акумулювання соціального капіталу – базових елементів соціальної згуртованості. Однак варто враховувати й можливі загрози: посилення соціальної нерівності, символічну маргіналізація або комерціалізацію культурного простору, що потребують ретельного соціологічного осмислення.

Актуальність тематики також зумовлена потребою формування ефективної політики у сфері сталого туризму, що має спиратись на науково підтверджені соціологічні підходи. Завдяки соціологічному аналізу можна виявити причинно-наслідкові зв'язки між розвитком туристичної діяльності та змінами у соціальній інтеграції, ідентичності населення, рівні громадської участі та адаптаційному потенціалі територій. Це набуває особливої значущості для прикордонних та гірських регіонів, де туризм може стати важливим інструментом відбудови та стабілізації. Аналіз соціологічних моделей впливу туризму на регіональну стійкість і соціальну згуртованість є не лише теоретично обґрунтованим, але й практично важливим кроком до формування інноваційної концепції сталого регіонального розвитку в умовах посткризових трансформацій.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасній соціологічній науці моделювання виступає одним з ключових методологічних інструментів, що дає змогу аналізувати складні соціальні процеси, виявляти причинно-наслідкові зв'язки та прогнозувати розвиток суспільних явищ. Соціологічні моделі формують теоретичну основу для дослідження взаємодії індивідів, соціальних структур та інститутів, а також є базисом для розроблення практичних рекомендацій у сфері соціальної політики та регіонального розвитку.

Значний внесок у теоретичне осмислення соціологічних моделей зробили як класики світової соціології, так і вітчизняні науковці. У табл. 1 наведено огляд провідних зарубіжних і українських дослідників, які здійснили вагомий внесок у формування і розвиток поняття соціологічної моделі. Вона ілюструє різноманітність підходів: від абстрактних структурних теорій до прикладних моделей, орієнтованих на соціальні трансформації у пострадянських суспільствах.

Як бачимо, еволюція соціологічних підходів до моделювання змінювалась від класичних підходів західної соціології (Талкотт Парсонс, Раймонд Будон, П'єр Бурдьє, Ентоні Гідденс, Райт Міллс) до прикладних розробок українських дослідників (Євгена Головахи, Наталії Паніної, Олександра Кириленка, Наталії Микуляк). Зарубіжні вчені формулювали універсальні соціологічні моделі, що пояснюють загальні закономірності функціонування суспільства, такі як структурно-функціональні, індивідуалістичні чи структураційні підходи. Водночас українські вчені зосереджуються на аналізі соціальної динаміки у вітчизняному контексті, досліджуючи трансформації соціального капіталу, згуртованості громад, а також вплив туризму на локальні соціальні системи. Важливим є міждисциплінарний підхід у вивченні соціальної реальності, де соціологічні моделі виконують функцію аналітичного посередника між теорією та емпіричними реаліями, зокрема у сферах регіонального розвитку, соціальної інтеграції та сталого туризму.

Виклад основного матеріалу. Соціологічні моделі впливу туризму на регіональну стійкість і згуртованість дають змогу комплексно оцінити розвиток територій, зокрема в Карпатському регіоні, враховуючи економічні, соціокультурні та екологічні чинники. Вони ґрунтуються на уявленні про туризм як багатофункціональний інструмент, що не

Таблиця 1

Соціологічні підходи до моделювання: зарубіжні та українські вчені (узагальнено автором за джерелами) [1; 5; 10; 14–18]

Автор	Назва праці	Ключові ідеї / внесок у поняття соціологічної моделі	Рік, видавництво
Talcott Parsons	The Social System	Модель AGIL: соціальні системи як цілісні структури з функціональними підсистемами	1951, Free Press [18]
C. Wright Mills	The Sociological Imagination	Критика абстрактного емпіризму, поєднання особистого і соціального	2000 (1959), Oxford University Press [17]
Raymond Boudon	The Logic of Social Action	Індивідуалістичні соціологічні моделі, логіка соціальної дії	1979, Routledge & Kegan Paul [15]
Pierre Bourdieu	Outline of a Theory of Practice	Модель взаємодії габітусу, поля і капіталу	1977, Cambridge University Press [14]
Anthony Giddens	The Constitution of Society	Теорія структурації: двоєдина структура і дія	1984, Polity Press [16]
Євген Головаха, Наталія Паніна	Соціальні зміни в Україні та її регіонах у 1992–2002 роках	Соціологічне моделювання трансформаційних процесів у суспільстві	2004, Інститут соціології НАН України [1]
Олександр Кириленко	Соціальний капітал в умовах трансформаційного суспільства	Моделі впливу інституцій на соціальну згуртованість та капітал у громадах	2015, Інститут соціології НАН України [5]
Наталія Микуляк	Соціальні практики внутрішнього туризму як фактор розвитку гірських громад	Соціологічні моделі туризму як механізму згуртованості в регіонах	2020, ЛНУ імені Івана Франка [10]

лише сприяє економічному зростанню, але й зміцнює соціальну єдність, зберігає культурну спадщину та природне середовище.

Зокрема, модель сталого розвитку туризму акцентує на необхідності балансу між економічними інтересами, потребами місцевих громад і охороною довкілля. У Карпатах це означає розвиток туризму з урахуванням екологічної вразливості гір і культурної унікальності регіону, що сприяє зайнятості, підвищенню добробуту населення та довгостроковій стійкості регіону (рис. 1).

Аналіз рис. 1 свідчить про те, що сталий розвиток туризму базується на взаємопов'язаних економічній, соціокультурній та екологічній стійкостях. Вони формують підґрунтя для тривалого зростання, що приносить користь як місцевим підприємцям, так і всій громаді. Так, у Карпатах зелений туризм створює робочі місця й розвиває малі сімейні садиби, а також сприяє виробництву та збуту народних ремесел без втрати традиційних форм господарювання. У Львівській області, наприклад, локальні екскурсії насичені лекціями з історії, гастрономічними майстер-класами з галицької кухні та демонстраціями традиційної вишивки, що не лише зберігає звичаї, але й просуває їх серед відвідувачів. Водночас національні парки «Синевир» і «Карпатський біосферний заповідник» запроваджують екологічні норми, а саме обмежують кількість туристів у чутливих зонах, забороняють залишати сміття та проєктують маршрути так, щоб мінімізувати втручання в природний ландшафт.

У сталому розвитку туризму важливу роль відіграють усі учасники процесу: держава формує стратегії й забезпечує інфраструктуру, бізнес дотримується принципів енергоефективності та відповідального відпочинку, а громадські організації координують екологічні акції та освітні програми. Місцеві жителі, зокрема в селищах Гуцульщини, підтримують автентичність, пропонуючи туристам кімнати в традиційних хатах та домашню кухню, водночас відчуваючи як економічні вигоди, так і виклики: від підвищеного тиску до потреби берегти природу. Туристи ж визначають успіх ініціатив своєю свідомою поведінкою та ставленням до культурної спадщини.

Модель сталого розвитку туризму у Львівській області, яка поєднує економічні вигоди, соціальні

Рис. 1. Модель сталого розвитку туризму та їх взаємозв'язки (авторська розробка)

потреби громад і охорону природи, підтверджує свою ефективність на практиці. Завдяки розвиненій інфраструктурі, зокрема в готельному, ресторанному секторах і ремеслах, зростають робочі місця та доходи місцевих жителів. Паралельно діють заходи з охорони Національного парку «Сколівські Бескиди», як-от обмеження відвідуваності, екологічний моніторинг і правила поводження в природі. Соціальний вектор реалізується через підтримку культурних традицій і залучення громад до туристичних ініціатив, що зберігає унікальну ідентичність регіону. У результаті Львівщина вирізняється гармонійним поєднанням економічного зростання, соціального добробуту та екологічної безпеки [7, с. 48].

Природні території Закарпаття, зокрема нацпарки «Синевир» і «Ужанський», слугують платформою для екотуризму, що сприяє збереженню біорізноманіття завдяки дотриманню відвідувачами екологічних норм [3, с. 47]. Інфраструктура регіону, зокрема готелі й зелені садиби, впроваджує «зелені» технології для зниження енергоспоживання та обсягу відходів [11, с. 23–24].

У Закарпатській області соціокультурний компонент сталого туризму реалізується через підтримку місцевих ремесел, традицій і гастрономії. Етнічні фестивалі, зокрема «Червене вино» в Мукачеві, сприяють збереженню культурної ідентичності та прямому спілкуванню туристів з гідами-мешканцями. Одночасно регіон прагне рівномірно розподіляти потоки гостей, щоб знизити завантаженість популярних центрів та активізувати розвиток віддалених сіл, що підвищує добробут малих громад [8, с. 35–36].

В Івано-Франківській області модель сталого туризму об'єднує економічний, соціальний та екологічний виміри. Туристична інфраструктура (гостьові садиби, екскурсійні послуги, гастротури) створює нові робочі місця й підвищує доходи населення, водночас активізуючи збереження автентичної культури та ландшафтів у Верховинському краї [12, с. 80–81]. Успішним прикладом стало партнерство курорту «Буковель» та Івано-Франківської агенції регіонального розвитку: у квітні 2025 року підписано меморандум про створення туристичних кластерів, екологічних ініціатив і освітніх програм, що одночасно стимулюють економічне зростання та охорону природи.

Львівщина демонструє, як модель балансу між прибутковістю й екологічною чутливістю працює на практиці. Розвинена мережа готелів, ресторанів і ремісничих майстерень сприяє зайнятості й росту доходів. Водночас заходи з охорони Національного природного парку «Сколівські Бескиди» – обмеження потоку туристів, екологічний моніторинг і правила поводження – дають змогу зберігати гористі ландшафти. Підтримка культурних проєктів і залучення громад до екскурсій сприяють збереженню місцевої самобутності та підвищенню якості життя мешканців.

У Чернівецькій області сталий туризм будується на сільському зеленому туризмі в Путильському та Вижницькому районах: садиби пропонують відпочинок з елементами побуту, культури та ремесел, що зміцнює економіку села і не шкодить екосистемам [9]. Інша складова частина – охорона спадщини навколо Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича (ЮНЕСКО) – потребує регулювання потоку відвідувачів та розвитку інфраструктури в історичному центрі [2, с. 88–94]. Розвиток екостежок і заповідників, зокрема «Вижницького» НПП, супроводжується екологічним просвітництвом і науково-пізнавальними турами [6, с. 63].

Модель соціокультурної інтеграції через туризм у Карпатському регіоні підкреслює, що туристична діяльність може бути майданчиком для міжетнічного діалогу та зміцнення ідентичності. У Закарпатті фестиваль «БерегФест» об'єднує угорську, румунську, словацьку, ромську й українську спільноти (Калинич, 2020). В Івано-Франківській області гуцульська культура стає центром мистецьких шкіл та ремісничих центрів [4]. Львів приваблює мультикультурною спадщиною через "LvivMozArt" та платформи для міжетнічного спілкування. Чернівці, завдяки фестивалю MERIDIAN CZERNOWITZ, утверджують багатошарову ідентичність Буковини.

Нарешті, економічні моделі розвитку регіонів універсалізують туристичні ефекти як інструмент диверсифікації місцевої економіки. Закарпаття використовує транскордонні зв'язки та інвестиції в автозапчастини й легку промисловість. Івано-Франківщина поєднує гірський туризм з відновлюваною енергетикою. Львівщина диверсифікує інвестиції між ІТ, машинобудуванням, харчовою промисловістю й агросектором [13, с. 115]. Чернівецька область розвиває агротуризм і креативні індустрії в рамках міжнародних грантів.

Щодо конкретних рекомендацій практичного впровадження моделі сталого розвитку туризму на території дослідження, то вони такі:

– необхідно розширювати підтримку малого й середнього бізнесу через надання грантів, пільгового фінансування та консультаційної допомоги, зокрема для власників готелів, кав'ярень, ремісничих майстерень і локальних виробників;

– інвестиції мають бути спрямовані на розвиток «зеленої» інфраструктури – наприклад, впровадження енергоефективних рішень у готелях та перехід на відновлювані джерела енергії;

– просування локальних продуктів – через проведення гастрономічних фестивалів, ярмарків та туристичних майстер-класів – сприятиме збереженню унікальності регіону та зміцненню місцевої економіки;

– слід залучати громади до процесів планування і реалізації туристичних ініціатив, зокрема через відкриті консультації, місцеві форуми, дорадчі ради;

– необхідні збереження та популяризація культурної спадщини – через організацію тематичних фестивалів, відновлення народних ремесел, підтримку сільських музеїв;

– освітній компонент також є ключовим: варто проводити інформаційні кампанії серед населення й туристів, які підвищують обізнаність про важливість збереження культури, традицій та етичної поведінки в туристичних зонах;

– з екологічної точки зору слід впроваджувати чіткі стандарти сталого туризму, зокрема екологічну сертифікацію для готельного сектору й туристичних операторів;

– збереження природи має реалізовуватися через створення та підтримку природоохоронних зон, екостежок і обмеження турпотоку в екологічно вразливих локаціях;

– важливими напрямами є ефективне керування відходами, запровадження систем сортування та переробки сміття, економне використання води й енергії, що особливо актуально для гірських сіл Карпатського регіону;

– для належного керування та координації процесів необхідно формувати партнерства між представниками державної влади, бізнесу та громадськості, що дасть змогу розробити спільне бачення розвитку туризму;

– необхідно запровадити систему моніторингу соціального, економічного та екологічного впливу туризму – наприклад, оцінювати рівень зайнятості, вплив на довкілля, збереження культурної спадщини;

– потрібне створення інформаційних платформ, таких як мобільні застосунки або сайти, які інформуватимуть про екологічні маршрути, правила перебування у природних зонах і надаватимуть рекомендації туристам;

– необхідне проведення рекламних кампаній, орієнтованих на екологічно безпечний, культурно автентичний і економічно відповідальний туризм, що допоможе формувати нову модель туристичної поведінки;

– потрібне налагодження співпраці з міжнародними організаціями, що дасть змогу не лише залучити додаткові інвестиції, але й отримати доступ до передового досвіду у сфері сталого туризму та зробити Карпатський регіон більш впізнаваним на світовій туристичній мапі.

Висновки. Для досягнення регіональної стійкості й згуртованості у Карпатському регіоні необхідний інтегрований підхід, що враховує економічні вигоди, соціокультурні цінності та екологічні обмеження. Цей баланс забезпечує не лише економічний розвиток, але й збереження унікального природного та культурного середовища регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головаха Є., Паніна Н. Соціальні зміни в Україні та її регіонах у 1992–2002 роках: тенденції, оцінки, прогнози: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 312 с.

2. Гнатюк Ю. Культурна спадщина як ресурс сталого туризму: приклад Чернівецького університету. *Культурологічний вісник*. 2021. № 43. С. 88–94.

3. Гончарук О. Екотуризм в Карпатах: проблеми та перспективи розвитку. *Екологія та природокористування*. 2018. № 4 (22). С. 45–52.

4. Дутчак І. Природно-заповідний фонд Карпатського регіону та сталий туризм: монографія. Чернівці: ЧНУ, 2021. 196 с.

5. Кириленко О. Соціальний капітал в умовах трансформаційного суспільства: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. 278 с.

6. Клим А. Екологічний туризм у контексті сталого розвитку Вижницького національного природного парку. *Наукові записки ТНПУ імені В. Гнатюка. Географія*. 2019. № 1 (10). С. 59–66.

7. Ковальчук І. Сталий розвиток туризму в Львівській області: економічні, соціальні та екологічні аспекти. *Вісник туризму*. 2022. Вип. 17. С. 45–53.

8. Ковальчук І. Проблеми розвитку внутрішнього туризму в гірських регіонах України. *Вісник туризму*. 2022. Вип. 18. С. 32–40.

9. Мельничук І. Екотуризм як форма сталого природокористування в гірських регіонах України. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Економіка*. 2021. № 1. С. 98–105.

10. Микуляк Н. Соціальні практики внутрішнього туризму як фактор розвитку гірських громад України: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 198 с.

11. Петренко О. Вплив туризму на екологію Карпатського регіону. *Екологічний вісник*. 2020. Т. 7. № 3. С. 21–28.

12. Смидич І. Оцінка екологічного стану туристичних ресурсів Івано-Франківської області та напрямки сталого розвитку туризму. *Екологічна безпека та збалансоване використання ресурсів*. 2022. Т. 14. № 2. С. 74–85.

13. Сірий О. Економічний потенціал Львівської області: виклики та напрями модернізації. *Науковий вісник ЛНУ ім. Івана Франка. Економічна серія*. 2019. № 56. С. 112–120.

14. Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 256 p.

15. Boudon R. The Logic of Social Action: An Introduction to Sociological. London: Routledge & Kegan Paul, 1979. 232 p.

16. Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press, 1984. 374 p.

17. Mills C. Wright. The Sociological Imagination. Oxford: Oxford University Press, 2000. 340 p. (Оригінальне видання 1959).

18. Parsons T. The Social System. New York: Free Press, 1951. 545 p.

ІТ-РЕКРУТИНГ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ

IT RECRUITMENT IN THE DIGITAL AGE: THE ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN EMPLOYMENT

УДК 331.1(075.8)+004.738
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.7
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Горпинич О.В.
к.філос.н., доцент кафедри філософії, соціології та політології
Державний торговельно-економічний університет

Постой О.О.
здобувач вищої освіти
Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена дослідженню сучасних тенденцій ІТ-рекрутингу у цифрову епоху, зокрема ролі соціальних мереж як ключового інструмента у процесах працевлаштування висококваліфікованих ІТ-фахівців. Авторами проаналізовано основні функціональні можливості таких платформ, як LinkedIn, Facebook, Telegram, а також спеціалізованих ІТ-спільнот, що формуються в цифровому просторі. Розглянуто основні цифрові інструменти, що використовуються рекрутерами та кандидатами, зокрема LinkedIn, GitHub, Stack Overflow, а також особливості їх функціонування у контексті відбору персоналу. У роботі детально розглянуто механізми взаємодії між рекрутерами та кандидатами, особливості пошуку, відбору та комунікації, які значно відрізняються від традиційних методів підбору персоналу. Окрему увагу приділено специфіці формування професійного іміджу кандидата у соціальних мережах, а також питанням розвитку персонального бренду, що має вирішальне значення для успішного працевлаштування в ІТ-сфері. Автори виокремлюють переваги цифрових платформ, серед яких – можливість таргетованого пошуку, швидкість зворотного зв'язку, широка географічна доступність кандидатів, а також значне розширення бази потенційних працівників. Водночас у статті розглядаються виклики, пов'язані з інформаційною перевантаженістю, необхідністю фільтрації та оцінки якості даних, а також питаннями забезпечення конфіденційності та захисту персональних даних у цифровому середовищі. Дослідження підкреслює, що соціальні мережі трансформують традиційні підходи до рекрутингу, стаючи невід'ємною складовою частиною сучасних кадрових стратегій в ІТ-галузі. Отримані результати можуть бути корисними для фахівців з керування персоналом, ІТ-менеджерів, а також науковців, які вивчають вплив цифрових технологій на ринок праці та соціальні процеси.

Ключові слова: *ІТ-рекрутинг, соціальні мережі, ІТ-галузь, працевлаштування, рекрутер, цифрове суспільство.*

The article is devoted to the study of modern trends in IT recruitment in the digital age, in particular the role of social networks as a key tool in the employment processes of highly qualified IT specialists. The author analyzes the main functional capabilities of such platforms as LinkedIn, Facebook, Telegram, as well as specialized IT communities that are formed in the digital space. The main digital tools used by recruiters and candidates are analyzed – LinkedIn, GitHub, Stack Overflow and others, as well as the features of their functioning in the context of personnel selection. The paper examines in detail the mechanisms of interaction between recruiters and candidates, the features of search, selection and communication, which are significantly different from traditional methods of personnel selection. Special attention is paid to the specifics of forming a candidate's professional image in social networks, as well as the issues of developing a personal brand, which is crucial for successful employment in the IT sphere. The author highlights the advantages of digital platforms, including the possibility of targeted search, speed of feedback, wide geographical availability of candidates, as well as a significant expansion of the base of potential employees. At the same time, the article considers the challenges associated with information overload, the need for filtering and assessing data quality, as well as issues of ensuring confidentiality and protection of personal data in the digital environment. The study emphasizes that social networks are transforming traditional approaches to recruiting, becoming an integral part of modern HR strategies in the IT industry. The results obtained may be useful for HR specialists, IT managers, as well as scientists studying the impact of digital technologies on the labor market and social processes.

Key words: *IT recruiting, social networks, IT industry, employment, recruiter, digital society.*

Актуальність дослідження. У сучасну цифрову епоху ринок праці, зокрема в ІТ-сфері, зазнає динамічних змін, що зумовлені швидким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. ІТ-галузь вирізняється високими темпами інновацій, глобальною конкуренцією за таланти та зростаючою потребою в адаптивних, креативних фахівцях. У таких умовах виключно професійні навички вже не гарантують успішного працевлаштування. Значення набувають особисті якості кандидата, його соціальна активність, стиль життя та цифрова репутація.

Соціальні мережі стають не лише платформою для комунікації, але й потужним інструментом самопрезентації, пошуку кар'єрних можливостей і формування персонального бренду. Контент, який поширюється користувачем, може як підвищити, так і знизити шанси на успіх у професійному середовищі. У сфері ІТ, де активний цифровий слід є майже нормою, правильне ведення особистих профілів у LinkedIn, GitHub, X (Twitter), Facebook та інших мережах суттєво впливає на сприйняття кандидата рекрутерами.

Інтернет-комунікація трансформувала спосіб взаємодії між роботодавцями та шукачами. Професійні спільноти, кар'єрні платформи та тематичні форуми відкривають доступ до вакансій у глобальному масштабі, даючи змогу обом сторонам знайти релевантного партнера незалежно від географічного розташування. Завдяки цьому фор-

мується нова парадигма працевлаштування, в якій акцент робиться не лише на формальних резюме, але й на цифровій активності та онлайн-репутації.

Зростання впливу соціальних мереж на ринок праці вже є предметом пильної уваги дослідників у галузях соціології, психології, медіа- та комунікаційних наук. Розуміння особливостей цифрової ідентичності, стратегій самопрезентації та мережевого капіталу стає важливим чинником не тільки для кандидатів, але й для роботодавців, які шукають найкращих фахівців в умовах глобальної конкуренції.

Таким чином, IT-рекрутинг у цифрову епоху все більше інтегрується із соціальними мережами, трансформуючи традиційні підходи до пошуку роботи та керування людськими ресурсами. Дослідження цього феномена дає змогу не лише краще зрозуміти динаміку сучасного ринку праці, але й сформулювати нові стратегії успішної взаємодії між учасниками цифрового трудового середовища.

Інформаційно-комунікаційні технології трансформують сучасний ринок праці, особливо у сфері інформаційних технологій (IT), де конкуренція за висококваліфікованих фахівців стимулює розвиток нових підходів до рекрутингу. Це зумовлює активізацію наукових досліджень у напрямах цифрової комунікації, соціального впливу онлайн-платформ та їхньої ролі у формуванні професійної ідентичності.

Упродовж останніх десятиліть наукова спільнота виявляє посилений інтерес до дослідження впливу цифрових комунікацій на соціальні процеси, зокрема на трансформацію ринку праці та особливості працевлаштування в умовах інформаційного суспільства. Значний науковий доробок сформовано у напрямах, що стосуються інтернет-комунікацій, соціальних мереж, самопрезентації особистості у цифровому просторі та цифрової ідентичності.

На вітчизняному рівні окремі аспекти зазначеної проблематики висвітлювалися у працях таких науковців, як О. Білецький, В. Рубан, Д. Смолій, О. Шульга, Ю. Науменко, які досліджували феномен соціальних мереж як чинника соціальної взаємодії та каналу формування публічного образу. З позиції соціологічного аналізу самопрезентації у віртуальному середовищі важливі наукові розвідки належать О. Яременку, І. Шайдаковій, Н. Марущак, Ю. Бігичу та А. Головацькому, що розглядають самопрезентацію як динамічний процес, залежний від культурних, інституційних та технологічних контекстів.

Зарубіжні дослідження, зокрема роботи Ш. Теркл, присвячені вивченню впливу цифрових технологій на міжособистісну комунікацію та соціальну поведінку в онлайн-просторі, дають змогу глибше осмислити психологічний вимір цифрової самопрезентації. Праці Д. Големана, що зосереджуються на взаємозв'язку емоційного інтелекту та комунікативних стратегій, відкривають нові перспективи для аналізу поведінки користувачів у цифровому середовищі. Дослідження Д. Зіттеля, який спеціалізується на правових та соціальних аспектах функціонування інтернету, розкривають механізми регуляції цифрової взаємодії, зокрема у сфері професійної комунікації та рекрутингу.

Окрему увагу в сучасних зарубіжних дослідженнях приділено IT-рекрутингу як окремій галузі цифрового керування персоналом.

Так, у праці Г. Морґана (2021 рік) "Digital Recruiting Strategies for the IT Workforce" висвітлено технологічні інновації у сфері найму, зокрема використання штучного інтелекту та алгоритмів для відбору кандидатів. У дослідженні А. Фішер (2022 рік) "LinkedIn as a Tool for Employer Branding and Talent Acquisition in Tech" соціальні мережі розглядаються як інструменти побудови бренду роботодавця та залучення фахівців. Е. Ріверо (2023 рік) у праці "Social Media Footprint and Candidate Screening in IT Recruitment" аналізує ризики та переваги цифрового сліду кандидатів у процесі найму.

Таким чином, актуальність проблематики IT-рекрутингу та соціальних мереж у контексті працевлаштування підтверджується багатовекторністю сучасних наукових підходів, що охоплюють соціологічні, психологічні, комунікаційні та технологічно-організаційні аспекти. Однак, попри зростаючий масив досліджень, інтеграція цих підходів у вітчизняну практику IT-рекрутингу потребує подальшого осмислення, адаптації та емпіричної перевірки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасну епоху цифрових перетворень стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій значно вплинув на всі аспекти суспільного життя, зокрема на способи взаємодії, структуру міжособистісного спілкування, форми самопрезентації та функціонування ринку праці. Інтернет та соціальні мережі стали домінантними платформами комунікації, що змінюють не лише побутову, але й професійну взаємодію між людьми.

Питання, пов'язані з впливом цифрових технологій на соціальні процеси, активно досліджуються вітчизняними та зарубіжними науковцями. У цьому контексті значний внесок зроблено такими дослідниками, як О. Зінченко, С. Гриценко, Д. Міллер, Н. Баум, А. Міндель, В. Шепель, які розглядали особливості соціальної поведінки та взаємодії в умовах цифровізації. Окремо варто відзначити наукові розвідки П. Коллока, Г. Рейнгольда та С. Херрінга, які досліджували особливості комунікації в цифровому середовищі, а також роботи Д. Волтера, Д. Вестермана і С. Тонга, присвячені принципам функціонування соціальних мереж.

К. Дубняк пропонує трактувати соціальні мережі як новий формат медіа, що, попри відсутність власної технологічної бази, формують унікальне середовище для інформаційного обміну, поєднуючи функції ЗМІ, комунікатора та інструмента соціалізації. Завдяки цьому соціальні платформи поступово трансформуються у потужні канали публічної комунікації, зокрема в контексті працевлаштування та добору кадрів [1].

Термін «комунікація» розглядається як багатовимірне поняття: це й передача інформації, і форма соціальної взаємодії, що може охоплювати як міжособистісне, так і масове спілкування. У межах інформаційного суспільства ці процеси набувають нових форм – зокрема, завдяки можливостям цифрових каналів передавання даних. Соціальні мережі, маючи децентралізовану структуру, забезпечують відкритість, оперативність і горизонтальний тип комунікації, де всі учасники взаємодіють на рівних засадах.

Ще до широкого впровадження терміна «соціальні медіа» інтернет вже використовувався як канал комунікації, платформа для самовираження та формування особистої репутації. З розвитком комерційних платформ, таких як Facebook, Instagram, LinkedIn, цифрове спілкування стало не лише способом підтримання соціальних зв'язків, але й інструментом просування професійних компетенцій. Деякі дослідники наголошують на тому, що концепт «соціальні медіа» відображає комерціалізацію комунікативного простору, де споживання контенту стає інтегрованим у бізнес-моделі цифрових платформ.

Соціальні мережі фокусуються не стільки на технології, скільки на поведінкових моделях користувачів, тому в науковому дискурсі особливу увагу приділяють тому, як саме люди взаємодіють з цими платформами, які стратегії використовують для досягнення особистих або професійних цілей, зокрема в контексті працевлаштування.

Самопрезентація стала однією з центральних категорій цифрової комунікації. Незалежно від рівня усвідомлення цього процесу, кожен користувач соціальної мережі формує певний образ себе – як у соціальному, так і в професійному просторі. Вона включає як навмисні дії зі створення бажаного враження, так і несвідоме відображення справжньої ідентичності. У цьому контексті самопрезентація виконує функцію соціального регулятора, який впливає на рішення потенційних роботодавців, рекрутерів і ділових партнерів.

Інформаційні технології як продукт цифрової епохи стали рушійною силою трансформації не лише інформаційного простору, але й ринку праці. Інформація перетворилась на основну цінність, а її опрацювання – на ключову функцію сучасних технологічних процесів. Технологізація суспільного життя, у тому числі процесів рекрутингу, спричинила необхідність адаптації до нових форматів комунікації, таких як цифрове портфоліо, електронне резюме, онлайн-співбесіди та моніторинг цифрової активності кандидатів.

Таким чином, соціальні мережі відіграють провідну роль у сучасних формах професійної комунікації. Вони поєднують інноваційність, мультимедійність, гнучкість та зворотний зв'язок, що надає їм перевагу над традиційними медіа. У цьому контексті IT-рекрутинг набуває нового змісту: він базується на поєднанні цифрових інструментів, аналітики та соціальної поведінки, що дає змогу ефективніше добирати персонал та формувати сильний бренд роботодавця у віртуальному середовищі.

У сучасному цифровому середовищі соціальні мережі виступають не лише каналом комунікації, але й повноцінною платформою для професійної самопрезентації та рекрутингу. Такі платформи, як LinkedIn, стали ключовими інструментами для підбору персоналу в IT-сфері. Тут рекрутери мають змогу вивчати профілі кандидатів, ознайомлюватися з їхнім професійним досвідом, кейсами, рекомендаціями, сертифікатами [9].

Платформи на кшталт GitHub і Stack Overflow надають технічним фахівцям можливість демонструвати свої навички на практиці, що стало важливим джерелом оцінки кваліфікації потенційних кандидатів. Профіль GitHub з активністю в публічних проєктах і участю в обговореннях є частиною цифрового портфоліо [10]. Stack Overflow зі своєю репутаційною системою дає змогу неформально оцінити експертність кандидата через якість відповідей на професійні запити [13].

У візуально-креативному сегменті значну роль відіграють Behance та Dribbble, де дизайнери можуть представити свої портфоліо. Ці ресурси дають змогу рекрутерам оперативно оцінити стиль, рівень професіоналізму, релевантність досвіду [8].

Також платформи фрилансу, зокрема Upwork, стали інструментами не лише для найму, але й для первинного відбору персоналу через систему відгуків, завершених проєктів та тестових завдань [14].

У сучасних умовах цифрової трансформації інтернет-комунікації відіграють провідну роль у формуванні професійного іміджу української IT-спільноти на національному та глобальному ринках праці. Інформаційно-комунікаційні технології стали не лише технічним інструментом, але й ключовим чинником побудови особистого та корпоративного бренду в IT-середовищі. Саме цифрові платформи, передусім соціальні мережі (LinkedIn, Facebook, Twitter), а також професійні онлайн-спільноти (GitHub, Stack Overflow, Behance, Upwork), стали основними каналами презентації кваліфікації, досягнень та досвіду фахівців.

Українські IT-компанії, інженери, дизайнери, рекрутери та інші учасники ринку активно використовують можливості онлайн-ресурсів для комунікації з професійною аудиторією, публікації аналітичних матеріалів, обговорення актуальних тем та залучення партнерів до співпраці. Публікації в блогах, галузевих медіа та на спеціалізованих платформах посилюють інформаційну присутність української IT-спільноти, сприяючи зростанню її репутаційного капіталу на міжнародному рівні [6].

Цифрові засоби комунікації, зокрема вебінари, онлайн-конференції, хакатони та освітні форуми, забезпечують інтерактивність і широке охоплення цільової аудиторії. Вони дають змогу поширювати

знання, демонструвати інновації, обмінюватися досвідом і залучати фахівців з різних країн. Репозиторії на платформах GitHub і Behance стали сучасними цифровими портфоліо, де спеціалісти демонструють свої проєкти, технічну експертизу й креативні розробки, формуючи професійний образ у глобальному цифровому просторі.

Брендинг роботодавця також значною мірою залежить від ефективності цифрової комунікації. Компанії використовують соціальні мережі для просування своєї корпоративної культури, презентації умов праці та кар'єрних можливостей. Це дає змогу залучати як вітчизняних, так і закордонних фахівців, розширюючи кадровий потенціал та підвищуючи інвестиційну привабливість ІТ-сектора України.

Активна присутність у цифровому середовищі сприяє спростуванню стереотипів щодо якості українських послуг, підвищенню довіри до національного ІТ-продукту, а також зміцненню позицій країни як технологічно розвиненого гравця на світовому ринку. Віртуальні презентації, участь у міжнародних виставках, онлайн-демо та конкурси інновацій – все це формує позитивний імідж та розширює можливості для залучення інвестицій.

Онлайн-освіта – ще один важливий елемент цифрового іміджу: участь українських фахівців у глобальних освітніх ініціативах, сертифікаційних програмах, MOOCs, платформах на кшталт Coursera, Udemy, а також власні ініціативи з менторства та технічного навчання підтверджують високий рівень кваліфікації та динамічність професійного розвитку [5].

Загалом ефективне використання інтернет-комунікацій дає змогу українській ІТ-спільноті посилювати свою видимість, авторитет та конкурентоспроможність у глобальному середовищі цифрової економіки. Такі комунікації стають інструментом трансформації не лише індивідуального іміджу, але й національного бренду у сфері високих технологій [2].

У 2023 році 87% ІТ-компаній активно використовували соціальні мережі для пошуку та найму нових працівників, що значно перевищує показник 2013 року, коли цей показник становив лише 56%. Кількість ІТ-фахівців, зареєстрованих у професійній мережі LinkedIn, за цей період збільшилась майже втричі: з 50 мільйонів у 2013 році до понад 145 мільйонів у 2023 році [7].

Також помітно зросла частка кандидатів, які шукають інформацію про потенційних роботодавців через соціальні мережі: з 34% у 2013 році до 79% у 2023 році. Водночас кількість ІТ-компаній з активними акаунтами в соцмережах для просування бренду роботодавця зросла з 16% до 68% [3].

Важливою тенденцією є стрімке збільшення кількості ІТ-фрілансерів, які користуються онлайн-платформами для пошуку замовлень і проєктів: їхня кількість зросла з 3,7 мільйонів у 2013 році до 59 мільйонів у 2023 році. Аналогічно частка ІТ-спеціалістів, які беруть участь у віртуальних конференціях та вебінарах, зросла з 28% до 62% [14].

Ще одним індикатором активності в цифровому просторі є кількість репозиторіїв на GitHub, де фахівці демонструють свої проєкти та портфоліо. За десять років цей показник збільшився більш ніж у 40 разів: з 4,5 мільйонів у 2013 році до понад 200 мільйонів у 2023 році [9].

Отже, наведені статистичні дані підтверджують, що інтернет-комунікації стали невід'ємним і потужним інструментом для розвитку ІТ-спільнот на ринку праці, забезпечуючи ефективні механізми для пошуку роботи, формування та просування бренду роботодавця, налагодження співпраці, обміну знаннями, а також демонстрації професійних досягнень і проєктів.

Інтернет-комунікації сьогодні є важливим інструментом у сфері працевлаштування, створюючи ефективні канали взаємодії між роботодавцями, кандидатами та іншими учасниками ринку праці. До основних засобів такої взаємодії належать спеціалізовані онлайн-платформи для пошуку роботи, зокрема Indeed, LinkedIn, Glassdoor, які відіграють роль посередників у процесі працевлаштування, пропонуючи широкий спектр функціональних можливостей.

Ці ресурси дають змогу роботодавцям розміщувати вакансії з докладним описом вимог, умов праці, рівня заробітної плати та інших важливих аспектів. Кандидати, своєю чергою, мають змогу подавати резюме на позиції, що відповідають їхньому професійному профілю, та слідкувати за статусом своїх заявок. За допомогою платформ роботодавці можуть керувати потоком кандидатів, що підвищує прозорість та ефективність процесу найму [4].

Крім того, такі платформи підтримують функції прямої комунікації між сторонами: обмін повідомленнями, уточнення деталей вакансій та домовленість про подальші кроки. Важливою особливістю є можливість створення професійних профілів кандидатів, де вони можуть розміщувати резюме, описувати досвід роботи, навички та рекомендації, що полегшує оцінку їх відповідності вимогам посади. Для роботодавців також доступні інструменти аналітики, які дають змогу відстежувати ефективність оголошень та оптимізувати процеси підбору персоналу [12].

Спеціалізовані вебсайти та мобільні застосунки для пошуку роботи стали невід'ємною частиною сучасного ринку праці, забезпечуючи зручні та дієві механізми взаємодії між роботодавцями і кандидатами, спрощуючи процедури працевлаштування та підвищуючи їхню продуктивність.

Водночас професійні соціальні мережі, такі як LinkedIn, а також загальні платформи на кшталт Facebook і Twitter, активно використовуються для створення професійних профілів, розширення контактів, обміну інформацією про вакансії та пошуку роботи через мережу особистих зв'язків [5].

ІТ-спільнота, зокрема, інтенсивно використовує спеціалізовані форуми та онлайн-платформи для організації віртуальних дискусій, обміну досвідом та ідеями. LinkedIn та подібні майданчики не лише вирішують технічні питання, але й служать важливим інструментом професійного розвитку, де учасники можуть обговорювати різноманітні аспекти програмування, адміністрування, архітектури програмних продуктів тощо. Це створює сприятливе середовище для обміну порадами, натхнення і підтримки серед колег.

Використання таких платформ сприяє розширенню професійних мереж, обміну знаннями, отриманню актуальної інформації про галузеві тенденції та можливості. Водночас важливо дотримуватись етичних норм і підтримувати професійний імідж, обережно публікуючи інформацію, аби не зашкодити власній репутації. Соціальні мережі, хоч і є потужним інструментом, вимагають відповідального та усвідомленого підходу [7].

Крім цього, багато компаній має власні вебсайти та спеціальні кар'єрні сторінки, де розміщують актуальні вакансії, опис процесу найму та інформацію про корпоративну культуру. Це дає можливість потенційним кандидатам детальніше ознайомитись із роботодавцем і подати заявку в онлайн-режимі.

Онлайн-присутність компаній через власні ресурси значно спрощує та оптимізує взаємодію між роботодавцями й кандидатами, забезпечуючи зручний, швидкий і прозорий процес працевлаштування, що економить час і ресурси обох сторін.

Висновки. Інтернет-комунікації сьогодні є ключовим чинником, що трансформує сучасний ринок праці, зокрема в ІТ-сфері. Завдяки спеціалізованим онлайн-платформам та професійним соціальним мережам процес працевлаштування став більш прозорим, швидким і ефективним для всіх учасників. Роботодавці отримали зручні інструменти для публікації вакансій, керування потоком кандидатів і просування бренду роботодавця, тоді як кандидати можуть оперативно знаходити актуальні пропозиції, подавати резюме та підтримувати професійні зв'язки.

Особливе значення має роль професійних соціальних мереж і форумів, які не лише слугують майданчиками для пошуку роботи, але й стають осередками обміну знаннями, досвідом і професійного розвитку. Активне використання таких ресурсів сприяє формуванню професійного іміджу та розширенню мережі контактів, що є важливим чинником успішної кар'єри в ІТ.

Крім того, власні корпоративні вебсайти і кар'єрні сторінки компаній доповнюють онлайн-екосистему працевлаштування, забезпечуючи детальну інформацію про роботодавців і сприяючи більш зручній взаємодії між роботодавцями та кандидатами.

Отже, інтеграція інтернет-комунікацій у процес найму значно підвищує ефективність пошуку роботи, покращує якість підбору персоналу та сприяє формуванню позитивного іміджу як окремих фахівців, так і всієї ІТ-спільноти загалом. Врахування цих тенденцій є важливим для подальшого розвитку ринку праці і конкурентоспроможності українських ІТ-фахівців на світовому рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубняк К. Соціальні мережі Інтернет як засіб обміну інформацією. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2014. № 3. С. 122–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2014_3_28 (дата звернення: 22.07.2025).

2. Кутовий Я., Самоходський І., Шелест О. Розвиток української ІТ-індустрії: аналітичний звіт. Київ: Асоціація «IT Ukraine», BRDO, 2018. 68 с. URL: https://ko.com.ua/files/u125/Ukrainian_IT_Industry_Report_UKR.pdf (дата звернення: 22.07.2025).

3. Мірошніченко М., Томенко О. Старт на Upwork у 2023: стратегії, приклади і кейси. *Practice Box*. 2023. URL: https://practicebox.com.ua/blog/designer-start-upwork (дата звернення: 22.07.2025).

4. Онлайн.ua. Переваги та недоліки електронної пошти для зв'язку в компанії. 2019. URL: https://mail.online.ua/email-howto/perevagy-ta-nedoliky-elektronnoyi-poshty-dlya-zvyazku-v-kompaniyi (дата звернення: 22.07.2025).

5. Постой О., Горпинич О. Взаємозв'язок інтернет-комунікацій та ринку праці. *Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодення, майбутнє*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11 квітня 2024 року) / відп. ред. А. Кравченко. Київ: ДТЕУ, 2024. С. 201–204. DOI: 10.31617/k.knute.2024-04-11.

6. Робота із соціальними мережами: посібник. Департамент преси і публічної інформації Консультативної місії ЄС в Україні. Київ, 2020. 47 с.

7. LinkedIn: найефективніша мережа для розвитку вашої кар'єри. URL: https://galaktica.io/blog/linkedin-shcho-tse-i-yak-nym-korystuvatysya (дата звернення: 22.07.2025).

8. Behance. Creative Portfolios and Job Matching. URL: https://www.behance.net/joblist (дата звернення: 22.07.2025).

9. GitHub Developer Program. GitHub. URL: https://docs.github.com/en/get-started/exploring-integrations/github-developer-program (дата звернення: 22.07.2025).

10. GitHub Docs. Understanding GitHub flow. URL: https://docs.github.com/en/get-started/quickstart/github-flow (дата звернення: 22.07.2025).

11. LinkedIn Talent Solutions. The Future of Recruiting 2024. URL: https://business.linkedin.com/talent-solutions/resources/talent-strategy/future-of-recruiting (дата звернення: 22.07.2025).

12. Patti M., Jochen P. Online communication and adolescent well-being: Testing the stimulation versus the displacement hypothesis. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2007. № 12 (4). P. 1169–1182.

13. Stack Overflow. Company Talent Solutions. URL: https://stackoverflow.co/talent (дата звернення: 22.07.2025).

14. Upwork. Hiring Insights & Freelance Trends. URL: https://www.upwork.com/research (дата звернення: 22.07.2025).

СЕКЦІЯ 4
СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВОЇ РЕПУТАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ: РОЛЬ МЕДІА ТА ЦИФРОВИХ КОМУНІКАЦІЙ

FORMATION OF THE DIGITAL REPUTATION OF MODERN UKRAINIAN BUSINESS IN WARTIME CONDITIONS: THE ROLE OF MEDIA AND DIGITAL COMMUNICATIONS

УДК 334.722:[005.336.6:004] (477)»364»
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.8
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Змій Л.М.
к.соціол.н., доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Малик О.С.
здобувач вищої освіти
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Статтю присвячено вивченню умов, характеристик і технологій формування цифрової репутації сучасного українського бізнесу в умовах воєнного стану, коли традиційні механізми репутаційного менеджменту та взаємодії з медіа потребують переосмислення. Зосереджено увагу на ролі медіа та цифрових комунікацій як ключових чинників створення цифрової репутації. Проаналізовано риси реалізації комунікаційних стратегій на прикладі активності українських компаній під впливом геополітичних викликів, зростання патріотичних настроїв у суспільстві, потужної цифровізації соціальних процесів. Робота базується на конструктивістській парадигмі, що дає змогу розглядати цифрову репутацію як соціально сконструйований феномен, який формується через взаємодії соціальних акторів у цифровому просторі та має вплив на результати їхньої діяльності як у цифровому просторі, так і за його межами. Методологічних підхід поєднує теоретико-концептуальний аналіз з емпіричним вивченням конкретних кейсів репутаційного менеджменту українських компаній. Проаналізовано форми адаптації комунікаційних стратегій до сучасних умов українського суспільства, а також визначено перспективні інноваційні методи цифрової взаємодії у бізнес-середовищі. Визначено п'ять основних стратегій адаптації комунікаційних практик у воєнний час. Результати дослідження показують, що успішні компанії інтегрують патріотичні наративи у бізнес-комунікації, активно використовують соціальні медіа для демонстрації суспільної позиції та застосовують превентивні стратегії управління репутаційними ризиками. Особливу увагу приділено ролі медіа та цифрових платформ як «арбітрів» репутації, а також впливу культури скасування на діяльність бізнес-суб'єктів. Наголошено на тому, що цифрова репутація набуває функцію індикатора громадянської позиції та стає стратегічним національним чинником довіри. Запропоновано рекомендації для подальшого вдосконалення управління репутацією в умовах соціальної турбулентності.
Ключові слова: *цифрова репутація, бізнес, медіа, цифрове суспільство, комунікації, довіра.*

This article examines the conditions, characteristics, and technologies of digital reputation formation among contemporary Ukrainian businesses under martial law, when traditional mechanisms of reputation management and media interaction require fundamental reconceptualization. The focus is placed on the role of media and digital communications as key determinants in constructing digital reputation. The study analyzes the implementation features of communication strategies through the lens of Ukrainian companies' activities, influenced by geopolitical challenges, rising patriotic sentiments in society, and intensive digitalization of social processes.

The research is grounded in a constructivist paradigm, which allows for the examination of digital reputation as a socially constructed phenomenon formed through interactions among social actors in digital spaces, with implications extending beyond the digital realm to offline activities and outcomes. The methodological approach combines theoretical-conceptual analysis with empirical investigation of specific cases of reputation management among Ukrainian enterprises.

The study analyzes adaptive forms of communication strategies in response to contemporary conditions within Ukrainian society, while identifying promising innovative methods of digital interaction in business environments. Five primary strategies for adapting communication practices during wartime have been identified and systematized.

Research findings demonstrate that successful companies integrate patriotic narratives into their business communications, actively utilize social media platforms to articulate their societal positioning, and implement preventive strategies for reputation risk management. Particular attention is devoted to the role of media and digital platforms as «arbiters» of reputation, as well as the impact of cancel culture on business entities' operations.

The study emphasizes that digital reputation serves as a civic position indicator and becomes a strategic national trust factor. The research highlights how digital reputation transcends traditional commercial considerations to embody broader societal values and national solidarity in times of crisis.

Recommendations are proposed for further enhancement of reputation management practices under conditions of social turbulence, with specific attention to the Ukrainian context of wartime business operations and the intersection of commercial interests with national identity and civic responsibility.
Key words: *digital reputation, business, media, digital society, communication, trust.*

Повномасштабне вторгнення російської федерації кардинально змінило умови функціонування вітчизняного бізнесу. Разом із цим економічна турбулентність, зростання патріотичних настроїв, потужна цифровізація соціальних процесів поставили перед українським бізнесом нові виклики, серед яких особливу роль відіграють формування та підтримка цифрової репутації. Вона стали одними з ключових чинників збереження довіри з боку клієнтів, партнерів, суспільства у цілому, а також маркерами громадянської позиції підприємства, що безпосередньо впливають на споживчі преференції та інвестиційну привабливість компаній різного рівня. У цифрову епоху, коли інформаційні потоки миттєво поширюються мережею, репутаційна стабільність є ознакою сталості компанії та необхідним елементом її виживання і подальшого розвитку. Тому актуальність даного дослідження зумовлена потребою механізмів формування цифрової репутації в умовах соціальної нестабільності та воєнного стану, коли традиційні комунікаційні стратегії виявляються недієвими.

Методологічною основою дослідження формування та функціонування цифрової репутації сучасного українського бізнесу в умовах воєнного часу може бути комплексний підхід, що поєднує теоретико-концептуальний аналіз з емпіричним вивченням конкретних ситуацій і випадків репутаційного менеджменту. Евристичний потенціал також має конструктивістська парадигма. Вона надає можливість розглядати цифрову репутацію як соціально конструйований феномен, що формується через взаємодії різних акторів у цифровому просторі. Теоретичні ідеї, висунуті в концепціях медіатизації (Ф. Кротц, С. Ліфінгстон), цифрової соціології (З. Бауман), а також теорії управління репутацією у кризових умовах, можуть формувати дослідницьку рамку даного дослідження і допомогти виконати такі завдання, як аналіз практик репутаційного менеджменту на прикладі активності провідних українських компаній у воєнний час, виявлення основних стратегій адаптації комунікаційних практик бізнес-суб'єктів до умов воєнного часу, розроблення основних рекомендацій для вдосконалення управління цифровою репутацією українського бізнесу.

Одночасно з процесами трансформації комунікації між індивідами у сфері онлайн-медіа, бізнес також мав адаптуватися до нових умов існування на ринку. Видозміни набув і характер взаємодії компаній та їхніх споживачів: у сфері бізнесу активно стали впроваджуватися цифрові інструменти та засоби для забезпечення якісної комунікації у мережі. Це не могло пройти повз уваги сучасних науковців. Розгляд ідей щодо осмислення феномену цифрової репутації свідчить, що феномен цифрової репутації розглядається як багатовимірне явище, сформоване на перетині соціальних, культурних і технологічних чинників. Так, представники європейської наукової думки сьогодні активно зосереджуються на вивченні відкритості та підзвітності бізнесу. Відповідно, процеси управління цифровою репутацією розглядаються крізь призму концептів «автентичність» і «прозорість». Наприклад, у частині проєкту AI4Dignity, підтриманого Європейською дослідницькою радою, сфокусовано увагу на важливості такого поняття, як «цифрова гідність», а також на важливості модерації контенту про діяльність компанії та її представників в умовах функціонування цифрових платформ. З точки зору авторів цього проєкту, репутація у цифровому просторі може як руйнуватися, так і конструюватися блискавично швидко внаслідок поширення хейту або неправдивої інформації [1]. У ракурсі іншого напряму пропонуються інструменти кількісного виміру цифрової репутації. Засоби вебометрії надають можливість аналізувати динамічні характеристики впливу соціальних медіа на репутаційні показники [2].

Останні роки в українській науковій спільноті спостерігається зростаючий інтерес до теми цифрової репутації як одного з визначальних чинників економічної стабільності та конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. У дослідженні О. Микитина обґрунтовано потребу в упровадженні інфокомунікаційних технологій для побудови ефективної системи репутаційного менеджменту, що адаптується до умов цифрової трансформації та глобальних викликів. Своєю чергою, В.І. Чирва та А.С. Завербний аналізують специфіку впливу цифрового середовища на формування ділової репутації підприємств, виокремлюючи її як нематеріальний ресурс, здатний формувати капітал довіри до бренду з боку зацікавлених сторін. О. Дерев'янко пропонує авторську модель управління репутацією з урахуванням полівекторності сучасного інформаційного простору [3]. Її підхід ґрунтується на врахуванні очікувань стейкхолдерів та інтеграції принципів корпоративної соціальної відповідальності до стратегічного управління. Л. Мельник, О. Карінцева, Н. Калініченко розглядають цифрову репутацію в контексті євроінтеграційних прагнень України як чинник, що посилює її позиції у міжнародному економічному середовищі. Особливу увагу науковці приділяють ролі цифрової грамотності, ІТ-освіти та розвитку цифрової інфраструктури у зміцненні репутаційного капіталу країни [4]. Ґрунтовно аналізують особливості формування репутації бізнесу в Україні Л.М. Прокопишин-Рашкевич, Є.Т. Мороз [5].

У сучасній соціологічній науці проблематика реалізації репутації у цифровому середовищі вивчалася з погляду різних теоретико-методологічних та емпіричних підходів. Особливу зацікавленість вітчизняні дослідники проявляють до пошуку наукових шляхів аналізу впливу соціальних медіа на сучасний бізнес через формування громадської думки. Довіра користувачів до інформації із соціальних медіа, а також активна роль аудиторії у створенні та поширенні контенту є потужними інструментами протидії дезінформації, посилення національного спротиву, консолідації українського

суспільства в контекстах воєнного часу. Тому одним із перспективних напрямів є вивчення процесу формування репутації лідерів громадської думки у соціальних мережах. Так, українські науковиці О. Горошко та Н. Каширова на прикладі активності Сергія Притули, відомого українського волонтера, засновника Благодійного фонду Сергія Притули та медіаперсони, продемонстрували, що основними чинниками формування його репутації у просторі соціальних мереж стало «використання національних цінностей у комунікації, спільне переживання травми та солідарність» [6].

Разом із тим можна відзначити, що існує певний дефіцит комплексних досліджень специфіки формування цифрової репутації українського бізнесу в умовах воєнного часу.

Аналіз наукового надбання у дослідженні репутації свідчить про багатоаспектність даного феномену і його концептуалізації. Сучасна наукова думка наповнена різними інтерпретаціями поняття репутація. Т. Федоров наводить дані про існування 49 оригінальних визначень репутації [7]. У науковому дискурсі термін «репутація» став активно використовуватися з подачі Ч. Фомбрана у рамках вивчення ділової репутації та характеристик. Учений запропонував розглядати репутацію як сукупне уявлення про сприйняття компанії її стейкхолдерами [8]. Одне із загальних базових визначень наведено у Кембриджському словнику, де запропоновано визначати репутацію як думку, що громадськість має у цілому про когось або про щось, або як повагу, що отримує суб'єкт або об'єкт, виходячи з результатів своєї минулої поведінки [9]. Це визначення є дещо загальним і не розкриває глибокого змісту феномену, що вивчається.

На основі аналізу наукових джерел та емпіричних даних пропонуємо визначення цифрової репутації як динамічного інтегрованого образу компанії, що формується через взаємодію всіх цифрових слідів організації, сприйняття стейкхолдерів у онлайн-середовищі та медіатизовані комунікаційні практики, здатні впливати на поведінкові наміри цільових аудиторій. Дане визначення включає такі основні компоненти, а саме: цифровий слід, перцептивний компонент (тобто сприйняття цільової аудиторії), онлайн-репутацію та поведінковий результат (вплив на рішення цільової аудиторії, стейкхолдерів).

Варто також відзначити наявні відмінності поняття цифрової репутації від поняття онлайн-репутації. Цифрова репутація є значно ширшим поняттям, аніж онлайн-репутація, її можна розуміти як таку, що включає у себе весь спектр інформації, який компанія транслює про себе в мережі через різні медіаканали, а також отримує в результаті своєї активності від аудиторії (співробітників, користувачів, стейкхолдерів, конкурентів тощо). Разом із тим окреслення характеристик даного поняття і методологічний пошук стосовно феномену репутації та його видів потребують більш поглибленого і детального наукового дослідження. Оскільки метою даної статті є вивчення характеристик функціонування цифрової репутації саме в умовах сучасного українського суспільства, зосередимося на аналізі практичного втілення цифрової репутації життя за допомогою кейсів, що демонструють вітчизняні компанії різного рівня.

Зважаючи на той факт, що позитивна репутація компанії може стати не лише гарантом стабільності функціонування бізнесу, а й здатна забезпечити організації лідерські позиції у конкурентному середовищі, рівно як негативні аспекти цифрової репутації відбиваються певним чином на діяльності бізнес-суб'єктів і мають реальні наслідки, фокус дослідницької уваги зміщується на процеси побудови репутації саме в умовах цифрового суспільства. Зокрема, репутація, що визначає компанію як надійну, може збільшити залучення клієнтів, а також привернути увагу майбутніх партнерів і стейкхолдерів. У сучасному цифровому суспільстві репутація в мережі стала визначальним чинником успішності бізнесу.

Цифрова репутація сьогодні є одним із потужних і цінних активів компанії. Дані глобального дослідження Global Rep Track свідчать про те, що аудиторія здебільшого (78% опитаних респондентів) схильна взаємодіяти з компаніями з високими репутаційними показниками, підтримувати саме такі компанії у кризові періоди (64%) [10]. Збільшення інформаційних потоків, їх розгалуження та потужність у поєднанні зі зниженням довіри клієнтів і споживачів до джерел масової інформації висувають, на думку експертів, на перший план зусилля компаній із побудови та підтримки власної позитивної репутації. Н. Улинець указує на доцільність застосування принципів ESG (Environmental, Social, Governance), або «екологія, соціальна відповідальність, корпоративне управління», як ключових трендів репутаційного менеджменту та комунікацій сьогодні на світовому рівні [11], що є перспективним, із нашої точки зору, й у сучасних українських контекстах. Відповідно, від якості впровадження зазначених принципів, систематичних зусиль із підтримки та захисту цифрової репутації, що в умовах посилених ризиків у суспільстві, зокрема в українському, має бути у постійному фокусі уваги представників бізнесу, державних органів, громадських організацій, безпосередньо залежать стратегічні позиції бізнесу та його можливості для адаптації.

Формування цифрової репутації в Україні сьогодні також відбувається на тлі дії певних суттєвих перешкод і бар'єрів. Зокрема, сучасний цифровий простір дедалі частіше стає не лише середовищем для комунікації, а й простором для формування або ж руйнування репутації компаній різного рівня. Власне, йдеться про один із новітніх феноменів, а саме про культуру скасування (cancel culture) – форму колективного осуду, що виражається в бойкоті компаній, брендів або персон, дії або висловлювання яких суперечать етичним нормам або цінностям конкретної спільноти, суспільства. Так,

дослідники вказують на потужне поширення культури скасування у соціокультурних вимірах і постколоніальному дискурсі, особливо «культурного канселінгу» російських діячів мистецтва, артистів, спорту, тотальної відмови від російського продукту [12]. Культура скасування розглядається як неоднозначна, але впливова тенденція у сучасному медіапросторі. Український учений К. Палій наголошує, що в її контексті відповідальність за вчинки, політичні, соціальні або ж культурні «порушення» покладається на публічних персон [13]. Тож можна говорити про те, що сьогодні культура скасування має сильний вплив на різні сфери життя в Україні, особливо соціально-економічну. І хоча цей процес не має юридичного підґрунтя, у суспільному просторі він виражається через скандали у соціальних мережах, масові публікації негативного контенту, заклики уникати будь-яких контактів із компанією або її представниками, або її продуктом, що призводить до репутаційних утрат, а за ними, у крайніх випадках, навіть до припинення діяльності або повної ліквідації бізнесу.

Для українських компаній, що діють в умовах сучасної економічної нестабільності та геополітичних викликів, цифрова репутація є інструментом збереження конкурентоспроможності, гарантом стабільності та елементом підкріплення довіри клієнтів на основі використання сучасних каналів комунікації. Однак, незважаючи на низку переваг, що може забезпечити позитивна цифрова репутація для суб'єктів економічної та соціальної сфер, Україна має багато не вирішених досі проблем на законодавчому рівні, які стосуються безпеки в Інтернет-середовищі та надають явищу цифрової репутації руйнівного характеру. Лариса Мудрак, президент «CEO FBNUkraine», зауважує, що сьогодні наша держава лише знаходиться на шляху побудови систем захисту персональних даних громадян, які би працювали на якісному рівні, що може спричинити скоєння безкарних серйозних злочинних дій і створити ризики як для клієнтів, так і для компанії [14]. Даний аспект супроводжується наявністю проблем у сфері культури цифрової грамотності та мінімальним рівнем навичок, який не може надати гарантії безпечного перебування в мережі та вирішення нагальних проблем. Фейкові відгуки, маніпуляції та цензура контенту можуть створити викривлену картину реальності, що загрожує довірі як до компанії, так і до самих цифрових платформ, де розміщується її інформація.

Умови воєнного часу, коли рівень суспільної чутливості до національних, моральних, безпекових питань зростає, репутаційні ризики, пов'язані з культурою скасування, також посилюються. Компанії втрачають можливість бути нейтральними. Наприклад, публічна позиція щодо підтримки держави, Збройних сил України або реакції на війну стає ключовим маркером «легітимності» бізнесу перед споживачами. Упродовж 2022–2025 рр. в Україні спостерігалося декілька гучних кейсів, пов'язаних зі «скасуванням» компаній через публічні скандали або ж відсутність чіткої позиції. Так, наприклад, у 2023 р. мережа магазинів Watsons опинилася у ситуації репутаційної кризи через скарги відвідувачки про використання російської мови працівниками [15]. Компанія спробувала публічно вибачитися, проте частина споживачів закликала до бойкоту мережі. Це значно вплинуло на репутацію мережі Watsons і потребувало великих зусиль PR-команди з усунення критичних наслідків. Мережа паливних станцій SOCAR припинила співпрацю з брендом здорового харчування YARO після публікації його власницею україномобного анекдоту в соціальних мережах [16]. Було опубліковано заяву про припинення співпраці, у якій також чітко розмежовувалася позиція власників бренду з поведінкою партнера. Ці дії дали змогу уникнути скасування, а також зберегли позитивну репутацію. Утім, такі випадки все ще залишаються непоодинокими.

Популярні платформи цифрової комунікації, зокрема Facebook, TikTok, X, сьогодні стають не лише каналами комунікації, реалізації маркетингових дій, а й арбітрами репутації. Вони стають джерелом формування реакції користувачів на пости, відгуки, скандали, діяльність та/або бездіяльність компаній. Один допис у соціальній мережі може стати поштовхом для розгортання цифрової репутаційної кризи. Ось чому компаніям недостатньо просто бути присутніми у цифровому просторі. Важливим елементом підтримки цифрової репутації є також системне і постійне відслідковування цифрового сліду діяльності компанії. Після того як компанія провела цифрову ідентифікацію та створила медіатизоване «Я», вона вважається повноправним користувачем медіа, який здатен постити публікації, залучати цифрові інструменти для створення контенту та взаємодіяти з іншими користувачами в мережі. Це означає, що бренд, як й інші суб'єкти комунікацій, здатен залишати після себе цифровий слід.

Цифровий слід – це сукупність даних, які залишає користувач або компанія в Інтернет-просторі під час своєї онлайн-активності. Сюди входять записи у соціальних мережах, публікації на сайтах, коментарі, взаємодія з клієнтами, а також технічні метадані, наприклад IP-адреси, кукі-файли, поведінкові патерни на сайтах. Для компаній в Україні цифровий слід є не лише індикатором їх присутності в мережі, а й відображенням рівня прозорості, відповідальності та відкритості до діалогу із суспільством [17]. Власне, цифровий слід є частиною цифрової репутації, її основним елементом, за яким відбувається аналіз репутації у цифровому середовищі, оскільки потенційні клієнти, інвестори та партнери дедалі частіше спершу звертаються до онлайн-джерел, щоб сформувати уявлення про бренд. Позитивний цифровий слід – це не просто активність у соцмережах, а зважена комунікація, професійна реакція на критику та послідовне дотримання цінностей у цифровому просторі.

В українському бізнес-середовищі репутація, підкріплена прозорим цифровим слідом, має більшу конкурентоспроможність та довіру з боку суспільства, оскільки Інтернет-середовище зберігає величезні обсяги даних та інформації, що накопичується і може вплинути на цифрову репутацію. При цьому неважливо, йдеться безпосередньо про згадки бренду чи його діяльність. Саме тому розрізняють активний і пасивний цифрові сліди. Перший із них стосується даних, які бренд або звичайний користувач навмисно залишають в Інтернеті, а другий – автоматизованих даних, котрі збираються без активної діяльності користувача.

Компанія може використовувати технології Інтернет-середовища, керувати своїм цифровим слідом та докладати зусиль заради формування власної репутації у мережі. Даний аспект є вкрай важливим, адже навіть якщо бренд є унікальним і пропонує якісні послуги, цього може бути недостатньо для створення престижного іміджу компанії без появи бренду на топових позиціях в онлайн-пошуку чи згадок його у медіа.

Одним із потужних напрямів роботи з побудови репутації у цифровому середовищі продовжує бути взаємодія з медіа. Так, висвітлення кризових ситуацій у медіа може як прямо, так і опосередковано вплинути на репутаційні показники бізнесу. Провідні українські компанії та підприємства в умовах воєнного стану були змушені суттєво змінити свої комунікативні стратегії, адаптувавши їх під контексти та можливості соціальних медіа, потужного впливу відеоконтенту, упровадження чат-ботів тощо.

Одними з напрямів репутаційної підтримки для українських компаній стали волонтерські ініціативи та благодійність на підтримку Збройних сил України, громадян, які потребували допомоги через збройну агресію ворога. Комунікації із цих питань стали одним із вагомих чинників діяльності бізнес-суб'єктів.

Інноваційні інструменти комунікаційної активності українських компаній включають Big Data та аналітику соціальних мереж. Виявлення трендів, аналіз ставлення, поведінки споживачів, аналіз репутаційних ризиків сьогодні стають можливими через використання низки ресурсів, зокрема Meta Business Suite, Sprout Social, Brandwatch, YouScan та ін. Ці інструменти дають змогу компаніям у режимі реального часу відслідковувати те, як сприймаються їхні продукти, пропозиції, дії, та оперативно вносити зміни у свою діяльність, адаптувати сенси та контент, змінювати формати комунікацій з аудиторіями, зважаючи на локальні та глобальні суспільні контексти.

Потужне використання можливостей штучного інтелекту також на часі. Його потужний вплив відчувають сьогодні практично всі суб'єкти соціально-економічної сфери. Генерація контенту, персоналізація маркетингових комунікацій та водночас автоматизація комунікацій із клієнтами, заміна низки функцій співробітників сервісами ШІ мають як перспективи, так і ризики, усвідомлення яких може зміцнити комунікаційні, економічні, соціальні стратегії діяльності сучасних представників українського бізнесу, адже сучасні клієнти шукають від компаній не просто якісний продукт. Органічним виступає поєднання рівня якості продукту з ключовими сенсами, цінностями, емоціями, що транслює бренд своїм цільовим аудиторіям, шляхи комунікацій. Саме емоційно чутливі комунікації виходять на перший план і стають запорукою довіри, лояльності, підтримки та, можливо, амбасадорства від імені компанії в умовах кризових ситуацій.

До новітніх інструментів комунікацій, метою яких є удосконалення процесів репутаційного управління у цифровому середовищі, сьогодні належать інтерактивні та відеоплатформи (стрімінги у Facebook, Instagram, YouTube, Tik-Tok відео, AR/VR-технології). Вони розкривають можливість занурити споживачів у «внутрішні» процеси, зазвичай закриті для інших. Цей «внутрішній доступ» дає змогу встановити та підтримувати відчуття близькості і, що особливо важливо в умовах соціальної нестабільності та криз, посилювати та розвивати єдність із різними сегментами аудиторії.

Сторителінг і контент-маркетинг також працюють на створення емоційного залучення, формування ідентичності бренду, висвітлення соціальної відповідальності сучасного бізнесу. Серед ключових інструментів – блоги та мікроблоги, подкасти, мікродокументалістика, кейс-відео. Такі компанії, як «Нова пошта» або «Rozetka», у форматі коротких відео транслюють історії клієнтів, працівників або ж логістичних викликів.

Одним із наслідків потужної цифровізації комунікацій стало те, що цифрова репутація отримала функцію індикатора громадянської позиції компаній. Суспільство виголошує певні очікування до бізнесу, особливо до того, який позиціонує себе як соціально відповідальний. Відповідно, репутація бренду також залежить від того, яким чином він демонструє етичну поведінку, наскільки є відвертим у комунікації через різні канали, чи здійснює підтримку ЗСУ, громадян, громад, співробітників тощо. Тим самим простір соціальних мереж став сьогодні середовищем виявлення публічних «нагород» для компаній, що відкрито та чесно допомагають країні. Відповідно, соціальні мережі також працюють над виявленням брехні, приховування, у найгіршому випадку зв'язків із країною-агресором, фактів корупційних дій. Дослідження Центру імені О. Разумкова ще в 2023 р. підтверджували вагому роль соціальної позиції компанії. На цей показник звертали увагу 70% українців, коли ухвалювали рішення про купівлю товарів [18]. Не оминаючи тему фізичних ризиків пошкодження, знищення бізнес-активності через дії агресора на території Української держави, відзначимо, що саме баланс між інформаційною безпекою та відкритістю став ще одним викликом для бізнесу. Зростання кібератак, витоків даних та маніпулятивних інформаційних кампаній вимагає від підприємств переосмис-

лення підходів до захисту своїх цифрових активів. Згідно з дослідженнями, ефективне забезпечення інформаційної безпеки підприємницької діяльності вимагає упровадження комплексних механізмів, які охоплюють як правові, так і технічні аспекти. Однак надмірна закритість може зашкодити репутації компанії та знизити довіру з боку клієнтів і партнерів. Тому ключовим завданням для бізнесу стає досягнення балансу між відкритістю та інформаційною безпекою. Як зазначають дослідники, підприємства мають інтегрувати інформаційну безпеку у свою загальну бізнес-стратегію, забезпечуючи її сталість. Це означає не лише технічні заходи, а й формування культури безпеки серед персоналу та прозору комунікацію з громадськістю [19]. Це питання є актуальним як для великого, так і для середнього та малого бізнесу в сучасних умовах. Останній часто володіє обмеженими ресурсами ресурси для впровадження комплексних систем захисту. Проте навіть у таких умовах важливо забезпечити належний рівень інформаційної безпеки шляхом упровадження базових заходів, таких як навчання персоналу, контроль доступу до інформаційних систем, використання сучасних засобів шифрування тощо.

Підприємства, які активно взаємодіють з медіа, мають можливість не лише інформувати про свою діяльність, а й формувати позитивний імідж, демонструючи свою стійкість та адаптивність у кризових умовах. Згідно з дослідженням, цифрова трансформація бізнесу в умовах війни відкриває нові можливості для розвитку підприємств, зокрема через упровадження інноваційних технологій та адаптацію до нових реалій [20]. Це дає змогу компаніям не лише виживати, а й зміцнювати свою позицію на ринку. Водночас медіа можуть виступати як інструмент контролю та критики, що спонукає бізнес до прозорості та відповідальності. Умови війни ставлять перед підприємствами вимогу впровадження нових стратегій управління та комунікації, що включає активну взаємодію з медіа та громадськістю. Це сприяє формуванню довіри та позитивного сприйняття компанії серед споживачів і партнерів. Відповідно, сучасні медіа здатні не лише відображати діяльність бізнесу, а й активно впливати на формування його цифрової репутації. У цьому контексті важливим є використання ефективних інструментів репутаційного менеджменту, таких як моніторинг онлайн-відгуків, управління контентом у соціальних мережах та впровадження стратегій цифрової комунікації. Ці заходи дають змогу підприємствам не лише реагувати на виклики, а й проактивно формувати свій імідж у цифровому середовищі. У табл. 1 представлено основні інструменти формування цифрової репутації компаній під час війни. Цей набір може застосовуватися компаніями в різних поєднаннях.

На підставі викладеного вище можна сказати, що кейси з досвіду українського бізнесу різного рівня свідчать про наявність низки стратегій для роботи щодо розвитку цифрової репутації, зокрема: стратегії патріотичного позиціонування (компанії активно інтегрують національні символи, підтримують ЗСУ та демонструють українську ідентичність), стратегії соціальної мобілізації (організація благодійних ініціатив, волонтерських проєктів та гуманітарної допомоги), стратегії антикризового реагування (швидке реагування на негативні події, прозора комунікація про складнощі та адаптаційні заходи), стратегії цифрової солідарності (об'єднання між українськими брендами, підтримка місцевих виробників і створення спільних проєктів), стратегії інноваційної адаптації (демонстрація здатності працювати в екстремальних умовах, упровадження нових технологій і сервісів). Дієвість цих стратегій, на нашу думку, може бути посилена через застосування таких практичних рекомендацій:

1. Інтеграція патріотичного компоненту в корпоративну стратегію комунікацій без порушення автентичності бренду.

2. Запровадження систем технологічних протоколів відслідковування цифрової активності компанії та її представників і проактивного реагування на потенційні ризики та загрози.

3. Розроблення протоколів кризового реагування для різних типів репутаційних загроз.

4. Упровадження інструментів моніторингу цифрової репутації у режимі реального часу на постійній і системній основі.

Таблиця 1

Інструменти формування цифрової репутації компанії в умовах воєнного часу

Інструмент	Приклад практичного застосування
Цифрові відгуки та рекомендації	Кампанії #unated24, #supportukranianbusiness, #businessua
Медіакампанії із соціальним сенсом	Благодійні ініціативи, промоції на підтримку ЗСУ, історії співробітників, які служать у ЗСУ, волонтерять
Стортелінг проти агресора у контенті бренду	Теми втрат, спротиву, евакуації, відбудови, відновлення
Співпраця з благодійними фондами та волонтерськими організаціями	Спільні акції, оголошення зборів
Відеощоденники про роботу для фронту в тилу	Відеодокументування щоденної праці, «бізнес під обстрілами»
Створення та підтримка цифрових ком'юніті	Формування спільнот у просторі цифрових мереж, гуртування цільової аудиторії через кампанії у соціальних мережах

5. Створення емоційно забарвленого контенту, що резонує із суспільними настроями.

6. Забезпечення прозорості комунікацій у кризових ситуаціях.

Таким чином, формування репутаційних профілів українських компаній багато в чому залежить від політики соціальної відповідальності, активної інформаційної діяльності, здатності планувати та реалізовувати комплексні тривалі та короткострокові стратегії зі зв'язків із громадськістю та медіарилейншз. Відповідно, цифрова репутація бізнесу стає не лише іміджевим активом, що може по-різному конвертуватися заради комерційного успіху компаній, але й стратегічним національним чинником довіри, моральним критерієм виміру її діяльності в контексті зміцнення позицій Української держави, подальшого розвитку та відбудови. Можна говорити про те, що поняття цифрової репутації розкривається через його представлення як про інтегроване, комплексне уявлення про компанію, що формується в результаті комунікаційної поведінки в онлайн- і офлайн-середовищі, інформаційної діяльності та соціальної відповідальності. Комунікації сучасного бізнесу мають бути екологічними, базованими на високих показниках діяльності та соціальної відповідальності. Разом із чіткими, продуманими та системними комунікаціями у цифровому просторі активність у напрямі медіарилейшнз, а також у стратегічній діяльності, спрямованій на підвищення цифрової безпеки, може сприяти підвищенню стійкості вітчизняних компаній, розвитку адаптаційних можливостей і гнучкості у непростих соціально-економічних і соціокультурних умовах воєнного часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Udupa S., Hickok E., Maronikolakis A., Csuka L., Wisiorek A., Nann L. Artificial Intelligence, Extreme Speech and the Challenges of Online Content Moderation. Ludwig-Maximilians-Universität München, 2021. 28 p. URL: https://epub.ub.uni-muenchen.de/76087/ (дата звернення: 01.07.2025).

2. Trillo-Domínguez X., Salaverría R., Codina L., De Moya-Anegón F. Digital reputation indicator: a webometric approach for a global ranking of digital media. *Journalism.* 2024. № 26 (2). URL: https://www.researchgate.net/publication/378752272_Digital_reputation_indicator_A_webometric_approach_for_a_global_ranking_of_digital_media (дата звернення: 01.07.2025).

3. Дерев'янко О.Г. Механізми впливу репутаційного менеджменту на бізнес-результати. *Стратегія економічного розвитку України*. 2018. № 42. С. 5–18.

4. Мельник Л.Г., Карінцева О.І., Калініченко Н.І. Цифрова репутація як фактор сталого розвитку в умовах євроінтеграції України. *Економіка та суспільство.* 2022. № 38. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2593. (дата звернення: 02.07.2025).

5. Прокопишин-Рашкевич Л.М., Мороз Є.Т. Інститут репутації бізнесу в Україні: особливості формування та культура скасування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління».* 2022. Вип. 6. № 2. С. 100–111.

6. Goroshko O., Kashyrova N. Reputation management of Ukrainian political opinion leaders on social media in times of war (the Serhiy Prytula case). *The Polish Journal of the Arts and Culture. New Series*. 2024. № 1. P. 11–30.

7. Федорів Т.В. Інтерпретація поняття «репутація» у зарубіжних суспільствознавчих дослідженнях. *Економіка та держава*. 2012. № 7. С. 92–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2012_7_28 (дата звернення: 01.07.2025).

8. Fombrun C. Reputation: Realizing Value from the Corporate Image. Harvard Bussiness School Press, Boston, MA. 1996. 450 p.

9. Reputation. URL: https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/reputation (дата звернення: 02.07.2025).

10. Global Rep Track. URL: https://ri.reptrak.com/2024-global-reptrak (дата звернення: 02.07.2025).

11. Улинець Н. Вплив репутації на український бізнес: тренд за ESG. URL: https://epravda.com.ua/columns/2024/08/2/717504/ (дата звернення: 02.07.2025).

12. Слоневська І.Б., Пірошенко С.Ю. Культура скасування як соціокультурний феномен: українські акценти. *Культурологічний альманах*. 2023. № 4. С. 262–268.

13. Палій К. Культура скасування як інструмент суспільного впливу. *Філософські обрії.* 2024. № 4. С. 61–69.

14. Репутація у цифровому середовищі: як її не втратити. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3331828-reputacia-u-cifrovomu-seredovisi-akii-ne-vtratiti.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 02.07.2025).

15. Зрада в магазині: українську письменницю розлютила російська мова продавця. URL: https://politeka.net/uk/news/393941-zrada-v-magazine-ukrainskuyu-pisatelnitsu-vzbesil-russkij-yazyk-prodavtsa?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 02.07.2025).

16. SOCAR оголосила про припинення співпраці з брендом невістки Кернеса. URL: https://news.uaportal.com/ukr/section-news/news-socar-obyavila-o-prekraschenii-sotrudnichestva-s-brendom-nevestki-kernesa-09-01-2022.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 02.07.2025).

17. Янковець Т., Медведева К. Цифровий брендинг підприємства у комплексі маркетингових комунікацій. *Scientia fructuosa.* 2022. № 4(144). С. 72–83.

18. Підсумки 2023 року: громадська думка українців. URL: https://dif.org.ua/article/pidsumki-2023-roku-gromadska-dumka-ukraintsiv?fbclid=IwAR3_vkElf71tHks9lVcoCpHYHiq2w3tP7cOUWdJDCSHnl_zUzosrRrWnVsQ (дата звернення: 02.07.2025).

19. Кицюк В.М., Пупинін О.С. Інформаційна безпека підприємства: теоретичний аспект. *Сучасний захист інформації.* 2024. № 2. С. 103–108.

20. Цифрова трансформація економіки України в умовах війни. Січень 2024 р. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/tsyfrova-transformatsiya-ekonomiky-ukrayiny-v-umovakh-viyny-sichen-2024. (дата звернення: 02.07.2025).

СОЦІАЛЬНІ ТРАВМИ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ХАРАКТЕР, ВИДИ, НАСЛІДКИ І ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

SOCIAL TRAUMAS OF CHILDREN AND ADOLESCENTS IN THE CONDITIONS OF WAR: NATURE, TYPES, CONSEQUENCES, AND WAYS OF OVERCOMING THEM

УДК [316.4.063+355.018]:616.89-008.44-053.5-053.6
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.9
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Лобанова А.С.
д.соціол.н., професор,
професор кафедри соціології
та соціальної роботи
Криворізький державний педагогічний університет

Черноус Л.С.
к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Криворізький державний педагогічний університет

Шимко І.М.
к.пед.н., доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Криворізький державний педагогічний університет

Статтю присвячено аналізу соціальних травм, яких зазнають діти та підлітки в умовах повномасштабної війни в Україні. Розкрито зміст і характер соціальної травми, яка розглядається як колективно пережите потрясіння, спричинене екстраординарною подією, зокрема війною, що руйнує звичну структуру соціального буття, призводить до емоційного і когнітивного дисбалансу в спільноті, змінює ідентичність і солідарності, а також породжує у соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот, соціумів) тривалий процес переосмислення соціальної реальності. Доведено, що в умовах війни соціальні травми мають глибоко деструктивний досвід колективного масштабу і формують у масовій (груповій), зокрема підлітковій, свідомості відчуття небезпеки, втрати, екзистенційної загрози.

На основі міждисциплінарного підходу і вторинного аналізу результатів всеукраїнських соціологічних досліджень визначено характер і види соціальних травм у дітей і підлітків, до яких належать: утрата близьких і рідних; переміщення (дислокація); свідчення насильства або загрози; соціальна ізоляція; ідентифікаційний розрив; сексуалізоване насильство; інформаційний тиск; несправедливість та передчасне дорослішання.

Показано, що війна не лише руйнує звичну соціальну реальність, а й формує нові виклики для процесів соціалізації та становлення особистості підлітка. Особливу увагу приділено аналізу наслідків травм: девіантній поведінці, фрустрації, недовіри до інституцій, тривожності, втраті мотивації.

Окреслено шляхи подолання соціальних травм, серед яких: психосоціальна підтримка, створення безпечного середовища, залучення до волонтерства, розвиток резильєнтності, підтримка з боку родини, школи, громади. Аргументовано потребу в комплексному, багаторівневому підході до подолання травматичних наслідків війни в дитячій та підлітковій свідомості.

Ключові слова: *соціальна травма, війна, підлітки, соціалізація, дезадаптація, девіантна поведінка, сексуалізоване насильство, психосоціальна підтримка, резильєнтність, ідентичність.*

The article is devoted to the analysis of social traumas experienced by children and adolescents in the context of the full-scale war in Ukraine. The study reveals the nature and characteristics of social trauma, which is regarded as a collectively experienced shock caused by an extraordinary event – specifically, war – that disrupts the usual structure of social existence, leads to emotional and cognitive imbalance within the community, transforms identity and solidarity, and initiates a prolonged process of rethinking social reality by social subjects (individuals, groups, communities, societies). It is demonstrated that, under wartime conditions, social traumas take on a deeply destructive character on a collective scale and shape, particularly in adolescent consciousness, a sense of danger, loss, and existential threat.

Based on an interdisciplinary approach and secondary analysis of nationwide sociological studies, the article identifies the nature and types of social traumas in children and adolescents, which include: the loss of loved ones and relatives; displacement; witnessing violence or threats; social isolation; identity disruption; sexualized violence; informational pressure; injustice; and premature adulthood.

The study shows that war not only destroys the familiar social reality but also creates new challenges for the processes of socialization and the formation of adolescent personality. Special attention is given to the consequences of trauma, such as deviant behavior, frustration, distrust in institutions, anxiety, and loss of motivation.

The article outlines ways to overcome social traumas, including: psychosocial support, the creation of a safe environment, engagement in volunteering, the development of resilience, and support from family, school, and the community. The necessity of a comprehensive, multi-level approach to addressing the traumatic consequences of war in the consciousness of children and adolescents is substantiated.

Key words: *social trauma, war, adolescents, socialization, maladjustment, deviant behavior, sexualized violence, psychosocial support, resilience, identity.*

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України 24 лютого 2022 р., стала не лише військово-політичним викликом, а й глибоким соціальним потрясінням, яке спричинило масову травматизацію населення. Найуразливішими виявилася діти і підлітки – генерація, чий особистісний, емоційний і соціальний розвиток відбувається в умовах утрат, небезпеки, насильства й нестабільності. Унаслідок війни вони переживають не лише індивідуальні психологічні травми, а й соціальні: колективні досвіди втрати, переміщення, дезорієнтації, руйнування зв'язків, знецінення норм і довіри до інститутів. Ці травми мають довгостроковий вплив, зокрема у вигляді девіантної поведінки, замкненості, протестності, зниження освітньої й трудової мотивації, порушення міжособистісних стосунків. Як свідчать фахівці, загальна кількість сиріт і позбавлених батьківського піклування в Україні станом на початок 2024 р. сягала близько 70 тис дітей. Зокрема, унаслідок воєнних дій понад 13 тис дітей залишилися без батьківського піклування, 1 759 із

них стали сиротами [1]. Незважаючи на зусилля держави, волонтерських та міжнародних структур, соціальна підтримка дітей і підлітків залишається реактивною та фрагментарною. Водночас стратегічна недооцінка наслідків соціальної травматизації може призвести до формування «втраченого покоління» – молоді з порушеною довірою, травмованою ідентичністю та низьким рівнем соціального капіталу. У такому контексті *особливої ваги набуває* потреба наукового осмислення соціальних травм дітей та підлітків як комплексного явища, що вимагає міждисциплінарного аналізу, зокрема з позицій соціології, психології, педагогіки, юриспруденції, культурології, а також загострюється потреба у розробленні шляхів подолання їхніх соціальних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. У сучасному науковому дискурсі останніми роками актуалізувалася проблематика дослідження соціальних травм як множинного феномена. Так, О. Сушій у пленарній доповіді «Травма як соціальний діагноз українського суспільства» на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь» (15 грудня 2023 р.) підкреслила, що дослідження травми є надзвичайно широкою й міждисциплінарною площиною, що об'єднує різні напрями концептуалізації її змісту, природи та сутності. Сучасні соціальні теорії та підходи репрезентують різні виміри травми, серед них: психотравма (S. Freud, van der Kolk), індивідуальна та колективна (K.T. Erikson), масова (E.McInnes, A.D. Mason,), національна (A. Neal, Z. Bauman, M. Shumai), соціокультурна (P. Sztompka, J. Alexander, R. Eyerman), історична (V. Volkan, M. Roth), обрана (V. Volkan), міжпоколінна (P. Kellermann, G. Hirschberger), постколоніальна (S. Durrant, S. Craps, G. Buelens) і навіть глобальна (Reeder & Gundogan, 2022) травма [14, с. 66]. Українські соціологи, зокрема Г. Чепурко, В. Ятченко, А. Лобанова, О. Славіна, О. Олійник та ін., досліджуючи соціальні травми, акцентують увагу на таких її властивостях, як: зв'язки з історичною пам'яттю, істиною, свободою, мовою, просторово-часовим континуумом існування й діяльності особистості чи групи [19]; наслідком військових конфліктів та гібрідних війн [5]; конфліктогенним чинником у суспільному організмі, який створюється засобами постправди [20]; конструюванням принципово нового соціокультурного простору, до якого залучені найбільш хворобливі події та явища війни, котрі докорінно змінюють ціннісні орієнтири сучасності [17, с. 267]; соцієтальною динамікою, що закарбовується в обрисах групової ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик та опановується спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава [14, с. 62]; зв'язком із соціальною пам'яттю як механізмом оцінки подій минулого, що сприяє виявленню інструментів формування громадської думки, згуртовує національну ідентичність, окреслює вагомий вплив соціального чинника у процесі сприйняття подій минулого та сучасності [8].

Психологи, а саме: О. Купрєєва, С. Лукомська, Н. Пророк, Л. Царенко, О. Чекстере, В. Полякова, О. Столярчук та ін., досліджують особливості психологічних травм, які нанесено особистості російсько-українською війною, зосереджуючи увагу на симптомах ПТСР (посттравматичного стресового розладу), принципах, методах і технологіях надання психологічної допомоги для подолання їхніх наслідків [6; 10–13; 15; 16].

Як бачимо, психологічні травми є доволі затребуваною темою для досліджень, між тим соціальні травми, як зазначає Г. Чепурко, в Україні залишаються малодослідженою сферою наукових пошуків, хоча для українського суспільства вона посідає сьогодні важливе місце, «оскільки під її впливом відбувається конструювання принципово нового соціокультурного простору, до якого залучені найбільш хворобливі події та явища війни, які докорінним чином змінили ціннісні орієнтири сучасності» [17, с. 267]. Тому особливо актуалізується потреба дослідження соціальних травм та їхніх наслідків у дітей та підлітків, які стали заручниками трагічних подій, спричинених російською агресією проти України.

Метою наукової роботи є обґрунтування характеру і видів соціальних травм, які властиві дітям і підліткам в умовах війни, а також пошук найбільш ефективних шляхів подолання їхніх наслідків у процесі розвитку особистості. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: *по-перше*, уточнити природу і різновиди соціальних травм; *по-друге,* на основі вторинного аналізу результатів всеукраїнських соціологічних досліджень виявити основні види соціальних травм дітей та підлітків в умовах війни й уточнити їхні наслідки для особистості; *по-третє*, окреслити найбільш ефективні шляхи їх подолання у кризових умовах.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О. Сушій, термін «травма» (грецьк. «рана», «ушкодження») запозичено з медичних наук для маркування особливих ситуацій (подій), що виходять за межі звичайного людського досвіду та їхніх наслідків – різноманітних, багаторівневих і далекосяжних, що залишають по собі «видимі або невидимі шрами» в колективній (масовій) та індивідуальній свідомості [14, с. 66]. Звісно, що для людини, яка переживає неординарні події у своєму житті, особливо такі, що несуть деструктивний потенціал, травмують психологічний і соціальний стан людини, порушують її звичний образ життя, витісняють з усталеної фігурації соціальних стосунків і відносин.

Розрізняють психологічні і соціальні травми, індивідуальні й колективні. Для означення індивідуального травматичного досвіду застосовують поняття «психологічна травма» (психотравма) – як «афективне відображення індивідуально значущих подій життя (наприклад, нещасний випадок, раптова втрата близької людини, насильство, несу-

місний із життям діагноз тощо) та «індивідуальна травма» – афективно загострене переживання нетипових, анормальних соціальних ситуацій як індивідуально значущих подій життя (війни, революції, кардинальні соціальні зміни, катастрофи, теракт тощо)» [14, с. 66].

Оскільки предметом нашого дослідження є соціальні травми, акцентуємо увагу на їх змісті, сутності і характері. Г. Чепурко, підкреслює, що теорії соціальної травми, які виникли наприкінці XX – на початку XXI ст. та були пов'язані з дослідженнями у рамках філософської парадигми нелінійного розвитку суспільства, спираються на інноваційний теоретико-методологічний інструментарій рефлексивного типу, який дає змогу аналізувати складні причинно-наслідкові ланцюги соціальних змін. Це, насамперед, теорія П. Штомпки щодо «становлення (becoming) як нового типу соціального розвитку та передумови виникнення соціальних травм, результатом яких є незавершеність розвитку соціальних структур та їх функцій, що відтворює ефект «суспільства у дії», викликаючи супутні соціокультурні травми»; теорія Дж. Александера щодо «культурного конструювання травми та «драматизації свідомості»; наукові ідеї істориків та філософів Ф. Броделя, Ж. ле Гофа, Н. Дейвіса, М. Гефтера, Є. Топольського і М. Оже, у яких акцентовано увагу на екзістенційних аспектах соціальної травми [17, с. 266–267].

Якщо для П. Штомпки соціальні травми є «активною, рушійною силою соціальних змін, які виникають унаслідок деструктивного впливу на соціальне тіло непередбачених, частково невизначених процесів, що мають непередбачуваний фінал» [27], то для Дж. Александера – це «драматизація свідомості» – процес, що призводить до руйнування колишніх та утворення нових «солідарностей» [22].

В. Ятченко та О. Олійник, згадуючи думку П. Штомпки про те, що в суспільних науках із кінця XX ст. соціальна травма посідає місце парадигмального маркера, тлумачать її як «трагічну подію, що закарбовується у свідомості особистості чи соціальної групи на емоційному й раціональному рівнях і призводить до трансформацій у сприйнятті навколишніх реалій і самого об'єкта цієї травми» [19, с. 79].

Узагальнюючи різні підходи до *розуміння змісту і сутності соціальної травми*, можемо визначити її як *колективно пережите потрясіння, спричинене екстраординарною подією (або їх ланцюгом), яке руйнує звичну структуру соціального буття, призводить до емоційного і когнітивного дисбалансу в спільноті, змінює ідентичність і солідарності, а також породжує у соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот, соціумів) тривалий процес культурного, символічного і структурного переосмислення соціальної реальності.* В умовах війни соціальні травми мають глибоко деструктивний досвід колективного (групового, соцієтального) масштабу, що порушують звичний соціальний лад, руйнують сталі зв'язки, ідентичності та цінності, формують у масовій (груповій) свідомості відчуття небезпеки, втрати, екзистенційної загрози, що радикально трансформують ідентичність, випробовують солідарність і культурну та історичну пам'ять суспільства.

Індивідуальна соціальна травма виявляється за умов, коли у людини чи групи злам соціальної реальності відбувається через безпосередню участь у війні, втрату близьких, вимушену міграцію, окупацію тощо. Колективна соціальна травма війни наявна тоді, коли значна частина суспільства одночасно переживає досвід зруйнованого життєустрою, втрати стабільності, появи щоденної небезпеки, руйнації соціальних опор, що проникає у спільну історичну та емоційну пам'яті і залишається в ній назавжди. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в 2022 р. спричинило глибоку колективну соціальну травму українського суспільства. Утрата близьких, зруйновані домівки, масове переміщення, постійна загроза життю, жорстоке насильство над мирним населенням, зокрема дітьми та підлітками в Бучі, Ірпіні, Маріуполі та інших містах і селах, стали спільним досвідом мільйонів людей. Ця травма не є лише індивідуальною – вона транслюється через родини, освітні заклади, громади, ЗМІ та культуру, формуючи атмосферу колективної втрати, горя, гніву та тривоги, що продовжує впливати на міжособистісні зв'язки, суспільну солідарність і бачення майбутнього.

Якщо для дорослої людини зміни, які спричиняються війною, шокують її, призводять до тривожності, стресу, то для дитини чи підлітка вони є новою реальністю, яка формує їхнє бачення світу, себе та інших, а отже, руйнує сам фундамент становлення особистості, дезорганізуючи процеси їх адаптації та соціалізації. Так, комплексний аналіз життєвих умов дітей, які зазнали вимушеного переміщення внаслідок збройної агресії Росії, здійснений українськими соціологами О. Клименко, С. Сальніковою і С. Дембіцьким, засвідчив, що соціальні травми в дитячій свідомості виникають під впливом низки чинників: руйнування звичних соціальних зв'язків, розриву середовища розвитку, складнощів у соціалізації, акультурації, культурного шоку, етнічної дезінтеграції та вторинної травматизації. Явище «соціальної криптомнезії» – намагання дитини відтворювати знайомі соціальні моделі в новому контексті – також ускладнює адаптацію та поглиблює соціальну дезадаптацію [24].

Як свідчать результати соціологічного дослідження тінейджерів (13–19 років), проведеного компанією Kantar, майже три чверті (73%) підлітків найбільше хвилює війна: спричиняє тривожність та страх за майбутнє. Серед проблем, пов'язаних із повномасштабною збройною агресією, на першому місці стоїть страх за життя близьких та своє (38%); невизначеність майбутнього (12%) та відсутність світла/інтернету/зв'язку (11%). Непокоїть війна загалом, сирени, вибухи, повітряні тривоги, обмеження через комендантську годину.

Особливо респонденти хвилюються за близьких чи друзів у ЗСУ, страждають від звісток про загиблих, мають невизначеність у навчанні, страх за майбутнє, не можуть планувати своє майбутнє [7].

Результати дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», яке було проведено дослідницькою агенцією Info Sapiens, засвідчили, що станом на червень 2024 р., через два з половиною роки після початку повномасштабного вторгнення, 42% молоді в Україні найбільше турбує питання здоров'я, як власного, так і близьких. Серед інших важливих викликів – відсутність грошей (31%), нестача вільного часу (26%), питання фізичної безпеки (26%), психічного здоров'я (25%), можливостей для самореалізації (23%), а також обов'язкова військова служба (20%) [4, с. 12].

Неминучим наслідком війни є стан психічного здоров'я дітей, підлітків і молоді. Результати досліджень свідчать, що серед молоді України занепокоєння щодо психічного здоров'я зростає з кожним роком: у 2024 р. кількість молодих людей, які переймалися цим питанням, сягнула 25% (порівняно з 22% у 2023 р. та 11% у 2021 р.). Ця проблема більш актуальна серед дівчат – 28% проти 22% у юнаків. Також вона залишається однією з ключових для української молоді за кордоном, де в 2024 р. рівень занепокоєння зріс до 61% (із 54% у 2023 р.) [4, с. 15–16].

Дослідження також свідчать, що опитані школярі не розуміють, чого очікувати завтра, бо через війну все постійно змінюється. Тому 23% респондентів хвилюються за навчання загалом (підготовка до НМТ, ЗНО у майбутні роки, сесії в університеті, відсутність мотивації до навчання); кожного сьомого непокоїть онлайн-навчання в школі (складно або нецікаво, велике бажання побачити однокласників); третина підлітків, чиї переживання сфокусовані на невизначеності, хочуть поїхати на період навчання за кордон, а потім повернутися в Україну [7]. Звісно, дитина чи підліток не завжди здатні раціонально осмислити події, але емоційно глибоко їх переживають, що призводить до внутрішніх конфліктів, депривації, регресивних або девіантних реакцій.

На основі результатів соціологічних досліджень та авторських спостережень можемо окреслити найбільш *характерні соціальні травми*, які властиві дітям, підліткам і молоді в умовах війни.

1. *Травми втрати* близьких (батьків, друзів); дому, школи, звичного соціального середовища; безпеки та впевненості в майбутньому. Соціальними наслідками таких утрат є порушення стабільної ідентичності; відчуття безкорисності життя; формування девіантної поведінки, зокрема прояви агресії, ізоляції, самоушкодження, сексуальні відхилення тощо.

2. *Травми переміщення (дислокації*), які відчувають внутрішньо переміщені діти, підлітки і молоді люди, які вимушено покинули зони бойових дій або тимчасово окуповані території і переїхали до інших регіонів України або мігрували до інших країн. Утрата домівки, своєї спільноти, звичного ритму життя породжує у них культурну дезорганізацію, формує маргінальні почуття або стигматизацію як «внутрішньо переміщених» або «біженців», що значно гальмує процеси адаптації.

3. *Травми свідка насильства або загрози* виникає тоді, коли діти, підлітки чи молоді люди особисто попадають у зони бойових дій, ракетних атак і спостерігають за їхніми наслідками. У таких ситуаціях у них виникають хронічна тривога, страх, ПТСР, підвищена агресивність або, навпаки, апатія, руйнується довіра до інститутів (держави, армії, школи).

4. *Травми соціальної ізоляції*, що виникають через утрату зв'язків із ровесниками, онлайн-навчання, обмеження у спілкуванні через евакуацію або небезпеку. Соціальними наслідками таких травм є, як правило, порушення процесу соціалізації, погіршення емоційної стабільності, ескапізм, самотність, ризик входження в онлайн-субкультури з девіантним ухилом.

5. *Травми інформаційного тиску,* які виникають під впливом масованого потоку дезінформації, деструктивного контенту в соціальних мережах, що призводить до нездатності користувачів опрацювати і зрозуміти його зміст та цілеспрямованість. У таких ситуаціях у підлітків і молоді формується неоднозначне ставлення до авторів меседжів, знижуються довіра, емпатія, формується фрагментація реальності, виникає нерозуміння того, реальна чи віртуальна йде війна, незадоволеність собою, що призводить до участі у деструктивних онлайн-рухах. Так, Національна поліція України повідомляє про зростання випадків вербування неповнолітніх осіб ворожими спецслужбами через Інтернет та соціальні мережі для здійснення диверсійної діяльності. Кіберполіція вже задокументувала факти втягнення неповнолітніх у скам-спільноти та випадки реєстрації банківських карток на підлітків для використання в шахрайських схемах, спроби їх залучення через Telegram-канали до скоєння підпалів та інших диверсій із боку країни-агресора. За статистикою кожна друга дитина в Україні активно користується Інтернетом, однак підлітки часто не усвідомлюють небезпеки, пов'язані з діяльністю сумнівних онлайн-груп, кібербулінгом та цілеспрямованими маніпуляціями. Правоохоронці виділяють кілька поширених тактик ворога: соціальні мережі та месенджери (використання фейкових акаунтів, поширення «цікавих вакансій» із високою оплатою за прості завдання, запрошення до закритих груп); фейкові пропозиції роботи (оголошення з високою оплатою за збір інформації про стратегічні об'єкти); шантаж та залякування (використання особистої інформації для примусу до співпраці); ідеологічна обробка (поширення пропагандистських матеріалів) [3].

6. *Травми соціальної несправедливості,* які виявляються через відчуття у неповнолітніх та

молоді нерівності у доступі до допомоги, безпеки, навчання; незадоволення діями і звинуваченням «інших», зокрема владних структур, органів місцевого самоврядування, вчителів, викладачів, журналістів, працівників територіальних центрів комплектації, зарубіжних партнерів тощо. Наслідками такої соціальної травми можуть стати радикалізація поглядів, зростання протестних настроїв, утрата довіри до державних та суспільних інститутів.

7. *Ідентифікаційні травми*, які виникають у свідомості певної частини неповнолітніх і молодих людей унаслідок конфлікту ідентичностей, коли одночасно використовується й українська, й російська мови, коли на тимчасово окупованих територіях утрачається національна символіка, насаджуються російські наративи. У таких ситуаціях травма виявляється через ідентифікаційну тривогу, роздвоєння лояльності, поляризацію між групами підлітків і молоді.

8. *Сексуалізовані травми*, що спричиняються під час війни зростанням випадків сексуального насильства, особливо щодо уразливих груп, зокрема підлітків, які не мають достатніх ресурсів захисту. Сексуальне насильство в підлітковому віці є глибокою соціальною травмою, що впливає не лише на фізичний та психологічний стан, а й на формування ідентичності, довіри до світу, соціальні зв'язки. У воєнний час травматичний досвід підсилюється відсутністю стабільного оточення, правового захисту та доступу до допомоги. Наслідки такої травми мають довготривалий характер і можуть призвести до соціальної ізоляції, ризикованої поведінки або вторинної віктимізації.

9. *Травми дорослішання «поза віком»*, які проявляються у тому, що в умовах війни підлітки примусово стають дорослими, оскільки вони вимушені турбуватися про молодших, коли батьки йдуть до лав Збройних сил України, підтримувати рідних і близьких, які потребують допомоги, займаються волонтерством. Як свідчать результати соціологічного дослідження, яке проводилося благодійним фондом «Клуб добродіїв», до волонтерства за час війни долучалися 43% опитаних підлітків. Одні збирали гроші на потреби Збройних сил України, інші готували їжу тим, хто її потребував, або плели маскувальні сітки чи виготовляли окопні свічки для українських захисників на фронті [9]. Такі соціальні травми мають двоякі наслідки: з одного боку, відбувається прискорене формування відповідальності (позитив), про що свідчить той факт, що «попри те, що війна є найбільшим переживанням підлітків, а 87% не розуміють, як складати плани на довгий період, 93% молоді вірять у власні сили й переконані, що докладають зусиль для самореалізації. Навіть у часи повної нестабільності майже 70% підлітків знають, ким хочуть стати у майбутньому, а майже чверть (23%) знайшли те, чим хочуть займатися саме під час повномасштабної війни» [9]. Однак, з іншого боку, у неповнолітніх і молоді відбувається емоційне вигорання, з'являється відчуття втраченого дитинства і втраченої юності, що нерідко призводить до психічної нестабільності.

Звісно, це далеко не повний перелік тих видів соціальних травм, які виникають у дітей, підлітків і молоді в умовах війни. Але ті, що нами окреслено, найбільш типові і підлітковою свідомістю сприймаються не як зовнішній деструктивний досвід, а як внутрішнє потрясіння, що проникає у процеси соціалізації, формування цінностей та ідентичності. Тоді як для дорослих війна є зламом звичного порядку, то для підлітків і молоді вона часто стає першою життєвою нормою, на тлі якої формуються уявлення про світ, безпеку, справедливість, майбутнє. І в контексті війни діти та підлітки становлять одну з найуразливіших категорій, оскільки їхня психіка ще формується, а досвід утрати, переміщення, руйнування стосунків чи фізичної загрози може спричинити стійкі соціальні травми. Подолання таких травм потребує комплексного підходу, що враховує емоційні, соціальні та когнітивні особливості підліткового віку.

Однією з ключових стратегій подолання наслідків соціальних травм є *психосоціальна підтримка*, рекомендована в Раді Міжвідомчого постійного комітету (IASC) з питань психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій (*Inter-Agency Standing Committee (IASC) Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings* (2007). Зокрема, йдеться про індивідуальні та групові форми консультування, арттерапію, тілесно-орієнтовану терапію, когнітивно-поведінкові техніки, які довели свою ефективність у роботі з травмованими дітьми [16; 26].

Наступним важливим напрямом є *відновлення безпечного середовища,* що передбачає створення фізичного та емоційного простору безпеки, яке формує почуття захисту і є базовою умовою для відновлення дітей після травми. Підлітки потребують *соціальної інтеграції* – залучення до групової діяльності, навчання, волонтерства. Це не лише зміцнює почуття спільності, а й запобігає ізоляції. Такий підхід успішно реалізується в українських ініціативах, зокрема в програмах «ПОРУЧ» [18], «Сила бути собою» [2]. Особливої уваги потребує *підсилення суб'єктності підлітків* – розвиток навичок саморегуляції, стрес-менеджменту, планування власного життя. Вочевидь, що формування почуття автономії та контролю сприяє зменшенню симптомів посттравматичного стресу. Ефективними у цьому аспекті видаються і цифрові платформи, які створюються для підтримки психічного здоров'я дітей під час збройних конфліктів [25].

Однією з успішних методик є *наративна практика* – написання історій, ведення щоденників, відтворення подій через малюнки. Це сприяє осмисленню травматичного досвіду й поступовій інтеграції його в життєвий наратив [21]. У шкільному середовищі доцільно впроваджувати *психоосвіту та підготовку соціальних педагогів* до

взаємодії з травмованими підлітками. Це відповідає рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) [23], який адаптовано до національного контексту МОЗ та МОН України.

Важливим ресурсом є підтримка родини – навчання батьків навичкам ненасильницької комунікації, зниження конфліктності, залучення до процесу відновлення дитини. Подібну практику пропонують програма «Стоп насильству!» [28], а також платформа психологічної підтримки «Аврора» (2023), яка працює з родинами ВПО.

Висновки і перспективні напрямки подальших досліджень. Російсько-українська війна спричинила масштабну соціальну травматизацію українського суспільства, зокрема дітей, підлітків та молоді. На основі аналітичного осмислення існуючих наукових підходів, *соціальну травму* визначено як *колективно пережите потрясіння, спричинене екстраординарною подією (або їх ланцюгом), яке руйнує звичну структуру соціального буття, призводить до емоційного і когнітивного дисбалансу у спільноті, змінює ідентичність і солідарності, а також породжує у соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот, соціумів) тривалий процес культурного, символічного та структурного переосмислення соціальної реальності.* Соціальна травма – це масове потрясіння, яке змінює структури мислення, поведінки, соціальні зв'язки та ідентичність. Доведено, що в умовах війни соціальні травми, особливо у дітей і підлітків, мають глибоко деструктивний досвід колективного (групового, соцієтального) масштабу, який породжується воєнними подіями, що порушують звичний соціальний лад, руйнують сталі зв'язки, ідентичності та цінності, формують у підлітковій свідомості відчуття небезпеки, втрати, екзистенційної загрози.

На основі вторинного аналізу результатів всеукраїнських соціологічних досліджень обґрунтовано, що соціальні травми у підлітковому віці набувають різних форм – від утрат і переміщення до сексуалізованого насильства, соціальної ізоляції, інформаційного тиску та ідентифікаційного розриву, що ускладнює процеси їхнього особистісного розвитку та соціалізації. Травматичний досвід підлітків у воєнний час не є лише психологічним – він має глибокий соціальний вимір, що формує нові моделі поведінки, очікувань і світоглядних орієнтирів. В умовах війни діти і підлітки реалізують широкий спектр стратегій виживання, що варіюються від емоційного «замороження» до активного солідарного волонтерства. Ці стратегії слід розглядати не лише як реакції на травму, а й як спроби зберегти цілісність власного «Я», відновити контроль над реальністю і віднайти точки опори у соціальному просторі, визначити поведінкові орієнтири на майбутнє.

Таким чином, подолання наслідків соціальних травм у дітей і підлітків потребує міждисциплінарного, багаторівневого підходу, що ґрунтується на міжнародних стандартах та адаптованих національних практиках, спрямованих на зцілення, інтеграцію й зростання особистості. Тому неповнолітнім в умовах війни потрібна не лише індивідуальна психологічна допомога, а й створення безпечного соціального середовища, підтримка спільноти, шкільної та сімейної інтеграції. Успішна відповідь на виклики соціальної травматизації потребує об'єднання зусиль держави, громади, соціологів, юристів, психологів, соціальних педагогів, освітніх закладів, соціальних служб та міжнародних організацій для формування адаптивних, резильєнтних механізмів підтримки підростаючого покоління. Соціальна робота, освітні й громадські практики повинні бути зорієнтовані на посилення адаптивних стратегій та профілактику деструктивних.

Перспективними напрямами подальших досліджень є пошук конструктивних шляхів моніторингу процесу соціальної травматизації підростаючого покоління і формування ефективних захисних механізмів та стратегій виживання в умовах екзистенційних загроз і воєнних ризиків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Без батьків під час війни: яка ситуація із сиротами в Україні. *Фонд «Голоси дітей».* 11.04.2024. URL: https://voices.org.ua/news/bez-batkiv-pid-chas-viyny-iaka-sytuatsiia-iz-syrotamy-v-ukraini (дата звернення: 09.07.2025).

2. ГО «Ла Страда – Україна». 2022. URL: https://la-strada.org.ua/garyachi-liniyi?gad_source=1&gad_campaignid=20321006330&gbraid=0AAAApok_Kn6KSepgfdXiTfR4tYwnQFnI&gclid=Cj0KCQjwyvfDBhDYARIsAItzbZGMWouikNQjniBhYuXWbLyCQURZjkXrEzZDmYNFbqkHgOjIE5DyDmUaAkp5EALw_wcB (дата звернення: 19.07.2025).

3. Кіберполіція попереджає: в Інтернеті активізувалося вербування підлітків для скоєння диверсій. *Харківська районна військова адміністрація*. 19.02.2025. URL: https://khrda.gov.ua/news/1739973400/ (дата звернення: 19.07.2025).

4. Костюченко Т., Волосевич І., Info Sapiens. Вплив війни на молодь в Україні. Дослідження. 2024. 84 с. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-12/undp-impact-of-war-on-youth-in-ukraine_0.pdf (дата звернення: 01.07.2025).

5. Лобанова А.С., Славіна О.С. Воєнний конфлікт на Південному Сході України (2014 – поч. 2015 рр.) як джерело соціальної травми. *Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна* 2015. № 1148. Вип. 34. С. 67–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2015_1148_34_13. (дата звернення: 02.07.2025).

6. Лукомська С. Особливості психологічних травм російсько-української війни в контексті євроінтеграційних процесів. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки».* 2022. Спецвипуск. С. 78–85. DOI: https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.11

7. Мірошнікова А. Чим українські підлітки особливі: велике дослідження тинейджерів під час війни. *Освіторія*. 2023. URL: https://osvitoria.media/

opinions/chym-ukrayinski-pidlitky-osoblyvi-velyke-doslidzhennya-tynejdzheriv-pid-chas-vijny/ (дата звернення: 12.07.2025).

8. Мороз Є.О. Соціальна пам'ять та соціальна травма як механізми реконструкції подій минулого. *КНУ імені Тараса Шевченка*. URL: https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/30318/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 03.07.2025).

9. Підлітки під час війни: чого прагне українська молодь. *Всеосвіта. Спільнота.* 2023. URL: https://vseosvita.ua/c/news/post/89551(дата звернення: 06.07.2025).

10. Психологічна допомога дітям, які пережили спричинені війною травмівні події : методичні рекомендації / Н.В. Пророк та ін. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. 120 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/743548 (дата звернення: 07.07.2025).

11. Пророк Н.В., Полякова В.І., Тиндик Я.М. Війна і діти: деякі психологічні особливості молодших школярів, які відвідують школу в умовах воєнного стану. Габітус. 2023. № 47. С. 78–84. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5208 (дата звернення: 07.07.2025).

12. Психологічна допомога дітям в умовах воєнного стану : довідник вихователів дошкільних навчальних закладів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів / Н.В. Пророк та ін. ; за ред. Н.В. Пророк. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 156 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733352

13. Робота з травмами війни. Український досвід : мат. І всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 28–31 березня 2018 р. Київ : Золоті ворота, 2018. 170 с.

14. Суший О.В. Травма як соціальний діагноз українського суспільства. *Проблеми політичної психології.* 2023. Вип. 14(2). С. 62–78. DOI: https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148

15. Чекстере О.Ю. Життєстійкість, резильєнтність і копінг-стратегії як психологічні феномени, що сприяють адаптивності особистості. Scientific method: reality and future trends of researching: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference, March 24, 2023/ Zagreb, Republic of Croatia: European Scientific Platform. P. 222–228. URL: https://lib.iitta.gov.ua/735304 (дата звернення: 03.07.2025).

16. Чекстере О.Ю. Застосування методу арттерапії під час надання психологічної допомоги дітям, що пережили травматичні події. Психологічні проблеми творчості : мат. XXII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 23 липня 2022 р. Київ, 2022. С. 267–280.

17. Чепурко Г.І. Проблема соціальної травми в українському соціумі: теоретичний аспект. *Logoz.* Oxford, United Kingdom. 2024. С. 265–267. DOI: 10.36074/logos-02.02.2024.052

18. ЮНІСЕФ і Міністерство молоді та спорту України. В Україні стартував проєкт психологічної підтримки «ПОРУЧ». URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/poruch). (дата звернення: 13.07.2025).

19. Ятченко В.Ф., Олійник О.В. Соціальна травма і проблема ідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2021. Вип. 31. С. 79–83. DOI: https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1007

20. Ятченко В.Ф., Олійник О. Соціальна травма як конфліктогенний чинник в українознавсті й українській історії. *Українознавчий альманах.* 2019. Вип. 25. С. 133–139. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.21

21. Як допомогти дітям пережити травматичні події : посібник від Child Mind Institute. URL: content/uploads/2022/02/CMI Guide Trauma 2022 Ukranian.dited.pdf?fbclid=IwAR3T82zFi7CvvpxoazKclovYdozMgyfnPkoG2fOWr9A4tx3Wnl9VBvpJx9Y Q (дата звернення: 19.07.2025).

22. Alexander J.C. The Drama of Social Life. Cambridge; Malden, MA: Polity Press. 2017.

23. Helping Adolescents Thrive Toolkit. *World Health Organization and the United Nations Children's Fund (UNICEF)* 2021. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789240025554 (дата звернення: 06.07.2025).

24. Klymenko O., Salnikova S., Dembitskyi S. Social Trauma vs Adverse Childhood Experiences of Ukrainian Children of Forced Migrants. *Sociological Studios*. 2024. № 1(24) P. 60–68. https://doi.org/10.29038/2306-3971-2024-01-32-32

25. Segal H., Benis A., Saar S., Shachar-Lavie I., Fennig S. Digital Platform for Pediatric Mental Health Support During Armed Conflicts: Development and Usability Study. *JMIR Form Res*. 2024. DOI: 10.2196/63777

26. Tol W.A., et al. Mental health and psychosocial support in humanitarian settings: Linking practice and research. *The Lancet*. 2011. DOI: 10.1016/S0140-6736(11)61094-5. 2011. URL: https://inee.org/sites/default/files/resources/unicef-mhpss-2020-review-references.pdf (дата звернення: 11.07.2025).

27. Sztompka P. Society in Action: The Theory of Social Becoming. Cambridge: Polity Press; Chicago: University of Chicago Press. 1991.

28. UCAF (Ukraine Children's Aid Fund). URL: https://ukrainechildren.org/ (дата звернення: 11.07.2025).

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПОТРЕБ ОСОБИСТОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

MEETING THE RELIGIOUS NEEDS OF THE INDIVIDUAL IN SPECIAL CIRCUMSTANCES: A SOCIOLOGICAL DIMENSION

УДК 2:316.355.1
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.10
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Михайлов В.С.
д.екон.н., к.філос.н., професор, завідувач кафедри теоретичних дисциплін
Коледж хореографічного мистецтва «Київська муніципальна академія танцю імені Сержа Лифаря»

Панченко В.М.
к.біол.н., старший науковий співробітник
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

Єфімова В.В.
старший науковий співробітник
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

Метою статті є критичне осмислення важливих аспектів дослідження релігійних потреб соціуму крізь призму бачення соціальної філософії, релігієзнавства та соціології релігії, а також вивчення основних характеристик релігійності військовослужбовців та членів їхніх сімей, рівня задоволеності їхніх потреб у цій сфері з позицій прикладних військово-соціологічних досліджень.
Дослідження має міждисциплінарний характер і спирається на здобутки низки наукових та філософських розвідок та узагальнень, які опікуються вивченням такого складного та водночас важливого явища, як задоволення релігійних потреб соціальних спільнот, зокрема військових колективів.
Теоретико-методологічною основою дослідження є погляди низки відомих закордонних та вітчизняних філософів, соціологів, релігієзнавців, які розробляли питання щодо релігії та забезпечення релігійних потреб у різних аспектах та вимірах. У практичному сенсі, виходячи із мети та, відповідно, завдань даного дослідження, використано методологічні та методичні підходи та практичний інструментарій, що притаманні прикладним військово-соціологічним дослідженням.
У результаті проведених досліджень репрезентовано практичні й теоретичні результати та висновки. Зокрема, у практичному аспекті висновків цієї статті можна зазначити, що результати соціологічного дослідження свідчать про диференційоване ставлення військовослужбовців Збройних сил України до релігійних практик. У теоретичному сенсі зроблено висновок про те, що релігійна проблематика – дуже складне, багатошарове, багаторівневе й багатоаспектне явище. Цей загальнолюдський феномен є предметною сферою вивчення богослов'я, філософії релігії (релігієзнавства), соціології релігії та інших наукових напрямів і дисциплін.
Окреслено деякі важливі напрями подальших наукових розвідок у цій важливій та актуальній сфері.
Ключові слова: *релігія, релігійні потреби, філософське бачення, соціологія, прикладні військово-соціологічні дослідження.*

The purpose of the article is to critically analyze important aspects of the study of religious needs of society through the prism of social philosophy, religious studies and sociology of religion, as well as to study the main characteristics of religiosity of military personnel and their families, the level of satisfaction of their needs in this area from the standpoint of applied military sociological research.
The research is interdisciplinary in nature and draws on the achievements of a number of scientific and philosophical studies and generalizations that deal with the study of such a complex and at the same time important phenomenon as meeting the religious needs of social communities, including military groups.
The theoretical and methodological basis of the study is the views of a number of well-known foreign and domestic philosophers, sociologists, and religious scholars who have developed issues related to religion and the provision of religious needs in various aspects and dimensions. In a practical sense, based on the purpose and, accordingly, the objectives of this study, methodological and methodological approaches and practical tools inherent in applied military sociological research were used.
The article presents practical and theoretical results and conclusions based on the research conducted. In particular, in the practical aspect of the conclusions of this article, it can be noted that the results of the sociological research indicate a differentiated attitude of the military personnel of the Armed Forces of Ukraine to religious practices. In the theoretical sense, it is concluded that religious issues are a very complex, multilayered, multilevel and multidimensional phenomenon. This universal human phenomenon is the subject matter of study in theology, philosophy of religion (religious studies), sociology of religion and other scientific fields and disciplines.
The author outlines some important areas for further research in this important and topical area
Kew words: *religion, religious needs, philosophical vision, sociology, applied military sociological research.*

Постановка проблеми. Загальна актуальність сучасних військово-соціологічних досліджень в Україні зумовлена тривалим повномасштабним збройним конфліктом, що глибоко трансформував суспільні процеси, інститути та ідентичності. В умовах війни виникає нагальна потреба в науковому аналізі впливу бойових дій на морально-психологічний стан військовослужбовців, суспільну згуртованість, довіру до державних інституцій, мобілізаційний потенціал населення, адаптацію ветеранів та соціальну інтеграцію внутрішньо переміщених осіб тощо. Військово-соціологічні дослідження, зокрема, дають змогу глибше зрозуміти соціальну динаміку в умовах війни, прогнозувати ризики та формувати ефективну політику безпеки, реабілітації військовослужбовців, відновлення їхнього стану тощо.

В умовах сучасних викликів, зокрема широкомасштабної збройної агресії РФ проти України, є надзвичайно актуальним дослідження стану задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України. У цей період духовно-релігійна підтримка набуває ключового значення для зміцнення морального духу, психологічної стійкості та особистої мотивації військовослужбовців.

У 2021 р. набув чинності Закон України «Про службу військового капеланства», яким регулюються відносини у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців. Управлінням гуманітарного забезпечення Міністерства оборони України налагоджено взаємодію з релігійними організаціями з питань забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання, задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців. При Міністерстві оборони України діє Міжконфесійна рада з питань військового капеланства, склад якої формується з уповноважених від релігійних організацій священнослужителів, які обіймають посади військових капеланів у Збройних силах України.

Ураховуючи важливість забезпечення духовних потреб для збереження психоемоційної рівноваги, гармонії та стійкості до стресових ситуацій, дослідження цієї теми дає змогу глибше зрозуміти потреби військовослужбовців, оцінити ефективність уже існуючих духовно-релігійних ініціатив, а також розробити рекомендації щодо вдосконалення капеланського служіння, програм духовної підтримки та інших супутніх механізмів. Окрім того, така робота сприяє формуванню державної політики у сфері душпастирської опіки військовослужбовців, що є важливим елементом не лише індивідуального, а й колективного морального стану військових підрозділів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню цієї проблематики присвятили свої розвідки такі закордонні та вітчизняні вчені і спеціалісти, як А. Вагтс, І.І. Воробйова, К. Гьотце, Й.Р. Картрайт, Фр. Квіз, Є.О. Кечина, Я.І. Костецький, О.І. Кравченко, К. Ленг, Д.Г. Любенок, Ч. Москас, О.Ю. Панфілов, В.Є. Пилипенко, І.І. Приходько, Р. Річард, О.В. Сєдова, К.В. Соколовська, С.А. Стауффер, Д.Л. Стеррі, О.О. Чернік, М. Яновіц та ін. Проте серед вітчизняних фахівців бракує наукових праць щодо вивчення проблематики взаємодії, взаємозв'язків, взаємодоповнення, питань використання спільного або дещо трансформованого аналогічного методичного та практичного інструментарію, який водночас застосовується в прикладних військово-соціологічних дослідженнях, у тому числі з позицій військово-соціологічних досліджень забезпечення релігійних потреб військовослужбовців. Окремі розвідки на цьому проблемному полі раніше здійснили й автори даної статті [1; 2], що, однак, не вичерпує цю наукову і практичну проблематику і, відповідно, зумовлює необхідність подальших розвідок.

Метою статті є: а) критичне осмислення важливих аспектів дослідження релігійних потреб соціуму крізь призму бачення соціальної філософії, релігієзнавства та соціології релігії; б) вивчення основних характеристик релігійності військовослужбовців та членів їхніх сімей, рівня задоволеності їхніх потреб у цій сфері з позицій прикладних військово-соціологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як писав відомий французький учений XX ст., видатний філософ, теолог-неотоміст П'єр Теяр де Шарден, християнство є здебільшого релігія вічного та особистого. Бог мислить, любить, говорить, карає, нагороджує наче Хтось. Його Всесвіт досягає найвищої точки в безсмертних душах, які відповідальні навіки за свою долю [2].

Дійсно, з погляду безпосередньо філософії релігії сама релігія належить до вкрай неоднозначно трактованих дисциплінарних утворень. Подібна неоднозначність зумовлена, насамперед, ситуацією семантичної варіативності, у якій опинялися й нині перебувають проєкти філософського осмислення релігії. Останні при цьому постають зазвичай у вигляді відповідей на потреби тих чи інших дослідницьких установок сприйняття, обмежених світоглядними чи методологічними чинниками [3].

Водночас феномен суспільної визначеності індивіда у різних досвідах свідомості й мислення має різне «укорінення», неоднозначну функцію призначення. У свідомості суспільна визначеність індивіда у її кореляції із самооцінюванням й образом «Я» є рухомим джерелом психоемоційних реакцій і духовних імпульсів, прагнень, віри, мрій та ідей [4, с. 292].

При цьому життєдіяльність людини, у тому числі її духовна активність, соціальна поведінка тощо є дуже складною, ієрархічно організованою системою творчих процесів, яка може досліджуватися на різних рівнях і в різних сферах її організації, починаючи з елементарних духовних та ініційованих ними матеріальних, соціальних подій та закінчуючи найвищим рівнем духовної діяльності, соціально значущих діянь. «Коли знаки свідчать не про долю, а про історію, віру, вони вже не церемоніальні. Коли за ними стоїть соціологія, семіологія, психоаналіз, вони вже не ритуальні. Вони вже наближаються до істини», – справедливо зазначав відомий французький мислитель, письменник, філософ Жан Бодріяр [5, с. 178].

Відомо, що віра – це одна з основних умов прагнення людини до щастя, передумова, яка існує як результат людського буття та способу пояснення існування світу. Важливою характеристикою сьогодення в умовах релігійного різноманіття, наявності не лише декількох світових і окремих авторитетних національних релігій, а й великої кількості у межах цих релігій, напрямів та конфесій є релігійна віротерпимість, толерантність.

Британський дослідник релігійних проблем Рейнолд Ал. Ніколсон, наприклад, визначає релігійну толерантність через п'ять основних властивостей (характеристик) [2]:

– наявність відхилення (Deviance). Необхідною умовою толерантності є різниця в поглядах, уподобаннях, сам факт різноманіття;

– важливість (нетривіальність) цього відхилення (Importance);

– моральна незгода з тим, що відбувається (незгода з відхиленням) (Moral Disapproval);

– спроможність подавити це відхилення (Power);

– невтручання (Non-rejection). Ви, маючи силу і моральну незгоду, не втручаєтеся, не заважаєте існуванню такого відхилення.

Разом із тим сама релігійність із погляду соціології вимірюється соціологічно-релевантним критерієм, змістом якого є релігійна культура, котра вкоренилась у свідомості людини та має істотно реальний або потенційний вплив на її думки чи спосіб життя. Зазначимо також, що соціологія релігії є нащадком розвитку двох різних академічних шкіл – науки про суспільство і науки про релігію. Соціологія релігії, поділяючи загальні проблеми із соціологією інших видів людської діяльності, має власну специфіку, що пов'язана з природою релігійного досвіду та його експресіями [6].

Зазначимо далі, що щонайменше відтоді, як у 60-х роках ХХ ст. у всій Європі та США з'явилися перші паростки контркультури, новими видавалися заяви про те, що всі релігії істинні й прекрасні. Нині це твердження, що вперше з'явилося у статті «Усі релігії однакові» (1795) англійського поета, ілюстратора й проповідника Вільяма Блейка, не просто дивно звучить – воно інтригує. Нікому не спадає на думку доводити тотожність різних економічних систем чи політичних режимів. Те саме стосується і демократії та монархії тощо, – пише відомий американський релігієзнавець, історик та письменник Стівен Протеро [7, с. 7].

Важливою проблемою під час дослідження релігій із погляду релігієзнавства, філософії та соціології релігії є класифікація самих релігій, релігійних течій та поглядів. Наприклад, на думку американського релігієзнавця Джонатана Сміта, найпоширеніша форма класифікації релігій, яка зустрічається і в нативних категоріях, і в науковій літературі, є дуалістичною і може бути зведена до розподілу на «їхніх» і «наших» незалежно від того, який критерій розрізнення використовується. До IV ст., часу християнських латинських апологетів, сформувалася потужна бінарна термінологія, яку можна було використовувати взаємозамінно безвідносно до історії окремих термінів «наша релігія»/«їхня релігія», де другий термін часто виражається через загальні поняття, такі як «варварство», «язичництво» або «ідолопоклонство»; «справжня релігія»/«хибна релігія»; «духовна (або «внутрішня») релігія»/«матеріальна (або «зовнішня») релігія»; «монотеїзм» (хоча сам цей термін є відносно пізньою конструкцією)/«політеїзм»; «релігія»/«забобони»; «релігія»/«магія». Цю термінологію перенесли на внутрішньорелігійні суперечки про єресі, а пізніше відродили в позитивних пропозиціях первісного відновлення в християнському герметизмі доби Ренесансу, а також найбільш масово й наполегливо у протестантській полеміці проти римо-католицизму. Таким чином, вона була під рукою для оцінки нещодавно відкритих релігій із початку XVI ст. Узявши за основу цей перелік чотирьох релігій: християнства, юдаїзму, ісламу та «ідолопоклонства», християнство, згідно з певними уявленнями у своїй ідеальній формі, стало нормою, яка зі значними труднощами розповсюджується на юдаїзм та іслам, стверджує Джонатан Сміт [8, с. 99−120].

Своєю чергою, існують різні класифікації щодо самої емпіричної соціології. Відповідно до деяких із них, є так звані «спеціальні та галузеві соціології». Спираючись на емпіричні дослідження, спеціальні та галузеві соціологічні теорії покликані фіксувати відповідні залежності, кореляції між різними чинниками, що впливають на соціальну поведінку людей. Зазначені теорії, з одного боку, концептуально «забезпечують» соціологічні дослідження, теоретично «орієнтують» їх, а з іншого − самі збагачуються, розвиваються, отримуючи в результаті досліджень нову інформацію. Природно, що з підвищенням якості емпіричних досліджень виникатимуть нові передумови для подальшого розвитку спеціальних та галузевих соціологій, а отже, й усієї соціологічної науки. До таких спеціальних та галузевих соціологій, на нашу думку, доцільно віднести й прикладні військово-соціологічні дослідження [2].

Варто зауважити, що релігія – це суспільно-історичне утворення, один із важливих соціальних інститутів суспільства, який не може бути поза увагою соціологічної думки, оскільки не може бути поза людиною, поза соціумом. При цьому соціологія релігії – це наука, що вивчає релігію як суспільний феномен у різноманітних його аспектах. Вона також вивчає взаємодію релігії із суспільством та різними елементами суспільного життя, її місце в суспільній системі, соціальні функції релігії тощо.

Специфіка предмета соціології релігії полягає у:

1) зіткненні емпіричної науки, філософії, релігієзнавства та теології;

2) вивченні релігії як соціального феномену, тобто дослідженні соціальної поведінки людини (індивідів та групи): як утворюються і функціонують релігійні громади та інститути; що є причинами їх розвитку чи зникнення; які відносини між релігійними громадами та чому виникають міжконфесійні конфлікти; що лежить в основі ритуальних дій.

Релігія як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур і процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях; система регуляторів соціальних зав'язків, зразків поведінки тощо; система структур і відносин щодо релігійного феномена, пов'язаних із ним [9, с. 4].

Слід також підкреслити, що головною проблемою соціології релігії виступають взаємини і взаємодія релігії та суспільства. При цьому невід'ємною частиною будь-якого суспільства є його збройні сили, які мають на меті підтримувати територіальну цілісність, убезпечувати належне та ефективне функціонування відповідних інституцій у державі, яка також, своєю чергою, є породженням та віддзеркаленням стану і тенденцій змін такого соціуму.

При цьому з погляду теорії систем чим складнішою є керована система, тим складнішими стають

структури та процеси управління нею, які йдуть по лінії адаптації, прискорення, запровадження нових соціальних технологій в управлінській діяльності, зазначає український дослідник Владислав Димитров [10]. До таких соціальних технологій певною мірою можна віднести використання на практиці результатів соціологічних досліджень, у тому числі й у військовій сфері, з метою їх подальшої адаптації та поширення серед осіб, які приймають рішення, що сприятиме збалансуванню соціальної системи загалом.

Виходячи з важливості проблеми соціологічного оцінювання релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України, було проведено відповідне військово-соціологічне дослідження [11]. Його мета – вивчення основних характеристик релігійності військовослужбовців та членів їхніх сімей, рівня задоволеності їхніх потреб у цій сфері. Дана робота особливо актуальна через призму надання Україні томосу та процесів створення єдиної Православної церкви України і водночас необхідність дотримання принципів віротерпимості, релігійної толерантності, взаємоповаги тощо.

Для визначення теоретичних основ дослідження даної проблеми використовувалися теоретичні методи (узагальнення, наукового аналізу та синтезу тощо).

Для обробки емпіричних даних та аналітичних розрахунків використовувалося відповідне програмне забезпечення. Уведення масиву анкет та їх первинна обробка проводилися за допомогою пакету ОСА (абревіатура від «Обробка соціологічних анкет»), аналітичних розрахунків – SPSS (абревіатура від Statistical Packagefor Social Sciences – «Статистичний пакет для соціальних наук»), побудови діаграм – Microsoft Excel. Проводилося обчислення первинних статистик одномірного розподілу даних – середніх (для метричних та псевдометричних ознак), валідних відсотків, стандартного відхилення, значущості відмінності середніх за критерієм Стьюдента, значущості відмінності відсотків за Z-критерієм із корекцією Бонферроні, значущості відмінності часток в одномірних розподілах за критерієм χ^2.

Описові характеристики зібраних даних представлено у вигляді таблиць одномірних та двомірних розподілів, графіків (діаграм). Наведемо як ілюстрацію результатів дослідження окремі характеристики отриманих даних.

Одне з ключових завдань соціологічного дослідження полягало у всебічному аналізі духовно-релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України. Із метою реалізації цього завдання респондентам пропонувалося здійснити оцінку актуальності різних релігійних практик у їхньому житті та професійній діяльності. Отримані результати дають змогу виявити структуру духовно-релігійних потреб військовослужбовців та визначити рівень їхньої зацікавленості у відповідних практиках.

Статистичний розподіл відповідей респондентів на це запитання згідно з анкетою наведено в табл. 1, що дає змогу здійснити подальший аналіз та інтерпретацію отриманих даних.

Результати опитування, наведені в табл. 1, засвідчують диференційований рівень потреб респондентів у релігійних практиках. Окремі аспекти духовного життя розглядаються ними як більш значущі, тоді як інші – менш важливими. Із метою підвищення наочності представлення результатів опитування у подальшому аналізі здійснено об'єднання часток респондентів, які вибрали відповіді «дуже потребую» та «потребую», а також «зовсім не потребую» і «не потребую».

Понад половина опитаних військовослужбовців (54,7%) не вважають читання Святого Письма необхідною практикою, тоді як 16,6% наголошують на її важливості. Значна частка респондентів не змогла визначитися з даного питання (28,7%).

Храмові богослужіння не є важливими для значної частини респондентів: понад 57,2% військовослужбовців не відчувають необхідності відвідувати

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Оцініть, будь ласка, наскільки необхідним особисто для Вас є: …»

Потреби	Варіанти відповіді				
	зовсім не потребую	не потребую	важко сказати, потребую чи ні	потребую	дуже потребую
Читати Святе Письмо (Біблію, Коран тощо)	35,0%	19,7%	28,7%	11,2%	5,4%
Брати участь у храмових богослужіннях	36,6%	20,6%	24,8%	13,0%	5,0%
Святкувати релігійні свята	22,3%	18,2%	26,6%	23,7%	9,2%
Спілкуватися зі священником	30,3%	18,6%	28,3%	16,5%	6,3%
Молитися індивідуально	27,9%	15,4%	24,5%	20,9%	11,3%
Дотримуватися посту	43,0%	19,9%	24,8%	8,8%	3,5%
Читати релігійну літературу	38,6%	20,9%	25,7%	10,6%	4,3%
Здійснювати паломництва	48,0%	19,4%	22,5%	6,4%	3,7%
Вивчати (поглиблювати) основи віри	38,7%	20,1%	25,7%	10,1%	5,3%
Приймати таїнства (для християн)	40,5%	17,7%	23,8%	11,0%	7,0%

храм. Водночас 18,0% респондентів висловили потребу у богослужіннях, тоді як частина з них (24,8%) не змогла дати однозначну відповідь.

Відзначення релігійних свят демонструє дещо вищий рівень їх значущості для респондентів порівняно з іншими релігійними практиками. Так, 32,9% військовослужбовців Збройних сил України наголошують на їх важливості, тоді як 40,5% не вбачають у цьому потреби. Решта опитаних (26,6%) не мають чіткої позиції щодо відзначення релігійних свят.

Спілкування зі священником (військовим капеланом) не є необхідним для 48,9% військовослужбовців, тоді як 22,8% уважають цю практику важливою. Водночас 28,3% опитаних утрималися від конкретної відповіді.

Серед усіх перелічених релігійних практик молитва є однією з відносно більш значущих: майже третина військовослужбовців (32,2%) зазначила, що потребує індивідуальної молитви. Водночас частка тих, хто не потребує молитви, становить 43,3% опитаних. Близько чверті респондентів Збройних сил України (24,5%) не змогли визначитися з відповіддю щодо важливості для них індивідуальної молитви.

Дотримання посту, як свідчать результати опитування, є менш поширеною практикою для військовослужбовців. Більшість із них (62,9%) не вважає його важливим для себе. Лише 12,3% представників Збройних сил України відзначили, що пост для них має значення, ще 24,8% не висловили чіткої позиції.

Читання релігійної літератури не є значущим для більшості респондентів: 59,5% військовослужбовців не вбачають у цьому потреби, тоді як 14,9% уважають його важливим. Чверть респондентів (25,7%) не змогли визначитися з даного питання.

Паломництво є найменш актуальною практикою для опитаних військовослужбовців. Так, 67,4% респондентів не вважають його за необхідне. Лише 10,1% представників Збройних сил України виявили зацікавленість у такій практиці, тоді як 22,5% не мають чіткої думки щодо цього питання.

Поглиблення знань про віру не є пріоритетним для 58,8% військовослужбовців, і лише 15,4% уважають цю практику важливою. Водночас близько чверті опитаних (25,7%) не мають чіткої думки щодо потреби у духовній освіті.

Потреба у прийнятті таїнств є порівняно низькою: 58,2% не вважають її необхідною, а 23,8% респондентів вагалися з відповіддю. Проте 18% військовослужбовців зазначили, що ця практика для них є важливою.

Із метою забезпечення зручності порівняння оцінок актуальності для військовослужбовців тих чи інших духовно-релігійних потреб, порядкову шкалу відповідей на дане запитання анкети доцільно трактувати як умовно метричну. У цьому контексті кожному варіанту відповіді надається числовий еквівалент: «дуже потребую» – 5 балів, «потребую» – 4 бали, «важко сказати, потребую чи ні» – 3 бали, «не потребую» – 2 бали, «зовсім не потребую» – 1 бал. Такий підхід дає змогу здійснювати кількісний аналіз та порівняння за єдиним

Рис. 1. Рівень актуальності духовно-релігійних потреб для військовослужбовців Збройних сил України (у балах)

інтегральним показником – середнім значенням рівня актуальності релігійної потреби, де максимальне можливе значення становить 5 балів, а мінімальне – 1 бал. Узагальнені результати оцінки рівня актуальності релігійних потреб військовослужбовців, отримані за п'ятибальною шкалою, відображено на рис. 1.

Результати, наведені на рис. 1, свідчать про більшу актуальність релігійних потреб для значної кількості представників Збройних сил України. Найвищий рівень потреби за 5-бальною шкалою зафіксовано у сфері особистих форм релігійної практики: відзначення релігійних свят (2,79 бали) та індивідуальна молитва (2,72). Значна потреба також простежується щодо спілкування зі священнослужителями (2,50), що вказує на запит військовослужбовців на духовний супровід, моральну підтримку та консультування з питань віри.

Помірний рівень потреб простежується щодо читання Святого Письма (2,32) та участі у храмових богослужіннях (2,29). Дещо нижчий інтерес спостерігається до прийняття таїнств для християн (2,26) та вивчення основ віри (2,23).

Відносно низькими є потреби у дотриманні посту (2,10) та читанні релігійної літератури (2,21). Найменш актуальними для респондентів є потреби, пов'язані зі здійсненням паломництва (1,98). Це може бути зумовлено як об'єктивними (складність реалізації паломницьких поїздок під час військової служби), так і суб'єктивними (менша важливість цієї практики у порівнянні з іншими духовно-релігійними потребами) чинниками.

Також із метою оцінки військовослужбовцями стану свободи віросповідання у Збройних силах України респондентам було запропоновано відповісти на запитання: *«Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що сьогодні Ви як військовослужбовець можете вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної?».* Результати відповідей представлено на рис. 2.

Дані соціологічного опитування, представлені на рис. 2, свідчать про переважно позитивне сприйняття свободи віросповідання серед військовослужбовців. Зокрема, 72% опитаних (разом узяті відповіді «цілком згоден(а)» та «скоріше згоден(а)») погоджуються з твердженням, що вони мають можливість вільно сповідувати будь-яку релігію або залишатися поза нею.

Водночас 8,7% респондентів тією чи іншою мірою висловили незгоду із цим твердженням, що може свідчити про наявність певних бар'єрів або суб'єктивне сприйняття обмежень у релігійному житті.

Окрему увагу привертає частка респондентів, які вибрали варіант «важко відповісти» (17,8%), що може свідчити про недостатню обізнаність щодо можливостей реалізації релігійних прав або про існування певних труднощів, пов'язаних зі специфікою військової служби.

Загалом дещо відриваючись методологічно від прикладних військово-соціологічних проблем та їх окремих результатів, деякі з котрих охарактеризовано вище, не можна не погодитися з думкою Л.Й. Кондратика [12], який уважає, що сучасне українське суспільство перебуває у стані різноманітних суспільних трансформацій, у т. ч. соціокультурних, які, за свідченням деяких теоретиків, мають найбільший вплив на постання іншого на відміну від наявного суспільства. Особливе місце тут посідає релігія. Сучасна соціологія релігії, принаймні в українському науковому співтоваристві, лише починає виробляти ті підходи, що могли б адекватно пояснити суть змін та їхні наслідки.

Висновки з проведеного дослідження. У *практичному аспекті* висновків цієї статті можна зазначити, що результати даного військово-соціологічного дослідження, зокрема, свідчать про диференційоване ставлення військовослужбовців Збройних сил України до релігійних практик. Найважливішими для них є відзначення релігійних свят, індивідуальна молитва та спілкування

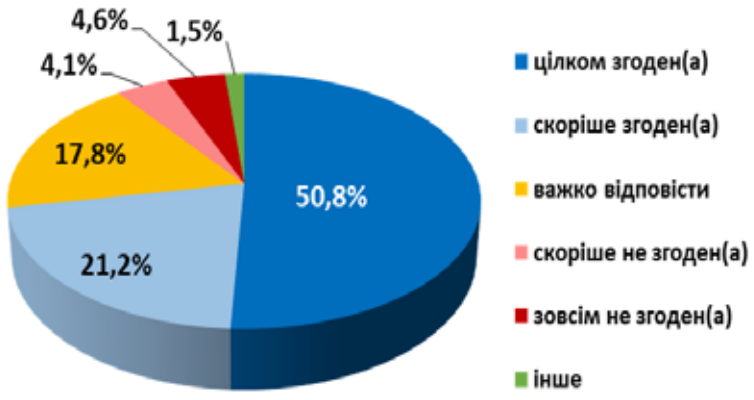

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що сьогодні Ви як військовослужбовець можете вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої?»

з військовими капеланами. Менш важливими залишаються участь у храмових богослужіннях, читання Святого Письма та релігійної літератури. Найменшу значущість для них мають дотримання посту, поглиблення знань про віру, прийняття таїнств та здійснення паломництва до святинь. Висока частка респондентів, яка вибрала варіант відповіді «важко відповісти», вказує на їх нейтральне ставлення до релігійних практик.

Отримані дані також свідчать про амбівалентний вплив широкомасштабної збройної агресії РФ проти України на духовно-релігійні потреби військовослужбовців. З одного боку, частина з них відчуває зростання потреби у вірі як джерелі внутрішньої опори. З іншого боку, у декого спостерігається зниження інтересу до релігії, що може бути зумовлено як критичним переосмисленням, так і зміщенням уваги на інші життєві аспекти.

При цьому найбільш доступними для військовослужбовців є відзначення релігійних свят, індивідуальні молитви та спілкування з військовими капеланами. Більш обмеженими є можливості для читання Святого Письма, участі в храмових богослужіннях та ознайомлення з релігійною літературою. Дещо менші можливості спостерігаються щодо дотримання посту, поглиблення знань про віру, прийняття таїнств і здійснення паломництва. Рівень можливостей задоволення духовно-релігійних потреб знижується від офіцерського до рядового складу.

Окрім того, абсолютна більшість опитаних у межах даного військово-соціологічного дослідження заявила, що не стикалася з конфліктами на релігійному ґрунті. Проте незначна частка тих, хто із цим стикався (3,7%), може свідчити про поодинокі випадки, коли релігійні переконання, культурні відмінності або недостатня обізнаність щодо принципів релігійної свободи могли ставати причинами конфліктів.

У *теоретичному сенсі* можна зробити висновок, що релігійна проблематика – дуже складне, багатошарове, багаторівневе й багатоаспектне явище. Цей загальнолюдський феномен є предметною сферою вивчення богослов'я, філософії релігії (релігієзнавства), соціології релігії та інших наукових напрямків і дисциплін. Дослідження цього феномена крізь різну «оптику» тривають десятиліття та навіть століття, однак це всеосяжне явище досі залишається дискусійним серед фахівців, що репрезентують різні погляди, теоретичні і методологічні установки, точки зору тощо. У цих розвідках чільне місце посідають прикладні дослідження, зокрема й військово-соціологічного спрямування.

Подальші наукові розвідки у цій сфері мають бути спрямовані на розроблення й удосконалення більш сучасного понятійно-категоріального апарату, новітніх методологічних візій, уявлень, світоглядних орієнтирів, науково-практичного інструментарію, а в рамках безпосередньо військової соціології релігії – на вдосконалення самих методів формування вибіркових сукупностей, подальшого запровадження засобів комп'ютерних репрезентацій вихідної інформації, запровадження нових, більш сучасних підходів до статистичної обробки отриманих даних, їх візуалізації та ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Михайлов В.С., Єфімова В.В. Забезпечення релігійних потреб: досвід військової соціології. *Толерантність, як цивілізаційна ознака сучасного демократичного суспільства* : матеріали XVII науково-практичної конференції. Київ : Національна академія управління, 2019. С. 106–109.

2. Михайлов В.С., Єфімова В.В. Взаємодія емпіричної соціології і статистики: військово-соціологічні дослідження. *Університетські наукові записки*. 2019. Т. 18. № 4(72). С. 212–220.

3. Сарапін О.В. Філософія релігії у процесі подолання семантичної варіативності. *Наукові записки. Том 76. Філософія та релігієзнавство* (КМа). 2008. С. 73–80.

4. Райда К.Ю. Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи. Київ : Парапан, 2009. 328 с.

5. Бодріяр Ж. Фатальні стратегії / пер. з франц. Л. Кононовича. Львів : Кальварія, 2010. 192 с.

6. Wach J. Sociology of religion. *Essays in the history of religions* / Ed. By J.M. Kitagava, G.D. Alles. N.Y., 1988. P. 81.

7. Протеро Ст. Вісім релігій, що панують у світі: чому їхні відмінності мають значення / пер. з англ. В. Пунько ; 6-те вид. Київ : Букшеф, 2024. 464 с.

8. Сміт Дж. Релігія, релігії, релігійне / пер. з англ. В. Щепанського. *Релігієзнавчи нариси*. 2023. № 13. С. 99–120.

9. Конспект лекцій із дисципліни «Соціологія релігії» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 054 «Соціологія» освітньо-професійної програми «Соціологія» / уклад. О.М. Шеломовська. Кам'янське : ДДТУ, 2022. 64 с.

10. Димитров В.Ю. До питання про інноваційні стратегії в управлінні. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2014. Вип. 8–9. С. 117–126.

11. Стан задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України та членів їхніх сімей. Київ : Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних сил України. 2018. 52 с.

12. Кондратик Л.Й. Становлення соціології релігії в Україні. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2009. Вип. 15. С. 58–63.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНФЕСІЙНОГО ПРОСТОРУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION OF THE RELIGIOUS SPACE OF SOUTHERN UKRAINE

УДК 316.7-044.922:2(477)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.11
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Опанасюк Т.А.
к.іст.н., доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Рівненський державний гуманітарний університет

Опанасюк Е.В.
аспірант кафедри філософії
Рівненський державний гуманітарний університет

У статті розглянуто соціокультурні аспекти трансформації конфесійного простору Південного регіону України в умовах глибоких суспільно-політичних і цивілізаційних змін, спричинених російською агресією, внутрішньою міграцією, зростанням патріотичних настроїв і зміною релігійних орієнтацій населення. Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного осмислення ролі релігії в процесах суспільної консолідації, протидії агресії, підтримці соціальної стійкості й формуванні нових форм локальної солідарності.

Методологічну основу дослідження становлять міждисциплінарні підходи з використанням даних опитувань громадської думки й аналізу релігійної статистики. Основну увагу приділено взаємозв'язку між релігійною ідентичністю, соціальною мобільністю й інституційними перетвореннями в середовищі релігійних організацій. На основі соціологічних і культурологічних підходів проаналізовано динаміку міжконфесійних відносин, переорієнтацію вірян, посилення ролі Православної Церкви України, а також функціонування релігії як елемента моральної підтримки в умовах війни. Визначено провідні тенденції секуляризації, фрагментації релігійної мапи, а також відновлення значення релігійного дискурсу в нових соціальних реаліях.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні регіональних особливостей конфесійної динаміки на Півдні України, які суттєво відрізняються від ситуації в інших регіонах країни, що зумовлено як історико-культурними чинниками, так і сучасною безпековою ситуацією.

Отримані результати дослідження можуть бути використані в процесі формування державної політики в релігійній сфері, налагодження громадянського діалогу, а також як аналітична база для подальших досліджень феномена релігійної мобілізації в умовах соціальних потрясінь і війни.

Ключові слова: *Південь України, конфесійний простір, релігія, соціокультурна трансформація, війна, релігійна ідентичність, Церква, ПЦУ, УПЦ (МП).*

The article examines the socio-cultural aspects of the transformation of the confessional space of the Southern region of Ukraine in the conditions of deep socio-political and civilizational changes caused by Russian aggression, internal migration, the growth of patriotic sentiments and the change in religious orientations of the population. The relevance of the study is due to the need for a comprehensive understanding of the role of religion in the processes of social consolidation, countering aggression, maintaining social stability and forming new forms of local solidarity.

The methodological basis of the research is interdisciplinary approaches using data from public opinion polls and analysis of religious statistics. The main attention is paid to the relationships between religious identity, social mobility and institutional transformations in the environment of religious organizations. On the basis of sociological and cultural approaches, the dynamics of interfaith relations, the reorientation of believers, the strengthening of the role of the Orthodox Church of Ukraine, as well as the functioning of religion as an element of moral support in war conditions were analyzed. The leading trends of secularization, fragmentation of the religious map, as well as the restoration of the importance of religious discourse in new social realities are determined.

The scientific novelty of the research lies in the identification of regional features of religious dynamics in the South of Ukraine, which are significantly different from the situation in other regions of the country, which is due to both historical and cultural factors and the current security situation.

The obtained research results can be used in the process of forming state policy in the religious sphere, establishing a civil dialogue, as well as an analytical base for further studies of the phenomenon of religious mobilization in conditions of social upheaval and war.

Key words: *South of Ukraine, confessional space, religion, socio-cultural transformation, war, religious identity, Church, OCU, UOC (MP).*

Соціокультурна природа релігії зумовлює її особливу чутливість до історичних потрясінь, криз і глибоких зрушень у суспільстві. Південний регіон України – це простір, позначений історичною багатоконфесійністю, поліетнічністю й багаторівневими формами культурної взаємодії. Починаючи з 2014 р., а особливо – після 2022 р., цей регіон зазнав змін у релігійній сфері. Під впливом війни, переміщення населення, зміни політичних орієнтацій і загострення інформаційного протистояння відбулися глибокі трансформації в конфесійному середовищі. Ці зміни мають не лише інституційний, а й глибоко соціокультурний характер: від переосмислення релігійної ідентичності – до зміни форм релігійної участі та структури релігійного впливу. Релігія в цих умовах є не лише духовною, а й соціальною та політичною силою – джерелом моральної підтримки, засобом консолідації громад та інструментом символічного спротиву. Поглиблення суспільної поляризації, трансформація релігійної лояльності, зростання запиту на духовну підтримку серед ВПО й волонтерські ініціативи релігійних організацій вимагають соціологічного осмислення цих процесів у контексті нової культурної та політичної реальності. Саме тому вивчення соціокультурних аспектів конфесійних змін у Південному регіоні є не лише науково важливим, а й суспільно необхідним.

Метою статті є аналіз соціокультурних механізмів трансформації конфесійного простору Півдня України у зв'язку із сучасними викликами, зокрема збройною агресією росії, змінами державної релігійної політики, волонтерською активністю церков і суспільною переоцінкою ролі релігії.

Історично Південь України розвивався як поліетнічний регіон із потужними культурними та релігійними впливами Греції, Османської імперії, Російської імперії, Радянського Союзу. Тут мирно співіснували православні (у різних юрисдикціях), протестанти, католики, мусульмани, іудеї та інші релігійні спільноти. Протягом радянської доби релігійність була репресована, але не викорінена. Після 1991 р. відбувалося відродження релігійного життя, проте релігійна карта залишалася неоднорідною.

До початку повномасштабної війни в Південному регіоні домінувала УПЦ (МП), яка мала найбільшу кількість парафій, священнослужителів і храмів. Протестантські конфесії, зокрема євангельські, християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня, утворювали впливові спільноти з розвиненою інфраструктурою, соціальними й освітніми ініціативами. Мусульманські громади, зосереджені переважно в Одесі, а також юдейські організації включно з хасидськими центрами доповнювали релігійний ландшафт. Водночас ПЦУ перебувала в стані формування й мала обмежену присутність, зосереджену переважно в міських центрах. Загалом у 2021 р. на Півдні України діяли 5853 релігійні громади [2].

Характерною ознакою було також відносно толерантне співіснування конфесій і слабка участь релігійних структур у суспільно-політичному житті до 2022 р.

Соціокультурна ситуація починає змінюватися після 24 лютого 2022 р. Повномасштабна російська агресія стала каталізатором активізації соціального служіння релігійних організацій в Україні. Церкви й релігійні об'єднання у взаємодії з державними структурами, волонтерськими ініціативами та міжнародними партнерами долучилися до вирішення гуманітарних викликів, спричинених війною. Основні напрями їхньої діяльності охоплювали надання гуманітарної допомоги постраждалому населенню, підтримку ВПО, сприяння ЗСУ, участь у медичному забезпеченні й виконання комунікативної функції як у межах країни, так і на міжнародному рівні.

Значно активізувався процес зміни релігійними громадами юрисдикційної належності. У більшості областей України відбувався масовий вихід парафій із підпорядкування УПЦ (МП). Така динаміка переходів слугує ефективним механізмом скорочення впливу релігійної мережі УПЦ (МП) та посилення інституційного потенціалу ПЦУ [3, с. 8].

Законодавча політика України у сфері свободи совісті й релігійних організацій зазнала суттєвих змін у контексті російсько-української війни, що призвело до посилення державного контролю над діяльністю релігійних структур, які мають зв'язки з країною-агресором. Зокрема, ухвалені нормативні зміни передбачають заборону діяльності релігійних організацій, які мають канонічний або організаційний центр у росії, а також тих, що становлять загрозу національній безпеці, суверенітету й територіальній цілісності України.

У вересні 2024 р. Верховна Рада України схвалила проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій, який дозволяє за певних умов забороняти діяльність тих організацій, які пов'язані із росією. Більшість українців (80%) підтримала схвалення цього Закону (серед них – 74% жителів Півдня (проти – 20%)) [10]. Також результати опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), яке проводилося 20 вересня – 3 жовтня 2024 р., показали, що більшість українців – 61%, із них 54% – жителі Півдня, підтримують ідею створення єдиної Православної Церкви. Водночас респонденти висловили застереження щодо участі в Церкві осіб, які співпрацювали з росією.

20 травня 2025 р. завершився термін, наданий державою для добровільного розірвання зв'язків релігійними громадами, що вважаються пов'язаними з росією. Однак ця можливість залишилася майже невикористаною: понад 90% громад, які зберігають єдність із московським патріархатом, так і не дотрималися вимог законодавства й не провели перереєстрацію своїх статутів [9].

Загалом у період після надання Томосу про автокефалію ПЦУ у 2019 р. і до травня 2025 р. до її складу приєдналися понад 1900 релігійних громад, включаючи ті, що розташовані на тимчасово окупованих територіях. Водночас УПЦ (МП) нараховує сьогодні близько 10 тисяч громад по всій Україні [8]. Найбільше релігійних громад перейшло у Волинській, Київській і Хмельницькій областях.

Станом на 22 червня 2025 р. процес переходу релігійних громад з УПЦ (МП) до ПЦУ в Південних регіонах України залишається вкрай обмеженим. Зокрема, в Одеській області лише 15 парафій змінили конфесійну належність, тоді як загальна кількість громад УПЦ (МП) в області становить 613. У Миколаївській області до ПЦУ приєдналися 10 парафій із наявних 286, у Херсонській – 9 із загалом 371 парафії. У Запорізькій області відомий лише один випадок такого переходу – у 2019 р. громада храму святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їх Софії у місті Запоріжжі перейшла до ПЦУ [4].

Таким чином, можна констатувати, що на сучасному етапі зміни конфесійної належності на Півдні країни відбуваються досить повільно й часто наштовхуються на перешкоди. Як зазначає політолог М. Шабанов, важливу роль у цьому процесі відіграє регіональний чинник, зокрема підтримка з боку місцевих еліт, представлених у радах різного рівня, які мають суттєвий вплив на релігійні громади. Крім того, у контексті децентралізаційних процесів віряни на місцях не завжди виявля-

ють готовність до змін. У цій ситуації саме центральна влада здатна окреслити стратегічний напрям, забезпечити нормативно-правову базу та проводити широкомасштабну інформаційну політику [13].

Соціолог М. Паращевін у статті «Трансформація конфесійного простору України» зазначає, що війна спричинила певне переформатування конфесійного простору, зокрема посилення позицій Православної Церкви України й поступову втрату впливу УПЦ (МП). Хоча процеси переходів вірян і релігійних громад розпочалися ще до 2014 р., саме повномасштабна агресія росії надала їм нової динаміки. Водночас, попри очікування суспільства, ці зміни не набули масового характеру. М. Паращевін пояснює це комплексом чинників: сумнівами щодо канонічності ПЦУ, матеріальними інтересами духовенства, звичкою до наявного церковного порядку, ритуальною природою релігійності багатьох вірян, а також соціальними й інформаційними впливами, включно з пропагандою та тиском з боку спецслужб. Таким чином, релігійні переходи є багатовимірним явищем, що не піддається простому поясненню лише політичними або моральними мотивами [7, с. 128–129].

З огляду на викладене вище, на нашу думку, незначна кількість переходів парафій з УПЦ (МП) до ПЦУ в Південному регіоні України впродовж 2022–2025 рр., незважаючи на масштабну суспільно-політичну трансформацію, викликану повномасштабною війною, указує на наявність стійких регіональних особливостей релігійної ідентичності й інституційної інерції.

По-перше, Південь України традиційно характеризується більш помірною релігійністю й вищим рівнем консерватизму в конфесійній належності. УПЦ (МП), за результатами різних даних соціологічних досліджень, зберігає відносно стабільні позиції, навіть попри її символічну та інституційну кризу, спричинену війною. У цьому контексті важливу роль відіграє слабка укоріненість національно-церковної ідеї на Півдні країни, яке, порівняно із Західними та частково Центральними регіонами, має менш чітко виражену національну релігійну ідентичність.

По-друге, спостерігається організаційна інертність релігійних громад, які часто орієнтовані на збереження статус-кво, що зумовлено інституційною стабільністю УПЦ (МП) у регіоні, адміністративними й ресурсними зв'язками, а також впливом місцевого духовенства, частина якого зберігає лояльність до старих структур. Сам процес переходу має не лише релігійне, а й правове та соціальне навантаження, що створює додаткові бар'єри в умовах воєнного часу.

По-третє, низька динаміка переходів може бути наслідком інформаційної інерції населення, недостатньої присутності ПЦУ в релігійному полі регіону, слабкої комунікаційної стратегії з боку нової церковної структури, а також остраху перед можливими конфліктами чи політизацією релігійного вибору. Варто також ураховувати тривалу традицію аполітичності релігії в південному культурному коді, що послаблює громадське сприйняття переходу як нагального або виправданого кроку.

Таким чином, релігійна ситуація на Півдні України у 2022–2025 рр. демонструє високий ступінь регіональної конфесійної стабільності, попри загальноукраїнські тренди на дезінтеграцію московського патріархату. Це підтверджує необхідність диференційованого підходу до аналізу релігійної трансформації з урахуванням соціокультурної специфіки регіонів.

Для аналізу динаміки основних соціокультурних трансформацій конфесійного простору Південного регіону скористаємося даними всеукраїнських опитувань громадської думки. Результати Центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, який здійснює постійний моніторинг церковно-релігійної ситуації в Україні, зокрема стану й тенденцій розвитку релігійності українського суспільства, рівня суспільної довіри до Церкви як соціального інституту, а також громадської думки стосовно ролі релігії й Церкви в суспільному житті, державно-конфесійних, міжконфесійних і міжцерковних відносин з 2000 р., демонструють високий рівень релігійності українського суспільства впродовж усього періоду дослідження [1; 11; 12].

Так, згідно з результатами дослідження 2014 р., кількість осіб, які вважають себе віруючими, зросла з 67% у 2013 р. до 76%, що типово для суспільства, яке перебуває в стані стресу. Цей рівень і досі залишається найвищим за весь період спостережень. У наступні роки спостерігалося поступове зниження цього показника: наприкінці 2021 р. він становив 68%. Після початку повномасштабного вторгнення росії у 2022 р. рівень релігійної самоідентифікації знову підвищився до 74%, однак із певною регіональною диференціацією – від 84% на Заході до 63% на Сході й 61% на Півдні країни. У 2023–2024 рр. тенденція до зменшення продовжилася: 70,5% у 2023 р. та 68% у 2024 р. (при цьому в західних областях цей показник досяг 85%, а на Сході знизився до 55%).

Щодо Південного регіону, то у 2014 р. віруючими себе вважали 65,9% респондентів, у 2021 р. – 61,4%, у 2022 – 61,2%, у 2023 – 64,3%, а у 2024 р. – 62,3%. Після початку повномасштабної війни частина населення почала сприймати себе як більш релігійних: таку самооцінку у 2022 р. надали 25,7% українців, серед яких мешканці Півдня становили 22%; у 2023 р. – 26,9%, а у 2024 р. – лише 19,2%.

Традиційно рівень релігійності вищий серед старших вікових груп порівняно з молоддю, а також серед жінок порівняно з чоловіками, що вказує на збереження загальноєвропейських демографічних закономірностей у релігійній сфері.

У відповідях на запитання «До якої релігії Ви себе зараховуєте?» простежується поступова трансформація релігійної ідентичності українців упродовж 2013–2024 рр. Найбільшу частку

протягом усього періоду становлять ті, хто ідентифікує себе з православ'ям: 73,2% у 2013 р., 67,4% у 2014 р., 68,9% у 2022 р., 65,8% у 2023 р., а у 2024 р. цей показник знизився до 55,8%. Водночас зростає кількість респондентів, які зараховують себе до категорії «просто християни»: з 6,5% у 2013–2014 рр. до 14,6% у 2024 р. Ця тенденція може свідчити про все більшу індивідуалізацію віри й дистанціювання від інституційних форм релігійності.

Частка прихильників протестантизму залишалася незначною, коливаючись від 0,3% у 2013 р. до 2,9% у 2024 р. Іслам демонструє зниження – з 4,2% у 2013 р. до повної відсутності у 2024 р. Представники інших релігійних традицій (римо-католики, греко-католики, іудеї) загалом не перевищували 1%, хоча за період повномасштабного вторгнення спостерігається незначне зростання частки греко-католиків – із 0,4% у 2021 р. до 0,8% у 2024 р.

Помітним є також зростання кількості тих, хто не зараховує себе до жодної релігії: з 14,1% у 2013 р. до 25% у 2024 р. Це свідчить про посилення секуляризаційних тенденцій у суспільстві, особливо в умовах воєнного стресу, утрати довіри до традиційних інституцій і змін у світоглядних орієнтаціях.

Загалом зазначені дані відображають зменшення ролі традиційної конфесійної ідентичності й поступовий перехід до більш диференційованого, особистісного ставлення до релігії або ж повну дистанцію від неї.

Як показують дані моніторингу впродовж усього періоду дослідження, більшість громадян висловлює переконання, що релігійна віра не передбачає обов'язкової віросповідної визначеності («людина може бути просто віруючою й не сповідувати якусь конкретну релігію»). У відповідях респондентів Південного регіону на запитання «До якої саме Церкви Ви себе зараховуєте?» спостерігається помітна динаміка змін у релігійній самоідентифікації протягом 2021–2024 рр. Частка тих, хто зараховує себе до ПЦУ (митрополит Єпіфаній), зросла з 14,1% у 2021 р. до піку у 39,7% у 2023 р., після чого у 2024 р. дещо знизилася до 27,6%. Водночас кількість тих, хто ідентифікує себе з УПЦ (МП) (митрополит Онуфрій), поступово скорочувалася: з 14,1% у 2021 р. до 9,6% у 2024 р. Кількість опитаних, які визначають себе як «просто православні», також зменшилася – з 34,4% у 2021 р. до 15% у 2023 р., з незначним зростанням до 18,4% у 2024 р.

Якщо аналізувати виключно відповіді тих, хто вважає себе православними, то підтримка ПЦУ серед цієї групи зросла від 22,1% у 2021 р. до 60,4% у 2023 р., однак у 2024 р. зафіксовано зниження до 49,3%. Водночас підтримка УПЦ (МП) серед православних знизилася із 22,1% у 2021 р. до 17,2% у 2024 р. Показник «просто православні» протягом цього періоду також поступово зменшувався – з 53,9% у 2021 р. до 22,7% у 2023 р., із подальшим зростанням до 32,8% у 2024 р.

У 2022 р. рівень довіри до Церкви знизився порівняно з 2021 р. – з 65,4% до 58%. Водночас зафіксовано й зменшення рівня недовіри – з 24,2% до 18%, що свідчить про неоднозначне, але загалом стримане ставлення суспільства до релігійних інституцій. У 2023 р. ситуація тимчасово покращилася: рівень довіри підвищився до 69,3%. Проте вже у 2024 р. цей показник знову знизився до 61,9%, при тому, що рівень недовіри зріс – з 24,7% у 2023 р. до 31% у 2024 р.

Показово, що сприйняття Церкви як морального авторитету серед жителів Південного регіону демонструє зниження після попереднього зростання: якщо у 2021 р. таку роль визнавали 36,7% респондентів, то у 2022 – 40,4%, у 2023 – 42,3%, а у 2024 р. – лише 28,9%.

За оцінками більшості опитаних, головна функція Церкви полягає в наданні духовної підтримки тим, хто переживає психологічну кризу. Цей показник становив 56,7% у 2022 р., 50,9% у 2023 р. та 52,1% у 2024 р. Однак у той самий період спостерігається зменшення очікувань від Церкви в інших сферах: роль у допомозі Збройним Силам України відзначили 38,8% у 2022 р., 34,2% у 2023 р. та 31,4% у 2024 р. Ще суттєвіше зменшилася частка тих, хто вбачає в релігійних інституціях джерело підтримки у вирішенні соціальних і матеріальних проблем: з 52,4% у 2022 р. до 27,6% у 2024 р.

На запитання про те, чи повинна Церква бути національно орієнтованою, позитивно відповідали 25,7% респондентів у 2020 р., 29% у 2022 р., 34,2% у 2023 р. та 29,7% у 2024 р. Проте впродовж усього періоду переважали негативні відповіді, що коливалися в межах 40–43%, що свідчить про наявність у суспільстві суперечливого бачення ролі Церкви в національній ідентичності.

Моніторинг також виявив майже повну відсутність міжконфесійного напруження: у 2024 р. лише 0,4% опитаних указали на наявність конфліктів між вірянами різних конфесій. При цьому жителі Півдня вважають, що якщо такі конфлікти й виникають, то їх першопричина має виключно політичний характер. Цю думку поділяли 46,2% респондентів у 2022 р., 34,6% у 2023 р. та 44,4% у 2024 р.

Загалом зазначені дані відображають складну й динамічну картину ставлення до Церкви, де поряд із періодичними сплесками довіри проявляються ознаки скептицизму, зростання соціальних очікувань і водночас зниження уявлень про Церкву як усебічного морального чи соціального лідера.

Аналіз динаміки релігійності й конфесійної самоідентифікації населення Південного регіону, на основі даних моніторингу Центру Разумкова свідчить про адаптивний характер релігійної віри в умовах суспільної нестабільності. Піки релігійної самоідентифікації збігаються з фазами військової ескалації, що вказує на зростання запиту на духовну підтримку в кризових ситуаціях. Водночас тенденція до поступового зниження рівня релігійності в міжкризові періоди демонструє ситуативність цього явища. Спостерігається

трансформація конфесійної структури, зокрема зростання підтримки ПЦУ й поступове зменшення частки вірян, які асоціюють себе з УПЦ (МП), що засвідчує переорієнтацію частини суспільства на національно орієнтовану модель Церкви. Значна частина населення не ототожнює себе із жодною конкретною конфесією, визнаючи можливість бути просто віруючим, що свідчить про індивідуалізацію релігійної ідентичності. Довіра до Церкви залишається нестабільною і чутливою до зовнішньополітичних чинників, а її авторитет у суспільстві коливається, зокрема спостерігається зменшення ролі Церкви як морального авторитету. Суспільні очікування щодо Церкви змінюються: зростає попит на її духовну функцію, тоді як соціальна місія (допомога армії, вирішення матеріальних проблем) поступово втрачає пріоритетність. Попри часті дискусії щодо національно орієнтованої моделі Церкви, більшість громадян підтримують ідею збереження її позаполітичного статусу. Водночас фіксується відсутність міжконфесійної конфліктності, що є позитивним індикатором релігійної толерантності.

Подібні тенденції можемо спостерігати й щодо результатів досліджень КМІС та агенції Info Sapiens [5; 10; 6]. Соціокультурні трансформації, що спостерігаються в українському суспільстві після початку повномасштабного вторгнення, виявляються в зміні довіри до ключових суспільних інституцій, а також у трансформації релігійних практик. Війна стала не лише політико-військовим викликом, а й каталізатором глибоких зрушень у сфері ідентичності, цінностей і публічної поведінки громадян. Релігійна поведінка українців змінюється в напрямі індивідуалізації та переосмислення ритуальних норм. Релігійна ідентичність більше не виступає виключно як спадкова чи колективна, а дедалі частіше формується в межах особистих моральних виборів, часто з опорою на національні, а не конфесійні цінності. Святкування Різдва 25 грудня стає не лише обрядовим жестом, а й актом культурно-цивілізаційного вибору, що відображає відрив від російського релігійного простору.

На основі проведеного аналізу можемо зробити такі висновки:

1. Соціокультурна трансформація конфесійного простору Півдня України є складним, багатовекторним процесом, у якому релігія набуває нових сенсів. Південний регіон України зберігає відносну конфесійну стабільність, що проявляється в низькому рівні переходів релігійних громад з УПЦ (МП) до ПЦУ впродовж 2022–2025 рр., попри активізацію таких процесів у Західному й Центральному регіонах. Це свідчить про стійкість традиційних релігійних ідентичностей, відносну інституційну інерцію та слабке поширення національно-церковного дискурсу в соціумі.

2. Соціокультурна специфіка Півдня зумовлює переважно ритуально-етнографічний тип релігійності, у якому домінують культурні традиції, а не інституційна або богословська лояльність. Така форма віри істотно впливає на повільну динаміку конфесійних змін навіть в умовах воєнної мобілізації та загостреного політичного протистояння.

3. Початок повномасштабної війни стимулював переосмислення ролі релігійних інституцій у суспільному житті, зокрема через активну участь церков у гуманітарній діяльності, підтримці ЗСУ, медичному волонтерстві й соціальній допомозі. Це сприяло зростанню суспільного визнання функціональної цінності релігійних організацій, хоча не завжди супроводжувалося зміною конфесійної приналежності.

4. Ідентифікація з православ'ям на Півдні України набуває дедалі більш неконфесійного характеру, що проявляється в зростанні частки респондентів, які вважають себе «просто православними» або взагалі не пов'язують себе із жодною конкретною Церквою. Це вказує на процес деконфесіоналізації релігійної ідентичності, який є характерним для пострадянського секулярного контексту.

5. Низький рівень релігійної мобільності на Півдні пояснюється комплексом факторів, серед яких – сумніви у канонічному статусі ПЦУ, адміністративна інерція громад, вплив місцевого духовенства, культурна звичка до статус-кво, інформаційна обмеженість і певна пасивність релігійного життя. Усі ці чинники формують складне соціокультурне середовище, у якому релігійні трансформації є повільними й багатофакторними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Війна і церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. (Інформаційні матеріали). Київ : Центр Разумкова, 2022. 124 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf (дата звернення: 17.06.2025).

2. Державна служба України з етнополітики і свободи совісті. Релігія. Статистичні матеріали. URL: https://dess.gov.ua/statistics-rel/ (дата звернення: 16.06.2025).

3. Здіорук С.І., Токман В.В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналітична доповідь / за ред. С.І. Здіорука. Київ : НІСД, 2023. 36 с. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07.

4. Динаміка переходу парафій. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki (дата звернення: 19.06.2025).

5. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2022 роках. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1 (дата звернення: 18.06.2025).

6. Кожен четвертий українець святкував Різдво і 25 грудня, і 7 січня, але кожен п'ятий – не святкував взагалі вочевидь через війну. URL: https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=254 (дата звернення: 20.06.2025).

7. Паращевін М. Трансформація конфесійного простору України. *Українське суспільство в умовах війни. 2022* : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н.

С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 120–130.

8. Після отримання Томосу до ПЦУ перейшли понад 1900 громад. URL: https://novynarnia.com/2025/05/20/pislya-otrymannya-tomosu-do-pczu-perejshly-ponad-1900-gromad/ (дата звернення: 18.06.2025).

9. Порощук Н. Скільки парафій Московської церкви перейшли до ПЦУ? Дані з прифронтової Херсонщини. URL: https://glavcom.ua/country/society/skilki-parafij-moskovskoji-tserkvi-perejshli-do-ptsu-dani-z-prifrontovoji-khersonshchini-1057008.html (дата звернення: 16.06.2025).

10. Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1#:~:text (дата звернення: 17.06.2025).

11. Українське суспільство, держава і Церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2023р. Київ : Центр Разумкова, 2023. 118 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf (дата звернення: 17.06.2025).

12. Українське суспільство, держава і Церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2024 р. Київ : Центр Разумкова, 2024. 116 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf (дата звернення: 18.06.2025).

13. Шабанов М. Конфесійна приналежність на тлі повномасштабної війни: у фокусі Одещина. URL: https://dif.org.ua/article/konfesiyna-prinalezhnist-na-tli-povnomasshtabnoi-viyni-u-fokusi-odeshchina (дата звернення: 19.06.2025).

КОНТРАБАНДА В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

SMUGGLING IN MODERN SOCIETY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

УДК 316.42:343.3:339.9](100)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.12
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Роман С.С.
аспірант
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз контрабанди як складного соціального явища, що функціонує в умовах неформальної економіки й транскордонних процесів. Автор акцентує увагу на специфіці прикордонних регіонів різних країн, зокрема України (Закарпаття, Буковина, Волинь), де контрабанда виконує роль не лише джерела доходів, а й соціально легітимізованої практики виживання. Використано теоретичні підходи соціології девіацій (Мертон), світосистемного аналізу (Валлерстайн), соціології міграції (Масей), економічної соціології (Портес, Флігштайн), а також прикладні дослідження українського та зарубіжного прикордоння (Український інститут майбутнього, Бернекер, Блок, Крос). Обґрунтовано, що контрабанда виникає під впливом економічної нерівності, інституційної слабкості, корупції, культурних зв'язків і локальних ідентичностей, набуваючи форм «економіки виживання» й навіть форми фіскальної непокори в умовах воєнного стану та відсутності державної підтримки. Представлено системну модель контрабанди як транскордонного процесу з горизонтальними (суб'єкти, потреби, відносини, діяльність, об'єкти, засоби) і вертикальними (економічний, політичний, техніко-виробничий, культурно-духовний) вимірами. Показано, що контрабанда є складником транскордонної динаміки, яка відображає суперечність між жорсткістю державних кордонів і соціально-економічною єдністю прикордонних регіонів. Автор підкреслює необхідність комплексного підходу до вивчення й управління цим явищем, що передбачає поєднання правових, економічних, соціологічних інструментів, зміцнення інституцій, модернізацію інфраструктури, моніторинг соціальних мотивацій і врахування потреб місцевих громад. Запропоновані підходи мають потенціал для подальшої інтерпретації контрабанди як системного явища в транзитивних суспільствах.
Ключові слова: *контрабанда, неформальна економіка, прикордонні регіони, соціальні практики виживання, транскордонна система, соціологія прикордоння.*

The article provides a theoretical and methodological analysis of smuggling as a complex social phenomenon operating within the informal economy and cross-border processes. The author focuses on the border regions of Ukraine (Transcarpathia, Bukovina, Volyn), where smuggling serves not only as a source of income but also as a socially legitimized survival practice. The study draws on theoretical approaches from the sociology of deviance (Merton), world-systems analysis (Wallerstein), migration sociology (Massey et al.), economic sociology (Portes, Fligstein), as well as applied research on Ukrainian and foreign borderlands (UIF, Bernecker, Block, Cross). It is argued that smuggling emerges under conditions of economic inequality, institutional weakness, corruption, cultural ties, and local identities, acquiring the form of a "survival economy" and even fiscal disobedience in wartime and in the absence of state support. The article presents a systemic model of smuggling as a cross-border process with horizontal (actors, needs, relations, activities, objects, means) and vertical (economic, political, technical-productive, cultural-spiritual) dimensions. It demonstrates that smuggling is part of cross-border dynamics reflecting the contradiction between the rigidity of state borders and the socio-economic unity of border regions. The author emphasizes the need for a comprehensive approach to studying and managing this phenomenon, which involves combining legal, economic, and sociological instruments, strengthening institutions, modernizing infrastructure, monitoring social motivations, and taking into account the needs of local communities. The proposed approaches have the potential for further interpretation of smuggling as a systemic phenomenon in transitional societies.
Key words: *smuggling, informal economy, border regions, social practices of survival, cross-border system, sociology of the border region.*

Контрабанда є складним соціальним феноменом, який глибоко вкорінений у локальні соціально-економічні практики та взаємини. Особливо актуальним це явище є для прикордонних західних регіонів України, де контрабанда не лише толерується, а й часто розглядається як частина локальної культури виживання. В умовах економічної нестабільності й воєнного стану вона слугує неформальним механізмом підтримки місцевого добробуту.

Тривалий час феномен контрабанди розглядався як проблема економічної та політико-правової науки. Сучасні дослідження в цих галузях пояснюють функціонування контрабанди через призму кордонів, які є зонами насильства, контролю й нелегальної активності; у цих зонах держава часто втрачає монополію на владу, а закон діє вибірково [1; 2]. Частина досліджень зосереджена на поясненні контрабанди через зміну владних взаємовідносин: охорона кордону – симптом пізньокапіталістичної перебудови влади, коли державні й приватні інтереси змішуються [3]; водночас публічна політика в прикордонні набуває специфічних рис, що передбачає врахування локальних потреб і неформальних мереж [4; 5]. Окремий блок досліджень контрабанди становить аналіз нормативної бази, наприклад, для розуміння конфліктів автори пропонують аналіз термінологічної супе-

речності понять «територія», «кордон», «межа», «лінія» [6] або зосереджуються на аналізі контрактів, пактів і механізмів демократії, які часто не охоплюють периферійні простори, адже саме прикордонні території дуже часто виключені із соціально-політичного контракту [7; 8; 9].

Соціологічне осмислення цього явища спирається на теорії девіацій (Мертон), аномії (Дюркгайм), світосистемного аналізу (Валлерстайн) і реляційного підходу. Зокрема, контрабанда може розглядатися як реакція периферії на асиметричну глобальну економіку. Дж. Колман та Р. Колінз пояснюють соціальні дії на прикордонні через теорії раціонального вибору й структурної конфліктності [10; 11].

Формуючи окрему галузеву дисципліну «соціологія контрабанди», варто сказати, що вона окреслюється іншими галузевими дисциплінами, які вже мають свій теоретичний і методологічний апарат. Так, доцільно звернутися до галузевих соціологічних дисциплін – «соціології міграції», «соціології економіки» та «соціології прикордоння». У межах соціології міграції важливою є теорія мережевої міграції [12], яка показує, як соціальні зв'язки між мігрантами й контрабандистами відіграють роль у повторюваності практик нелегального переміщення.

Контрабанду можна розглядати в контексті соціології міграції, якщо бачити її не тільки як економічне чи кримінальне явище, а і як соціальний процес, пов'язаний із мобільністю людей, нерівністю й прикордонними режимами. Сучасні держави будують кордони, які відрізняють громадян від «чужих», дозволяючи одним переміщуватися вільно, а іншим – ні. Для тих, хто опинився на «неправильному» боці кордону або має недостатньо ресурсів чи документів, контрабанда стає способом перетину кордонів і транспортування товарів чи людей. Так, наприклад, транскордонна контрабанда товарів і людей (human smuggling) допомагає мігрантам із глобального Півдня дістатися до Європи або США, коли легальні канали закриті. Міграційні потоки часто підтримуються неформальними мережами, до яких входять рідні, земляки й також «провідники» чи «контрабандисти». Контрабандисти іноді самі є частиною мігрантських спільнот; вони знають маршрути, правила, митників, є посередниками між обмеженнями держави й прагненнями людей. На багатьох кордонах (наприклад, Мексика-США, Україна-Польща, Марокко-Іспанія) для місцевого населення контрабанда – це не тільки про злочин, а й про економіку виживання. Соціологи міграції описують ці практики як частину тіньової економіки, що виникає там, де держави одночасно потребують робочої сили й намагаються її контролювати.

Інший фокус досліджень пов'язаний із соціально-економічними відносинами різних рівнів. Соціологія економіки досліджує, як економічна поведінка людей вкорінена в соціальних структурах – мережах, нормах, нерівностях. Контрабанда в цьому контексті – це не просто кримінал, а соціально організована економічна діяльність, яка відбувається на межі легального й нелегального. У соціології економіки релевантною є концепція А. Портеса [13] про «дві економіки» – офіційну (формальну) та неофіційну (інформальну), які співіснують і взаємодіють часто через неформальні інститути, побудовані на довірі й культурі взаємодопомоги. До цього теоретичного поля додаються напрацювання економічної антропології [14; 15], економічної соціології [16; 17], які трактують контрабанду як частину ширших механізмів виживання в умовах економічної лібералізації, інституційної слабкості й неформалізованих соціальних угод. Дж. Крос підкреслює політичний вимір інформальності: контрабанда як «повсякденна політика» в умовах обмеженого доступу до офіційної влади [18; 19].

Цей підхід відрізняється від «міграційного» тим, що фокусується не на мобільності людей, а на соціальних відносинах, економічних практиках і нерівностях, які породжують і підтримують контрабанду. Контрабанду зараховують до так званої неформальної чи тіньової економіки, яка існує поряд з офіційною. Вона виникає через високі податки, квоти, корупцію, закритість ринків, коли офіційні правила економіки роблять легальний бізнес надто дорогим чи неможливим. Наприклад, у прикордонних регіонах багато людей займаються контрабандою, тому що це єдина можливість заробити в умовах безробіття й відсутності інвестицій. Контрабанда існує не сама по собі, а завдяки соціальним зв'язкам – довірі між перевізниками, покупцями, «кришувальниками» й навіть чиновниками. У багатьох місцях контрабандні ланцюжки організовані як мережі взаємної допомоги в межах родини, громади чи етнічної групи.

Дослідники соціально-економічних відносин показують, що контрабанда часто є відповіддю на глобальні й локальні нерівності: між багатими й бідними країнами; між центром і периферією; між урядами, які встановлюють обмеження, і населенням, яке не може їх дотримуватися, щоб вижити.

Наприклад, Х. Альварез і В. Бернекер описують, як у Латинській Америці та Східній Європі контрабанда була способом адаптації населення до несправедливих економічних політик (імпортних квот, монополій, колоніальних мит) [20; 21; 22]. З погляду соціології економіки, поділ на «легальне/нелегальне» часто не чіткий. У багатьох випадках держава формально забороняє певні дії, але фактично терпить їх, отримуючи свій «відсоток» або використовуючи їх як інструмент політики.

У прикордонних суспільствах контрабанда часто має культурне виправдання, її сприймають як «звичайну роботу», а не злочин. Вона стає частиною економічної ідентичності регіону, формує норми й цінності, які відрізняються від офіційно декларованих.

Ще один соціологічний вимір пов'язаний із вивченням суспільних взаємовідносин, які опосе-

редковані практиками перетину кордонів. Соціологія прикордоння досліджує кордони як соціальні конструкції, що не лише розділяють простори й держави, а й створюють специфічні умови життя, культури й економічні практики. Контрабанда тут постає як частина повсякденного життя прикордонних регіонів і як соціальна відповідь на штучність і суперечності кордонів. У межах соціології міграції також доцільно застосовувати підхід М. Галлєна, який трактує контрабанду як адаптивну стратегію до державної репресивної присутності, зокрема в прикордонних регіонах з обмеженою інституційною присутністю [23]. У поєднанні з ідеями К. Мігер про «нелінійну логіку тіньової економіки» ми бачимо, як контрабанда є не просто кримінальним явищем, а часто соціально корисною й навіть стабілізуючою практикою в умовах інституційної невизначеності [24].

Державні кордони рідко збігаються з культурними, економічними чи соціальними реаліями місцевих громад. Там, де по обидва боки живуть ті самі етнічні, родинні чи професійні групи, контрабанда часто сприймається як нормальна діяльність, що підтримує зв'язки між людьми та ринками. Як каже Х. Альварез, на мексикансько-американському кордоні кордон одночасно розділяє й об'єднує: він створює ринок контрабанди й легалізує неформальні мережі. Контрабанда часто є інтегрованою в щоденну економіку й культуру прикордонних громад. Вона є стратегією виживання там, де офіційна економіка слабка, а державні політики не враховують реалій місцевих людей. У прикордонних регіонах контрабандисти можуть навіть мати певну «репутацію героїв» або провідників громади [20]. Соціологія прикордоння звертає увагу на те, що держави проводять лінії й установлюють правила, але люди часто їх обходять і створюють власні практики транскордонності. Контрабанда показує, як люди «привласнюють» кордон і його правила для власної користі.

Контрабанда в Україні охоплює різні види товарів: від сигарет до побутової техніки, а також наркотиків, зброї та культурних цінностей. Згідно із соціологічними дослідженнями Українського інституту майбутнього, лише близько 5% респондентів негативно ставляться до роботодавця, який займається контрабандою. Це вказує на глибоку соціальну толерантність до цього явища. У багатьох випадках вона є «економікою виживання» для місцевих громад, які в умовах безробіття й занепаду офіційних інститутів покладаються на неформальні джерела доходів [25].

У роботах В. Бернеккера детально розкривається досвід Мексики XIX ст., де контрабанда була не лише інструментом ухилення від податків, а й джерелом локального суверенітету й економічної автономії. Аналогічно в українському прикордонні контрабанда виконує функцію альтернативного економічного порядку, який має своє нормативне підґрунтя [21; 22].

Контрабанда функціонує як соціально прийнятна практика. Соціологічне дослідження Українського інституту майбутнього у 2021 р. засвідчило, що в прикордонних регіонах населення вважає її легітимним способом заробітку. Соціальні актори контрабанди – це не лише злочинні угруповання, а й звичайні мешканці, включаючи жінок, молодь, пенсіонерів. Важливою є праця А. Блока, який аналізував сицилійську мафію як «підприємницький феномен бідняків», що діє в умовах браку правової держави [26]. В Україні аналогічні риси має локалізована контрабанда, де родинні й соціальні зв'язки компенсують відсутність легітимних каналів мобільності й доходу.

Контрабанда має деструктивний потенціал: руйнує довіру до інституцій, поглиблює корупцію, підриває національну безпеку. В умовах війни контрабанда може набувати міждержавного характеру та бути інструментом дестабілізації. Водночас соціологічний аналіз указує, що контрабанда не завжди є виключно злочинною діяльністю, вона часто є реакцією на бездіяльність держави. У багатьох випадках вона є історично вкоріненою формою торгівлі, яка трансформувалася відповідно до нових соціально-економічних реалій. У Південній Африці й Латинській Америці контрабанда функціонує як тіньовий простір взаємодії між громадянами та неформальними «владними» інституціями.

Варто згадати й ідеї Дж. Ройтман, яка вивчає «фіскальну непокору» як раціональну та моральну форму спротиву в контекстах слабких держав [14]. В Україні контрабанда часто слугує формою «підпільного громадянства», через яке люди не лише виживають, а й демонструють недовіру до держави як до легітимного провайдера добробуту.

У межах соціологічного дискурсу немає однозначної відповіді на питання, яку саме методологію варто застосовувати до аналізу явища контрабанди. Наприклад, Дж. Сандовал пропонує застосовувати «ситуативну» якісну методологію для дослідження прикордонного досвіду [27]. Аналіз ситуацій контрабанди є важливим, але проблема ширшого впливу контрабанди на соціум, про що ми писали вище, не зникає. Інший підхід стосується урбаністичних досліджень прикордонних міст: у цій методології фокус робиться на життєвих практиках і локальних ідентичностях, які характеризують явище контрабанди [28].

Не скасовуючи евристичний потенціал згаданих методологічних підходів, найбільш релевантним, на нашу думку, є підхід аналізу контрабанди крізь призму дослідження транскордонних процесів, запропонований С. Устичем [29]. Застосовуючи цю методологію, явище контрабанди розуміємо як один із аспектів транскордонних процесів і розглядаємо в ширшому контексті соціально-економічних і безпекових викликів на кордонах. У рамках цього підходу ми звертаємо увагу, по-перше, на природу транскордонних процесів, що визначаються як динамічні взаємодії через державні кордони, які мають як легальні, так і нелегальні форми. Таким

чином, контрабанда належить до сфери криміногенних транскордонних процесів поряд із нелегальною міграцією, торгівлею людьми, незаконним переміщенням капіталів тощо. Власне, сама контрабанда виникає через соціально-економічну нерівність між прикордонними регіонами й підживлюється слабкістю інституцій, корупцією, неефективним управлінням кордоном. Важливим чинником є те, що вона підтримується культурними й економічними зв'язками місцевого населення по обидва боки кордону. По-друге, суттєву роль відіграють інфраструктурні й організаційні фактори, тобто недостатність і застарілість прикордонної інфраструктури, брак технічного оснащення й низька пропускна спроможність, які створюють можливості для нелегальної діяльності. У цій логіці контрабанда стає явищем організаційного порядку й іноді сприймається місцевим населенням як «звичайний» спосіб виживання в умовах обмежених економічних можливостей. По-третє, важливим є безпековий вимір. Контрабанда, очевидно, становить загрозу для державної та економічної безпеки. Вона порушує правопорядок, підриває довіру до інституцій влади й стимулює корупцію.

На основі підходу С. Устича контрабанду варто оцінювати лише в контексті всієї транскордонної системи: розглядати взаємодію суб'єктів, їхніх інтересів, інституцій, інфраструктури й соціальних практик. При цьому важливим інструментом є моніторинг, індексація рівня транскордонних процесів і соціологічні дослідження, які допомагають зрозуміти мотивації учасників та оцінювати ефективність заходів. Контрабанда не може розглядатися ізольовано, а лише як частина складної, багатофакторної транскордонної динаміки. Вона відображає суперечність між жорсткістю державних кордонів і соціально-економічною єдністю прикордонних регіонів. Її подолання можливе лише через системний підхід – зміцнення інституцій, модернізацію інфраструктури, налагодження співпраці між країнами й урахування потреб місцевих громад.

На основі вищеописаних положень С. Устича автор пропонує системну модель контрабанди як одного з транскордонних процесів (див. таблицю 1). Соціальне явище контрабанди аналізується як транскордонна система, що має:

– горизонтальний зріз (компоненти: суб'єкти, потреби, діяльність, відносини, засоби, об'єкти);

– вертикальний зріз (підсистеми: економічна, політична, техніко-виробнича, духовно-спеціалізована).

Це дає змогу побачити контрабанду як явище багаторівневе, де переплітаються соціальні, економічні, правові й інституційні чинники.

На основі підходу дослідження транскордонних процесів можна визначити найбільш релевантні щодо аналізу контрабанди механізми управління. Так, важливим є постійний моніторинг індексів контрабанди (кількість, обсяг, рівень участі населення тощо), експертні дослідження горизонтальних і вертикальних компонентів, соціологічні опиту-

Таблиця 1

Системна модель контрабанди

Компонент	Зміст
Горизонтальний зріз	
Потреби й інтереси	Бажання населення задовольнити економічні потреби (дешевші товари, заробіток), інтереси злочинних груп, вигоди від ухилення від податків.
Суб'єкти	Контрабандисти, організовані злочинні угруповання, місцеві мешканці, покупці, державні прикордонні служби, митники, правоохоронні органи.
Діяльність	Нелегальне переміщення товарів через кордон, прикриття, корупційні схеми, уникнення контролю.
Об'єкти	Товари й ресурси, що перевозяться (сигарети, алкоголь, техніка, люди тощо).
Засоби	Транспорт, схованки, інформаційні мережі, корупційні механізми, технічні засоби обходу контролю.
Відносини	Конфліктні й кооперативні (наприклад, співпраця між контрабандистами й корумпованими чиновниками; протидія з боку держави).
Вертикальний зріз	
Економічний	Утрати бюджету, тіньова економіка, дешеві товари на ринку, робочі місця в «тіньовому» секторі.
Політичний	Підрив довіри до держави, корупція в органах влади, політичні ризики (сепаратизм, конфлікти).
Техніко-виробничий	Недостатність прикордонної інфраструктури, технічні слабкості в контролі, старе обладнання.
Духовно-спеціалізований	Ставлення населення до контрабанди як до «норми», легітимізація її як «традиції», культурно-історичне підґрунтя.
Джерела динаміки	
Внутрішній	Економічні інтереси, низькі доходи населення, корупція, відсутність альтернатив.
Зовнішній	Різниця в цінах і стандартах життя між країнами, попит на дешеві товари, слабкість міжнародної співпраці.

вання для розуміння мотивацій і ставлення людей, політика зміцнення інфраструктури, підвищення зарплат прикордонників, програми зміни культурних установок населення (інформаційні кампанії) тощо. Цей перелік не є вичерпним. Оскільки явище контрабанди є мінливим, важливою є також адаптація механізмів управління з погляду їх ефективності й доцільності.

Отже, контрабанда в сучасному суспільстві є багатовимірним соціальним явищем, що поєднує економічні, культурні, моральні й політичні аспекти та виконує роль механізму виживання в прикордонних регіонах. В умовах економічної нерівності, інституційної слабкості й воєнного часу вона набуває не лише кримінального, а й соціально легітимного змісту. Соціологічний підхід дає змогу розглядати контрабанду як частину транскордонних процесів, де взаємодіють формальні й неформальні інституції, локальні й глобальні актори. Важливо враховувати роль соціальних мереж, культурних установок та організаційних факторів, що підтримують контрабандну діяльність.

Подальші дослідження варто спрямувати на емпіричне вивчення мотивацій учасників і порівняльний аналіз контрабандних практик у різних країнах. Перспективним є також аналіз впливу модернізації інфраструктури й інформаційних кампаній на зниження рівня контрабанди. Для цього доцільно розробляти методики моніторингу й оцінювання контрабанди як складника транскордонної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Carrión F. En el límite de la vida: la violencia fronteriza. *Carrión F., Espín J. (Coords.). Relaciones fronterizas: encuentros y conflictos*. Quito : Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales (Flacso), 2011. P. 77–117.
2. Das V., Poole D. El estado y sus márgenes: etnografías comparadas. *Cuadernos de Antropología Social.* 2008. № 27. P. 19–52.
3. Chalfin B. Border security as late-capitalist “fix”. Wilson T.M., Donnan H. A companion to border studies. Hoboken (NJ) : Blackwell Publishing, 2012. P. 283–300.
4. Carmona R. Los pactos territoriales en Italia. Un análisis de la experiencia reciente y sus implicancias en términos de governance. *Revista Eure.* 2006. № 96(32). P. 117–133
5. Oberg P. et alii. Disrupted exchange and declining corporatism: government authority and interest group capability in Scandinavia. *Government and Opposition*. 2011. № 46. P. 365–391.
6. Sánchez A.L. De territorios, límites, bordes y fronteras: una conceptualización para abordar conflictos sociales. *Revista de Estudios Sociales.* 2015. № 53. P. 175–179
7. Bobbio N. El futuro de la democracia. México : Fondo de Cultura Económica, 2008.
8. Offe C. La atribución del status público a los grupos de interés. *Berger S. (Comp.). Organizing interest in Western Europe. Pluralism, corporatism, and the transformation of politics.* Cambridge (UK) : Cambridge University Press, 1981.
9. Avdagic S. The conditions for pact. A fuzzy set analysis of the resurgence of Tripartite Concertation. *Avdagic S. et alii (Eds.). Pacts in Europe: emergence, evolution, and institutionalization.* Oxford (UK) : Oxford University Press, 2011. P. 17–44.
10. Coleman J. Foundations of social theory. Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1990.
11. Collins R. Cuatro tradiciones sociológicas. México : Universidad Autónoma Metropolitana.1995.
12. Massey D.S. et al. Theories of international migration. *Population and Development Review*. 1993. № 19(3).
13. Portes, A., Castells, M., Benton, L.A. (Eds.). The informal economy: studies in advanced and less developed countries. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1989. 379 p.
14. Roitman J. Fiscal disobedience: an anthropology of economic regulation in Central Africa. Princeton : Princeton University Press, 2005. 232 p.
15. Dufy C., Weber F. L’ethnographie économique. Paris : La Découverte, 2007. 124 p.
16. Fligstein N. The architecture of markets: an economic sociology of Twenty-First-Century capitalist societies. Princeton ; Oxford : Princeton University Press, 2001. 274 p.
17. Castells M., Portes A. World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal economy. The informal economy / eds. M. Castells, A. Portes, L. Benton. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1989. P. 11–37.
18. Cross J. Informal politics: street Vendors and the State in Mexico City. Stanford : Stanford University Press, 1998. 257 p.
19. Cross J. Las organizaciones: la política informal del ambulantaje y la democratización del Distrito Federal. Seminario El Ambulantaje en la Ciudad de México. México : Cemca, PUEC-UNAM, 2005.
20. Alvarez J.R., Robert R. The Mexican-US border: the making of an anthropology of borderlands. *Annual Review of Anthropology.* 1995. V. 24. № 1. P. 447–470.
21. Bernecker W. Contrabando, ilegalidad y corrupción en el México del s. XIX. México : Universidad Iberoamericana, Departamento de Historia, 1994. 160 c.
22. Bernecker W. La principal industria del país: contrabando en el México decimonónico. *América Latina en la Historia Económica.* 2005. № 24. С. 133–151.
23. Gallien M. Informal politics and border control. Cambridge : Cambridge University Press, 2023. 310 p.
24. Meagher K. A back door to globalisation? Structural adjustment, globalisation & transborder trade in West Africa. *Review of African Political Economy.* 2003. № 95. P. 57–75.
25. Ukrainian Institute for the Future. Соціологічне дослідження «Контрабанда в період пандемії». URL: https://uifuture.org/publications/socziologichne-doslidzhennya-kontrabanda-v-period-pandemiyi/ (дата звернення: 29.06.2025).
26. Blok A. The mafia of a Sicilian Village 1860–1960: a study of violent peasant entrepreneurs. Oxford : Basil Blackwell, 1974. 276 p.

27. Sandoval J. Una perspectiva situada de la investigación cualitativa en ciencias sociales. *Cinta de Moebio.* 2013. № 46. P. 37–46.

28. Murrieta R.M. Espacio social y urbano: visiones de las experiencias y prácticas de sus residentes en ciudad Juárez. *Carrasco-Gallegos, Brisa V. (Coord.). Megaproyectos urbanos y productivos. Impactos socio-territoriales.* Toluca (MX) : Universidad Nacional Autónoma de México (Unam), 2017. P. 129–144.

29. Устич С.І. Методологія системного дослідження транскордонних процесів та її соціальна імплементація: автореф. дис. … докт. соціол. наук : 22.00.02. Київ, 2015. 45 с.

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ РАННІХ СТАТЕВИХ ВЗАЄМИН ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

THE SOCIOLOGICAL AND LEGAL ASPECT OF THE PROBLEM OF EARLY SEXUAL RELATIONS OF ADOLESCENTS IN WAR CONDITIONS

УДК [349.3:613.88-063.6]:355.01
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.13
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Смаглюк О.А.
аспірантка кафедри соціології
та масових комунікацій
Криворізький державний педагогічний університет

Метою наукової роботи є соціолого-правовий аналіз проблеми раннього статевого життя серед підлітків в Україні в умовах сучасних соціальних трансформацій і загроз, спричинених військовою агресією. Проаналізовано статистику кримінальних правопорушень за ст. 155 КК України, що засвідчує наявність тривожних тенденцій: вагітність неповнолітніх, маніпуляції з боку дівчат чи їхніх батьків з метою тиску на обвинувачених, а також випадки так званих «компенсованих знайомств». Особливу увагу приділено недостатньому рівню сексуальної освіти, соціальній вразливості, медіа й соціальним мережам як чинникам, що формують поведінку підлітків. Показано, що більшість експертів (медиків, психологів, юристів, педагогів) уважають початок зацікавленості підлітків темою сексуальних стосунків у віці 10–12 років, а початок реального статевого життя – у 14–15 років.

У роботі презентовано результати аналізу доступних до перегляду судових рішень, пов'язаних з випадками раннього статевого життя чи примусу до нього. Подано результати експертного опитування (гінеколог/венеролог, психолог, соціальний педагог, працівник ювенальної превенції/слідчий, батьки підлітків – усього 25 осіб) у місті Кривий Ріг (термін проведення – з 14.03.2025 по 02.04.2025) щодо їхнього ставлення до проблеми ранніх статевих взаємин підлітків і шляхів запобігання їх негативним наслідкам. У результаті з'ясовано, що 92% експертів указують на початок сексуального життя до 17 років. Обґрунтовано необхідність упровадження комплексної сексуальної освіти, створення консультаційних центрів у школах, формування безпечного простору для діалогу між батьками й підлітками. Запропоновано міждисциплінарний підхід до регулювання проблеми, який включає освітні, соціальні та правові аспекти.

Ключові слова: *раннє статеве життя, неповнолітні, сексуальна освіта, кримінальна відповідальність, маніпуляції, вагітність, профілактика.*

The purpose of this research paper is to provide a sociological and legal analysis of the early sexual life of adolescents in Ukraine in the context of current social changes and threats caused by military aggression. The author analyzes criminal statistics under Article 155 of the Criminal Code of Ukraine, revealing disturbing trends: underage pregnancy, manipulation by parents to influence legal consequences, and cases of "compensated visits". Key contributing factors include insufficient sexuality education, social vulnerability of adolescents, and the influence of the media and social networks.

Experts (doctors, psychologists, lawyers, educators) note that interest in sexual relations begins at ages 10–12, with actual sexual activity starting around 14–15. The paper includes an analysis of court rulings related to early sexual activity and coercion, as well as results from an expert survey conducted in Kryvyi Rih between March 14 and April 2, 2025. The survey involved 25 participants, including a gynecologist, psychologist, social pedagogue, juvenile prevention officer, and parents of adolescents.

Findings show that 92% of experts believe sexual activity begins before age 17. The study justifies the urgent need to implement comprehensive sexuality education, establish school-based counseling centers, and create a safe space for open dialogue between parents and adolescents. An interdisciplinary approach is proposed, integrating educational, social, and legal components to effectively address this pressing issue.

Key words: *early sexual activity, minors, sexual education, criminal liability, manipulation, pregnancy, prevention.*

Сучасне українське суспільство перебуває в стані глибоких трансформацій, зумовлених як внутрішніми соціально-економічними факторами, так і зовнішніми викликами, зокрема війною, зростанням інформаційного тиску й ослабленням інститутів виховання. На цьому тлі українська молодь, особливо підлітки, виявляється надзвичайно вразливою соціальною групою. Однією з найгостріших проблем, що постала у сфері підліткового розвитку, є ранній початок статевого життя, що супроводжується низкою негативних фізичних, психологічних, правових і соціальних наслідків.

Попри зростання актуальності проблеми, питання сексуального виховання досі залишається недостатньо висвітленим в українському публічному дискурсі, часто стигматизованим, табуйованим, що лише посилює ризики для підлітків. Водночас наявність реальних правових кейсів, офіційної статистики, зокрема даних Офісу Генерального прокурора України, а також опитувань фахівців підтверджує, що дослідження ранніх сексуальних зв'язків має комплексний міждисциплінарний характер і потребує глибокого аналізу як із соціологічної, так і з правової перспективи.

Варто окремо виділити феномени маніпулятивного використання сексуальних стосунків, сексуалізованого контенту в медіа, комерціалізації цноти, а також продажу «позитивних тестів на вагітність», що є ознаками не лише моральної кризи, а і юридичної неурегульованості. Така ситуація вимагає як перегляду підходів до статевої освіти, так й удосконалення законодавчої бази та судової практики.

Таким чином, актуалізується потреба соціолого-правового аналізу причин, форм прояву, наслідків і можливих шляхів профілактики раннього статевого життя серед українських підлітків.

Різні аспекти статевого виховання та просвіти підлітків і молоді були предметом досліджень як українських, так і зарубіжних науковців, серед яких – М. Бабік, О. Бялик, Т. Говорун, Е. Жигульова, У. Зілерт, Л. Кравченко, О. Онипченко, Є. Перський, О. Шарган та інші. Психосексуальні особливості розвитку підлітків розглядалися в працях С.Дж. Бредлі, Б. Ворніка, М. Дубовик, Г. Сонника, Д. Хартмана, К.Дж. Цукера й інших. У межах кримінального права питання статевої зрілості аналізували такі дослідники, як Г. Мартинишин, О. Дудоров, Л. Дорош, Я. Яковлєв, Б. Бліндер та інші. Попри значну кількість праць, присвячених психосексуальному розвитку дітей і підлітків, усе ще відчувається нестача комплексних досліджень, що висвітлюють вплив соціально-політичних, економічних, культурних та інших факторів на формування дитячої та підліткової сексуальності, зокрема, в умовах російсько-української війни і, як наслідок, трансформації інституту сім'ї. Окремі чинники, які визначають психофізичний розвиток і рівень правової обізнаності сучасної української молоді, залишаються мало вивченими, як і довготривалі наслідки цих впливів для сексуальної поведінки.

Отже, метою наукової роботи є соціолого-правовий аналіз проблеми раннього статевого життя українських підлітків з урахуванням сучасного стану правозастосування, соціальних чинників, експертних оцінок і практичних кейсів, а також формування пропозицій щодо вдосконалення системи сексуального виховання, профілактики ризикованої поведінки серед молоді й захисту прав дітей у контексті гендерної безпеки та соціального добробуту, зокрема, в умовах воєнного стану.

Сучасна українська молодь зростає в умовах глибоких суспільних трансформацій, зумовлених не лише технологічним прогресом і глобалізаційними процесами, а й викликами, пов'язаними з воєнними діями, соціальною нестабільністю й послабленням інститутів виховання. Одним із найгостріших викликів у цьому контексті залишається проблема раннього статевого життя підлітків, яка має комплексний характер і потребує міждисциплінарного підходу. Ранній сексуальний дебют часто супроводжується низкою негативних наслідків: небажаною вагітністю, захворюваннями, що передаються статевим шляхом, порушеннями психосоціального розвитку, а інколи втягненням у кримінальні або маніпулятивні практики.

Попри важливість проблеми, в українському суспільстві тема сексуальної освіти залишається недостатньо розкритою й часто табуйованою, що лише посилює ризики для підлітків. Особливої уваги потребує аналіз реальних правових кейсів, у яких неповнолітні виступають як об'єкти чи суб'єкти сексуальних стосунків. У цьому контексті цінною є офіційна статистика й практичні приклади [5].

На особливу увагу заслуговує статистика офісу Генерального прокурора України щодо кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних з гендерно-зумовленим насильством в Україні під час військової агресії. Так, за 2024 рік зареєстровано 122 кримінальні правопорушення за ознаками ст. 155 Кримінального кодексу (далі – КК) України «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку». 49 кримінальних правопорушень скеровано до суду на підставі пп. 2, 3 ч. 2 ст. 283 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, з них 46 кримінальних правопорушень закрито на підставі пп. 1, 2, 4-1, 6, 9-1 ч. 1 ст. 284 КПК України [9]. З огляду на те що більшість судових справ розглядається в закритому судовому засіданні відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень», ми проаналізували доступні до перегляду судові рішення, у яких можна відстежити таку динаміку:

1) у випадках, коли особа, що не досягла шістнадцятирічного віку, завагітніла, а обвинувачений відмовляється вступати з нею в шлюб, дівчата або їхні батьки іноді звертаються до органів досудового розслідування з метою створення тиску або отримання матеріальної вигоди;

2) неповнолітні, які свідомо ініціюють інтимні стосунки з фінансово забезпеченими молодими людьми, переслідуючи особисту вигоду;

3) група дівчат, які через брак сексуальної освіти й відповідної поінформованості вступають у статеві стосунки до досягнення шістнадцятирічного віку.

Тому саме соціолого-правовий аналіз дає змогу глибше зрозуміти не лише юридичні норми, а й соціальні чинники, що впливають на виникнення ранніх статевих зв'язків, а також шляхи профілактики й регулювання цих явищ.

Для більш детального аналізу розглянемо практичний складник по кожній з категорії з урахуванням як і соціальних факторів впливу, так і незалежної думки експертів:

Відповідно до ст. 51 Конституції України [3], шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Згідно зі ст. 23 Сімейного кодексу України [8], за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, суд може надати їй право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Є маніпулятивна динаміка випадків, коли неповнолітні дівчата, які не досягли 16-річного віку, після настання вагітності або за ініціативою своїх батьків звертаються до правоохоронних органів не лише з метою правового захисту, а й для здійснення психологічного чи юридичного тиску на передбачуваного батька дитини. У таких ситуаціях заява до органів досудового розслідування часто використовується як засіб впливу: або щоб змусити чоловіка укласти шлюб, або задля отримання фінансових чи інших вигод.

Подібні дії можуть розглядатися як зловживання правом, тобто використання правових інструментів не за їх призначенням, а для досягнення особистих або корисливих цілей. Особливо

проблемними є випадки, коли неповнолітня чи її батьки погрожують притягненням до кримінальної відповідальності, якщо особа не погодиться на шлюб чи матеріальну компенсацію. Це може набувати ознак примусу до шлюбу, що передбачений ст. 151-2 КК України [4].

Судові та слідчі органи опиняються в складному становищі: з одного боку, необхідно гарантувати права дитини (вагітної неповнолітньої), з іншого – запобігти використанню правового механізму як інструменту шантажу. Нині в українській судовій практиці відсутні прецеденти, де б вагітність неповнолітньої була визнана способом маніпуляції або тиску, що свідчить про складність виявлення й доведення таких фактів. Аналіз статистики показав, що в реєстрі судових рішень відсутні кримінальні правопорушення, передбачені ст. 151-2 КК України [4].

З огляду на соціальну вразливість багатьох сімей, а також специфіку підліткового віку, постає потреба в глибшому міждисциплінарному аналізі таких випадків – із залученням юристів, психологів, соціологів і представників сфери охорони дитинства. Це дасть змогу сформувати більш чіткі критерії оцінювання добросовісності дій усіх сторін і запобігти порушенню як прав дитини, так і прав інших учасників конфлікту.

Компенсовані знайомства – це форма інтиму з фінансово спроможними особами за подарунки чи гроші, в Україні це часто асоціюється зі статусом і матеріальною винагородою, а не з формальною секс-роботою. У цю категорію, на жаль, входять і неповнолітні дівчата, у тому числі ті, які практикують «продаж цноти».

Аналізуючи реальні випадки, що трапилися у світі, можна побачити тривожну тенденцію комерціалізації жіночої цноти, яка часто стає предметом торгу під впливом соціальних, економічних чи психологічних чинників. Так, у Колумбії 45-річна жінка продала цноту двох своїх 12-річних доньок, що є не лише морально неприйнятним, а й кримінальним злочином [6].

Інший приклад: 18-річна модель нижньої білизни вирішила продати свою цноту за 2 184 000 доларів, обґрунтовуючи це прагненням допомогти батькам уникнути безпритульності [7].

Схожий випадок стався й в Україні: 19-річна дівчина виставила на аукціон свою цноту зі стартовою ціною в 50 000 євро. У заяві вона зазначила, що «почувається, як птаха в клітці» і хоче «відчувати свободу та щастя», а отримані кошти планує використати на навчання за кордоном і купівлю будинку біля моря [10].

Ці історії – не просто сенсаційні заголовки. Вони відображають складні проблеми: від економічної уразливості й соціального тиску до глибшої потреби в самореалізації та контролі над власним тілом і життям. У багатьох випадках межа між добровільним вибором і вимушеним рішенням надзвичайно тонка.

Також варто звернути увагу на те, що серед підлітків до 16 років зростає популярність інтернет-магазинів, де можна придбати тести на вагітність з позитивним результатом на вагітність (наприклад, платформа olx містить публікацію від 12 липня 2025 року, ціна позитивного тесту – 150 грн, кількість переглядів – 50). Журналісти ТСН вирішили перевірити ситуацію особисто й придбали позитивний тест в однієї з дівчат. Вона запевнила, що результат справжній і зроблений кілька днів тому. Зізналася, що продає вперше, оскільки терміново потребує грошей. Дівчина перебуває на ранньому терміні вагітності, не перебуває в шлюбі, а її партнер про це ще не знає. Придбаний тест журналісти показали досвідченому акушеру-гінекологу А. Карнацькій, яка була вкрай здивована, оскільки за понад 40 років практики вона з таким не стикалася. Лікар попередила, що результат тесту, якому більше ніж 10 хвилин, може бути недостовірним. Лікар порадила чоловікам, які мають сумніви, просити партнерок проходити тест у їхній присутності. Психолог у коментарі зазначила, що подібні дії характерні для дівчат із низькою самооцінкою, які сумніваються, що їх можуть щиро покохати без подібних маніпуляцій. Часто такі тести використовуються й для маніпуляцій, наприклад, щоб вплинути на стосунки з хлопцем або отримати від нього матеріальну вигоду [2].

Група дівчат, які через брак сексуальної освіти й відповідної поінформованості вступають у статеві стосунки до досягнення шістнадцятирічного віку, опиняється в зоні особливого ризику як для фізичного, так і для психосоціального здоров'я [1]. Щоб глибше зрозуміти причини, наслідки й потенційні шляхи профілактики цього явища, ми звернулися до думок фахівців, які безпосередньо працюють із підлітками та стикаються з подібними випадками в професійній діяльності. Це, зокрема, лікарі-гінекологи й венерологи, психологи, соціальні педагоги, працівники ювенальної превенції та слідчі, а також батьки неповнолітніх. Їхні оцінки та спостереження дають змогу окреслити комплексну картину проблеми й визначити дієві напрями втручання.

Більшість респондентів (52%) уважає, що зацікавленість темою статевих взаємин виникає в підлітків вже у віці 10–12 років. Це свідчить про тенденцію до раннього формування сексуальної свідомості, що може бути зумовлено доступністю інформації в інтернеті, присутністю сексуалізова-

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви думаєте, з якого віку тема статевих взаємин стає для підлітків дуже важливою?»,% (n=25)

Вік зацікавленості темою статевих взаємин	% до кількості опитаних
З 10–12 років	52,0
З 13–14 років	28,0
З 15 років і більше	16,0
Важко відповісти	4,0

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «На Вашу думку, з якого віку найчастіше сучасні підлітки починають статеве життя?»,% (n=25)

Фактичний вік вступу в статеві взаємини	% до кількості опитаних
З 12–13 років	4
З 14–15 років	48
З 16–17 років	40
Старше 18 років	4
Важко відповісти	4

ного контенту в медіа та браком системної статевої просвіти. Понад чверть опитаних (28%) визначають вік 13–14 років як період, коли тема статевих взаємин стає особливо значущою для підлітків. Це відповідає початку середнього підліткового віку, коли відбуваються суттєві гормональні, психологічні й соціальні зміни.

Лише 16% респондентів уважають, що тема стає актуальною з 15 років і пізніше, що є порівняно низьким показником. Така відповідь може свідчити про консервативні погляди частини опитаних або недостатнє усвідомлення сучасних реалій розвитку підлітків. Невелика частка опитаних (4%) не змогла визначитися з відповіддю.

Результати опитування демонструють, що 92% експертів уважають початок статевого життя таким, що відбувається в підлітковому віці до 17 років. Це підтверджує актуальність системного впровадження статевої освіти ще до 9 класу загальноосвітньої школи, коли більшість підлітків уже можуть перебувати в зоні ризику.

Як бачимо, 84% експертів мають практичний досвід спостереження випадків раннього статевого життя підлітків, що вказує на високу актуальність проблеми. Серед основних факторів впливу на раннє статеве життя серед підлітків експерти виділяють такі: закоханість у партнера, тренд серед однолітків, вплив засобів масової інформації та статеву зрілість організму. Це свідчить про необхідність комплексної сексуальної освіти, яка охоплює не лише біологічні аспекти, а й формування відповідальності, самоповаги й навичок критичного мислення.

Найпоширенішими наслідками ранніх статевих взаємин підлітків експерти насамперед виділяють небажану вагітність та аборти (44%). Водночас значна частка фахівців (32%) звертає увагу на гальмування статевого розвитку, що свідчить про можливий негативний вплив передчасного сексуального досвіду на фізіологічне та психологічне становлення підлітка. І хоча менш поширеними були згадки про розриви стосунків, суїцидальні настрої, венеричні захворювання й фізіологічні проблеми, навіть поодинокі випадки таких наслідків є тривожним сигналом. Це підкреслює необхідність системної профілактичної роботи з молоддю, спрямованої не лише на формування базових знань про сексуальне здоров'я, а й на розвиток емоційної зрілості, самоповаги й навичок ухвалення відповідальних рішень.

44% експертів підтвердили, що їм відомі випадки статевого насильства над підлітками. Це є тривожним сигналом і свідчить про реальну наявність проблеми в підлітковому середовищі. Водночас 48% зазначили, що не стикалися з такими ситуаціями, що може свідчити як про об'єктивну відсутність таких випадків у певних професійних практиках, так і про низький рівень виявлення або розголошення таких ситуацій. Ще 8% вагалися з відповіддю, що також може вказувати на відсутність відкритого діалогу або недостатню обізнаність.

За результатами опитування, більшість експертів – 76% – уважає, що соціальні мережі й медіа значною мірою впливають на формування уявлень підлітків про статеві стосунки. Це підкреслює потужну роль інформаційного середовища в процесі сексуальної соціалізації молоді. Такий високий відсоток свідчить про те, що саме медіапростір, зокрема соціальні платформи, блоги, відеоконтент і розважальні шоу, часто стають для підлітків основним джерелом знань та уявлень про сексуальність, стосунки, гендерні ролі й поведінкові моделі.

Результати опитування щодо впливу соціально-економічного статусу сім'ї на раннє статеве життя підлітків демонструють, що більшість експертів (96%) уважає цей чинник важливим.

Результати опитування медичних працівників, психологів і педагогів на запитання «Хто частіше звертається до Вас за порадами, які стосуються статевих взаємин, – дівчата чи хлопці?» свідчать про чітко виражену тенденцію: у 87% випадків звертається переважно дівчата. Лише 8,7% фахівців указали, що до них звертаються й дівчата, і хлопці в рівних частках, а 4,3% зазначили, що з такими питаннями частіше звертаються хлопці.

Це підтверджує, що дівчата є більш відкритими до обговорення інтимних тем і схильні шукати допомоги чи поради у фахівців. Така гендерна нерівність у зверненнях може бути зумовлена як соціальними стереотипами, що змушують хлопців уникати «вразливих» тем, так і відсутністю довіри або безпечного простору для відвертого спілкування.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання «Як часто Ви стикалися чи стикаєтеся з випадками раннього статевого життя підлітків?»,% (n=25)

Динаміка випадків раннього статевого життя	% до кількості опитаних
Доволі часто	12
Час від часу	72
Таких випадків у моїй практиці не було	16
Важко відповісти	0

Більшість експертів визнає існування зв'язку між віком початку статевого життя підлітків і рівнем ранньої небажаної вагітності. Найбільше підтримки отримала думка, що підвищення вікового порогу сприяє зниженню ризику вагітності серед підлітків (40%), що свідчить про переважання профілактичного підходу серед фахівців.

Разом із тим суттєва частина респондентів (36%) зазначає зворотну тенденцію – зниження віку початку статевого життя й зростання кількості небажаних вагітностей, що ще раз підкреслює серйозність проблеми. Розбіжності в оцінках також указують на неоднорідність ситуації в різних регіонах або професійних практиках, однак загальний висновок очевидний: вікова своєчасність сексуального дебюту є важливим чинником збереження репродуктивного здоров'я підлітків, а отже, потребує належної уваги з боку системи освіти, медицини й соціальних служб.

Таким чином, соціально-правовий аналіз засвідчив, що проблема ранніх статевих взаємин у підлітковому середовищі залишається недостатньо врегульованою в законодавчому полі. Окрім випадків сексуального насильства, фіксуються й інші тривожні явища, зокрема використання раннього статевого життя як засобу примусу або впливу, що в умовах воєнного стану набуває особливої гостроти й потребує комплексного нормативно-правового реагування. Експерти вважають, що своєчасне, науково обґрунтоване статеве виховання є ключовим чинником формування здорової, відповідальної особистості. Вони наголошують, що створення тренінгових центрів і консультаційних служб у закладах загальної середньої освіти сприятиме зниженню рівня дезінформації серед підлітків, профілактиці ризикованої поведінки та розвитку навичок безпечного й усвідомленого ставлення до власного тіла й стосунків. Інтеграція таких ініціатив в освітній простір є не лише актуальною, а й необхідною умовою для забезпечення фізичного, психічного та соціального добробуту молодого покоління.

На думку працівників ювенальної превенції та слідчих, учинення дій сексуального характеру щодо осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку, має безпосередній вплив на їхню подальшу поведінку, зокрема на можливе вчинення ними кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності в майбутньому.

На питання про надання загальних рекомендації для підлітків, батьків і суспільства щодо свідомого ставлення до питань статевого розвитку експерти одностайно підкреслюють важливість комплексного та свідомого підходу до питань статевого виховання, що має охоплювати як підлітків, так і дорослих. Ключовими аспектами є рання анатомо-фізіологічна просвіта, формування здорового ставлення до власної статевості, гігієни тіла й безпечних статевих практик. Надзвичайно важливим є відкритий діалог між батьками та дітьми з урахуванням вікових і статевих особливостей підлітків. У разі труднощів із безпосереднім спілкуванням варто надавати підліткам перевірені джерела інформації в доступному й конфіденційному форматі. Крім того, просвітницька робота щодо методів контрацепції, зокрема бар'єрних, є необхідною для запобігання інфекціям і збереження репродуктивного здоров'я. Суспільству загалом варто формувати культуру прийняття, підтримки й відповідальності у сфері сексуального виховання.

Подальшими перспективними напрямами досліджень у сфері соціолого-провового забезпечення сексуальної освіти й виховання підлітків є пошук ефективних соціально-психологічних і правових технологій формування в дітей і підлітків культури статевих взаємин, упередження раннього статевого життя для запобігання деструктивним наслідкам для розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуржій О.О., Рибалка О.Я. Причини і наслідки раннього початку статевого життя. URL: https://surli.cc/bvujmx (дата звернення: 16.07.2025).

2. Жінки обдурюють чоловіків, купуючи позитивні тести на вагітність в інтернеті. URL: https://surl.li/kfguqt(дата звернення: 16.07.2025).

3. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 16.07.2025).

4. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 16.07.2025).

5. Лобанова А.С., Смаглюк О.А. Раннє статеве життя підлітків як соціальна проблема: правові засади, причини і наслідки. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2024. № 54. С. 140–146. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/48_2024/24.pdf (дата звернення: 16.07.2025).

6. Мати продала цноту двох 12-річних доньок по 200 доларів. URL: https://surl.li/njnmyb (дата звернення: 16.07.2025).

7. Румунка виставила на продаж свою цноту за 2 млн доларів. URL: https://surl.li/nytjpv (дата звернення: 16.07.2025).

8. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 16.07.2025).

9. Статистика офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 16.07.2025).

10. Українка виставила на аукціон цноту. Стартова ціна – 50 тисяч євро. URL: https://suspilne.media/9971-ukrainka-vistavila-na-aukcion-cnotu-startova-cina---50-tisac-evro/ (дата звернення: 16.07.2025).

КРЕАТИВНІСТЬ VS МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ У ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІН ГАЛУЗІ ЗНАНЬ «СОЦІАЛЬНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ»

CREATIVITY VS METHODOLOGICAL BASIS: MODERN CHALLENGES TO TEACHING DISCIPLINES IN THE SPHERE OF KNOWLEDGE OF "SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES"

УДК 316.485:772.3
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.14
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Сусська О.О.
д.соціол.н., доцент,
завідувач кафедри PR
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Королько В.Г.
д.філос.н., професор,
професор кафедри PR
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена вивченню креативності як необхідного критерію взаємодії викладача зі студентом і єдності теорії з практикою, що є запорукою ефективності навчального процесу. Специфіка галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» полягає в тому, що найбільш спорідненими за методологічними підходами й об'єктами досліджень у ній, безперечно, є такі навчальні напрями, як «Соціологія» та «Зв'язки з громадськістю». Саме вони спрямовані на вивчення суспільства й суспільних відносин, важливою частиною яких є організація та здійснення зв'язків з громадськістю. Зважаючи на чіткі обриси методологічної бази й опору на соціологічні дослідження як інструмент визначення цільових аудиторій, саме студенти спеціальності «зв'язки з громадськістю» мають поєднувати креативність із методологічною грамотністю, що є твердою опорою їхніх професійних знань.

Поєднання теорії з практикою є не просто філософською ідеєю, а реальним утіленням набутих студентами знань, умінь і навичок, необхідних в обраній професії, зокрема у сфері пошуку інформації, виборі адекватних меті й завданням роботи методів, створенні інфоприводів, розробленні піар-стратегій тощо. Усе це стає можливим завдяки глибокому розумінню методологічних і дидактичних засад освітнього процесу, що є необхідним для надбання нових знань.

Дослідження, проведені різними університетами серед студентської молоді, поки що демонструють недостатній рівень креативності й занурення в глибини методологічних засад відповідних напрямів соціальних наук, що забезпечують наукове підґрунтя галузі знань «Соціальні та поведінкові науки». Значна частка студентів керується принципом «догодити викладачу», не замислюючись, що отримання знань насамперед необхідно їм особисто для майбутнього оперування цими знаннями та власного професійного становлення. Актуальність усвідомленого поєднання теорії з практикою на ґрунті креативності й взаємодії з викладачем залишається однією з найактуальніших проблем забезпечення ефективності навчального процесу в галузі знань «Соціальні та поведінкові науки».

Ключові слова: *методологічні засади, опитування студентів, креативність, навчальний процес, соціальні науки.*

The article is devoted to exploration of the creativity as a necessary criterion of interaction between a teacher and a student as well as the unity of theory and practice, which are key elements of effectiveness of the educational process. The specificity of the "Social and Behavioral Sciences" field of knowledge is that the most related in methodological approaches and objects of research in it, undoubtedly, are such educational areas as "Sociology" and "Public Relations". They are aimed at the study of society and social relations, an important part of which is the organization and implementation of public relations. Given the clear outlines of the methodological base and the reliance on sociological research as a tool for determining target audiences, it is students of the specialty "public relations" who must combine creativity with methodological literacy, which is a solid support for their knowledge.

The combination of theory with practice is not just a philosophical idea, but a real embodiment of the knowledge, skills and abilities acquired by students, necessary in the chosen profession, in particular, in the field of information search, selection of methods adequate to the goals and objectives of work, creation of information drives, development of PR strategies, etc. All this becomes possible thanks to a deep understanding of the methodological and didactic principles of the educational process, which is necessary for acquiring new knowledge.

Research conducted by various universities among student youth so far demonstrates an insufficient level of creativity and immersion in the depths of the methodological principles of the relevant areas of social sciences, which provide the scientific basis for the field of knowledge "Social and Behavioral Sciences". A significant proportion of students are guided by the principle of "pleasing the teacher", without thinking that obtaining knowledge is, first of all, necessary for them, for the future operation of this knowledge and their own development in the profession. The relevance of a conscious combination of theory and practice on the basis of creativity and interaction with the teacher remains one of the most pressing problems of ensuring the effectiveness of the educational process in the field of knowledge "Social and Behavioral Sciences".

Key words: *methodological principles, student survey, creativity, educational process, social sciences.*

Серед різноманіття галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» особливо виділяються спеціальності напрямів «Соціологія» та «Зв'язки з громадськістю», адже саме їхня методологічна база, що є теоретично обґрунтованою, детально розробленою впродовж багатьох років, базується на низці струнких і всебічно доведених теорій і напрацювань відомих наукових шкіл.

Зв'язок між теорією і практикою є незаперечним постулатом будь-якої науки. Проте в сучасних умовах швидкоплинних змін у технологіях, експансії новітніх розробок в кібернетичній сфері, а саме глобалізації інформаційних процесів, викори-

стання штучного інтелекту тощо, постає питання, чи не гальмує усталеність теорій і підходів, що становлять методологічну базу будь-якого наукового напряму, таке стрибкоподібне просування технологічного прогресу, чи не «перетискається», таким чином, шлях до засвоєння практичних навичок, а також наскільки усвідомленим є в сучасного студента цей первозданний зв'язок теорії й практики, наскільки здобувачі вищої освіти вміють установлювати причинно-наслідковий зв'язок між теоретичними витоками наукових знань і їх застосуванням у практичному житті.

Найчастіше доводиться чути про нібито протистояння наукових теоретико-методологічних постулатів так званій «креативності», що є розповсюдженим «гаслом» багатьох тренерів і коучів. Зрозуміло, що креативність – це здатність людського розуму (і психіки) створювати неповторні образи-думки та транслювати їх у слова (розумові, літературні образи, конструкції тощо), а також образи візуальні (графічні, живописні, екранні відео образи тощо). Творча думка людства ніколи не згасала, і в цьому розумінні життєдіяльність людини завжди була креативною. Однак стосовно виконання вузького кола завдань, у тому числі поставлених, наприклад, рекламодавцем, креативність набуває все більш прикладних конкретних цілей. Вона стає запорукою, а в низці випадків і мірилом ефективності рекламної діяльності або діяльності у сфері зв'язків з громадськістю тощо.

Безумовно, корисним є в цій сфері досвід зарубіжних країн. Наприклад, О.І. Борисенко [1] виділяє саме данський досвід вивчення креативності, акцентуючи її значення як динамічної якості й каталізатора особистісного зростання. Як зазначають данські дослідниці Д. Нільсен та С. Турбер [9], протягом десятиліть і навіть століть креативність у Данії перетворилася на потужний каталізатор у напрямі покращення якості життя. Крім загальноприйнятого розуміння творчості як мистецького витвору, вона проявляється як суттєва ментальна сила, що формує життєві перспективи людей, підживлює інновації та сприяє зміцненню почуття задоволення в різних сферах життєдіяльності людини. Ця динамічна якість не тільки сприяє прогресивному розвитку суспільства, а й відіграє важливу роль і в підвищенні індивідуального добробуту, якості життя загалом і якості освітнього процесу в закладах освіти різного типу. Від мистецтва та науки й до вирішення повсякденних проблем, творчість виступає як каталізатор особистісного зростання, суспільного прогресу й, зрештою, підвищення якості життя [9].

Українська наука, особливо в галузях суспільствознавства (включно галузь знань «Соціальні та поведінкові науки»), також не відстає від розуміння важливості розвитку креативності на всіх щаблях освіти. Роботи таких дослідників, як О. Бондаренко, Д. Завгороднього, М. Криштанович, О. Невмержицької, С. Петрик, Г. Тимошка, Н. Шевченко й інші, дають змогу переконатися, що проблемам дидактики, творчого особистісного розвитку, який базується на креативності, вивченні й упровадженні в практику зарубіжного досвіду, у цій сфері приділяється все більше уваги. О. Бондаренко зазначає: «Результати творчих індустрій Данії зміцнюють загальний добробут нації, а особливий спосіб життя данців надихає на нові й інноваційні рішення в освітній сфері» [1, с. 212].

Упродовж набуття науково-педагогічного досвіду кожен викладач формулює для себе певні критерії та дотримується принципів дидактики й методики викладання. Соціальні умови, виклики й небезпеки, які протягом останніх більше ніж 5 років «тиснуть» на систему освіти в Україні (спочатку пандемія COVID-19, а з 24 лютого 2022 року – повномасштабна російсько-українська війна), створили, безперечно, абсолютно новий тип освітніх процесів. Спочатку – це був повний перехід на дистанційне навчання, потім – після початку повномасштабного вторгнення країни-агресорки – вплив безпосередньої небезпеки й обстрілів, під час яких (у разі змішаної,або вже частково аудиторної форми навчання) виникає необхідність переривати заняття й терміново переходити зі студентами в укриття.

У таких ускладнених умовах викладачі продовжують не тільки забезпечувати навчальний процес, а й займатися науково-дослідницькою діяльністю, яка є суттєвим складником роботи науково-педагогічного персоналу (далі – НПП) і також потребує не тільки аналітичності, а й креативності, творчого підходу до осмислюваної та досліджуваної проблематики. Як підкреслює І. Регейло, «незважаючи на розмаїття наукової діяльності, НПП перевантажені обсягами викладацької функції і збалансованого дотримання дуальності «наукової» і «педагогічної» діяльності не відбувається. Крім того, зменшена за часткою наукова робота ускладнюється іншими чинниками, з-поміж яких різке посилення цифровізації, що було зумовлено світовою пандемією COVID-19, застаріла дослідницька інфраструктура, неконкурентоспроможна оплата праці тощо» [6, с. 79–80].

Також варто звернути увагу й на базові принципи для діяльності НПП, якими, на думку І. Регейло [6, с. 207], є насамперед ціннісні принципи, до яких авторка зараховує професіоналізм; моральність та етичність; відповідальність; неупередженість; довіру; успішність; пріоритетність; ідентифікацію; лідерство.

Для сучасної дидактики з усіма особливостями викладання дисциплін галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» залишаються актуальними посилення як внутрішньопредметних, так і міжпредметних зв'язків, що дає змогу не тільки заощаджувати навчальний час, а й набагато активніше формувати науковий світогляд студентів, спираючись на філософські ідеї єдності теорії й практики, предметів і явищ.

Відповідно до принципів сучасної дидактики, з метою забезпечення ефективності навчання,

особистісного розвитку студентів, духовного збагачення та креативності як поєднання активності, підсилення творчого потенціалу на основі таланту й здібностей, а також засвоєння навичок самостійної роботи, умінь пошуку інформації задля надбання нових знань, в освітньому процесі досягається створення умов для самореалізації та формування самостійної освіченої особистості.

Згідно з В. Лозовою [3], реалізації цілей і завдань викладача сприяють такі методологічні підходи до навчального процесу, що водночас є мірилом наукового обґрунтування ефективної професійної підготовки, як системний, особистісний, компетентнісний, діяльнісний, аксіологічний, інформаційний, ресурсний і синергетичний підходи. Авторка окремо виділяє такий процес, як гуманізація навчання, що, на її думку, передбачає духовно-особистісну спрямованість кожного навчального предмета, формування стосунків між учнями, учителями й учнями на основі поваги, довіри, чуйності, уваги, співчуття, віри в позитивність дій людини [3].

Окремим викликом для сучасного викладача у сфері вищої освіти є використання інноваційних (зокрема цифрових) технологій. Однак, як підкреслює В. Муромець, «реальний стан розвитку національної системи освіти характеризується наразі не динамічними змінами через досягнення науково-технічного прогресу та поширення сучасних інформаційних технологій, як це відбувається в розвинених країнах… У цьому сенсі терміново потрібно надати імпульс цілісності всім прогресивним реформам освіти (які розрізнено здійснюються сьогодні в Україні) та розробити власний вектор оновлення всієї системи освіти в контексті модернізації економіки нашої держави. Найціннішим, стратегічно важливим ресурсом будь-якої країни, є інтелектуальний капітал, основою якого є інтелектуальна еліта нації (науковці, дослідники, НПП та ін.). Формування банку відповідного людського капіталу цілком залежить від наявності здібностей і талантів громадян, їх пізнавальної активності та бажання до навчання протягом всього життя» [5, с. 105].

Проте, якщо розуміння нерозривності теорії та практики, знання теоретико-методологічної бази й креативності є очевидним для викладачів, то, на жаль, не для всіх студентів (особливо перших двох курсів) ця єдність виступає з достатньою очевидністю. Як продемонстрували результати опитування студентів, що проводиться в НаУКМА кожного навчального року в кінці семестру, далеко не всі студенти обізнані з основами дидактики й методики викладання. Саме останній компонент і викликає подекуди непорозуміння між викладачем і студентом. Навіть розуміння сутності дисципліни з її назви іноді становить для студента певні складнощі, що є свідченням звуженого кругозору й небажання дізнатися про зміст дисципліни глибше. Так, наприклад, щодо курсу «Кризові комунікації» студентка пише: «До першої лекції я була переконана, що курс присвячено вирішуванню конфліктів (аналогія медіації чи психології конфліктів), проте це виявилось не зовсім так». Іноді студенти очікують від процесу набуття знань певної «розважальності» (не плутати з «креативністю», яка має бути обопільним процесом, що лежить в основі взаємодії викладача зі студентською аудиторією). Так, серед студентів-слухачів курсу «Маркетинг» найбільш уподобаною лекцією з дисципліни виявилась та, де студенти «порівнювали» цукерки «Рошен» із цукерками інших марок (з матеріалів опитування); а щодо однієї з найкреативніших викладачок спеціальності «зв'язки з громадськістю» А. Севастюк, стейкхолдера, віце-президента PR-Ліги, яка намагалася впродовж курсу «Організація та планування PR-кампаній» запрошувати відповідних тематиці лекцій гостьових спікерів, було висловлення студентки (в категорії «що можна покращити…»): «Благаю, заберіть з аудиторій мікрофони. Деякі викладачі їх беруть і це нестерпно… Але матеріал на лекціях розуміти я не могла, бо думала лише про те, як у мене болить голова» (з матеріалів опитування). Зрозуміло, що в обох випадках це не має стосунку ані до змісту лекційних занять, ані до ступеня засвоєння матеріалу. Більшість відповідей, які не стосувалися навіть предметної галузі освітнього напряму, зумовлені вкрай непрофесійно складеним опитувальником, що ще раз доводить важливість ретельної професійної підготовки основного інструментарію дослідження, яким є анкета/опитувальник. Після об'єктивної критики недоліків методології проведення й результатів опитування з боку науковців-фахівців із соціології прийнято рішення створити міжкафедральну групу з удосконалення інструментарію та всієї методології проведення опитування студентів.

Особливим викликом, як це акцентувалося вище, став період пандемії COVID-19, коли максимальна кількість вищих навчальних закладів перейшла на дистанційну форму навчання. Величезним досягненням було швидке опанування інструментами й відповідним програмним забезпеченням (типу платформ DistEdu, MSTeams тощо). Саме це дало змогу продовжувати навчальний процес у кризових умовах. Серед науковців-дослідників цього періоду панувала думка, що «досвід дистанційного навчання на вищому рівні під час пандемії показує, що спілкування між викладачами університетів і студентами можливе також онлайн, особливо якщо зв'язок якісний, зручний, простий і швидкий, як при очному навчанні. Фактично викладачі університетів разом зі студентами керували онлайн-технологіями й засобами під час пандемії в березні 2020 року» [8, p. 125]. Притому, якщо в офлайн-навчанні викладач звик до комунікативного face-to-face контакту зі студентами, має можливість проводити різні форми групової або парної роботи, спираючись на безпосередню взаємодію, то в онлайн-навчанні найчастіше використовуються освітні платформи й інструменти, які мають ще до того ж окремі додатки й шаблони,

що можуть полегшувати роботу викладача (наприклад, проведення онлайн-тестів тощо).

Відомо, що дидактична система являє собою цільну структуру, що слугує досягненню мети навчання на будь-якому щаблі освітнього процесу [2]. Сутність цієї системи передбачає чітке визначення мети, завдань, змісту освіти, дидактичних процесів, які забезпечені методами, формами та засобами навчання й обов'язковим утіленням принципів дидактики. Питання в тому, чи становить сучасна дидактика, дотримання її принципів і загалом існування дидактичної системи як об'єктивної цілісності освіти певну суперечність із такими ментальними якостями, як креативність, критичне мислення, прояв творчих здібностей. Очевидно, що «розв'язання виявленої та сформульованої сукупності суперечностей убачається можливим у результаті системного науково виваженого вивчення окресленої проблеми з дидактики, проведення дослідно-експериментальної роботи й доведення її результативності на практично-імплементаційному рівні» [7, с. 260].

Важливість креативності, критичного мислення й інших міждисциплінарних здібностей (intra-subject abilities), що дають сучасним студентам змогу долати виклики, що висуваються власне ускладненими умовами їх навчання під час таких кризових ситуацій, як пандемія та російсько-українська війна, акцентується й у дослідженнях студентської молоді інших університетів. Наприклад, Л. Масімова, доцент кафедри видавничої справи та редагування Навчально-наукового видавничо-поліграфічного інституту КПІ ім. Ігоря Сікорського у статті «Розвиток креативності у студентів журналістських спеціальностей», розмірковуючи, чому студенти однієї освітньої програми, одного курсу, з того самого університету надають протилежні відповіді на пропоновані запитання, висловлює такі припущення: «По-перше, можна виправдати такий результат індивідуальними особливостями здобувачів, рівнем їхньої самомотивації та самодисципліни. По-друге, це заперечення є результатом неусвідомленого ставлення до власних освітніх потреб. А втім 41,3% респондентів розглядають незнання методів та інструментів креативного мислення як бар'єр на шляху розвитку креативності здобувачів вищої освіти. Аналізуючи відповіді опитаних щодо перешкод розвитку креативності, можемо підсумувати, що переважну більшість несприятливих чинників респонденти пов'язують зі станом емоційного інтелекту. Наприклад, 68% опитаних визнають емоційний стан бар'єром на шляху розвитку креативності. 62,7% респондентів побоюються помилки; 66,7% відчувають страх перед критикою збоку викладача та студентів; 60% усвідомлюють невпевненість у власних силах» [4, с. 158]. Потрібно підкреслити, що найменша кількість опитаних (1,3%) серед чинників, які заважають креативності студентів, указала позицію *«некреативні викладачі»,* 36% відверто відмітили *«бажання догодити викладачу»*; а для 58,7% та 52% такими чинниками є, відповідно, *«нерозуміння змісту завдань»* та *«обмеженість часу для виконання завдань»*; ще 66,7% скаржаться на *«відсутність мотивації»*. Незнання студентами принципів дидактики й основ методики викладання також є однією з причин стримування креативності.

Теоретико-методологічні засади сучасної дидактики мають стати дороговказом для встановлення ефективної взаємодії між викладачем і студентською аудиторією. Студенти мають розуміти особливості освітнього процесу, форми й методи навчання, вимоги викладачів. Саме це є запорукою виявлення та розвитку креативності, здібностей студентів, здатності до засвоєння матеріалу, розширення кругозору, загальної та професійної ерудиції в галузі знань «Соціальні та поведінкові науки».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко О.І. Досвід Данії зі створення сприятливого освітнього середовища для творчого особистісного розвитку. *Світ дидактики: дидактика в сучасному світі :* збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. Київ : Педагогічна думка, 2025. С. 211–214.

2. Криштанович М.Ф. Зміст і сутність структури професійно-педагогічної компетентності викладача закладу вищої освіти. *Інноваційна педагогіка.* 2018. Вип. 4 (22). Т. 2. С. 21–24. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2018/4/part_2/4-2_2018.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

3. Лозова В.І., Троцко Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: навчальний посібник. Харків : ОВС, 2002. 400 с.

4. Масімова Л.Г. Розвиток креативності у студентів журналістських спеціальностей. *Обрії друкарства.* 2023. № 2 (14). С. 154–165. URL: https://horizons.vpi.kpi.ua/article/view/295289/288514 (дата звернення: 29.07.2025).

5. Муромець В. Теоретичні основи використання інноваційних технології розвитку науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти: психологічний і колегіальний підходи. *Теоретичні основи розвитку науково-педагогічного потенціалу університетів України у контексті розширення інституційної автономії: препринт (аналітичні матеріали)* / О. Жабенко, В. Муромець, І. Регейло, Ю. Скиба, Г. Чорнойван, О. Ярошенко ; за ред. Ю. Скиби. Київ : ІВО НАПН України, 2020. Частина І. 113 с. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Nauk-edahog_potents_Univ_UA_rozshyr_avtonomii_analit-ch1_IVO-2020-113p_avtors-kolektiv.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

6. Регейло І.Ю. Розвиток ціннісної компетентності науково-педагогічних працівників університетів в умовах інтеграції вищої освіти і науки. *Теоретичні основи і технологія професійного розвитку науково-педагогічних працівників університетів в умовах інтеграції вищої освіти і науки :* монографія / авт. кол. : О.Г. Ярошенко, О.В. Жабенко, Ю.А. Скиба, Н.О. Дівінська, І.Ю. Регейло, Г.П. Чорнойван ; за ред. О.Г. Ярошенко. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2019. 236 с. URL: https://ihed.org.ua/wpcontent/

uploads/2020/04/Tehnologiya_prof_rozvitku_pracivn_VNZ_Monogr_IVO-2019-236p_avtors-kolektiv.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

7. Світ дидактики: дидактика в сучасному світі : збірник матеріалів ІІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 22–23 листопада 2022 р. / за наук. ред. доктора педагогічних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПН України О. Топузова ; доктора педагогічних наук, професора О. Малихіна. Київ : Людмила, 2023. 299 с.

8. Kostikova I., Holubnycha L., Marmaza O. et al. Real country experiences: On-line teaching in wartime after pandemic in Ukraine. *International Journal of Interactive Mobile Technologies (iJIM).* 2023. Vol. 17, № 3. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6befed56-5bf5-427d-bee5-5e55679e889f/content (дата звернення: 28.07.2025).

9. Nielsen D., Thurber S. The Secret of the Highly Creative Thinker: How to Make Connections Other Don‘t. Laurence King Publishing, 2016. 176 p.

СЕКЦІЯ 5
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОСВІТА ПРЕДСТАВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

PSYCHOLOGICAL EDUCATION OF REPRESENTATIVES OF PSYCHOLOGICAL THOUGHT OF THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR OF THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

УДК 159.98-047.22:[159.964.32:378.4] (477)«181»
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.15
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Пухно С.В.
к.психол.н., доцент кафедри психології
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті подано теоретичний аналіз питань розвитку вітчизняної психології – представників професорсько-викладацького складу Харківського університету, Київської духовної академії, Університету святого Володимира міста Києва. Представлені праці наукової спадщини філософа Харківського університету Йогана Баптиста Шада (1758–1834), магістра філософії, викладача Слобідсько-української гімназії Петра Михайловича Любовського (роки життя невідомі), викладача Рішельєвського ліцею міста Одеси Йосипа Григоровича Міхневича (1809–1884). Проаналізовано джерела визначеного періоду, зокрема наукові праці викладачів Університету святого Володимира міста Києва: Івана Михайловича Скворцова (1795–1863), Ореста Марковича Новицького (1806–1884), Василя Миколайовича Карпова (1798–1867), Петра Семеновича Авсенєва (1810–1852), Сильвестра Сильвестровича Гогоцького (1813–1889), у яких викладено їхні психологічні ідеї. Визначено, що психологічні ідеї представників наукової думки, які працювали в закладах вищої освіти того часу, ґрунтувалися на науковому аналізі європейських філософських і психологічних ідей і мали вплив особистісного світогляду науковців. Психологічні ідеї філософів першої половини XIX століття вплинули на розвиток психологічної культури того часу. Подано визначення психології філософами першої половини XIX століття, її структурних складників, їхній аналіз і методи дослідження. Визначена просвітницька діяльність указаних науковців з метою популяризації психологічних знань. Зміст просвітницької діяльності – у поширенні психологічних знань, проведенні лекцій у закладах вищої освіти в університетах і в інших закладах, виданні підручників з психології, статтях у періодичних виданнях, публічних промовах з психологічним змістом.
Ключові слова: *психологія, розвиток вітчизняної психології, університетська психологія, наукові школи, психологічна просвіта.*

The article presents a theoretical analysis of the issues of development of domestic psychology – representatives of the teaching staff of Kharkiv University, Kyiv Theological Academy, University of St. Volodymyr of Kyiv. The works of the scientific heritage of the philosopher of Kharkiv University Johann Baptist Schad (1758–1834), Master of Philosophy, teacher of the Slobidsk-Ukrainian Gymnasium Petro Mykhailovych Lyubovsky (years of life unknown), teacher of the Richelieu Lyceum of the city of Odessa Yosyp Hryhorovych Mikhnevich (1809–1884) are presented. An analysis of sources of the specified period is presented, in particular, the scientific works of Ivan Mikhailovich Skvortsov (1795–1863), Orest Markovich Novytsky (1806–1884), Vasyl Nikolaevich Karpov (1798–1867), Pyotr Semenovich Avsenyev (1810–1852), Sylvester Sylvestrovich Gogotsky (1813–1889), which set out their psychological ideas. It has been determined that the psychological ideas of representatives of scientific thought who worked in higher education institutions of that time were based on the scientific analysis of European philosophical and psychological ideas and were influenced by the personal worldview of scientists. The psychological ideas of philosophers of the first half of the 19th century influenced the development of psychological culture of that time. The definition of psychology by philosophers of the first half of the 19th century, its structural components, their analysis and research methods are presented. The article identifies the educational activities of these scientists with the aim of popularizing psychological knowledge. The content of educational activities is in the dissemination of psychological knowledge, conducting lectures in higher education institutions – at universities and other institutions, publishing psychology textbooks, articles in periodicals, and public speeches with psychological content.
Key words: *psychology, development of domestic psychology, university psychology, scientific schools, psychological education.*

Розвиток вітчизняної психології XIX ст. містить актуальні питання для сьогодення, зокрема як розвиток і формування психологічних ідей, так і діяльність науковців – викладачів закладів вищої освіти України І половини XIX ст., яка все ще потребує аналізу істориків вітчизняної психології. У колі дослідження – маловідомі широкому загалу друковані праці з психології, рукописи психологічного змісту. Окремої уваги потребує діяльність представників вітчизняної університетської психології з метою поширення психологічних знань – складника психологічної культури тогочасного суспільства.

Праці представників Університету імені святого Володимира м. Києва першої половини XIX ст.

(публікації з психологічним змістом або за психологічною тематикою, підручники, офіційні промови, словники тощо): Івана Михайловича Скворцова, Ореста Марковича Новицького, Василя Миколайовича Карпова, Петра Семеновича Авсенєва, Сильвестра Сильвестровича Гогоцького – є складником розвитку психологічних знань. Теоретичні психологічні авторські побудови, представлені в невиданих статтях, рукописах лекцій для навчальних закладів, залишаються цікавим матеріалом для дослідників.

У дослідницьких працях з історії вітчизняної психології XVIII–XIX століть тривалий час аналізувалися праці окремих представників української наукової думки. Дослідженню розвитку вітчизняної психології XVII–XIX століть присвятили роботи В.А. Роменець, О.Ф. Бондаренко, Л.А. Войтків, В.С. Горський, Ю.Ю. Завгродній, О.Ф. Іванова, Ю.В. Кравченко, В.Т. Куєвда, В.М. Лєтцев, І.П. Маноха, О.А. Мельник, Н.Г. Мозгова, П.М. Пелех, Ю.Т. Рождественський, Я.М. Стратій, М.Л. Ткачук, А.Г. Тихолаз та ін.

Згідно з ґрунтовними дослідженнями й систематизацією психологічних знань дослідника історії психології П.М. Пелеха (1955), вагомими є праці з викладом психологічних ідей викладачів таких вітчизняних освітніх центрів XVIII–XIX ст., як Києво-Могилянська академія, Львівський університет (Studium Ruthenum), Київська духовна академія, Імператорський університет міста Харкова, Університет імені Святого Володимира міста Києва. Серед досліджень науковця – аналіз психологічних ідей XIX ст. представників закладів освіти на українських землях – професора філософії Петра Дмитровича Лодія (роки життя – 1764–1829), який працював у Львівському університеті; Петра Михайловича Любовського (роки життя якого невідомі), магістра філософії Імператорського харківського університету, викладача Слобідсько-української гімназії першої половини XIX ст. Філософсько-психологічні ідеї представників професорської корпорації Імператорського університету імені В.Н. Каразіна міста Харкова – Йогана Баптиста Шада (роки життя – 1758–1834), Андрія Івановича Дудровича (роки життя – 1782–1830), Федора Федоровича Чанова (роки життя – 1783–1862), М.М. Протопопова (роки життя – 1794–1875), представлені в дослідженнях О.Ф. Іванової (1995). Значний доробок досліджень наукової спадщини представників професорсько-філософського конгломерату закладів вищої освіти вказаного періоду проаналізовано в авторських публікаціях, у працях М.Л. Ткачук, Ю.Т. Рождественського, О.А. Мельник, а саме: Київської духовної академії, Університету імені Святого Володимира – Івана Михайловича Скворцова (роки життя – 1795–1863), Василя Миколайовича Карпова (роки життя – 1798–1867), Ореста Марковича Новицького (роки життя – 1806–1884), Петра Семеновича Авсенєва (роки життя – 1810–1852), Сильвестра Сильвестровича Гогоцького (роки життя – 1813–1889), Памфіла Даниловича Юркевича (роки життя – 1826–1874).

Мета статті полягає в аналізі психологічної просвіти представників психологічної думки Університету Святого Володимира м. Києва І половини XIX століття.

Університетська вітчизняна психологія І половини XIX ст., згідно з дослідженням Ю.Т. Рождественського, як психологія університетського освітнього зразка ґрунтується на науковому аналізі європейських філософських і психологічних ідей, проте має вплив особистісного світогляду науковців вказаного періоду, що позначилося на розвитку психологічної культури того часу [7]. Психологічний складник культури країни певного історичного періоду завжди містить національний характер, особливості релігійного світогляду того часу. Відповідно до принципу детермінізму, у дослідженнях історичних процесів розвитку психологічних ідей передбачається аналіз системи передумов їх виникнення, що завжди зумовлено й позначається на особливостях культурного середовища.

Психологічні ідеї І половини XIX ст. ґрунтуються на основних тенденціях, аналізі проблемних питань, тематичних напрямів попереднього наукового історичного періоду, що специфічно транслюють здобутки філософії, релігії, загалом культури, представлені в змісті психологічних ідей філософів Київської академічної школи – Івана Михайловича Скворцова, Ореста Марковича Новицького, Василя Миколайовича Карпова, Петра Семеновича Авсенєва, Сильвестра Сильвестровича Гогоцького.

Зміст просвітницької діяльності вказаних діячів – у поширенні психологічних знань: проведенні лекцій у стінах університету й поза ним, виданні підручників з психології, статтях у періодичних виданнях, публічних промовах з психологічним змістом.

Історія розвитку вітчизняної психологічної думки II половини XVIII – I половини XIX ст. пов'язана з діяльністю й заснуванням закладів вищої освіти, де викладався курс філософії, що містив питання психології, а також складником системи освіти був і курс досвідної психології. Зокрема, у Харківському університеті, що заснований у 1805 р., запрошений німецький професор Йоган Баптист Шад (роки життя – 1758–1834) викладав курси філософії, логіки, латинської й німецької мови, психології, естетики. Серед праць філософа цього періоду – «Природне право» (1814 р.), «Чиста та прикладна логіка» (1812 р.). Згідно зі свідченнями істориків, професор Людвіг Генріх Конрад фон Якоб (роки життя – 1759–1827), який працював у Харківському університеті, є автором підручника для гімназій «Курс філософії для гімназій Російської імперії» (протягом 1809–1814 р.), відповідно до даних І.І. Смагіна, третя частина підручника містила курс психології [6, с. 86]. Учень Й.Б. Шада – ад'юнкт Йосиф Матвійович Ланге, також читав курс психології, а з 1812 р. курс пси-

хології в Харківському університеті викладав Андрій Іванович Дудрович, надалі – наступники – Ф.Ф. Чанов (роки життя – 1783–1862), М.М. Протопопов (роки життя – 1794–1857). Указані діячі окремих друкованих праць з психології не залишили. Психологічні ідеї ці професори поширювали в публікаціях у періодичних виданнях і публічних промовах у стінах різних закладів освіти. Серед надрукованого – промова Ф.Ф. Чанова «Про основні форми, що відображають явища морального життя…», проголошена в 1830 р. в Харківському університеті. Названі викладачі університету читали лекції з психології, здобувачі наукових ступенів складали екзамени з філософських дисциплін [9, с. 29].

Особливу увагу дослідники історії вітчизняної психології приділяють друкованим працям Петра Михайловича Любовського, роки життя якого сьогодні невідомі, магістра, учителя Слобідсько-української гімназії. Це – «Коротке керівництво з досвідного душесловія» (1815 р.), а також «Досвід логіки» (1818 р.). Крім того, опублікована промова П.М. Любовського «Про переваги людини, що походять від дарування слова» 1812 р. Автор психологію визначає як досвідну науку, подає розгорнуту будову організму людини, надає фізіологічні пояснення щодо психічної діяльності.

Закладом вищої освіти XVIII ст., до навчального курсу якого входила психологія, була Києво-Могилянська академія. Курс філософських дисциплін у стінах реформованої Київської духовної академії з 1819 по 1823 рр. (у тому числі курс психології) викладався Іваном Михайловичем Скворцовим, вихованцем Нижегородської духовної семінарії, Санкт-Петербурзької духовної академії, професором Київської духовної академії [5, с. 200–201]. У 1831 році І.М. Скворцову присуджена ступінь доктора богослов'я, він працює на кафедрі богослов'я в університеті до 1850 р. Після закриття кафедр філософії, у 1850–1859 рр. викладає в університеті логіку та психологію [5, с. 201]. Під час викладання І.М. Скворцова програма освіти з філософії в університеті містила курси психології, логіки, метафізики, моральної філософії й історії філософії. І.М. Скворцов викладав студентам філософські системи Бекона, Декарта, Лейбніца, Канта, Шелінга, за свідченням слухачів курсу, був прихильником останніх [5, с. 202].

Друкована психологічна спадщина філософа відсутня, проте, конспекти лекцій з психології, згідно зі свідченнями сучасників, залишені у вигляді рукопису. Психологія, за І.М. Скворцовим, – наука про душу, засіб пізнання – досвідний та умоглядний. За допомогою першого душа розглядається в її проявах, другий дає можливості дослідження її законів. Джерела пізнання – самоспостереження і спостереження (здійснення якого вважається правильним у різний час і в різних місцях, що потребує від дослідника розумової зрілості, тілесної витримки й емоційної рівноваги). Найбільше значення, на думку І.М. Скворцова, психології, крім філософії, виділено такій науці, як логіка, що пов'язано з вивченням законів мислення, керуванням пізнавальними здібностями, що ґрунтується на знаннях їх внутрішньої природи. І.М. Скворцов підкреслює необхідність оволодіння людиною психологічними знаннями з практичною метою, що пов'язується з самовдосконаленням і розумінням інших людей. Психологія, за І.М. Скворцовим, повинна забезпечити людині пізнання себе, без цього людина залишиться сама для себе загадкою, оскільки в людині найзмістовнішим і найгармонійнішим чином утілено ідею всього світу, сили та стихії природи, що пов'язані в єдине ціле. Людина – малий світ, у якому найлегше вивчати світ великий і Бога, що благоволив прикрасити своїм образом людину [5, с. 202]. Психологія є необхідною для педагогіки, тому що мета виховання – розвиток природних здібностей, про які потрібно мати знання. Наука має зв'язок з мистецтвом, оскільки дає можливості опису характерів осіб, що зображують гру пристрастей [5, с. 202].

Психологічні здобутки вітчизняного філософа XIX ст., вихованця тієї ж Київської духовної академії, Василя Миколайовича Карпова, який був учнем І.М. Скворцова, сьогодні все ще потребують продовження досліджень. В.М. Карпов – автор творів з історії філософії, логіки, психології. Друковані роботи з психології належать до періоду перебування Василя Миколайовича в статусі професора філософії в Петербурзькій духовній академії, зокрема психологічні ідеї філософа відображені в статтях «Вступна лекція у психологію», «Про самопізнання», оприлюднені в 1860 р.

У праці «Введення в психологію» В.М. Карпов запропонував філософську систему, особливістю якої є поділ автором знання й буття, реального й ідеального в їх нероздільному існуванні, відповідно, головний критерій в оцінюванні будь-якого предмета є критерій значимості, який виражається в тому, що призводить цей предмет до здійснення призначення людини як і якою мірою. Так само визначається й значимість психології. За В.М. Карповим, призначення людини є подвійним: перше – досягнення особистісної досконалості, друге – поставити себе в краще відношення до того, чим обумовлюється життя. Згідно з ідеями філософа, головний об'єкт психології – людина. Завдання психології, на думку В.М Карпова, полягає в допомозі людині, яка прагне головного призначення, що полягає в досягненні досконалості на основі самопізнання. Визначене дає психології можливості практичного спрямування: самовдосконалення розглядається філософом метою життя людини. Людина є і предметом вивчення, і самим дослідником. Основне завдання психології полягає в поясненні природи людини, призначення людського життя, вивченні законів її діяльності [4, с. 24–25].

З 1834 р. в академії працював випускник Волинської духовної семінарії Йосип Григорович Міхневич (роки життя – 1809–1884), психологічні

надбання якого належать до періоду діяльності в Рішельєвському ліцеї (місто Одеса). Орест Маркович Новицький, за свідченням сучасників, – професор філософії Університету святого Володимира, теж є випускником Волинської духовної семінарії. О.М. Новицький перебував на посаді професора закладу вищої освіти з 1837 по 1850 рр., був викладачем історії філософії, філософії, психології, логіки, етики, метафізики. Саме О.М. Новицькому належить авторство «Керівництва з досвідної психології», що є першим університетським підручником з психології, виданим у 1840 р. У підручнику представлено систему психологічного знання, що викладали студентам університету. О.М. Новицький – перший вітчизняний професор університетського рівня, який розробив систему викладання курсу психології для закладу вищої освіти європейського зразка й реалізував у викладацькій діяльності. У 1844 році за рахунок університету видано «Коротке керівництво до логіки з попереднім нарисом психології». «Керівництво…» введено як підручник у гімназіях Київського навчального округу й мало декілька перевидань.

Система психології О.М. Новицького, що представлена в «Керівництві з досвідної психології», презентується у вигляді двох частин: «Загальна психологія» (містить обґрунтування «…різниці між буттям тіла та духовним, огляд різних проявів людської природи, взаємозв'язок душі і тіла, основні властивості і здібності душі»); «Спеціальна психологія», у якій аналізуються пізнавальні здібності (відчуття, пам'ять, уява або фантазія, мислення, здібності, що формують самосвідомість); чуттєві здібності – почуття, сприймання, темперамент; бажані здібності – воля, характер. Вищою здібністю душі О.М. Новицький уважає розум, діяльність якого представлена трьома головними ідеями – істини, добра і краси. Ідея істини в предметному світі являється у вигляді філософських систем, ідея прекрасного переходить в ідеали, проявляється в мистецтві, розвивається в суспільних законах, переходить у мораль і звичаї. Відповідно, ідеї рухають усе людське життя [3, с. 41]. О.М. Новицький пов'язує психологію з фізіологією й антропологією, логікою, естетикою, етикою. Філософ визначає психологію наукою досвідною з пріоритетом методу спостереження.

В І.Г. Міхневича, який викладав у Рішельєвському ліцеї курс психології, відсутні видані психологічні праці. Певні питання психології презентовані в опублікованому в 1847 р. підручнику «Досвід поступового розвитку головних дій мислення, як керівництва для початкового викладання логіки» й у 1874 р. – «Керівництво до початкового вивчення логіки». Основні психологічні ідеї, викладені в цій праці: світ філософ розглядає матеріальним, що існує поза свідомістю людини й незалежно від неї. Людина наділена душею, що живить тіло й має певні здібності, головною серед яких є мислення, що становить предмет логіки. Згідно зі свідченнями сучасників, ідеї І.Г. Міхневича є близькими ідеям тогочасних університетських філософів – В.М. Карпова, П.С. Авсенєва, О.М. Новицького.

Петро Семенович Авсенєв (роки життя – 1810–1852), професор Київської духовної академії, ад'юнкт кафедри філософії Університету святого Володимира [8, с. 12]. Серед рукописів філософа – «Психологія, лекції П.С. Авсенєва, професора Київської академії, читані XI курсу (Київської академії) I пол. XIX ст. в 3-х частинах»; «Записки з психології архімандрита Феофана Авсенєва». Серед опублікованих друкованих праць – статті «З записок по психології» (опублікована у 1869 р.), «Зі спостережень над помираючим» (опублікована в 1852 р.), «Про симпатію» (опублікована в 1840 р.). Видання лекційних записів з психології філософа видані в «Збірці з лекцій колишніх професорів Київської духовної академії» за 1869 р. Психологія розглядається філософом як наука, у якій досліджується природа душі, необхідність дослідження якої пов'язується з потребою розуміння людиною власних душевних станів і проявів. З психологією дослідник, як і О.М Новицький, пов'язує логіку, етику й естетику. У питанні щодо методів психології П.С. Авсенєв виділяє розумовий аналіз здобутків спостереження. Предмет вивчення – людина, яка поєднує тілесне, душевне й духовне буття.

Сильвестр Сильвестрович Гогоцький – доктор філософії та давньої філології, професор кафедри філософії Університету святого Володимира. С.С. Гогоцький є автором багатотомного енциклопедичного видання «Філософський лексикон» [1, с. 53]. Психологічні праці філософа, що сприяли розвитку й поширенню психологічних знань, – «Про розвиток пізнавальних здібностей в педагогічному відношенні» (опубліковано в 1853 р.); «Про розвиток чуттєвих здібностей в педагогічному відношенні» (опубліковано в 1855 р.). Твір філософа «Критичний огляд педагогіки», виданий у 1882 р., згідно з дослідженнями Я.Н. Колубовського, – праця з педагогічної психології. С.С. Гогоцький – автор «Програми психології», оприлюдненої за період з 1880 по 1881 рр. у журналі «Університетські відомості», яка була в доступі фактично для всіх верств населення. Ґрунтовний аналіз історії психології представлено у творі «Декілька думок з приводу твору: Німецька психологія в минулому столітті, історичне та критичне дослідження з попереднім нарисом успіхів психології з часів Бекона та Локка», опублікована в 1867 р. Дослідження психологічних ідей філософа представлено в праці О.А. Мельник [2]. Згідно із С.С. Гогоцьким, завданням психології є встановлення закономірностей у системі душевного життя людини, дослідження проявів за допомогою методів самоспостереження й спостереження, що є взаємопов'язаними й визначають суть освітнього значення психології. Філософ традиційно пов'язує психологію з логікою, мистецтвами, естетикою, моральною філософією [3, с. 42].

Аналіз психологічної спадщини вказаних представників когорти університетських філософів продовжує залишатися потребою вітчизняної історії психології.

Результати дослідження свідчать, що психологічна спадщина університетських представників філософської думки І половини XIX ст. – складник розвитку психологічних знань на території України. Роботи з психологічної тематики – підручники, публікації, рукописна спадщина представників наукової корпорації закладів вищої освіти, фактично забезпечували психологічну просвіту населення. Наукова спадщина представників професорсько-викладацького складу закладів вищої освіти є цікавим матеріалом для дослідників історії психології. Відповідно, висвітлення й аналіз невідомої або маловідомої психологічної спадщини представників вітчизняної психології закладів вищої освіти України І половини XIX ст. є складником питань розвитку української психології, потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Завгородній Ю.Ю. Веданта у працях Сильвестра Гогоцького. *Наукові Записки НаУКМА. Серія «Філософія та релігієзнавство».* 2012. Том 128. С. 53–58.

2. Мельник О.А. Психологія як наука про психіку і психічний розвиток у курсі, який читав представник київської школи філософської психології Сільвестр Сільвестрович Гогоцький. *Теорія і практика сучасної психології.* 2019. № 5. Т. 1. С. 44–52. DOI: https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-1.7.

3. Пухно С.В. Пізнавальні здібності душі в працях українських університетських психологів першої половини XIX століття. *Психологія :* збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. 2001. Вип. 12. С. 38–44.

4. Пухно С.В. Психологічні ідеї В.М. Карпова (1798–1867). *Проблеми загальної та педагогічної психології :* збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименко. Київ, 2001. Т. III. Ч. 5. С. 21–28.

5. Пухно С.В. Психологічні ідеї І.М. Скворцова (17958–1863). *Проблеми загальної та педагогічної психології :* збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименко. Київ, 2003. Т. V. Ч. 2. С. 200–204.

6. Смагін І.І. Практика підручникотворення зі шкільного курсу психології в XIX – на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету*. *Серія «Педагогічні науки».* 2008. Вип. 40. С. 86–91.

7. Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку : колективна монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Ю.Т. Рождественський та ін. ; за ред. В.В. Турбан. Київ-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 306 с.

8. Авсенєв Петро Семенович. Філософська думка в Україні : бібліографічний словник / М.Л. Ткачук, В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. ; редактор-упоряд. М.Л. Ткачук ; відп. ред. В.С. Горський. Київ : Пульсари, 2002. С. 12–13.

9. Шудрик І.О. Історія філософської думки в Харківському університеті : монографія / Харківський держ. ун-т харч. та торгівлі. Харків, 2013. 318 с.

КРЕАТИВНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ

CREATIVITY AND SOCIAL INTELLIGENCE

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.16
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Черножук Ю.Г.
к.психол.н.,
доцент кафедри загальної
та диференціальної психології
Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Новицька К.В.
здобувач вищої освіти
Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Аналіз результатів дослідження виявив наявність великої кількості додатних зв'язків між параметрами креативності та соціального інтелекту, дав можливість визначити їхній психологічний зміст. Встановлено, що розвинена інтуїція сприяє розвитку організаторських здібностей, дає можливість швидко оцінити ситуацію, прогнозувати майбутнє. Розвинене творче мислення допомагає швидко адаптуватися до змін, розуміти емоційний стан інших. Звичка деталізувати та доопрацьовувати ідеї позитивно впливає на розвиток організаторських здібностей. Висока швидкість мислення та реакції позитивно впливає на комунікативні та організаційні здібності. Висока креативність дозволяє бути ефективними організаторами. Допитливість сприяє розвитку соціального інтелекту, формуванню емпатії, гнучкого мислення та соціальної адаптації. Розвинена уява посилює організаторські здібності у соціальному середовищі, дозволяє генерувати нові ідеї. Високий рівень творчого мислення дозволяє генерувати нові ідеї та нестандартні рішення, мати кращі навички спілкування, ефективніше передавати свої думки, адаптуватися до різних ситуацій. Креативність допомагає у міжособистісній взаємодії, сприяючи продуктивним дискусіям, здатності знаходити компроміси та створювати позитивну атмосферу у комунікації. Емоційно чутливі особи краще адаптуються до соціального середовища, легко налагоджують зв'язки та проявляють емпатію в комунікації. Творчий підхід у професійній діяльності дозволяє краще адаптуватися до соціальної взаємодії, швидше знаходити нестандартні рішення та ефективно спілкуватися. Гнучкість сприяє розвитку організаторських здібностей у реальних умовах. Гнучке мислення є важливою характеристикою успішного організатора, дозволяючи йому знаходити оптимальні стратегії та ефективно взаємодіяти з командою.
Ключові слова: *креативність, інтелект, соціальний інтелект, співвідношення, кореляційний аналіз.*

Analysis of the research results revealed the presence of a large number of positive relationships between the parameters of creativity and social intelligence, provided an opportunity to determine their psychological content. It was established that a developed intuition contributes to the development of organizational abilities, provides an opportunity to quickly assess the situation, predict the future. Developed creative thinking helps to quickly adapt to changes, understand the emotional state of others. The habit of detailing and refining ideas has a positive effect on the development of organizational abilities. High speed of thinking and reaction has a positive effect on communicative and organizational abilities. High creativity allows you to be effective organizer. Curiosity contributes to the development of social intelligence, the formation of empathy, flexible thinking and social adaptation. A developed imagination strengthens organizational abilities in the social environment and allows you to generate new ideas. A high level of creative thinking allows you to generate new ideas and non-standard solutions, have better communication skills, convey your thoughts more effectively, and adapt to different situations. Creativity helps in interpersonal interaction, promoting productive discussions, the ability to find compromises, and create a positive atmosphere in communication. Emotionally sensitive individuals adapt better to the social environment, easily establish relationships, and show empathy in communication. A creative approach in professional activities allows to better adapt to social interactions, find non-standard solutions faster, and communicate effectively. Flexibility contributes to the development of organizational skills in real conditions. Flexible thinking is an important characteristic of a successful organizer, allowing him to find optimal strategies and effectively interact with the team.
Key words: *creativity, intelligence, social intelligence, correlation, correlation analysis.*

Постановка проблеми. Креативність – це загальна здатність до творчості, що виявляє себе у пошуку нових рішень, продукуванні ідей та нестандартних підходів до вирішення розумових завдань. Цей феномен у різні часи вивчали О. Антонова, І. Воронюк, Дж. Гілфорд, Н. Гнатко, Л. Дерев'яна, В. Клименко, С. Максименко, А. Маслоу, В. Моляко, Ю. Мороз, В. Павленко, В. Роменець, Р. Стернберг, Е. Торренс, Д. Хегерті та ін.

Соціальний інтелект являє собою здатність до розуміння соціальних процесів та взаємодії з різними групами людей, до керування людською поведінкою. Це явище досліджували Г. Айзенк, О. Антонова, О. Бабчук, А. Большакова, Г. Гарднер, Дж. Гілфорд, А. Застело, О. Карапетрова, Д. Китинг, О. Козарик, О. Ковальова, Н. Лавриченко, Т. Лесіна, Л. Люболкіна, О. Науменко, М. Селіванова, Р. Стернберг, Е. Торндайк, С. Харченко та інші.

Взаємодія креативності з інтелектом загалом та соціальним інтелектом зокрема відіграє важливу роль у життєдіяльності людини, допомагає у професійній діяльності представників різних, насамперед соціономічних професій. Знання про їхній взаємозв'язок та взаємодію можуть бути використані для розробки нових технологій навчання, покращення міжособистісних стосунків, формування навичок поведінки у стресогенних ситуаціях, успішної міжособистісної взаємодії у надзвичайних умовах тощо [8].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Термін «креативність» було запропоновано Д. Сімпсоном у 1922 році. Вона визначається ним як здатність генерувати нові ідеї, вміти відходити від

застарілих думок, знаходити рішення проблеми швидше, ніж було прийнято раніше [9]. Креативність являє собою вияв самореалізації та внутрішньої свободи особистості. Її поділяють на первинну або спонтанну та вторинну або свідому [19].

Першу концепцію креативності створює у 50-х роках минулого століття Дж. Гілфорд. Він вводить поняття «конвергентне мислення» та «дивергентне мислення». Перше спрямоване на знаходження єдиного правильного розв'язання розумової задачі і використовується, наприклад, для оцінки виконання стандартних тестів інтелекту. Друге передбачає безліч відповідей, кожна з яких може бути у свій спосіб правильною. Це основа творчості. Властивостями дивергентного мислення є гнучкість, оригінальність, швидкість та розробленість. Під час вирішення творчої задачі обидва види мислення взаємодіють між собою [17]. Е. Торренс та його послідовники визначають креативність як властивість особистості знаходити прогалини та пропонувати нові ідеї та варіанти вирішення ситуацій, а також комбінувати традиційні схеми та встановлювати нові зв'язки між звичними ідеями [22]. Р. Стернберг трактує креативність як процес, що містить когнітивні, мотиваційні та соціальні аспекти, дозволяє розробляти нові підходи та ідеї. Щоб бути продуктивним, він повинен взаємодіяти з аналітичним та практичним інтелектом [21].

Вагомий внесок у розуміння креативності як психологічного феномену зробили вітчизняні науковці. За С. Максименко здатність до творчості є проявом саморозвитку, самотворення та смисложиттєвої активності особистості, вищим рівнем розвитку суб'єктності особистості, що проявляється у здатності самостійно ставити цілі, формувати нові смисли, створювати новий досвід [6]. В. Моляко розглядає креативність як ключовий компонент інтелектуальної активності, що пов'язаний з мисленнєвою оригінальністю, продуктивністю та готовністю до створення нового [7]. В. Роменець трактує креативність як багатовимірне психічне утворення. Він підкреслює, що вона не є суто інтелектуальним явищем, а включає також особистісну зрілість, смисложиттєві орієнтації та прагнення до інновацій [9]. В. Клименко бачить у креативності інтегративне утворення, що поєднує когнітивні, емоційні та мотиваційні компоненти. Вона не передається у спадок, а формується в процесі життя під впливом соціального середовища [4].

Термін «соціальний інтелект» ввів у науковий обіг Е. Торндайк у 1920 році. Науковець пов'язував його з можливістю людини усвідомлювати та керувати оточуючими, а також брати участь у соціальній взаємодії. Від того часу було проведено велику кількість теоретико-емпіричних досліджень згаданого психологічного феномену. Найбільш цінний внесок у розуміння його психологічної сутності та повсякденного функціонування зробив, на нашу думку, Дж. Гілфорд. Він включив соціальний інтелект до створеної ним Кубічної моделі структури інтелекту (1959), а також, виходячи зі сфери використання, назвав «поведінковим».

Гілфорд вважав, що соціальний (поведінковий) інтелект складається з шести елементів. Це розпізнавання компонентів поведінки; аналіз категорій поведінки встановлення взаємозв'язків у поведінці; розуміння систем поведінки; дослідження змін у поведінці; оцінка наслідків поведінки. Включив соціальний інтелект до своєї моделі інтелекту також і Г. Айзенк, визначивши його, як такий, що формується в ході соціалізації індивіда під впливом умов певного соціального середовища [18]. Разом з М. Салліван Гілфорд також розробив оригінальний психометричний тест, який широко використовується в психодіагностичній практиці. У моделі інтелекту С. Грінспена і Дж. Дріскола соціальний інтелект (поряд з концептуальним і практичним) віднесено до адаптивного виду інтелекту. Згадані автори також виділили три компоненти соціального інтелекту: соціальну чутливість; соціальну проникливість (здатність формулювати моральні судження); соціальну взаємодію (уміння вирішувати проблеми) [16]. На думку розробника Триархічної моделі інтелекту Р. Стернберга, соціальний інтелект належить до практичного компонента розумових здібностей, що включає соціокультурні та професійні ситуації, містить «неекспліцитні знання» [21].

У «теорії множинності інтелектів» Г. Гарднера соціальний інтелект має назву «міжособистісного» і являє сукупність здібностей, що забезпечують можливість успішної взаємодії людини з оточуючими. Він включає здатність розуміти себе та інших людей, їхні потреби та мотиви, адаптуватися до різних соціальних ситуацій. Соціальний інтелект може існувати незалежно від інших «інтелектів» [13]. Зокрема, це стосується загального інтелекту. Гіпотеза стосовно входження соціального інтелекту до структури загального, яку в різні роки перевіряла низка психологів, не підтвердилася. Дослідники пояснюють це тим, що загальні розумові здібності належать до когнітивної сфери особистості, а соціальний інтелект – до поведінкової [20].

У сучасній психології є різні погляди на сутність та структуру соціального інтелекту. Так, Д. Гоулмен вважає, що соціальний інтелект складається з двох головних компонентів: перший – «соціальна обізнаність» (вміння розуміти соціум, емоції та мотиви інших людей); другий – «соціальна здатність» (вміння використовувати отриману інформацію для управління спілкуванням та створення успішних взаємин). Соціальний інтелект включає низку специфічних здібностей. Це насамперед вміння розуміти оточуючих, проявляти емпатію, створювати міжособистісні зв'язки, а також впливати на емоційний стан інших і регулювати власні емоції [14].

П. Гонда стверджує, що рівень соціального інтелекту визначається насамперед значеннями двох

параметрів: вмінням оцінювати поведінку оточуючих та керувати власними діями [15].

Р. Бар-Он визначає соціальний інтелект як «комплекс компетенцій, навичок і стратегій», які впливають на здатність розпізнавати та розуміти емоційну сферу людей, керувати нею, бути толерантним, адаптуватися до соціуму, успішно вирішувати особистісні та міжособистісні проблеми [12].

З 90-х років минулого століття соціальний інтелект привертає увагу також і українських психологів. Так, Е. Івашкевич трактує його як складний психологічний конструкт, що містить комунікативну та прогностичну компетентності. Обидві створюють структури, що охоплюють механізми передбачення, інтелектуальну ініціативність, навички ухвалення рішень, планування, контролю, самоконтролю та рефлексії [1]. Л. Ляховець бачить у соціальному інтелекті здатність до розуміння себе, а також інших людей та їх взаємин, яка дає можливість передбачати розвиток міжособистісних стосунків [5]. Я. Каплуненко розглядає соціальний інтелект як комплексну соціально-особистісну здатність, що відіграє ключову роль у процесах адаптації та взаємодії між людьми. Вона включає вміння аналізувати поведінку, контролювати власні емоції та регулювати емоційні реакції інших, а також ефективно організовувати соціальну взаємодію у різних ситуаціях. Розвиток соціального інтелекту залежить від внутрішніх та зовнішніх чинників особистості [2].

Велика кількість вітчизняних досліджень присвячені взаємодії соціального інтелекту з іншими психологічними феноменами. Так, О. Карапетрова показує, що з підвищенням рівня соціального інтелекту люди частіше застосовують конструктивні підходи до вирішення конфліктів [3]. С. Харченко встановила, що ключовим чинником розвитку соціального інтелекту є незалежність дитини, а не стиль її виховання батьками [11].

Дослідження взаємозв'язків між креативністю та інтелектом здійснювали як українські, так і зарубіжні дослідники. Серед них О. Антонова, А. Бернусі, Я. Василькевич, Т. Емабайл, Р. Конті, Т. Любарт, С. Мочірауд, Д. Симонтон, Р. Стернберг, В. Стрельников, В. Хеннесі та ін. Однак не досить вивченою, на наш погляд, залишається проблема співвідношення креативності з різними видами інтелекту. **Мета** нашої роботи – вивчити співвідношення параметрів креативності та соціального інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. В дослідженні взяли участь студенти Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського». Загальна кількість досліджуваних становила 32 особи віком від 17 до 20 років. У процесі дослідження було використано комплекс методів. Серед них – теоретичні (аналіз літературних джерел), емпіричні (спостереження, бесіда, тестування); математико-статистичні (кореляційний аналіз). Комплекс використаних психодіагностичних методик становили: Методика дослідження соціального інтелекту (Дж. Гілфорд та М. Саллівен); Методика «Комунікативні та організаторські схильності (КОС-1)» (М. Лемак, В. Петрище); Тест креативності Е.П. Торренса; Тест «Креативність» (Н. Вишнякова). В роботі було задіяно програмний комплекс IBM SPSS Statistics 30.0 [8]. За допомогою кореляційного аналізу виявлено взаємозв'язки між параметрами, що вивчаються.

З таблиці випливає, що параметри креативності та соціального інтелекту, які було вибрано для дослідження, мають між собою велику кількість статистично значущих додатних зв'язків. Проаналізувавши психологічний зміст кожної кореляції, ми створили загальну картину взаємодії обох явищ. Для цього були використані концептуальні розуміння параметрів креативності і соціального інтелекту, що запропоновані авторами перелічених вище психодіагностичних методик. Коротко зупинимося на психологічних фактах, які дозволило отримати дослідження.

Високий рівень уяви сприяє розвитку комунікативних здібностей, дозволяє генерувати нестандартні ідеї, легко адаптуватися до нових соціаль-

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками креативності і соціального інтелекту

Показники	Соціальний інтелект		
Креативність	СІ.Гіл	Кком	Корг
О			357*
Д	383*		
У		449**	424*
І			512**
М		397*	460**
Е	410*		
Г	355*	595**	570**
П	398*	415*	
Ориг	476**		
Розр			643**
Гнуч			355*
Швид		525**	527**

Примітки: 1) N=32; 2) нулі й коми опущені; 3) позначення: * – зв'язок на рівні значущості 5% (p ≤ 0,05); ** – на рівні значущості 1% (p ≤0,01); 4) умовні позначення показників креативності: О – показник оригінальності за методикою Н. Вишнякової, Д – показник допитливості, У – показник уяви, І – показник інтуїції, М – показник творчого мислення, Е – показник емоціональності, Г – показник почуття гумору, П – показник творчого відношення до професії, Ориг – показник оригінальності за методикою Е.П. Торренса, Розр – показник розробленості, Гнуч – показник гнучкості, Швид – показник швидкості; 5) умовні позначення показників соціального інтелекту: СІ.Гіл – Оцінка соціального інтелекту за тестом Гілфорда-Салліван, Кком – коефіцієнт комунікативної схильності, Корг – коефіцієнт організаторської схильності [8].

них ситуацій і ефективно взаємодіяти з оточенням. Добре розвинена інтуїція сприяє розвитку організаторських здібностей, дає можливість швидко оцінити ситуацію, прогнозувати можливі сценарії та приймати ефективні рішення, краще розуміти потреби команди, відчути правильний момент для дій, приймати рішення на основі внутрішнього передчуття тощо. Творче мислення тісно пов'язане з організаторськими здібностями, допомагає знаходити нестандартні рішення, швидко адаптуватися до змін та ефективно структурувати процеси, встановлювати міжособистісні контакти, розуміти емоційний стан інших [8].

Почуття гумору є важливим соціальним інструментом, який сприяє не лише міжособистісному спілкуванню, а й ефективному керуванню груповою роботою. Нестандартне мислення сприяє ефективній взаємодії з людьми та адаптації в різних соціальних ситуаціях. Здатність деталізувати та доопрацьовувати ідеї позитивно впливає на розвиток організаторських здібностей. Висока швидкість мислення позитивно впливає на комунікативні та організаційні здібності. Дає можливість краще орієнтуватися у соціальних ситуаціях, швидко адаптуватися до нових умов та ефективно спілкуватися. Це, своєю чергою, сприяє успішній комунікації, здатності вести переговори та приймати рішення в динамічному середовищі. Зв'язок швидкості мислення із організаторськими схильностями може передбачати здатність швидко обробляти інформацію, ефективно керувати процесами, приймати стратегічні рішення та координувати роботу команди. Рівень оригінальності сприяє розвитку зазначених здібностей у реальних соціальних ситуаціях [8].

Висока креативність дозволяє продукувати нестандартні ідеї та творчі рішення, бути ефективними організаторами. Здатність до оригінального мислення допомагає знаходити інноваційні підходи у керуванні процесами та взаємодії з людьми. Соціальний інтелект допомагає краще адаптувати свої ідеї до реального середовища, дозволяючи їм враховувати групову динаміку, ефективно комунікувати та впливати на командну роботу. Допитливість дозволяє краще розуміти соціальні ситуації, швидше адаптуватися до взаємодії з іншими та ефективніше сприймати інформацію у спілкуванні, допомагає формувати навички емпатії, гнучкого мислення та соціальної адаптації [8].

Розвинена уява посилює організаторські здібності у соціальному середовищі. Високий рівень уяви дозволяє генерувати нові ідеї, прогнозувати можливі сценарії та швидко адаптуватися до змін. Творче мислення сприяє розвитку комунікативних здібностей. Високий рівень творчого мислення дозволяє генерувати нові ідеї та нестандартні рішення, мати кращі навички спілкування, ефективніше передавати свої думки, адаптуватися до ситуацій та залучати інших до обговорення. Креативність допомагає у міжособистісній взаємодії, сприяючи продуктивним дискусіям, здатності знаходити компроміси та створювати позитивну атмосферу у комунікації. Емоційно чутливі особи краще адаптуються до соціального середовища, легко налагоджують зв'язки та проявляють емпатію в комунікації [8].

Почуття гумору дозволяє краще сприймати соціальні ситуації, швидше адаптуватися до змін і легше встановлювати комунікативні зв'язки. Гнучкість сприяє розвитку організаторських здібностей у реальних умовах. Творчий підхід у професійній діяльності дозволяє краще адаптуватися до соціальних взаємодій, швидше знаходити нестандартні рішення та ефективно спілкуватися, допомагає налагоджувати конструктивний діалог, мотивувати колектив та створювати сприятливе робоче середовище [8].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, дослідження виявило наявність взаємозв'язків між параметрами креативності та соціального інтелекту. Велика кількість з них є статистично значущими, вони мають виключно додатний характер. Позитивна кореляція між соціальним інтелектом та креативністю пояснює, чому люди з вищим рівнем соціального інтелекту можуть бути також більш креативні і навпаки. Соціальний інтелект, який, зокрема, включає розуміння соціальних ситуацій, успішне спілкування з оточуючими та емпатію, може позитивно впливати на творчий процес. Водночас, оскільки креативність належить до загальних здібностей, вона виявляє себе у різних сферах, у тому числі у поведінковій, яку «обслуговує» соціальний інтелект.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Івашкевич Е.З. Психологія соціального інтелекту педагога : дис. докт. психол. наук : 19.00.01. Інстит. психол. імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2018. 432 с.

2. Каплуненко Я.Ю. Особистісні чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій : дис. канд. психол. наук : 19.00.01. Інстит. психол. імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2016. 262 с.

3. Карапетрова О.В. Вплив рівня розвитку соціального інтелекту на вибір стратегії реагування у конфліктних ситуаціях. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2021. № 2 (22). С. 95–103.

4. Клименко В.В. Психологія творчості. Київ : Науково-літературний центр, 2006. 460 с.

5. Ляховець Л.О. Особливості формування соціального інтелекту у майбутніх психологів : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2016. 18 с.

6. Максименко С.Д. Психоаналітичні теорії розвитку особистості та психіки. *Проблеми сучасної психології :* збірник наукових праць. 2019. № 28. С. 7–20.

7. Моляко В.О. Стратегії творчої діяльності : монографія. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ : Освіта України, 2008. 702 с.

8. Новицька К.В. Співвідношення інтелекту і креативності. Кваліфікаційна робота – магістерський дослідницький проєкт. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського». Одеса, 2025.

9. Роменець В.А. Психологія творчості. Київ : Либідь. 2004. 288 с.

10. Фєтраті М., Нільсен А. Зв'язок між креативністю та інноваціями: літературний огляд. URL: https://www.researchgate.net/publication/326318197(5.10.18)

11. Харченко С.В. Вплив чинника батьківської родини на рівень соціального інтелекту особистості. *Теорія і практика сучасної психології.* 2019. Вип. № 5. Т. 1. С. 75–80.

12. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*, 2006. 18, supl. P. 13–25.

13. Gardner H. Frames of mind. The theory of multiple intelligences New York : Basic Books, 1993. 459 p.

14. Goleman D. Social intelligence: The new science of human relationships. New York : Bantam Books, 2006. 416 p.

15. Gonda P. Interpersonal Problem solving and Social Competence in Children. *Handbook of Social Development*. New York. 1992. 317 p.

16. Greenspan S., Driscoll J. The role of intelligence in a broad model of personal competence *Contemporary intellectual assessment: Theories, tests and issues.* New York : Guilford Press, 1997. P. 131–150.

17. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. New York : McGaw Hill, 1967. 164 p.

18. Eysenck H.J. The Structure and Measurement of Intelligence. Berlin : Springer-Verlag. 1979. 253 p.

19. Maslow A. Toward a psychology of being. DVN company. 1962. 537 pp.

20. Riggio R.E. Social and academic intelligence: Conceptually distinct but overlapping. *Personality and Individual Differences.* 1991. № 12. P. 695–702.

21. Sternberg R. et. al. Practical Intelligence in Everyday Life. Cambridge Univ. Press. 2000. 272 p.

22. Torrance E.P. Torrance Test of Creative Thinking. Lexington, 1974. 278 p.

МОВЛЕННЄВЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ЧЕРЕЗ ПЕРЕВАЖАННЯ КУЛЬТУРНОГО МЕДІАТОРА (ЕМОДЗІ) У ПИСЬМОВОМУ МОВЛЕННІ

SPEECH EXPRESSION THROUGH THE PREDOMINANCE OF CULTURAL MEDIATOR (EMOJI) IN WRITTEN SPEECH

УДК 159.98:81'221-028.22:004]:81'27
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.17
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Шевченко С.В.
к.психол.н., доцент
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Погорілий С.О.
здобувач вищої освіти
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

У перші десятиліття XXI століття комунікація стрімко трансформується під впливом цифрового середовища. Одним із примітних явищ цього процесу стає активне використання емодзі – піктографічних символів, спочатку задумуваних як доповнення до тексту, а нині перетворених на самостійні носії сенсу. В умовах постійної онлайн-взаємодії емодзі починають виконувати функцію культурного медіатора, беручи участь у вираженні емоцій, інтонацій, оцінних суджень і навіть замінюючи частини традиційного мовного висловлювання. Ця стаття присвячена аналізу емодзі як соціокультурного та лінгвістичного феномена, що входить до структури письмової мови. Ми розглянемо, яким чином емодзі стають невід'ємним елементом сучасного спілкування, вбудовуючись у синтаксис і семантику висловлювань, а також опишемо їхню функціональність у міжособистісній комунікації та вплив на формування нових норм мовленнєвої поведінки. З позицій лінгвістики культурний медіатор «емодзі» визначається як піктографічний знак, іконічний знак, паграфемний знак і паралінгвістичний елемент. Для розкриття теми пояснюється значення цих понять, які є одиницями дослідження новітніх культурних медіаторів. У межах дослідження застосовано кількісний контент-аналіз цифрових повідомлень підлітків у соціальних мережах із метою виявлення особливостей мовного функціонування емодзі та структури письмових висловлювань. Такий підхід дозволив зафіксувати об'єктивні мовні показники у природному середовищі підліткової комунікації – цифровому дискурсі. Результати свідчать, що культурний медіатор «емодзі», будучи елементом письмової мови сучасності, фактично згортає її у внутрішню мову. Зафіксовано високий рівень використання емодзі у підліткових повідомленнях – понад 45 одиниць на 100 речень. У середньому для формування предиката повідомлення підлітки використовують понад 11 речень, що вказує на фрагментованість письмової комунікації. Емодзі стали частиною підліткової письмової мови, однак їх активне використання не сприяє розвитку словесно-логічного мислення.
Ключові слова: *емодзі, культурний медіатор, письмова мова, цифрова комунікація, підлітки, мовлення, мислення, семантика, паграфемний знак, когнітивні процеси.*

In the first decades of the 21st century, communication is rapidly transforming under the influence of the digital environment. One of the notable phenomena of this process is the active use of emojis – pictographic symbols initially intended as complements to text, now transformed into independent carriers of meaning. In the context of constant online interaction, emojis begin to function as cultural mediators, participating in the expression of emotions, intonations, evaluative judgments, and even replacing parts of traditional linguistic expression. This article is dedicated to the analysis of emojis as a sociocultural and linguistic phenomenon, integrated into the structure of written language. We will examine how emojis become an integral element of modern communication, embedded into the syntax and semantics of expressions, and describe their functionality in interpersonal communication and influence on the formation of new norms of speech behavior. From the perspective of linguistics, the cultural mediator "emoji" is defined as a pictographic sign, iconic sign, paragraphemic sign, and paralinguistic element. To explore the topic, the meanings of these concepts, which are units of research into new cultural mediators, are explained. Within the study, a quantitative content analysis of digital messages from teenagers on social networks was conducted to identify the features of linguistic functioning of emojis and the structure of written expressions. This approach allowed for the recording of objective linguistic indicators in the natural environment of teenage communication – digital discourse. The results indicate that the cultural mediator "emoji", being an element of contemporary written language, effectively compresses it into internal language. A high level of emoji usage in teenage messages was recorded – over 45 units per 100 sentences. On average, teenagers use more than 11 sentences to form the predicate of a message, indicating the fragmentation of written communication. Emojis have become part of teenage written language, yet their active use does not contribute to the development of verbal-logical thinking.
Key words: *emoji, cultural mediator, written language, digital communication, teenagers, speech, thinking, semantics, paragraphemic sign, cognitive processes.*

У перші десятиліття XXI століття комунікація стрімко трансформується під впливом цифрового середовища. Одним із примітних явищ цього процесу стає активне використання емодзі – піктографічних символів, спочатку задуманих як доповнення до тексту, а нині перетворених на самостійні носії сенсу. В умовах постійної онлайн-взаємодії емодзі починають виконувати функцію культурного медіатора, беручи участь у вираженні емоцій, інтонацій, оцінних суджень і навіть замінюючи частини традиційного мовного висловлювання.

Ця стаття присвячена аналізу «емодзі» як соціокультурного та лінгвістичного феномена, що входить до структури письмового мовлення. Ми розглянемо, яким чином «емодзі» стають невід'ємним елементом сучасного спілкування, вбудовуючись у синтаксис і семантику висловлювань, а також опишемо їх функціональність у міжособистісній

комунікації та вплив на формування нових норм мовленнєвої поведінки.

З точки зору лінгвістики культурний медіатор «емодзі» визначають як піктографічний знак, іконічний знак, параграфемний знак та паралінгвістичний елемент. Для розгляду нашої теми поясним значення цих термінів, оскільки вони служать одиницями вивчення нових культурних медіаторів.

У межах піктографічного знака «емодзі» – це коректне позначення форми, що має візуально-графічну природу.

Іконічний знак – термін семіотики, що підкреслює мотиваційний зв'язок форми і значення. «Емодзі» використовуються для інтернет-комунікації, тому врахуємо мотиваційну сферу їх використання. О.Р. Лурія, який був представником харківської школи психології, визначив, що в усному діалогічному і монологічному мовленні містяться мотиви, які спонукають до висловлювання і відповідно містяться в питанні запитувача. Тому «емодзі» можна розглядати як іконічний знак.

Параграфемний знак – термін із графіки та письма, застосовний для позначення невербальних символів у тексті. «Емодзі» є елементами письмового мовлення, вони містять у собі позамовні засоби вираження, які відіграють роль «семантичних маркерів», а саме використовуються для передачі інтонації, паузи, особистого ставлення.

Паралінгвістичний елемент використовується в теорії комунікації та стилістиці для опису елементів, що супроводжують основну мову. «Емодзі» дійсно успішно виступає як засіб комунікації.

У цій статті ми розглядаємо «емодзі» як культурний медіатор і для більш повного розуміння теми зупинимося на процесі формування письмової монологічної мови та на особливостях, які відрізняють її від усної мови.

Писемне мовлення за своєю суттю є виключно монологічним, оскільки включає у себе те досконале усамітнення думки, свідомості та слова, які лише за допомогою письма можуть бути виражені в досконалому вигляді.

Наведемо точку зору на письмову монологічну мову О.Р. Лурії: «Письмова монологічна мова – це мова без співрозмовника, її мотив і задум повністю визначаються суб'єктом. Якщо мотивом письмової мови є контакт, бажання, вимога, то той, хто пише, має уявити собі того, до кого він звертається, уявити його реакцію на своє повідомлення. Особливість письмової мови полягає саме в тому, що весь процес контролю над нею залишається в межах діяльності самого пишучого, без корекції з боку слухача. Але в тих випадках, коли письмова мова спрямована на уточнення чогось для себе, людина пише лише для того, щоб з'ясувати думку, щоб вербалізувати свій задум, розгорнути його для себе». «Письмова мова не має майже ніяких позамовних, додаткових засобів вираження. Вона не передбачає ні знання ситуації адресатом, ні симпрактичного контакту, вона не супроводжується жестами, мімікою, інтонацією, паузами, які відіграють роль «семантичних маркерів» у монологічній усній мові, і лише частковим заміщенням цих останніх є прийоми виділення окремих елементів викладеного тексту, наприклад курсивом або абзацом. Таким чином, уся інформація, яка виражається в письмовій мові, має спиратися лише на досить повне використання розгорнутих граматичних засобів мови. Звідси письмова мова має бути максимально синсемантичною, і граматичні засоби, які вона використовує, мають бути повністю достатніми для вираження переданого повідомлення. Той, хто пише, має будувати своє повідомлення так, щоб той, хто читає, міг пройти весь зворотний шлях від розгорнутої зовнішньої мови до внутрішнього сенсу викладеного тексту. Процес розуміння письмової мови різко відрізняється від процесу розуміння усної мови тим, що написане завжди можна перечитати, тобто довільно повернутися до всіх включених у нього ланок, що зовсім неможливо при розумінні усної мови» [1, с. 203].

Іншими словами, О.Р. Лурія, який вивчав суттєві властивості письмової мови, а не її прояви, показав, що в письмовій мові не передбачається знання ситуації адресатом і не передбачається симпрактичний контакт. Для сучасності 50-річної давнини письмова мова була невід'ємною частиною життя людей. Міжособистісна письмова комунікація була поширеною: письмова мова містилася в книгах, газетних статтях, листах та інших паперових носіях. На поточний момент кількість паперових носіїв зменшується: люди перестали писати повноцінні листи один одному, читають електронні книги, в месенджерах з підказками написання слів друкують короткі повідомлення, в яких використовують емодзі. У комунікації домінують цифрові носії, в яких спостерігається лише «прояв» письмової мови, а не сама письмова мова. Ми хочемо вказати на проблематику розвитку технологій. З моменту монографії «Мова і свідомість», видання якої відбулося в 1979 році, до випуску «емодзі» в маси, який відбувся в 2011 році, коли компанія «Apple» випустила емодзі-клавіатуру на свою операційну систему «iOS5», пройшло трохи більше 30 років. Однак ця праця не втратила своєї значимості, тому що суть монографії була побудована на вивченні суттєвих властивостей письмової мови. Раніше, написавши листа, відповідь на нього доводилося чекати кілька днів, тижнів або місяців. У нинішніх реаліях така функція нерелевантна, позаяк можна за допомогою телекомунікацій відправити листа в іншу частину континенту за одну секунду за допомогою Інтернету. В результаті розвитку технологій значні зміни зазнала і письмова мова. На нашу думку, одним із факторів змін є «емодзі».

Зупинимося на процесі формування письмового мовлення, а саме розглянемо процес навчання писемного мовлення. За словами О.Р. Лурія, «... усне мовлення формується в процесі природного спілкування дитини з дорослим, яке спочатку було симпрактичним і лише потім стає особливою

самостійною формою усного мовного спілкування. Однак у ньому ... завжди зберігаються елементи зв'язку з практичною ситуацією, жестами і мімікою» [1, с. 203].

«Письмове мовлення з'являється в результаті спеціального навчання, яке починається з усвідомленого оволодіння всіма засобами письмового вираження думки. На ранніх стадіях формування його предметом є не стільки думка, яка підлягає вираженню, скільки технічні засоби написання звуків, літер, а потім слів, які ніколи не були предметом усвідомлення в усному діалогічному або в усному монологічному мовленні. На цих етапах у дитини відбувається формування рухових навичок письма. Дитина, яка вчиться писати, оперує спочатку не стільки думками, скільки засобами їх зовнішнього вираження, способами позначення звуків, літер і слів. Лише значно пізніше предметом усвідомлених дій дитини стає вираження думок. Таким чином, письмове мовлення, на відміну від усного, яке формується в процесі живого спілкування, із самого початку є усвідомленим довільним актом, в якому засоби вираження виступають як основний предмет діяльності. Такі проміжні операції, як виділення фонем, зображення цих фонем літерою, синтез літер у слові, послідовний перехід від одного слова до іншого, ніколи не усвідомлювані в усному мовленні, в письмовому мовленні залишаються ще протягом тривалого часу предметом усвідомленої дії. Лише після того, як письмове мовлення автоматизується, ці усвідомлені дії перетворюються на автоматичні операції і починають займати те місце, яке подібні операції (виділення звуку, знаходження артикуляції тощо) займають в усному мовленні. Таким чином, письмове мовлення, як за своїм походженням, так і за своєю психологічною будовою кардинально відрізняється від усного мовлення, і усвідомлений аналіз засобів його вираження стає основною психологічною характеристикою письмового мовлення» [1, с. 214].

«Отже, письмова монологічна мова за своєю структурою завжди являє собою повні, граматично організовані розгорнуті структури і майже не використовує форми прямої мови. Ось чому довжина фрази в письмовій мові значно перевищує довжину фрази в усній мові. У розгорнутій письмовій мові трапляються значно складніші форми керування, наприклад, включення підрядних речень, які лише зрідка трапляються в усній мові. Все це надає граматиці писемного мовлення зовсім інший характер».

Писемне мовлення є важливим засобом для процесів мислення. З одного боку, включаючи у свій склад свідомі операції мовних категорій, мовлення відбувається в зовсім іншому, значно повільнішому темпі, ніж усне мовлення. З іншого боку, дозволяючи багаторазово звертатися до вже написаного, воно забезпечує свідомий контроль за операціями, що відбуваються. Все це робить писемне мовлення потужним інструментом уточнення та відпрацювання розумового процесу. Тому писемне мовлення використовується не тільки для передачі вже готового повідомлення, але й для того, щоб відпрацювати, уточнити власну думку. Відомо, що для усвідомлення думки найкраще спробувати написати, виразити цю думку письмово. Саме тому писемне мовлення як робота над способом і формою висловлювання має велике значення і для формування мислення. Уточнення самої думки за допомогою писемного мовлення чітко проявляється, наприклад, у підготовці доповіді або статті. Робота перекладача – це не просто переклад з однієї системи кодів на іншу, це складна форма аналітичної діяльності, найважливішим завданням якої є усвідомлення самого логічного устрою думки, її логічної структури» [1, с. 216].

Отже, ми розглянули особливості формування та функціональність письмової мови. Тепер розберемо семантику «емодзі».

У зв'язку з тим, що розвиток мислення безпосередньо пов'язаний з розвитком мовлення, вивчення смислоутворення «емодзі» у сучасній комунікації є важливим. Досліджуючи сучасну письмову та усну мову, зокрема мову підлітків, ми можемо вивчити зміни їхнього мислення. На сьогодні кількість досліджень, які б вивчали суттєві властивості семантики «емодзі», залишаються мінімальними. Більшість досліджень зосереджені на вивченні їхньої комунікаційної сторони, а не фундаментальної сторони проблеми. На нашу думку, вивчення семантики «емодзі» має виходити з внутрішнього мотиву системи, який виражається через предметний зміст і несе у собі конкретний, справжній сенс виключно для такої ситуації. Лише в цьому випадку можливий повний аналіз структури «емодзі».

Уже зараз існує низка досліджень, які показують характер використання «емодзі» як нелінгвістичних параметрів, таких як міміка. У Всесвітній день емодзі «Apple» та «Google» опублікували перший в історії звіт про тенденції емодзі (Emoji Trend Report) за 2019 рік. Основні висновки авторів звіту полягають у тому, що «емодзі» приносять радість, долають бар'єри та сприяють комунікації. Дослідження виявило, що 83% всіх користувачів емодзі – це сучасні підлітки та люди, які належать до ранньої дорослості. Серед опитаних користувачів емодзі більшість використання смайликів, щоб підняти настрій розмови (93%) та підтримати людей (91%). 65% користувачів використовують смайлики для простішого вираження своїх емоцій [4, с. 17].

Одне з останніх досліджень робить висновок, що: «Емодзі часом використовуються навіть ізольовано, без вербального супроводу. Користувачі стверджують, що в деяких ситуаціях їм простіше підібрати відповідний символ-картинку, ніж слова для передачі своїх почуттів та емоцій. І якщо більш примітивний спосіб вираження емоцій за допомогою емотиконів не дозволяв повною мірою передати свої відчуття, то яскраві картинки-сим-

воли, що представляють цілу гаму почуттів, здатні заповнити нестачу зорового контакту та надати повідомленню емоційність та виразність живого спілкування. Для посилення емоційного ефекту та інтенсифікації значення часто застосовується можливість подвоєння, потроєння тощо символу, а також каскад емодзі. Ці іконічні знаки, на думку користувачів, дозволяють їм встановити необхідний емоційний тон, передати відповідний настрій» [2, с. 82].

На підставі цього можна зробити висновок, що початкова функція емодзі, яка полягала в передачі нелінгвістичних систем у письмовій мові, була втрачена. Вона змінилась на абстрактну самостійну функцію, яка не має початкової предметності, а отже, не має узагальненого значення, оскільки слово не змогло розвинутись повною мірою і перетворитися на вищу свою форму.

«Цифрова комунікація, отримавши домінуючу роль у міжособистісному спілкуванні, розвивається за певними законами і поступово включає у свій арсенал засоби, що компенсують і заміщують низку елементів, властивих живій мовній взаємодії. Поява мультимодальних текстів у рамках міжособистісного спілкування є закономірним процесом розвитку дистанційного цифрового спілкування. З часом семіотичні паграфічні знаки зазнали змін і вдосконалень. Сучасні емодзі стали виконувати цілу низку функцій: функцію невербальної складової частини комунікації, емотивну, прагматичну, пунктуаційну, замісну, декоративну та риторичну. Полікодові тексти, що містять у своєму складі такі семіотичні знаки, як емодзі, мають, серед іншого, певний впливовий ефект, що впливає на настрій адресата, його залученість у процес спілкування, на сприйняття повідомлення, що досягається за рахунок підключення системного механізму обробки інформації» [3, с. 82].

Результати цих досліджень викликають інтерес для майбутнього вивчення мовлення та мислення.

На завершення зупинимося на негативних функціях, які зараз виконують «емодзі». На нашу думку, вони не дозволяють сучасній мові розвинутися до «значення», їх використання призводить до збіднення як внутрішньої, так і зовнішньої мови. Сучасні користувачі цифрових технологій у комунікації замінюють розгорнуту письмову мову культурними медіаторами вузького сенсу. «Емодзі» не містять глибоких семантичних структур. Регулярне і системне спрощення передачі емоційної інформації не тільки не сприяє розвитку мови та мислення, а навпаки, не дозволяє мисленню природним шляхом розвинутись до здатності узагальнення та аналізу інформації. Достатня кількість людей має труднощі вербального опису своїх емоцій і почуттів. Замість того, щоб збільшувати словниковий запас епітетів, люди користуються готовими штампами емодзі. «Емодзі» також позбавляє мислення здатності розвиватися в зоні найближчого розвитку. Використання «емодзі» зупиняє розвиток мислення на наочно-предметному рівні і не дає йому інтелектуальної «їжі», яка необхідна для переходу мислення на словесно-логічний рівень. Таким чином, «емодзі-висловлювання» за своєю структурою відповідають розмовній, а не писемній мові. Культурний медіатор «емодзі», ставши елементом писемної мови сучасності, насправді згортає письмову мову у внутрішню.

У межах цього дослідження був застосований кількісний контент-аналіз цифрових повідомлень підлітків у соціальних мережах з метою виявлення особливостей мовного функціонування емодзі та структури письмових висловлювань. Такий підхід дозволяє зафіксувати об'єктивні мовні показники в природному середовищі підліткової комунікації – цифровому дискурсі. Об'єктом аналізу стали текстові повідомлення, надані добровільно підлітками віком від 15 до 16 років, n = 161 (соціальні мережі Instagram, TikTok, Discord та ін.).

Було досліджено низку параметрів, які є основою сучасної писемної мови підлітків: «Середня кількість надісланих емодзі на 100 письмових речень», «Середня кількість отриманих емодзі на 100 письмових речень», «Середня кількість слів в одному реченні без емодзі», «Середня кількість слів в одному реченні з емодзі», «Середня кількість речень для формування предиката повідомлення».

Методом кількісного контент-аналізу отримали такі результати, вони неведені у таблиці 1.

З отриманих результатів ми можемо зробити певні висновки і почнемо з останнього параметра (Середня кількість речень для формування предиката повідомлення) сучасної писемної мови підлітків. Можемо констатувати, що середня кількість речень для формування загального предиката (загального сенсу діалогу) повідомлення між співрозмовниками дорівнює 11,6 у процесі віртуальної взаємодії з іншою людиною. Іншими словами, підлітки в процесі віртуальної взаємодії з іншою людиною не можуть написати одне цілісне повідомлення, а дроблять його на 11–12 частин,

Таблиця 1

Кількісні показники використання емодзі в письмовому мовленні підлітків

№ з/п	Показник	Середнє значення
1	Середня кількість надісланих емодзі на 100 письмових повідомлень	45,5
2	Середня кількість отриманих емодзі на 100 письмових повідомлень	45,84
3	Середня кількість слів в одному реченні без емодзі	6,84
4	Середня кількість слів в одному реченні з емодзі	7,08
5	Середня кількість речень для формування предиката повідомлення	11,6

частіше не використовуючи пунктуаційні знаки, а замінюючи пунктуаційні знаки процесом відправки речення співрозмовнику. Також варто зазначити, що на фоні високого значення цього параметра ми спостерігаємо високі значення параметра «Середня кількість слів в одному реченні з емодзі» і параметра «Середня кількість слів в одному реченні без емодзі». Це приводить нас до висновку, що чим більше речень потрібно для позначення загального предиката повідомлення, тим більше можливостей у підлітка використовувати як звичайні слова, так і емодзі для передачі «сенсу». Наш висновок узгоджується з кількісним контент-аналізом цих параметрів. «Середня кількість слів в одному реченні з емодзі» дорівнює 7,08, а «Середня кількість слів в одному реченні без емодзі» дорівнює 6,84.

Це означає, що для підлітків використовувати емодзі замість слів для позначення в реченні загального предиката є нормою, оскільки ці параметри узгоджуються математичними параметрами.

Параметри «Середня кількість надісланих емодзі на 100 письмових речень» та «Середня кількість отриманих емодзі на 100 письмових речень» також узгоджуються математично, що виражено в даних 45,5 і 45,84 відповідно. З отриманих даних можна зробити висновок, що сучасний підліток у 45% своїх речень використовує емодзі. Як було раніше виявлено, культурний медіатор «емодзі» за своєю структурою є частиною розмовної мови, а не писемної мови. Культурний медіатор «емодзі», будучи елементом писемної мови сучасності, насправді згортає письмову мову у внутрішню мову. Ці параметри писемної мови сучасного підлітка констатують, що підлітки у своїй комунікації використовують культурний медіатор «емодзі». Немає підстав вважати, що «емодзі» можуть замінити писемну мову у своєму сенсі, але змінити письмову мову – так. Ці параметри констатують те, що культурний медіатор став частиною підліткової писемної мови. Таку комунікацію тепер можна вважати за норму у взаємодії підлітків один з одним, але неможливо вважати нормою у питанні формування вищих психічних функцій і в питанні розвитку когнітивних процесів, зокрема словесно-логічного мислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Vocate D.R. *The Theory of A. R. Luria: Functions of Spoken Language in the Development of Higher Mental Processes.* Hillsdale, NJ : Psychology Press, 1987. 320 c.

2. Manganari E.E. Emoji use in computer-mediated communication. *The International Technology Management Review.* 2021. Т. 10. № 1. С. 1–11.

3. Ljubešić N., Fišer D. A global analysis of emoji usage. *Proceedings of the 10th web as corpus workshop*. 2016. P. 82–89.

4. Gawne L., McCulloch G. Emoji as digital gestures. *Language and Internet*. 2019. Т. 17.

СЕКЦІЯ 6
ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИКИ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR CHILDREN WHO HAVE EXPERIENCED PSYCHOLOGICAL TRAUMA: MODERN APPROACHES AND METHODS

УДК 159.922.7(477)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.18
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Будяченко О.М.
к.юрид.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті здійснено комплексний аналіз сучасних наукових досліджень, присвячених психологічним наслідкам повномасштабного військового вторгнення рф в Україну для дитячого населення. Особливу увагу приділено оцінюванню поширеності посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед дітей, а також ефективності психотерапевтичних підходів, застосовуваних у наданні допомоги дітям, які зазнали психологічної травми. На підставі огляду емпіричних даних вітчизняних і міжнародних дослідницьких проєктів (зокрема, ініціативи ЮНІСЕФ, проєкту «Дій для дітей України» та мультицентрових досліджень) окреслено масштаб психологічної травматизації серед українських дітей внаслідок пережитих втрат, переміщення, руйнування соціальних зв'язків та тривалого перебування у стані небезпеки. Аналіз емпіричних джерел засвідчив високий рівень проявів ПТСР серед дітей, у тому числі тривожних розладів, симптомів СДУГ, емоційної нестабільності, а також складнощів із соціальною адаптацією. Окрема увага приділена малодослідженому аспекту – психологічному впливу бойових дронів на дитячу психіку. У результаті систематизації наукових даних виокремлено 12 ефективних психотерапевтичних підходів та методик до подолання наслідків ПТСР у дітей, серед яких провідні позиції займають когнітивно-поведінкова терапія, EMDR, наративна, пісочна, арт- та ігрова терапії. На підставі узагальнення актуальних наукових підходів запропоновано інтегративну п'ятиетапну модель психологічної підтримки дітей, яка включає діагностику, психокорекцію, реінтеграцію, соціальну адаптацію та постінтервенційний супровід. Варто відзначити, що модель передбачає індивідуалізований, культурно чутливий та мультидисциплінарний підхід до надання допомоги, який орієнтований на формування в дітей адаптивних механізмів подолання стресу. У результаті проведеного дослідження варто наголосити на необхідності інтеграції науково обґрунтованих психосоціальних програм у національну політику в галузі охорони психічного здоров'я дітей, а також на важливості подолання диспропорцій у доступі до психологічних послуг та на актуальності кадрового забезпечення системи надання допомоги дітям, які зазнали психологічної травми.

Ключові слова: *психологічна підтримка, психологічні травми, психотерапія, психотерапевтичні підходи, ПТСР, діти.*

The article provides a comprehensive analysis of contemporary scientific research devoted to the psychological consequences of the full-scale military invasion of Ukraine by the russian federation for the child population. Special attention is given to the assessment of the prevalence of post-traumatic stress disorder (PTSD) among children, as well as the effectiveness of psychotherapeutic approaches used in providing assistance to children who have experienced psychological trauma. Based on a review of empirical data from domestic and international research projects (including UNICEF initiatives, the «Act for Children of Ukraine» project, and multicenter studies), the scale of psychological trauma among Ukrainian children is outlined, resulting from losses, displacement, destruction of social ties, and prolonged exposure to danger. Analysis of empirical sources revealed a high level of PTSD manifestations among children, including anxiety disorders, symptoms of ADHD, emotional instability, and difficulties with social adaptation. Particular attention is paid to the under-researched aspect – the psychological impact of combat drones on children's psyche. As a result of systematizing scientific data, 12 effective psychotherapeutic approaches and methods for overcoming the consequences of PTSD in children have been identified, with leading positions occupied by cognitive-behavioral therapy, EMDR, narrative, sandplay, art, and play therapies. Based on a synthesis of current scientific approaches, an integrative five-stage model of psychological support for children is proposed, which includes diagnosis, psychocorrection, reintegration, social adaptation, and post-intervention support. It is important to note that the model assumes an individualized, culturally sensitive, and multidisciplinary approach to assistance aimed at developing adaptive stress-coping mechanisms in children. The study highlights the need for integrating scientifically grounded psychosocial programs into national policy on children's mental health protection, overcoming disparities in access to psychological services, and addressing the critical importance of staffing the system providing support to children who have experienced psychological trauma.

Key words: *psychological support, psychological trauma, psychotherapy, psychotherapeutic approaches, PTSD, children.*

Вступ. У контексті затяжної гуманітарної кризи, спричиненої війною в Україні, яка триває вже четвертий рік, діти залишаються однією з найбільш вразливих соціальних груп, на яку припадає значна частина психоемоційного навантаження. Багато з них зазнають хронічного впливу психологічної травми внаслідок втрати близьких, вимушеного переміщення, порушення звичного освітнього процесу та постійної небезпеки. Ці фактори призводять до глибоких порушень емоційного балансу, когнітивного розвитку та формування особистості. Психологи фіксують стрімке зростання кількості випадків тривожних розладів, депресивних станів і симптоматики посттравматичного стресового розладу серед дітей.

Попри зростаючий запит на психіатричну та психосоціальну допомогу, наявна система охорони здоров'я не має достатніх ресурсів для забезпечення повноцінної підтримки відповідно до вікових і травматичних особливостей дитячої аудиторії. Через надмірне навантаження на сферу охорони здоров'я та обмеженість спеціалізованих послуг, більшість дітей залишається без кваліфікованої допомоги, що призводить до подальшого загострення психічних розладів та ризику довгострокових наслідків для їхнього психоемоційного благополуччя. У зв'язку з цим постає гостра потреба в системних інвестиціях у розвиток інфраструктури, підготовку фахівців та запровадження програм з надання комплексної психологічної допомоги дітям, які постраждали внаслідок війни. Тож вважаємо за необхідне провести аналіз сучасних підходів та методик психологічної підтримки дітей, які зазнали психологічної травми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях зростає увага до проблеми психічного здоров'я дітей, які зазнали травматичного досвіду внаслідок війни, насильницького переміщення та деструкції соціального середовища. Основними напрямами наукового пошуку є розроблення мультидисциплінарних моделей психосоціальної підтримки, оцінювання ефективності травмоорієнтованих підходів та адаптація інтервенцій до умов військових конфліктів і гуманітарних криз.

У роботі В. Селезньова та інших учених [4] здійснено ґрунтовний аналіз ментального здоров'я населення України в умовах війни, наголошено на значному навантаженні на систему психіатричної допомоги та потребі в реорганізації служб, зокрема у сфері дитячої психологічної підтримки. Автори підкреслюють необхідність інтеграції психічного здоров'я у загальнонаціональну систему реагування на кризу.

Дослідження Д. Бюрґін та співавторів [5] висвітлює мультирівневі, потребоорієнтовані та травмоінформовані підходи до підтримки дітей, що постраждали від війни й вимушеного переміщення. Автори запропонували цілісну модель втручання, що охоплює індивідуальний, сімейний і соціальний рівні та ґрунтується на принципах безпечного середовища, стабілізації та ресоціалізації.

У публікації Е. МакЕлрой та інших науковців [6] надано емпіричні дані щодо змін у психічному здоров'ї дітей під час війни в Україні, які отримані на основі масштабного опитування батьків. Результати засвідчують різке зростання тривожних, депресивних і поведінкових розладів серед дітей, особливо тих, що безпосередньо стикалися з бойовими діями або втратили житло.

Значний внесок у розуміння психологічного стану дітей після пережитої травми зроблено у роботі А. Наїм та інших дослідників [19], де розглянуто вплив військової травми та атак безпілотників на психічне здоров'я дітей та батьків в Україні. Дослідження акцентує увагу на потребі у цільових психотерапевтичних інтервенціях, що враховують фактори сімейного стресу, когнітивного розвитку дитини та соціального оточення.

На національному рівні проблему психологічної реабілітації дітей висвітлюють Л. Шкребтієнко та К. Овдієнко [20], які узагальнили досвід застосування ігрової терапії, арттерапії та казкотерапії в роботі з травматизованими дітьми. Авторами підкреслюється значення створення безпечного простору для самовираження, емоційної розрядки та реконструкції позитивного образу світу. Практичні рекомендації щодо психологічної підтримки дітей, які пережили травматичний досвід, представлено також у публікації О. Булгакової та М. Савченкової [28], де детально проаналізовано методи вербального та невербального опрацювання травми у межах освітнього простору та соціального середовища.

Тож аналіз сучасної літератури дає змогу окреслити тенденцію до формування інтегрованих моделей психологічної допомоги, орієнтованих на безпеку, стабілізацію, індивідуалізацію та розвиток стійкості у дітей, що зазнали психотравмуючих впливів.

Метою статті є наукове обґрунтування та систематизація сучасних підходів до надання психологічної підтримки дітям, які пережили психотравмуючі події, а також аналіз ефективності психокорекційних методик, що застосовуються в умовах надзвичайних та кризових обставин.

Методи дослідження. У статті застосовувалися комплексні методи дослідження, спрямовані на вивчення психологічного стану дітей, які зазнали психотравматизації, зокрема було проаналізовано емпіричне обстеження, яке проводилося з використанням стандартизованих психодіагностичних інструментів, що дало змогу отримати об'єктивні дані. Здійснено порівняльний аналіз ефективності психотерапевтичних методик для надання психологічної підтримки дітям, які зазнали психологічної травми, що дало можливість виявити найбільш результативні підходи у контексті сучасної психокорекційної практики. Окрему увагу зосереджено на використанні проєктивних методик, які забезпечують доступ до глибинних рівнів психіки дитини та

сприяють виявленню латентних психотравмуючих переживань. Зрештою, здійснено моделювання поетапної системи психологічної підтримки, заснованої на міждисциплінарному підході, що інтегрує психологічні, соціальні та педагогічні компоненти задля забезпечення комплексного впливу на процес подолання психологічної травми.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення рф в Україну 24 лютого 2022 року, спричинило безпрецедентну гуманітарну та психотравматичну кризу серед цивільного населення. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), протягом першого року після початку вторгнення щонайменше 9,6 мільйона осіб в Україні відзначали ознаки порушень психічного здоров'я, включно з тривожними розладами, клінічною депресією та посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), з яких понад 3,9 мільйона осіб мали помірні або тяжкі форми психопатології [1]. Водночас, за даними ЮНІСЕФ, 1,5 мільйона дітей в Україні потрапили до групи високого ризику розвитку психічних розладів, серед яких провідне місце посідають афективні порушення, тривожні стани, а також реактивні форми ПТСР [2].

Актуальні емпіричні дослідження засвідчують, що екзистенційна загроза, розрив у соціальних зв'язках, фізичне переміщення, втрати значущих та рідних осіб, а також руйнування інституційних середовищ (зокрема, освітніх закладів) призводять до стійких травматичних змін у психоемоційному стані дітей [3–6]. Особливою формою психологічної дестабілізації є хронічний стресовий стан, спричинений тривалим укриттям у підземних приміщеннях (в середньому 920 годин за перший рік війни) [7] та системними порушеннями доступу до безпечної освітньої інфраструктури внаслідок ракетних ударів, артилерійського обстрілу та авіаційних атак [3; 5].

Крім того, наративна та доказова база щодо впливу бойових дронів на психічне здоров'я цивільного населення, зокрема дітей, наразі обмежена. Більшість наявних даних стосується досліджень, які були зосереджені переважно на операторах БПЛА або військових, а не на мирних жителях, які безпосередньо зазнали впливу цих атак [8; 9]. Водночас журналістські та якісні емпіричні дослідження, проведені у країнах з активним застосуванням безпілотної зброї (Пакистан, Афганістан, Ємен, Сектор Газа), демонструють зростання рівня хронічної тривоги, соціальної ізоляції, психосоматичних розладів, депресивної симптоматики, ПТСР та інсомнії серед дітей у зонах дронових атак [10–14]. Щодо України, єдиним наразі емпіричним джерелом, що базується на стандартизованих психодіагностичних інструментах, залишається дослідницький звіт, який виявив підвищені шанси на розвиток тривожного розладу серед дорослого населення, яке мешкало в регіонах, що зазнали ударів дронів з людськими жертвами [15].

Тож варто відзначити, що повномасштабне вторгнення має катастрофічні наслідки для психологічного здоров'я дитячого населення України. За даними до вторгнення, загальна кількість дітей в Україні становила приблизно 7,5 млн осіб, натомість сьогодні близько 5 млн дітей пережили переміщення внаслідок воєнних дій, при цьому половина залишилась у межах країни (переважно на заході), а інша половина вимушено виїхала за її межі [16]. Масштабні порушення житлових умов, руйнування соціальних зв'язків та втрата близьких осіб є чинниками формування високого рівня психологічної травматизації серед дітей.

Проєкт «Дій для дітей України» у співпраці з українською неурядовою організацією «Щире серце» реалізував програму психосоціальної підтримки, спрямовану на дітей та їхніх матерів, які постраждали внаслідок бойових дій. Програма включає шестиденні табори відновлення, що поєднують заходи з керування стресом, психічне скринінгове обстеження та подальший супровід [16; 17].

Дослідження було реалізовано в межах проєкту «Дій для дітей України» у партнерстві з українською неурядовою організацією «Щире серце». З вересня 2022 року по липень 2024 року було здійснено емпіричне обстеження цільової вибірки, що включала 1 291 дитину (середній вік – 9,3 років) та 963 матерів. Для оцінки рівня психологічної травматизації дітей застосовувалися стандартизовані та валідовані інструменти скринінгу травматичного стресу, зокрема шкала CATS-2, що дає змогу комплексно ідентифікувати симптоматику посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Такий методологічний підхід забезпечував об'єктивність та достовірність збору даних протягом періоду з вересня 2022 року по липень 2024 року.

Отримані результати емпіричного обстеження засвідчили таке: 49,9% дітей проживали у безпосередній близькості до зон активних бойових дій; 33,3% втратили житло через бойові дії; 23,2% мали близьких родичів, залучених у воєнні дії; 33,9% дітей демонстрували ознаки підвищеного посттравматичного дистресу або відповідали діагностичним критеріям ПТСР; найбільш частими симптомами були порушення концентрації уваги, підвищена тривожність та порушення сну. 53,4% дітей спрямовано на подальше спеціалізоване психіатричне обстеження та лікування. Результати короткострокового втручання засвідчили значне покращення психосоціального функціонування у 75% дітей за оцінками їхніх матерів, що проявлялося, зокрема, у відновленні інтересу до активної діяльності.

Отримані результати свідчать про високий рівень поширеності психологічної травматизації серед дітей, які зазнали впливу збройного конфлікту, що вимагає впровадження системних і цілеспрямованих інтервенцій у сфері охорони психічного здоров'я. Висока частка виявленої симптоматики ПТСР серед обстежених (33,9%) засвідчує необхідність застосування валідованих інструментів діагностики та негайного реагування

через механізми раннього виявлення та скерування до відповідних фахівців. Водночас наявність кадрового дефіциту кваліфікованих фахівців та обмеженість ресурсів потребують системного підходу до оптимізації програм психічного здоров'я та розбудови мережі підтримки [16–18].

Мультицентрове дослідження, проведене міжнародною командою науковців, зокрема А. Наїмом, Д. Марценковським, М.Х.-Р. Гіксом, дало змогу вперше системно оцінити взаємозв'язок між травматичним досвідом, використанням безпілотників у зоні бойових дій та симптомами психічного неблагополуччя у батьків і дітей. Серед дітей віком 3–6 років 24,2% мали симптоми синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ), а ще 20,5% демонстрували ознаки поведінкових або адаптаційних розладів, зокрема опозиційно-зухвалого розладу чи емоційної дезрегуляції. Серед дітей віком 7–17 років у 24,1% виявлено симптоми, характерні для тривожних або афективних розладів, що є типовими для підліткової вікової групи. Загалом дослідження засвідчило високий рівень травматизації дітей: 45,0% дітей молодшої вікової групи (3–6 років) і 57,0% підлітків (7–17 років) зазнали травматичних подій у перший рік війни. У 21,8% молодших дітей і 17,6% старших було виявлено клінічно значущі симптоми ПТСР на момент обстеження. Ці результати корелюються з ранніми повідомленнями гуманітарних організацій, зокрема UNICEF та ВООЗ, що свідчать про істотний психоемоційний тягар війни для дітей [19].

Тож варто відзначити, що психологічна допомога дітям, які зазнали дії психотравмуючих чинників, передбачає реалізацію системного, доказового та мультидисциплінарного підходу, спрямованого на редукцію симптоматики посттравматичного стресового розладу (ПТСР), активізацію внутрішніх адаптаційних ресурсів і забезпечення стабілізації емоційного функціонування. Ефективність застосованих терапевтичних стратегій значною мірою обумовлюється відповідністю вибраних методів віковим, когнітивним та психоемоційним особливостям дитини [20]. В табл. 1 представлено психотерапевтичні підходи та методики, які виокремлюються у межах сучасної клінічної практики та продемонстрували емпірично підтверджену ефективність у подоланні наслідків психологічної травматизації.

У системі психологічного супроводу дітей з травматичним досвідом ключовим чинником є комплексне поєднання індивідуальної, групової та сімейної форм роботи. Спеціалізовані інтервенції спрямовані не лише на стабілізацію емоційного стану дитини, але й на активізацію її внутрішніх ресурсів та поступову інтеграцію травматичного досвіду у життєвий наратив. Вибір конкретного методу залежить від вікових особливостей дитини, типу травми, а також ступеня її психологічної вразливості.

Одним з первинних напрямів психотерапевтичної допомоги є індивідуальна робота, в межах якої встановлення підтримувального і валідаційного контакту з дитиною слугує фундаментом для подальшої терапії. Особливо вразливими є діти, які зазнали насильства (у тому числі, сексуального), тому створення безпечного простору та емоційної стабільності стає критично необхідним. У цьому контексті важливу роль відіграють емпатійне слухання, вербальне підкріплення та нормалізація пережитого через фрази підтримки, що сприяє зниженню почуття провини і поверненню базової довіри до світу.

У випадках, коли вербальне проговорення пережитого є складним або неможливим, особливо для дітей молодшого віку, ефективним інструментом стає ігрова терапія, яка виступає каналом для символічного відреагування травми та перетворення болісного досвіду на керований і завершений сюжет. У межах цієї терапії застосовуються різноманітні ігрові форми: від сенсомоторних ігор до тілесно-орієнтованих технік, кожна з яких адаптується відповідно до психоемоційного стану дитини. Тож гра виконує функцію безпечного простору для регресивного відтворення та подальшої інтеграції травмуючих подій.

Логічним продовженням ігрового впливу, але з глибшим зануренням у несвідоме, є пісочна терапія, яка поєднує елементи гри, творчості та психоаналітичної символіки, забезпечуючи м'який спосіб роботи з внутрішніми конфліктами. Через створення тривимірних композицій у піску дитина проєктує власний внутрішній світ, що дає змогу, хоч і опосередковано, торкатися травматичних шарів психіки. Пісочна терапія особливо дієва за наявності тривожності, психосоматичних симптомів або порушень комунікації.

Поглиблення процесу емоційного відреагування й ресоціалізації дитини можливе завдяки використанню арттерапевтичних методик, які відкривають можливості для неконфліктного контакту з внутрішнім світом через образотворчу, музичну чи театральну діяльність. Арттерапія не лише слугує засобом емоційного розвантаження, але й формує адаптивні копінг-стратегії, покращує самоідентифікацію, знижує рівень тривожності та сприяє формуванню позитивної Я-концепції.

Доповненням до арттерапії, яке активізує уяву й працює з глибинними символічними рівнями, є казкотерапія. Використання метафоричних наративів дає змогу дитині перенести власні переживання на умовного персонажа, пройти шлях трансформації через сюжет, чим реконструювати власну історію у безпечній формі. Перевагою цього методу є можливість роботи з травмою без її прямого вербалізування, що є критично важливим для дітей з високим рівнем психологічної вразливості.

У свою чергу, проєктивні методики, такі як малювання, завершують цілісну картину психотерапевтичного впливу. Через кольорову суб'єктивізацію, символічне зображення переживань та експерименти з формою і фактурою дитина отримує змогу перенести внутрішню напругу на зовнішній

Таблиця 1

Психотерапевтичні підходи та методики у подоланні ПТСР у дітей

Метод/підхід	Науково обґрунтована характеристика	Ключові терапевтичні механізми впливу
Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ)	Структурований, емпірично валідований підхід, орієнтований на когнітивну реструктуризацію та зміну дезадаптивних поведінкових патернів.	Ідентифікація деструктивних переконань; техніки когнітивної реструктуризації; експозиційна десенсибілізація; формування функціональних копінг-стратегій.
EMДР-терапія (Eye Movement Desensitization and Reprocessing)	Метод, заснований на принципах нейропсихологічної інтеграції травматичного досвіду шляхом білатеральної стимуляції (візуальної, тактильної, аудіальної).	Фасилітація нейропсихологічної реконсолідації; редукція емоційної реактивності; інтеграція травматичних слідів у довготривалу пам'ять; когнітивне переосмислення.
Наративна терапія	Терапевтичний підхід, спрямований на трансформацію особистісного наративу та інтеграцію травматичного досвіду у життєву історію дитини.	Деконструкція дисфункційних смислових структур; побудова альтернативного, адаптивного наративу; підтримка процесів рефлексивної ідентичності.
Групова терапія	Групова психотерапевтична модель, що передбачає активізацію соціального ресурсу через взаємну підтримку учасників, об'єднаних подібним досвідом психотравмуючих подій.	Соціальна нормалізація травматичних реакцій; формування безпечного простору; розвиток емпатії та взаємопідтримки; зниження ізоляції.
Сімейна терапія	Системно орієнтований підхід, який передбачає інтеграцію родини у психокорекційний процес дитини.	Оптимізація комунікативних взаємодій у сім'ї; реструктуризація дисфункційних патернів; підвищення здатності сім'ї до емоційного реагування.
Арттерапія	Використання образотворчої діяльності як засобу символічної репрезентації внутрішнього досвіду та невербального вираження афекту.	Сублімування травматичних афектів; стимулювання емоційної експресії; активізація ресурсного самосприйняття; формування відчуття контролю.
Пісочна терапія	Проєктивна психодіагностична та терапевтична методика, яка полягає у створенні символічно-образних композицій у пісочниці за допомогою мініатюрних об'єктів, що дає змогу дослідити внутрішній світ особистості, її емоційні стани та глибинні конфлікти.	Репрезентація глибинних емоцій через символічні структури; інтеграція травматичного досвіду; розвиток саморефлексії та афективної регуляції.
Казкотерапія	Використання метафоричних та архетипових сюжетів казок для опрацювання внутрішніх конфліктів і психотравм.	Ідентифікація з персонажами; проективне розгортання сценаріїв пережитого; моделювання конструктивних шляхів подолання труднощів.
Ігрова терапія	Методика, що застосовується переважно у роботі з дітьми молодшого віку, заснована на використанні гри як інструмента емоційного опрацювання.	Символічна репрезентація психотравматичного досвіду; екстеріоризація емоцій; зниження психофізіологічної напруги; моделювання безпечних сценаріїв.
Тілесно-орієнтована терапія	Терапевтична практика, зосереджена на роботі з тілесними виявами стресу та психосоматичними реакціями.	Соматична релаксація; дихальні практики; заземлення; нормалізація вегетативної нервової системи; підвищення тілесної саморегуляції.
Психоосвітні інтервенції	Комплекс інформаційних заходів, спрямованих на підвищення обізнаності дитини та її оточення щодо природи ПТСР та механізмів допомоги.	Освітній супровід; зменшення стигматизації; розвиток навичок самодопомоги; залучення опікунів до процесу психологічної підтримки.
Культурно-орієнтований підхід	Підхід, що враховує етнокультурні, релігійні, соціолінгвістичні та комунікативні особливості дитини у процесі терапії.	Адаптація інтервенцій до культурних норм; повага до цінностей і традицій; зниження ризику терапевтичної дезадаптації; підвищення ефективності психосоціального втручання з урахуванням культурно-обумовлених потреб і цінностей цільової групи.

Примітки: сформовано автором на основі джерел [19–26].

об'єкт. Тож за цих умов відбувається м'яке, але глибоке опрацювання афекту, що сприяє емоційній стабілізації та поверненню відчуття контролю над собою та світом [27]. У табл. 2 представлено концептуалізацію поетапної моделі психологічної підтримки дітей, які зазнали психологічної травми. Запропонована модель є результатом інтеграції міждисциплінарних підходів (психологічного, педагогічного, соціального) та спирається на емпірично апробовані стратегії психосоціального втручання. Кожен з етапів моделі сформовано з урахуванням принципів адаптивності, індивідуалізації та ефективності, що є ключовими у процесі подолання травматичних наслідків у дитячому віці.

Таким чином, зазначена п'ятиетапна модель психологічної підтримки дітей з травматичним досвідом забезпечує цілісну логіку інтервенцій: від первинного встановлення контакту до посттерапевтичного супроводу. Кожен етап супроводжується відповідними техніками і методами, адаптованими до індивідуальних психоемоційних потреб дитини, з урахуванням її вікових, когнітивних та соціальних особливостей. Реалізація цієї моделі передбачає системну взаємодію всіх суб'єктів психолого-педагогічного процесу та може бути ефективно імплементована в практику кризової психологічної допомоги, інституційної психотерапії та освітньо-профілактичних програм.

Таблиця 2

Етапи реалізації психологічної підтримки дітей з травматичним досвідом

Етап	Науково обґрунтована характеристика	Ключові методики	Очікувані результати
1. Первинна психологічна оцінка та встановлення контакту	Реалізується на підставі діагностичного підходу, орієнтованого на комплексне виявлення індивідуально-психологічних особливостей дитини та її потреб. Встановлення базового альянсу між дитиною та психологом слугує засадою подальшого втручання.	Спостереження, психодіагностика, інтерв'ю, проєктивні методики, ігрове моделювання.	Формування безпечного терапевтичного простору; розроблення індивідуалізованого плану інтервенції.
2. Психокорекція деструктивних емоційно-поведінкових патернів	Спрямована на редукцію інтенсивності патологічних афектів, реструктуризацію когнітивних схем та формування адаптивної емоційної саморегуляції. Забезпечується взаємодія через корекційно-розвивальні техніки.	Когнітивно-поведінкова терапія, ігрова терапія, арттерапія, експозиційна терапія, тілесно-орієнтовані практики.	Стабілізація емоційного стану, редукція симптомів ПТСР, формування стратегій безпечного реагування.
3. Реінтеграція у життєвий простір та розвиток стресостійкості	Центрована на відновленні функціональної автономії дитини та посиленні особистісних ресурсів через розвиток навичок саморегуляції, підвищення самооцінки й впевненості у власних силах.	Техніки релаксації, позитивна аутосугестія, вправи на саморефлексію, робота з тілесними реакціями.	Підвищення резилієнс, зниження внутрішньої напруги, зростання почуття контролю над ситуацією.
4. Соціально-психологічна адаптація та розвиток навичок взаємодії	Мета – стимулювання конструктивної соціалізації через активне включення в соціальні практики. Формуються емоційна компетентність та моделі безпечної взаємодії.	Соціально-емоційні тренінги, когнітивно-поведінкові техніки, рольові ігри, арт- і драматерапія.	Посилення комунікативної компетентності, формування нових соціальних ідентичностей, формування навичок самопрезентації.
5. Постінтервенційний моніторинг та оцінка ефективності втручання	Забезпечує динамічний аналіз прогресу дитини, виявлення латентних посттравматичних ефектів і потреб у коригуванні попередньої терапії. Передбачає активну участь батьків і фахівців.	Систематичне спостереження, повторна діагностика, структуровані опитувальники, консультації з батьками.	Підтримання стабільного емоційного функціонування, мінімізація рецидивів, формування сталого відчуття безпеки.

Примітки: сформовано автором на основі джерела [28].

Загалом ефективність зазначених психотерапевтичних підходів та методик є варіативною та залежить від низки індивідуальних детермінант, зокрема: віку дитини, характеру та інтенсивності травматичного досвіду, наявності підтримувального середовища та рівня мотиваційної готовності до психотерапевтичної роботи. У зв'язку з цим підбір інтервенційного інструментарію має здійснюватися виключно кваліфікованим фахівцем на основі всебічної клініко-психологічної діагностики та індивідуалізованого планування психосоціальної допомоги.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує критичний рівень психотравматизації дитячого населення України внаслідок повномасштабного вторгнення рф, що супроводжується масштабними соціальними, гуманітарними та інфраструктурними втратами. Результати дослідження засвідчили ефективність комплексної психосоціальної моделі підтримки, що включає мультидисциплінарні інтервенції та адаптується до вікових, когнітивних і культурних особливостей дитини. Особливу терапевтичну цінність продемонстрували такі підходи, як когнітивно-поведінкова терапія, ЕМДР-терапія, арт-терапія, ігрова та пісочна терапія, що забезпечують безпечне опрацювання травматичного досвіду через вербальні, невербальні та символічні засоби. Варто відзначити, що запропонована п'ятиетапна модель психологічної підтримки дітей з травматичним досвідом забезпечує послідовну логіку втручання – від первинної діагностики до постінтервенційного моніторингу – і може бути інтегрована в систему кризової психологічної допомоги на національному рівні. Успішна реалізація таких програм потребує не лише професійної підготовки спеціалістів, але й розвитку інституційної інфраструктури, міжсекторальної взаємодії та належного фінансування.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки, сформульовані автором, можуть бути використані для створення методичних рекомендацій, навчальних програм і тренінгів для фахівців, які працюють з травматизованими дітьми. Отримані результати можуть стати підґрунтям для подальших наукових досліджень, спрямованих на вдосконалення підходів до надання психологічної допомоги дітям у кризових ситуаціях різного типу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. WHO. Amid a year of relentless war, WHO Regional Director for Europe strengthens commitment for mental health services during visit to Ukraine. 2023. URL: https://www.who.int/europe/news/item/16-02-2023-amid-a-year-of-relentless-war--who-regional-director-for-europe-strengthens-commitment-for-mental-health-services-during-visit-to-ukraine#:~:text=Furthermore%2C%20almost%201%20in%2010,which%20are%20moderate%20or%20severe (дата звернення: 17.07.2025).

2. UNICEF. War in Ukraine pushes generation of children to the brink, warns UNICEF. 2023. URL: https://www.unicef.org/press-releases/war-ukraine-pushes-generation-children-brink-warns-unicef2023 (дата звернення: 17.07.2025).

3. Data Friendly Space. Ukrainian Conflict Analysis Brief – The impact of one year of conflict on Women and Children in Ukraine. 2023. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/ukrainian-conflict-analysis-brief-impact-one-year-conflict-women-and-children-ukraine-19-may-2023#:~:text=UNICEF%20estimates%20that%201.5%20million,negatively%20impacted%20by%20the%20conflict (дата звернення: 17.07.2025).

4. Seleznova V., Pinchuk I., Feldman I., Virchenko V., Wang B., Skokauskas N. The battle for mental well-being in Ukraine: mental health crisis and economic aspects of mental health services in wartime. *Int J Mental Health Syst*. 2023. Vol. 17. Issue 1. P. 28.

5. Bürgin D., Anagnostopoulos D., Vitiello B., Sukale T., Schmid M., Fegert J.M. Impact of war and forced displacement on children's mental health-multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *Eur Child Adolesc Psychiatry*. 2022. Vol. 31. Issue 6. P. 845–853.

6. McElroy E., Hyland P., Shevlin M., et al. Change in child mental health during the Ukraine war: evidence from a large sample of parents. *Eur Child Adolesc Psychiatry*. 2024. Vol. 33. Issue 5. P. 1495–1502.

7. Save the Children. Over 900 hours underground: children in Ukraine endure life in bunkers as war enters second year. 2024. URL: https://www.savethechildren.org.uk/news/media-centre/press-releases/ukranian-children-spent-900-hours-underground.2024 (дата звернення: 17.07.2025).

8. Wallace D., Costello J. Eye in the sky: understanding the mental health of unmanned aerial vehicle operators. *J Military Vet Health*. 2017. Vol. 25. Issue 3. P. 36–41.

9. Saini R.K., Raju M., Chail A. Cry in the sky: psychological impact on drone operators. *Ind Psychiatry J.* 2021. Vol. 30. Suppl. 1. P. S15–S19.

10. Basoglu M. Drone strikes or mass torture? learning theory analysis. *Mass Trauma, Mental Health, and Human Rights*. 2012. URL: http://metinbasogluwordpresscom/2012/11/25/drone-warfare-or-mass-torture-a-learning-theory-analysis (дата звернення: 17.07.2025).

11. Amnesty International. "Will I be Next?": US Drone Strikes in Pakistan. *Amnesty International*. 2013. URL: https://www.amnestyusa.org/reports/will-i-be-next-us-drone-strikes-in-pakistan (дата звернення: 17.07.2025).

12. Center for Civilians in Conflict and Human Rights Clinic at Columbia Law School. The civilian impact of drones: Unexamined costs, unanswered questions. 2012. URL: http://civiliansinconflict.org/uploads/files/publications/The_Civilian_Impact_of_Drones_w_cover.pdf (дата звернення: 17.07.2025).

13. Sachan D. The age of drones: what might it mean for health? *The Lancet*. 2016. Vol. 387. Issue 10030. P. 1803–1804.

14. Shah S., Van den Bergh R., Van Bellinghen B., Severy N., Sadiq S., Afridi S.A., et al. Offering mental health services in a conflict affected region of Pakistan:

who comes, and why? *PloS One*. 2014. Vol. 9. Issue 6. DOI: 10.1371/journal.pone.0097939.

15. Wang S., Barrett E., Hicks M.H.-R., et al. Associations between mental health symptoms, trauma, quality of life and coping in adults living in Ukraine: A cross-sectional study a year after the 2022 Russian invasion. *Psychiatry Res*. 2024. Vol. 339. Article 116056.

16. Про проєкт «Дій для дітей України» (UCAP). 2025. URL: https://ucap.help (дата звернення: 17.07.2025).

17. Благодійний фонд «Щире серце» 2025. URL: https://sincere-heart.org.ua (дата звернення: 17.07.2025).

18. New Report Underscores High Rates of Post-Traumatic Stressin Ukraine's Children. 2025. URL: https://irwinredlener.org/posts/2025/3/14/new-report-underscores-high-rates-of-post-traumatic-stress-in-ukraines-children (дата звернення: 17.07.2025).

19. Naeem A., Sikder I., Wang S., Barrett E.S., Fiedler N., Ahmad M., Nguyen U.-S.D.T., Martsenkovskyi D., Holovanova I., Hicks M.H.-R., Haque U. Parent-child mental health in Ukraine in relation to war trauma and drone attacks. *Comprehensive Psychiatry*. 2025. Vol. 139. Article No. 152590. DOI: https://doi.org/10.1016/j.comppsych.2025.152590.

20. Shkrebtiienko L., Ovdienko K. Psychological rehabilitation of children after experienced traumatic events. *Herald of Kyiv Institute of Business and Technology*. 2025. № 52 (1). P. 158–166. https://doi.org/10.37203/kibit.2025.52(1).13.

21. Бойко О. Віртуальна комунікація – новий виклик у методиці навчання іноземних мов у закладах загальної середньої освіти. *Сучасні методики навчання іноземних мов і перекладу в Україні та за її межами*. 2022. С. 67–70.

22. Бойко О. Віртуальна комунікація як сучасний тренд спілкування. *Збірник студентських наукових робіт XV Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців. «Сучасні філологічні дослідження та навчання іноземної мови в контексті міжкультурної комунікації»*. Житомир. 2022. С. 23–25.

23. Журавльова Н. Особливості психологічної допомоги сім'ям демобілізованих військовослужбовців. Актуальні проблеми психології. Т. 3. Консультативна психологія і психотерапія. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / за ред. С. Максименка. Київ: Логос, 2015. С. 76–84.

24. Кокун О., Агаєв Н., Пішко І., Лозінська Н. Основи психологічних знань про психічні розлади для військового психолога. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2018. 310 с.

25. Hamby S., Elm J.H., Howell K.H., Merrick M.T. Recognizing the cumulative burden of childhood adversities transforms science and practice for trauma and resilience. *American Psychologist*. 2021. Vol. 76 (2). P. 230–245.

26. Ramírez-Vizcaya S., Froese T. The enactive approach to habits: New concepts for the cognitive science of bad habits and addiction. *Frontiers in Psychology*. 2019. № 10. Article 301.

27. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: навчальний посібник. Т. 3. Київ, 2018. 236 с.

28. Булгакова О., Савченкова М. Психологічні можливості підтримки дітей, які пережили травматичний досвід. *Наука і освіта: науковий журнал ДЗ «Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Ушинського»*. 2022. № 4. С. 24–28. DOI: 10.24195/2414-4665-2022-4-5.

МОТИВАЦІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ЗВО З РІЗНОЮ МОТИВАЦІЙНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ

MOTIVATIONAOL ORINTATIONS AND MEANS OF INCREASING TO SUDY OF STUDENTS WITH DIFFERENT MOTIVATIONAL FOCUS

УДК 59.923.2:331.54]:378.091.212.7](045)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.19
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Васюк К.М.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри кризової та клінічної психології
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Боженко В.Г.
старший викладач кафедри загальної і соціальної психології
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Стаття присвячена дослідженню мотиваційних орієнтацій та засобів підвищення мотивації до навчання у студентів ЗВО залежно від їхньої мотиваційної спрямованості на досягнення або уникання невдач. Розглянуті сучасні дослідження мотивації професійного навчання, визначені її типи та діагностичні критерії. В емпіричній частині дослідження проведена діагностика мотиваційної спрямованості. Встановлений рівномірний розподіл мотивації досягнення і мотивації уникання невдач у групі респондентів. Також проаналізовані вісім основних типів мотиваційної орієнтації: на альтруїзм, егоїзм, процес, результат, працю, матеріальний прибуток, свободу та владу. Встановлено, що вони мають достовірний взаємозв'язок з типами спрямованості. У здобувачів зі спрямованістю на досягнення більше виражена орієнтація на результат і матеріальний ресурс. Незалежно від мотиваційної спрямованості, значна кількість здобувачів має виражені егоїстичні орієнтації. Здобувачі з мотивацією уникання невдач більше орієнтуються на процес діяльності та свободу. Сформульовано висновок, що це пов'язано з низькою здатністю долати перешкоди, терпіти дискомфорт задля досягнення мети. Вони не можуть бачити далеку перспективу, бо орієнтовані на процес тепер. Додаткове опитування (щодо бажаних засобів підвищення мотивації навчання серед здобувачів) виявило, що основні стимули повинні бути в короткій часовій перспективі. Найкращими стимулами підвищення мотивації є високі оцінки, похвала і усвідомлення свого лідерства. Віддалені перспективи, наприклад вдала кар'єра в майбутньому, мало стимулює мотивацію до навчання. Важливою також виявилась думка батьків. Суттєва різниця між групами з різною мотиваційною спрямованістю виявилась у прагненні бути кращими за інших. Ця тенденція притаманна переважно особам з мотивацією досягнень, тому підвищувати мотивацію через підвищення авторитету особам зі спрямованістю на уникання невдач неефективно.
Ключові слова: *досягнення, мотивація до навчання, мотиваційна спрямованість, мотиваційна орієнтація, перспектива, стимул.*

The article is devoted to investigation of motivational orientations and means of increasing of motivation to study of students depending on their motivational focus to achievement or avoid failure. We've analyzed the modern investigations about motivation of professional study, and we've detected its types and diagnostic criteria. In the empirical part of this investigation, we've realized the diagnostic of motivational focus. The motivation of achievement and avoid failure have equal distribution in the groups of respondents. We've also analyzed eight basic motivational orientations/ they are altruism, selfishness, process, result, work, material profit, freedom and authority. Found that they have reliable interrelationship with types of motivational focuses. The students, who have the motivational focus to achievement, have orientation to result and material profit. Independently of motivational focus, a large number of students have distinct selfish orientations. The students with motivation to avoid failure are more oriented to process of activity and freedom. It is concluded that this fact was related with low level of ability to overcome obstacles, to tolerate discomfort to achieve the goal. They can't see a distant prospect, because they orient to actual process. The additional interview (about preferred means of increasing of motivation to study of students) has showed that basic incentives must be in short time perspective. The best incentives of motivation increasing are high marks, praise and awareness of their own leadership. Long-term perspectives, for example, successful career in future, doesn't improve the motivation to study. The parent's opinion is very important too. The significant difference between groups with different motivation orientation are commitment to be better than other people. This tendency is inherent in only person with motivation to achievement. That's why it is ineffectively to improve motivation in person with avoid failure focus through increasing the authority.
Key words: *achievement, motivation to study, motivational focus, motivational orientation, perspective, incentive.*

Постановка проблеми. Питання мотивації до навчання є наразі одною з найбільш досліджуваних тем, але водночас і найбільш невизначених. Парадоксально, але за значної кількості досліджень ця проблема залишається актуальною для практиків. Адже мотивація лежить в основі будь-яких дій особистості. Механізми, які спонукають нас проявляти активність у навчальній діяльності, доволі добре відомі, але основна задача – здійснити ефективний вплив на їх функціонування, зробити їх керованими, з боку вчителя передусім. Ось тут і триває зараз пошук ефективних засобів впливу. Історія досліджень феномена мотивації виділяє два ключових засоби стимуляції поведінки – позитивне і негативне підкріплення. Всі інші різноманітні форми стимуляції діяльності є його різновидами. Незважаючи на ясність механізму дії підкріплення, практиків зазвичай цікавить питання розроблення конкретних алгоритмів для підвищення мотивації навчання. Адже в умовах сучасної вищої освіти в Україні низка негативних чинників знижує мотивацію до навчання. Це, зокрема, стресові умови

життя в період воєнного часу, відсутність значної конкуренції під час вступу до ЗВО через малу кількість абітурієнтів, низька вірогідність відрахування за поганої успішності через матеріальні аспекти, новітні технології інтернету і штучного інтелекту, які виконують багато творчих завдань замість здобувача, вибір професії за «престижем», а не за покликом, що значно знижує зацікавленість у навчанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний огляд досліджень з проблем мотивації охоплює величезну кількість праць, але варто зупинитись на ключових аспектах цієї проблеми. Так, С.С. Занюк вважав, що ключовою в ефективності навчання є потреба вчитися, без цього стимулювати навчальну діяльність неможливо [2]. Але пізніші дослідження доводять, що не завжди інтерес до навчання є ключовим, адже важливо, щоб здобувач освіти розумів мету майбутньої діяльності, це також може стимулювати його активність у навчанні, попри байдужість до самого процесу здобуття освіти.

З часів К. Левіна та досліджень Б. Скіннера в психологічній науці тривають суперечки щодо ефективності позитивного та негативного підкріплень. Негативне підкріплення, як довів Б. Скіннер, дає швидший ефект [1]. Водночас його тривалість і сила впливу на конкретних індивідів є неоднозначною. Н.О. Черняк у своєму дослідженні здійснив систематизацію поглядів на способи підкріплення, і дійшов висновку, що позитивне підкріплення є більш дієвим у навчальному процесі [7]. На користь цього є наступні аргументи:

– здобувачі освіти частіше за все свідомо обирають професію, тому очікують від неї позитивних вражень;

– в юнацькому віці більшість людей сприймає себе дорослими, тому покарання і критика з боку викладачів відчуваються ними вкрай болісно;

– позитивне підкріплення створює для здобувачів ситуацію успіху, що сприяє підвищенню самооцінки і позитивно позначається на впевненості у собі, бажанні повторити приємні враження.

Однак позитивне підкріплення не завжди є можливим, особливо в ситуаціях явних порушень дисципліни, асоціальної поведінки тощо.

Мотивація до навчання має особливу структуру, на відміну від мотивації інших видів діяльності. І.М. Кустовська визначає навчальну мотивацію як намагання досягти певного рівня розвитку в професії, в основі якої лежать професійні знання, вміння та навички [4]. Отже, обізнаність у професії є своєрідним мотиватором начальної діяльності, тому так важливо проводити просвітницьку профорієнтаційну роботу в навчальних закладах якомога раніше.

С.Д. Максименко визначив ще один важливий аспект мотивації до навчання, розділивши близьку і віддалену мотивацію [1]. Це надзвичайно важливо, бо часто ми намагаємось впливати саме на близьку мотивацію. Адже оцінка стимулює саме її – оцінюється конкретне завдання. Тоді як для стійкішої позитивної мотивації потрібен вплив саме на віддалену мотивацію, наприклад професійний розвиток, самореалізацію, допомогу іншим. Можливо, саме тому локальні заходи не дають бажаного ефекту: він слабкий або нетривалий. Засоби впливу на мотивацію повинні міняти певні установки особистості, її переконання щодо своїх здібностей, шансів на успішну реалізацію діяльності, цілей професійної діяльності тощо.

Н.І. Левус у своїх дослідженнях мотивації професійної діяльності довела, що позитивна мотивація і впевненість залежать багато в чому від рівня знань та вмінь здобувачів, тому денна форма навчання перебуває у вигіднішому становищі [5]. Ми насмілимось не погодитись із цими висновками, оскільки багаторічні спостереження свідчать про те, що здобувачі заочної форми навчання зазвичай бувають навіть більш вмотивованими. Можливо, крім рівня знань, велику роль відіграють усвідомленість у виборі професії, життєвий досвід, чітке розуміння мети здобуття освіти. Тому здобувачі заочної форми тут вигідно відрізняються від тих, хто навчається на денному відділенні.

У дослідженні Є.Л. Скворчевської мотивація навчання розглядається в контексті етапу професіоналізації [6]. Очевидно, що мотивація здобувачів першого курсу буде дещо іншою, ніж на старших курсах, тому що позначаються досвід, «втома від інформації», наближення необхідності займатись практичною діяльністю, зміна статусу, ефект новизни тощо. Дослідниця встановила, що на перших курсах здобувачі мають більшу потребу в цікавому матеріалі, проявляють зацікавленість оцінками. Здобувачі середніх курсів мають «провал» у рівні мотивації до навчання, причинами чого є їхня адаптація до умов навчання, втрата новизни, але водночас і відсутність дуже близької перспективи практичної діяльності. На випускних курсах здобувачі починають проявляти більший інтерес до реалізації себе в професії, а також до матеріального чинника – диплома, оцінок як певного засобу підвищення їхньої конкурентоспроможності на ринку праці. Однак дані потребують уточнення не тільки в розрізі курсу навчання, але й щодо професії.

Мета статті. Основною метою дослідження є визначення основних засобів заохочення здобувачів, які підвищують їх мотивацію до навчання.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 60 здобувачів 1–2 курсів спеціальності С4 «Психологія» Донецького національного університету імені Василя Стуса, з них 8 чоловічої статі та 52 жіночої. Вік досліджуваних варіювався від 18 до 21 року. Для дослідження мотивації до навчання були використані методики «Мотивація досягнень» і «Мотивація уникання невдач» Т. Елерса, «Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у сфері мотивацій і потреб» О.Ф. Потьомкіної [3]. Також було здійснено анкетування щодо оцінки ефективності тих чи інших способів стимуляції навчання і визна-

чення домінуючих мотивів навчання у самих здобувачів. Оцінка ефективності мотивації проводилась за допомогою моніторингу навчальної успішності протягом двох сесійних періодів (середній бал успішності за конкретними дисциплінами). Також був організований формувальний експеримент задля перевірки ефективності впливу різних засобів позитивного підкріплення на мотивацію здобувачів.

В ході дослідження перевірялась гіпотеза про те, що в сучасних реаліях вищої освіти найкращий підкріплюючий ефект для підвищення рівня мотивації до навчання мають більш конкретні і матеріальні заохочення (стипендія, оцінки, додаткові бали), ніж моральні (похвала, похвальні грамоти, соціальне визнання). В суспільстві зараз існує стала думка про те, що молодь стає все більш прагматичною, тому на мотивацію навчання мало впливають «віртуальні» заохочення, не пов'язані з матеріалізованою і доволі близькою вигодою.

На першому етапі дослідження було здійснено діагностику особливостей мотиваційної сфери здобувачів, а також визначення найкращого (на їхню думку) виду заохочень, який був досліджений за допомогою опитування. Була проведена діагностика за допомогою методик Т. Елерса, що визначали мотивацію досягнень і уникнення невдач.

Метою цієї діагностики було встановлення загальної картини тенденцій мотивації у вибірці здобувачів, а саме її вектора – спрямованості на досягнення (тобто більш активна позиція) чи уникнення невдач (більш пасивна позиція). В результаті діагностики за цими методиками визначений рівень мотивації кожного учасника, але в діаграмі представлений усереднений показник по групі, тобто відсоток тих, хто має певний рівень мотивації до успіху і так само мотивації для уникання невдач, де результат від 1 до 10 балів вважається низьким, 11–16 балів – середнім, 17–20 балів – помірно високим, а більше 21 бала – надзвичайно високим рівнем цього типу мотиваційної спрямованості. Для зручності результати обох векторів мотивації подані на одному зображені (рис. 1).

Діаграма свідчить про те, що тенденція наближається до нормального розподілу в обох випадках, коли домінують переважно середні значення, а низькі й високі представлені доволі мало. На діаграмі це не відображається, але в аналізі первинного діагностичного матеріалу чітко простежувалась тенденція до певного виду мотивації: лише 4 особи мали високі показники з обох видів мотивації, що свідчить про внутрішньо-особистісні конфлікти, тому ці дані можна також віднести до категорії несприятливих. Дещо переважає низький рівень мотивації досягнення, що свідчить про певну пасивність здобувачів. Тому для другого етапу дослідження були відібрані особи, які мали низьку мотивацію досягнень і при цьому високу мотивацію уникання невдач (таких виявилось 18 осіб), також додатково до цієї підгрупи були віднесені особи, що мають високий показник обох видів мотивації (таких було 4 особи). Отже, остаточна вибірка для формувального експерименту склала 22 особи. З них 19 жіночої статі та 3 чоловічої. Через таку диспропорцію порівняння за статтю вважаємо недоцільним.

Також для більш детального і ґрунтовного вивчення особливостей мотивації навчання здобувачів була використана «Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості

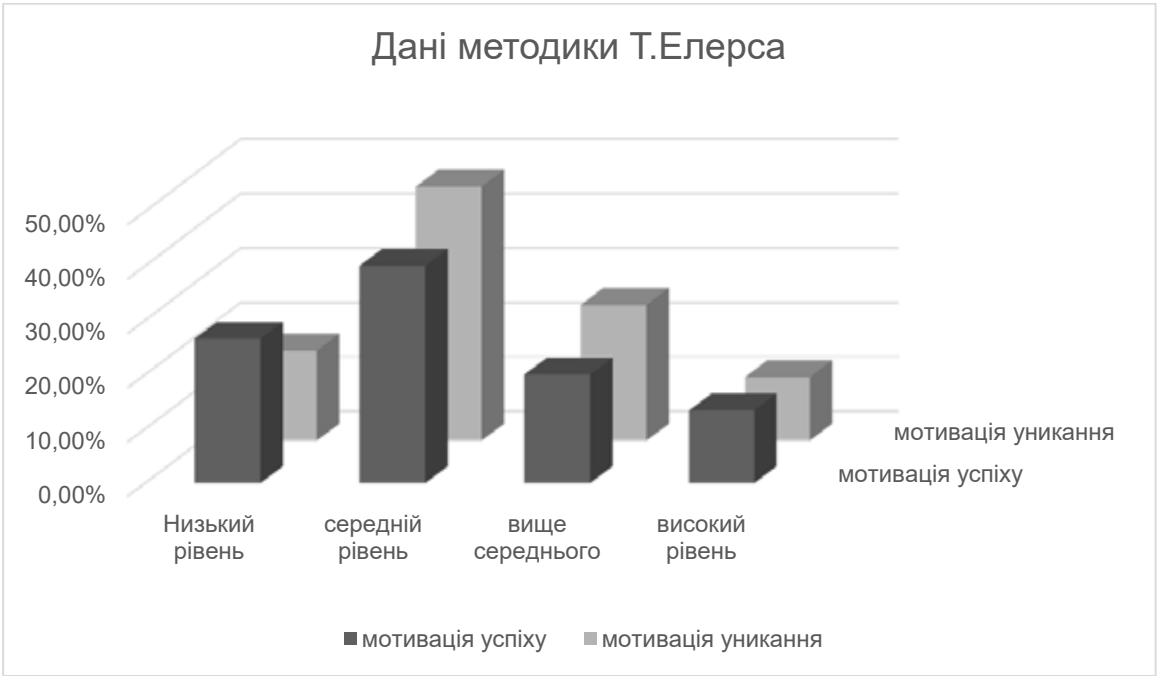

Рис. 1. Відсоткові значення рівнів вираженості мотивації досягнення успіху та мотивації уникання невдач за методиками Т. Елерса

у сфері мотивацій і потреб» О.Ф. Потьомкіної. Вона визначає 8 видів мотиваційної орієнтації, а саме: орієнтацію на процес, на результат, на альтруїзм, на егоїзм, на працю, на матеріальний ресурс, на свободу та на владу.

Результати розрахунків за цією методикою представлені на рис. 2.

Діагностика за методикою О.Ф. Потьомкіної визначила, що здобувачі мають мотиваційну орієнтацію здебільшого на результат навчальної діяльності, а не на процес. Альтруїстичні та егоїстичні орієнтації не мають такої значної різниці, як у разі з першими двома шкалами, але щодо альтруїзму яскравіше проявляється середній рівень, а егоїстичні тенденції мають значне представлення як низького, так і високого рівнів, що говорить про поляризацію результатів. Здобувачі переважно схильні або до занадто низького, або до зависокого рівня егоїзму. Готовність до праці помірна, а матеріальні мотиви дуже виражені. Це підтверджує факт матеріальної зацікавленості здобувачів в питаннях мотивації навчання, що, вважаємо, варто використовувати для підвищення зацікавленості навчанням. Також опитані показали надзвичайно виражене прагнення до свободи, що, на нашу думку, є закономірним в юнацькому віці. Однак схильність до лідерства не домінує в загальній мотиваційній орієнтації здобувачів. Загалом не бачимо тут проблеми, бо лідерські якості зазвичай є у незначної кількості осіб в соціумі взагалі. Ці орієнтації можна використовувати для підвищення мотивації до навчання.

Також проведено кореляцію методик Т. Елерса та О.Ф. Потьомкіної задля встановлення можливих взаємозв'язків між типом мотиваційних орієнтацій та вектором мотиваційної спрямованості. Перед проведенням кореляції лінійність залежності перевірялась графічним способом, який довів відсутність нелінійності у кореляційному зв'язку. Результати кореляційного аналізу за допомогою лінійної кореляції Пірсона представлені в табл. 1.

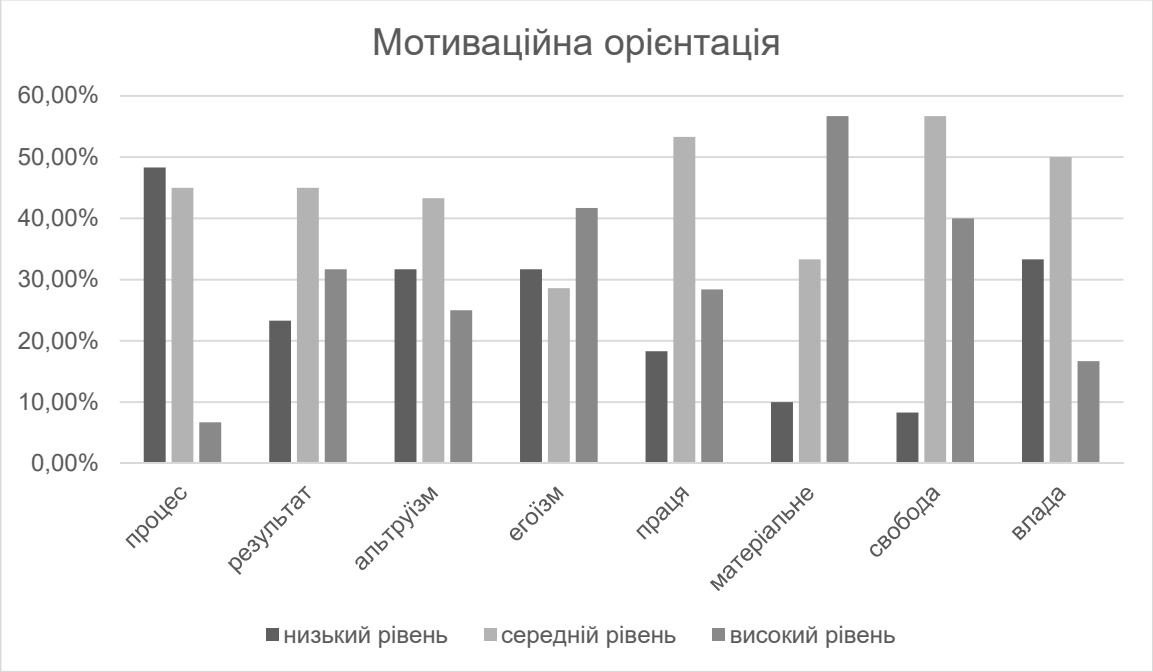

Рис. 2. Рівні вираженості мотиваційних орієнтацій за методикою О.Ф. Потьомкіної

Таблиця 1

Показники коефіцієнтів кореляції за методиками Т. Елерса та О.Ф. Потьомкіної

Показники мотиваційної орієнтації	Мотивація досягнень	Мотивація уникнення	Критичні значення
Орієнтація на процес	0,22	0,36	P0,05=0,25 P0,01=0,33
Орієнтація на результат	0,79	0,12	
Орієнтація на альтруїзм	0,09	0,16	
Орієнтація на егоїзм	0,31	0,37	
Орієнтація на працю	0,24	0,16	
Орієнтацію на матеріальний ресурс	0,61	0,53	
Орієнтація на свободу	0,11	0,36	
Орієнтація на владу	0,17	0,09	

Кореляційний аналіз виявив деякі значущі взаємозв'язки між шкалами методик на вивчення мотивації. Показово, що особи, які мають мотиваційну спрямованість уникати невдач, здебільшого орієнтовані на процес, мають підвищену егоїстичну мотивацію, а також виражену орієнтацію на матеріальний ресурс і свободу. Остання шкала свідчить про те, що особи з тенденцією до уникання невдач не схильні терпіти обмеження, для них важливо самому вирішувати, як організувати свою діяльність, вірогідно, тому вони намагаються уникати надмірної активності, яка обмежуватиме їх свободу, адже часто для цього потрібно підкорятись правилам, організатору, терпіти незручності тощо. Загалом прагнення до свободи – позитивна якість, але її надмірна наявність у мотиваційних орієнтаціях призводить до того, що особистість не готова терпіти незручності для досягнення мети. Це сприяє демотивації, ліні і низькій продуктивності молоді, в тому числі, в навчальному процесі, що ми наразі спостерігаємо. Вважаємо цю позицію однією з ключових у поясненні проблем у мотивації до навчання сучасної молоді.

Також сучасна молодь доволі явно орієнтована на матеріальний ресурс, вигоду, яку можна «побачити» конкретно, а не віртуально. Причому це не залежить від мотиваційної спрямованості на успіх чи уникання. Це слід враховувати у тренінгових та інших коригувальних заходах з підвищення мотивації до навчання, а також організації всього навчального процесу, виборі заохочень до участі у додаткових заходах.

Незалежно від мотиваційної спрямованості, здобувачі мають егоїстичну орієнтацію, що говорить про тенденції молоді дбати перш за все про власні інтереси, отже, епоха колективістської свідомості, що виховувалась у нашій країні в ХХ сторіччі, відійшла в минуле. Доволі очевидним є результат сильної позитивної кореляції мотивації досягнень з орієнтацією на результат діяльності. Особи з мотивацією уникання невдач більше орієнтовані на процес діяльності і, вочевидь, тільки цікавий. Можливо, для підвищення мотивації досягнень варто зосередитись на коригуванні цілепокладання, розвитку здатності бачити більш далеку перспективу своєї діяльності. Коли особистість націлена переважно на задоволення від процесу діяльності, є ризик низької вмотивованості, якщо таке задоволення тут і зараз відсутнє. Коли особистість не усвідомлює віддалену мету, вона не готова терпіти тимчасові труднощі в процесі її досягнення, тому це різко знижує мотивацію і зусилля.

Крім тестової діагностики було проведено опитування здобувачів про те, які засоби були б, на їхню думку, ефективними для підвищення мотивації до навчання. Загальна сума відсотків більше 100%, тому що досліджувані мали змогу вибирати декілька варіантів. Результати діагностики представлені на рис. 3.

Отже, опитування демонструє, що здобувачі ефективніше мотивуються за допомогою доволі конкретних засобів, розрахованих частіше на теперішнє задоволення соціальних потреб, наприклад високий бал або задоволення батьків. Здобувачі прагматичні, бо їх цікавлять реальні винагороди, а не просто похвала або усвідомлення своєї першості. Низький результат у категорії «стипендія», на нашу думку, пов'язаний з незначною кількістю людей, які здобувають освіту на бюджетній формі.

На наступному етапі було проведено порівняння пріоритетних для здобувачів засобів підвищення мотивації до навчання в розрізі мотиваційної спрямованості. Для порівняння були вибрані тільки високі і вищі за середні результати за обома видами мотиваційної спрямованості. Неочікувано

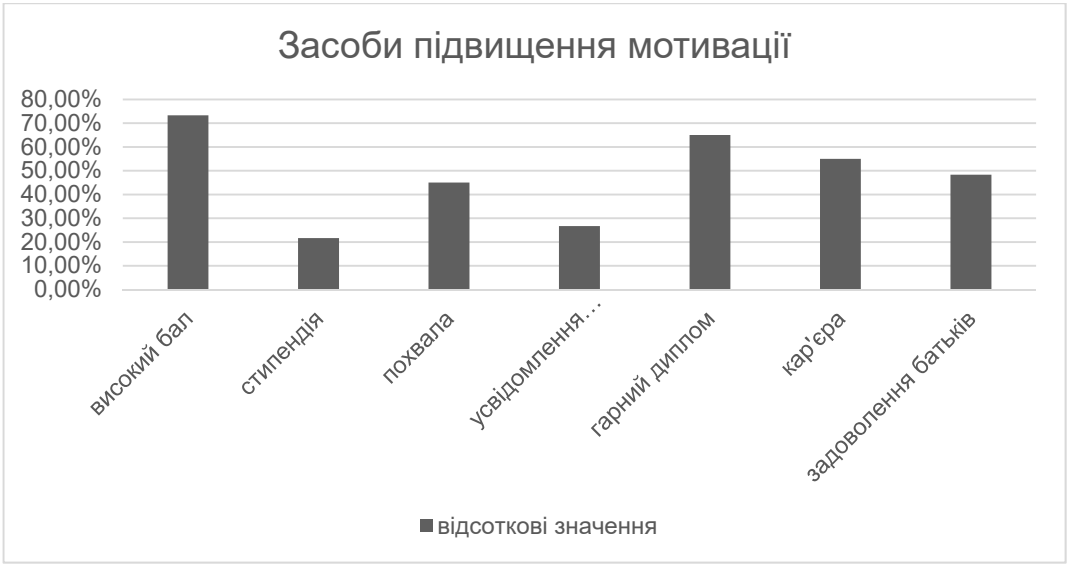

Рис. 3. Результати опитування щодо засобів підвищення мотивації

таких респондентів виявилось рівна кількість в обох групах – по 20. Чотирьох з них ми вилучаємо через те, що вони мають високі показники з обох видів спрямованості. Таким чином, остаточно в порівнянні беруть участь по 16 осіб. На рис. 4 представлені результати порівняння відсоткових значень відповідей у цих двох групах респондентів.

У порівнянні осіб з різною мотиваційною спрямованістю очевидні певні відмінності. Так, найбільше усвідомлюють свою першість особи з мотивацією досягнень. Вважаємо, що саме мотив престижу стимулює їх до досягнення, причому важливо не стільки визнання інших, скільки усвідомлення свого статусу. Похвала так само має значення більше для осіб з мотивацією досягнень, тому це можна використовувати як засіб для підвищення ефективності мотивації саме для них. Люди, орієнтовані на досягнення, так само більше цінують високу навчальну успішність, а батьківська оцінка і гарний диплом для цих осіб не має першочергового значення. Отже, для підвищення мотивації осіб, орієнтованих на досягнення, потрібно використовувати засоби, що містять похвалу, публічне визнання їхніх успіхів, в тому числі оцінки, але ці засоби не повинні бути спрямовані на довгострокову перспективу, наприклад кар'єрні успіхи. Сучасні здобувачі більше орієнтовані на близькі вигоди і заохочення «тут і зараз», а не «потім і колись».

Для осіб з мотивацією уникання невдач ці засоби підвищення мотивації недієві. Вважаємо, що з ними потрібна більш системна робота зі зміни вектору мотиваційної спрямованості загалом, визначення причин, чому вони не орієнтуються на досягнення. Без цього жодна стимуляція, в тому числі матеріальна, не буде дієвою.

Додатково для підтвердження відмінностей між групами був здійснений статистичний аналіз за допомогою критерію кутового перетворення Фішера. Результати його представлені в табл. 2.

Статистичний аналіз визначив достовірність відмінностей лише в показнику «Усвідомлення власної першості». Всі інші виявились незначу-

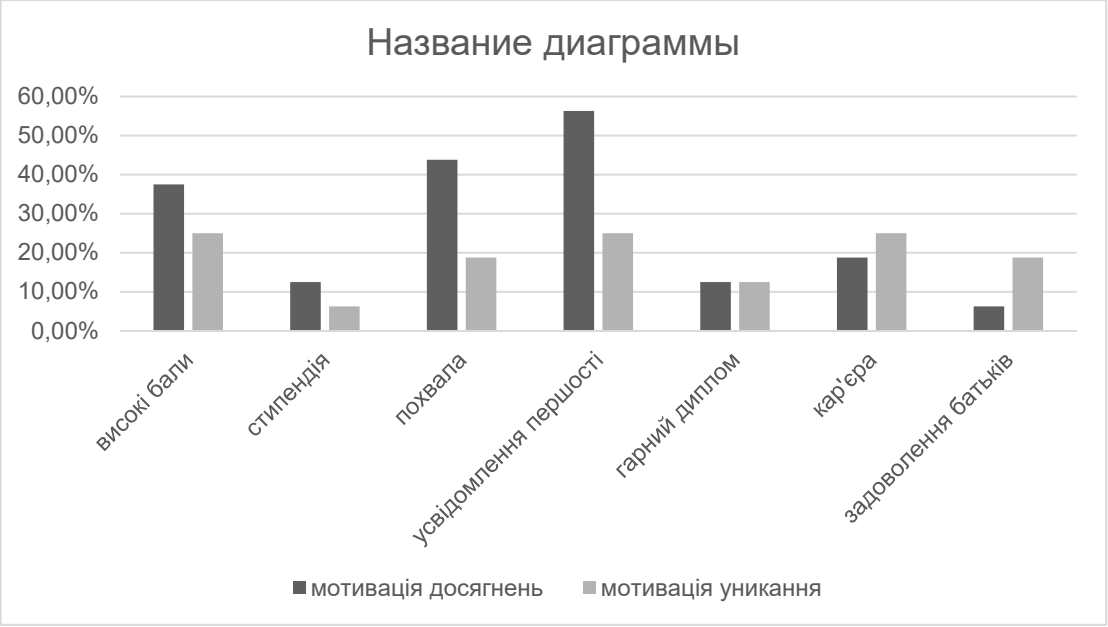

Рис. 4. Порівняльний аналіз результатів опитування в осіб зі спрямованістю на мотивацію досягнень та на уникання невдач

Таблиця 2

Статистичні показники критерію кутового перетворення Фішера у порівнянні результатів опитування осіб з різною мотиваційною спрямованістю

Показники	**Емпіричні значення**	**Критичні значення**
Високі бали	0,76	P0,05=1,64 P0,01=2,28
Стипендія	0,39	
Похвала	1,53	
Усвідомлення першості	1,74	
Гарний диплом	1,4	
Кар'єра	0,42	
Задоволення батьків	1,09	

щими, і про різниці можна говорити лише на рівні тенденцій, але зазначимо, що це результати відмінностей лише в підгрупі з високими показниками мотиваційної спрямованості.

Висновки. В результаті емпіричного дослідження було встановлено, що існує взаємозв'язок між мотиваційними орієнтаціями і видом мотиваційної спрямованості, а також визначені основні потенційно ефективні стратегії підвищення мотивації до навчання залежно від мотиваційної спрямованості на досягнення або уникання невдач. Сучасних здобувачів вищої освіти стимулюють похвала та усвідомлення своєї першості, а також високі бали за навчання. В перспективі актуально було б відстежити реальну зміну мотивації до навчання за керованої зміни різних засобів її стимуляції у формувальному експерименті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бокшиц О.В,, Каменська І.М., Мірошниченко Д.О. Історія розвитку та сучасний стан формування фахової мотивації у майбутніх педагогів професійного навчання. *Society. Document. Communication*.2022. Ed. 15. С. 12–32.

2. Занюк С.С. Психологія мотивації: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. 304 с.

3. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Герасименко М.В., Ткаченко В.В. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.

4. Кустовська І.М. Мотивація студентів до навчання як загальна психолого-педагогічна проблема. *Педагогічний дискурс*. 2010. Вип. 7. С. 135–138.

5. Левус Н.І. Шляхи створення та підвищення мотивації до навчання іноземних студентів під час навчання біології на біологічному факультеті. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2014. Вип. 36. С. 122–128.

6. Скворчевська Є.Л. Особливості динаміки учбової мотивації та професійної спрямованості студентів на різних курсах навчання. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2015. Вип. 50. С. 206–214.

7. Черняк Е.О. Формування мотивації студентів до навчання у ВНЗ. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2013. № 38–39. С. 388–393.

ВПЛИВ ПЕРФОРМАНСУ НА МЕТАКОГНІТИВНЕ УСВІДОМЛЕННЯ СТУДЕНТІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

THE INFLUENCE OF PERFORMANCE ON STUDENTS' METACOGNITIVE AWARENESS IN HIGHER EDUCATION

УДК 159.95:378.147
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.20
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Карповець М.В.
к.філос.н., доцент,
директор
Навчально-наукового інституту
соціально-гуманітарного менеджменту
Національний університет
«Острозька академія»

Пасічник І.Д.
д.психол.н., професор,
голова Вченої ради
Національний університет
«Острозька академія»

У статті проаналізовано вплив перформансу на метакогнітивне усвідомлення студентів вищої школи в контексті метакогнітивного знання та метакогнітивної регуляції. Показано, що перформанс впливає на інтерсуб'єктивне розуміння навчального матеріалу та предмета загалом завдяки спільній взаємодії. У перформансі знання і розуміння часто набувають утіленого характеру, коли студенти проживають знання у спільній взаємодії та презентації, а не лише пасивно його сприймають. Для емпіричного дослідження (n = 90, Мвік = 17.89 року, SD = 1.42) було застосовано методики метакогнітивної обізнаності (Metacognitive Awareness Inventory – MAI) Г. Шро та Р.С. Деннісона, де ми виміряли динаміку метакогнітивного знання та метакогнітивної регуляції до та після перформансу. Виявлено, що метакогнітивне усвідомлення збільшилося на високому (від 18,9% до 27,8%) та середньому (від 57,8% до 67,8%) рівнях, але зменшилося на низькому (від 23,3% до 4,4%) рівні. Доведено, що перформанс допоміг більшій частині студентів ефективніше засвоїти матеріал і показати кращі результати, що свідчить про більшу продуктивність метакогнітивного усвідомлення у груповій (колективній) роботі.

Усі показники субшкал метакогнітивного знання та метакогнітивної регуляції зазнали позитивних змін, що свідчить про поступове опанування метакогнітивних навичок унаслідок навчальної діяльності під час перформансу. Зокрема, найяскравішу динаміку демонструють субшкали метакогнітивної регуляції, що свідчить про якісне зростання здатності студентів до саморегуляції навчання в дії. Підкреслено, що під час перформансу студенти краще планують навчальні дії, моніторять власне розуміння в реальному часі, регулюють свої дії під час труднощів і вміло оцінюють результат свого розуміння. Попри те, що показники метакогнітивного знання теж збільшилися, викладачеві важливо контролювати перебіг перформансу, щоб студенти не втратили рівень фактичного знання та розвивали рівень самостійності в навчанні.

Ключові слова: *метакогнітивна регуляція, метакогнітивне знання, метакогнітивне усвідомлення, навчальна діяльність, перформанс, перформативність, студенти.*

The article examines the influence of performance on students' metacognitive awareness in higher education, specifically in the context of metacognitive knowledge and metacognitive regulation. It is shown that performance affects the intersubjective understanding of the material and subject through joint interaction. In performance, knowledge and understanding often acquire an embodied character when students engage with knowledge in joint interaction and presentation, rather than just passively receiving it. For the empirical study (n = 90, Mage = 17.89 years, SD = 1.42) the Metacognitive Awareness Inventory (MAI) by G. Schraw and R.S. Dennison was used, where we measured the change in metacognitive knowledge and metacognitive regulation before and after the performance. We found that the level of metacognitive awareness increased at high (from 18.9% to 27.8%) and medium (from 57.8% to 67.8%) levels but decreased at low (from 23.3% to 4.4%) levels. We proved that performance helped most students to learn the material more effectively and show better results, which indicates a greater productivity of metacognitive awareness in group (collective) work.

All indicators of the metacognitive knowledge and metacognitive regulation subscales were positive, which indicates a gradual mastery of metacognitive skills because of educational activities during the performance. In particular, the metacognitive regulation subscale underwent the most significant changes, indicating a qualitative increase in students' ability to self-regulate their learning in performative action. We emphasized that during the performance, students should plan their educational actions effectively, monitor their understanding in real-time, regulate their actions in the event of difficulties, and skillfully evaluate the results of their understanding. Although the indicators of metacognitive knowledge have also increased, teachers need to monitor the course of performance so that students do not lose their factual knowledge and instead develop a level of independence in learning.

Key words: *performance, performativity, educational activity, students, metacognitive awareness, metacognitive knowledge, metacognitive regulation.*

Постановка проблеми. Навчальна діяльність студентів у сучасних університетах усе більше передбачає залучення нових методик для опрацювання, засвоєння і розуміння матеріалу. У зв'язку з інформаційними змінами, інструменталізацією і політизацією знання, а також трансформацією сучасних професій студентам часто важливо не так запам'ятати поданий матеріал, як конвертувати його у власний життєвий досвід. Для практично та життєво орієнтованого знання часто недостатньо традиційного лінійного підходу до організації навчальної співдії між педагогом і студентом, тому це все більше зумовлює необхідність залучення нових педагогічних методик і психологічних підходів.

Однією з таких навчальних методик є перформанс як інтерактивна форма взаємодії та співпраці між студентами, метою яких є творення і презентація знання. Зміна фокусу з пасивного сприйняття до активного продукування знання трансформує

також характер розуміння студентами навчального матеріалу від статичного до динамічного, від репродуктивного до продуктивного. У такій діяльнісній природі пізнання важливо критично й рефлексивно «переглядати» шлях засвоєння матеріалу, що передбачає метакогнітивне усвідомлення власних когнітивних стратегій, умов, помилок і здобутків. У цьому контексті перформанс близький до метакогнітивної активності у своєму прагненні до постійної колективної рефлексії після дії, що може передбачати обговорення рольової гри, візуалізацію підсумків чи написання відгуків. Безумовно, це все має вплинути на стратегію управління навчанням.

Однак проблема полягає у тому, що метакогнітивне усвідомлення є часто індивідуальною, відокремленою практикою, яка існує ізольовано від колективу чи аудиторії. Натомість перформанс уможливлює вихід за межі суб'єктивної метакогнітивної рефлексії у поле спільного обговорення, сприяючи більш комплексній метакогнітивній регуляції. Так відбувається розширення меж від суб'єктивного до інтерсуб'єктивного розуміння, що вибудовується завдяки перформативній взаємодії з іншими.

З огляду на вищесказане, **мета статті** – дослідити вплив перформансу як психологічної ситуації та педагогічної методики на метакогнітивне усвідомлення студентів вищої школи, зокрема метакогнітивне знання та метакогнітивну регуляцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зв'язок метакогніції та перформансу не є поширеною тематикою психологічних досліджень і публікацій, але в останні роки ця тенденція поступово змінюється. Передусім, метакогніція і перформанс мають спільне, зокрема в метапізнанні – усвідомленні та контролі власного пізнання [2, с. 16]. У перформативному навчанні (тобто такому, що передбачає демонстрацію навичок, риторичних чи тілесних дій, презентації, участь у театралізованих або симуляційних подіях) студенти повинні не лише знати, що робити, а й усвідомлювати, як і чому вони це роблять. Як влучно зазначали Діана Кун та Девід Дін Молодший у своїй ранній публікації про метакогніцію у навчальній діяльності, метапізнання стає ключовою ланкою між когнітивною психологією та освітньою практикою, адже його ціль – сприяти (фасилітувати) навчанню [14, p. 268]. У цьому і вбачаємо перспективність перформансу, який може пропонувати альтернативні шляхи для оптимізації навчального процесу в сучасних освітніх реаліях [11], паралельно активізуючи метакогнітивні процеси студентів.

Важливим внеском у розвиток метапізнання є дослідження Джеймса К. Кауфмана та Роналда А. Бегетто, які підкреслюють креативний компонент, що також актуальний для перформансу. Так, дослідники зазначають, що метапізнання є «поєднанням творчого самопізнання (розуміння власних творчих сильних боків та обмежень як у певній сфері, так і як загальної риси) та контекстуального знання (знання того, коли, де, як і чому бути креативним)» [13, p. 160]. Особливо актуальним є нещодавнє дослідження Ізабелли Лебуда та Матіаса Бенедека, де вони пропонують концепцію креативного метапізнання (CMC) із емпіричною перевіркою. Зокрема, дослідники пов'язують метакогніцію з креативним перформансом, що передбачає роздуми про власне творче мислення [12]. Теоретична рамка креативної метакогніції складається з трьох компонентів: метакогнітивного знання, метакогнітивного моніторингу та метакогнітивного контролю. Найбільш цінним в аналізованому дослідженні є те, що автори намагаються апробувати потенціал метакогніції для креативної діяльності студентів, яка становила дві третини експерименту.

Серед українських дослідників метакогніції варто виокремити роботи І. Пасічника [8; 9], Р. Каламаж [5], Е. Балашова [1; 2], А. Большакової та О. Зайцевої [3], Т. Доцевич, В. Каламаж [4], І. Ковальчук [7] та ін. Науковці поглиблюють та адаптують уведені західними дослідниками поняття, як-от «метакогнітивні процеси та стратегії», «метакогнітивне пізнання», «метакогнітивна регуляція/активність/усвідомлення» тощо. Загальний висновок такий, що метакогнітивні процеси потрібні для аналізу та оцінки певної навчальної активності студентів. Відповідно, що більше студенти володіють метакогнітивними навичками і розвивають їх, то більше вони вмотивовані до навчання [3] і можуть досягнути ефективності у вирішенні поставлених завдань. Як зазначає В. Каламаж, «не викликає заперечень, що метакогнітивне знання функціонує, коли студент вирішує проблему, і це знання формує мотивацію навчальної діяльності» [4, с. 159]. Попри відсутність предметного аналізу перформансу науковці підкреслюють важливість колективної та групової роботи [4] в метакогнітивній активності.

Оскільки розуміння є комплексним і усвідомленим процесом, то для його поліпшення необхідні саморефлексія та самокорекція суб'єкта, чого допомагає досягти, насамперед, метакогніція. Як зазначають дослідники, метакогнітивне розуміння стосується усвідомлення та регуляції власних когнітивних процесів, що охоплює два основні виміри – метакогнітивне знання та метакогнітивну регуляцію [9, с. 7]. Безсумнівним є той факт, що метакогнітивна активність допомагає контролювати перебіг пізнання, зокрема й у вищій школі: «у найбільш загальному вигляді метакогнітивні процеси визначають як мимовільні або свідомі зусилля різного ступеня узагальнення з організації та оптимізації пізнавальної діяльності. Іншими словами, це ті процедури, за допомогою яких людина регулює своє пізнання (у тому числі мислення). При цьому передбачається, що така регуляція суттєво полегшує досягнення цілей діяльності» [8, с. 355–356]. Особливо це актуально для студентів ранніх курсів, які «відчувають серйозні проблеми, пов'язані з нездатністю розуміти й засвоювати інформацію, структурувати навчальний матеріал і кри-

тично його аналізувати» [1, с. 80]. Роджер Азеведо влучно називає це проблемою з калібруванням власної успішності, коли студенти не завжди точно можуть оцінити сприйняту та фактичну успішність [10]. Війна в Україні лише посилює цю «метакогнітивну нестачу» в навчальній діяльності студентів, що може компенсувати перформанс як особлива форма регуляції власного пізнання.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні взяли участь 90 студентів Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарного менеджменту в Національному університеті «Острозька академія» (із них 74 (82,22%) особи жіночої та 16 (17,78%) осіб чоловічої статі) таких освітньо-професійних програм: «Психологія» (62%), «Українська мова, література, комунікація» (14%), «Початкова освіта з поглибленим вивченням англійської мови» (10%) та «Журналістика» (14%). Ми вибрали по одному курсу з кожної освітньо-професійної програми, де викладачі регулярно практикували перформанс як педагогічну методику, що передбачав: 1) рольові ігри та інсценування (симуляція проблеми чи ситуації); 2) групові проєкти з активним залученням викладача та аудиторії; 3) утілене навчання (фізичний рух, сенсорний досвід та просторове усвідомлення); 4) метапізнання (спільне обговорення і регуляція отриманого знання).

Вибірка формувалася винятково зі студентів денної форми першого року навчання, які відвідували заняття протягом першого семестру 2024–2025 навчального року. Вік учасників коливався в межах 17–19 років (*M*вік = 17.89 року, *SD* = 1.42). Добірку учасників було сформовано довільно, участь в опитуваннях анонімна та добровільна. Респондентам було надано доступ до опитувальників у форматі *Google Forms* через внутрішні академічні скриньки.

Щоб реалізувати мету дослідження, ми застосували методику метакогнітивного усвідомлення (Metacognitive Awareness Inventory – MAI) Г. Шро та Р.С. Деннісона. Ця методика із 52 питань передбачає оцінку метакогнітивної обізнаності суб'єкта через два складники – метакогнітивні знання та метакогнітивну регуляцію.

Шкала підрахунку балів загальних результатів MAI була вибудована за таким принципом: 40–52 бали – високий рівень, 27–39 балів – середній рівень, 0–26 балів – низький рівень метакогнітивної обізнаності. Ми не враховували дуже низький рівень метакогнітивної обізнаності, оскільки він не є статистично значущим для розуміння загального метакогнітивного рівня розуміння студентів у перформансі. Як бачимо з результатів (табл. 1), після перформансу збільшився високий рівень метакогнітивної обізнаності (від 18,9% до 27,8%) та середній (від 57,8% до 67,8%), а низький – зменшився (від 23,3% до 4,4%).

Наведені в таблиці дані засвідчують, що на початку експерименту частина студентів уже володіла достатньо високим рівнем метакогнітивного усвідомлення, проте застосування перформансу збільшило цей рівень. Це вказує на те, що перформанс сприяє розвитку метакогнітивного усвідомлення завдяки співдіяльності та кооперації у вирішенні завдань, а участь викладача як медіума чи фасилітатора також допомагає розвинути метакогнітивні навички. Збільшення середнього рівня метакогнітивного усвідомлення після перформансу може бути поясненим тим, що під час спільного (групового) обговорення результатів студенти почали сумніватись у власному знанні, «звіряти» його завдяки критичному обговоренню та рефлексії. Максимальна кількість студентів із середнім рівнем є цілком адекватною, адже, як зазначає Е. Балашов, «надмірно високий рівень метакогнітивної усвідомленості студентів призводить до високого рівня розвитку метакогнітивних здібностей у поєднанні з низьким рівнем предметних знань, що спричиняє надмірну оцінку власних знань і надмірну самовпевненість студентів» [2, с. 23].

У психологічних дослідженнях метакогніції таку самовпевненість називають «ілюзією знання», коли студенти надмірно впевнені у власних когнітивних можливостях. Влучним є визначення Р. Каламаж та М. Августюк про ілюзію знання як «помилку метакогнітивного моніторингу, яка виникає внаслідок надмірної суб'єктивної впевненості у знанні, що не відповідає об'єктивній успішності виконання завдання» [5, с. 22]. Попри високий рівень успішності студентів низка респондентів, вочевидь, переоцінювала власні пізнавальні можливості під час навчання, що актуалізує необхідність групової роботи як форми метакогнітивного контролю власного знання та розуміння.

Таблиця 1

Загальні результати метакогнітивного усвідомлення студентів до та після експерименту з перформансом

Шкала	період	високий рівень		середній рівень		низький рівень	
		к-ть осіб	%	к-ть осіб	%	к-ть осіб	%
MAI	до	17	18,9	52	57,8	19	23,3
	після	25	27,8	61	67,8	4	4,4
Успішність студентів у балах (високий рівень – відмінно, середній рівень – добре, низький рівень – задовільно)	до	14	15,6	62	68,9	14	15,5
	після	17	18,9	65	72,3	8	8,8

Прикметним є те, що кількість студентів із задовільними оцінками зменшилася майже вдвічі (від 15,5% до 8,8%). Це можна пояснити загальною динамікою поліпшення метакогнітивних навичок, а отже, перформанс допоміг більшій частині студентів ефективніше засвоїти матеріал і показати кращі результати. Можливо, саме участь студентів високого рівня успішності та активне втручання у перформанс викладача з подальшою колективною рефлексією навчальної діяльності допомогли поліпшити метакогнітиивні показники студентів на середньому рівні. Така ситуація діагностує виклик, із яким можуть стикнутися перформативні практики, адже під час вирішення проблемно орієнтованих завдань, участі в групових проєктах і симуляціях, презентаціях і обговореннях відбувається метакогнітивне «зрівняння» студентів. Унаслідок цього успішні студенти сумніваються у своїх знаннях, утрачаючи успішність у балах, а неуспішні стають більш упевненими та мотивованими, що відображається у їхній середній успішності.

Окрім загальних результатів, ми також урахували зміни в субшкалах метакогнітивного знання (декларативне знання, процедурне знання та умовне знання) та метакогнітивної регуляції (планування, стратегії управління інформацією, моніторинг розуміння, стратегії налагодження, оцінювання). У питаннях було чотири варіанти відповіді: кожну відповідь «абсолютно погоджуюсь» або «швидше погоджуюсь» оцінено в 1 бал, а кожну відповідь «зовсім не погоджуюсь» або «швидше не погоджуюсь» – у 0 балів. Наприкінці було пораховано результати відповідно до кожної окремої субшкали, що має свій максимальний діапазон балів: «Декларативне знання» – 8 б., «Процедурне знання» – 4 б., «Умовне знання» – 5 б., «Планування» – 7 б., «Стратегії управління інформацією» – 10 б., «Моніторинг розуміння» – 7 б., «Стратегії налагодження» – 5 б., «Оцінювання» – 6 б.

У компоненті «Метакогнітивне знання» (рис. 1) збільшився рівень у субшкалі «Декларативне знання» (від 4,72 до 5,33), що свідчить про збільшення фактичних знань, необхідних для критичного осмислення змісту навчального предмета. Ми пояснюємо це тим, що перформанс орієнтується на процесуальну, часто творчу діяльність між студентами, де роль та час на засвоєння знання чітко визначено перформативними завданнями і цілями [6, с. 42]. Наприклад, якщо студенти працюють над комплексною проблемою, вирішення якої надто складне й велике за обсягом, то опрацювання матеріалу чітко розподіляється між кількома особами. Відповідно, студенти часто втрачають комплексне, цілісне знання, але отримують глибше розуміння своєї вузької навчальної сфери й конкретних когнітивних навичок для опанування матеріалу.

Останнє доводять також позитивні зміни в субшкалах «Процедурне знання» (від 2,41 до 3,13) та «Умовне знання» (від 3,20 до 3,83), що свідчить про готовність студентів застосовувати знання в різних обставинах, зокрема й у непередбачуваних. Процедурне знання пов'язане з розумінням того, як застосовувати й оптимізувати свої стратегії навчання (наприклад, як узагальнювати або організовувати інформацію, використовувати мнемоніку тощо). Збільшення цього показника вказує на те, що студенти під час перформансу мали змогу застосувати свої знання у різних ситуаціях, більшість із яких вимагала спільного вирішення проблеми (кейсу). Наприклад, студентам освітньої програми «Початкова освіта з поглибленим вивченням англійської мови» (14% опитаних) у курсі «Вікова та педагогічна психологія» довелося вирішувати проблему заборони телефонів

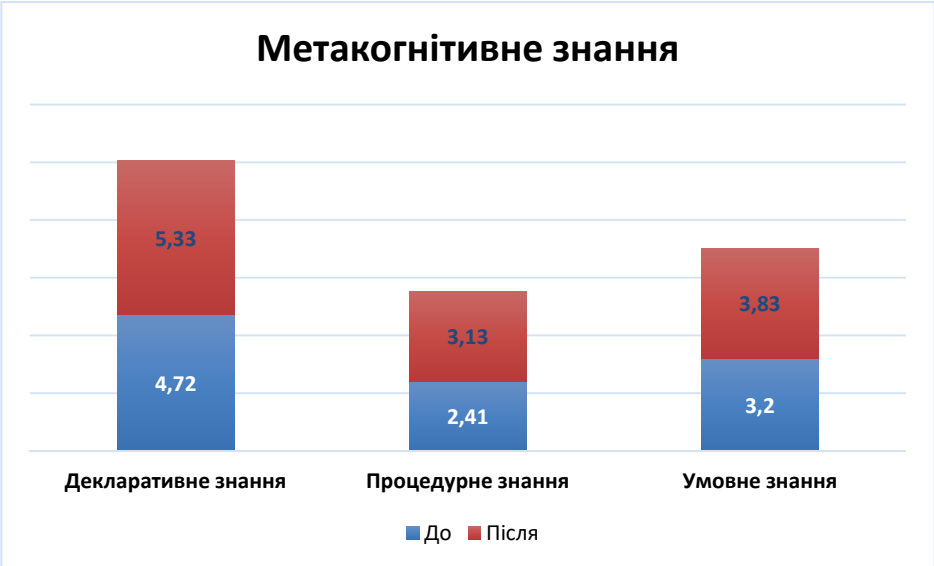

Рис. 1. Загальні результати метакогнітивного знання до та після перформансу

у школі й наслідки цього рішення для різних суб'єктів, починаючи від школярів і закінчуючи кваліфікованими психологами. Попри заздалегідь вибрані ролі, перебіг дебатів не завжди був передбачуваний і контрольований, тому студентам доводилося гнучко «впроваджувати знання» та «спільно вирішувати проблему» [15].

Подібна тенденція наявна в субшкалі «Умовне знання», зростання рівня якої свідчить про метакогнітивне уміння застосовувати знання в певному часі та з певною метою. Умовні знання стосуються знання того, коли і чому застосовувати певні стратегії (наприклад, розпізнавання того, коли перечитування корисніше, ніж виділення, або коли групова робота може поліпшити розуміння). У випадку перформансу студентам часто доводилося виконувати симулятивні завдання у групах, щоб навчитися застосовувати знання у змодельованих викладачем ситуаціях. Наприклад, студенти освітньої програми «Журналістика» (14% опитаних) готували відеоінтерв'ю: у групі з трьох осіб одна людина виконувала роль оператора, друга – інтерв'юера, третя – інтерв'юйованої персони. Студенти виконували проєкт на одному з перших занять курсу «Медіатекст: інформаційні жанри», дотримуючись вимог жанру та формату і водночас знайомлячись ближче одне з одним. Повторюваним та ефективним був груповий проєкт (для 5–6 осіб) – розроблення концепції певного медіа (включно з підготовкою кількох медіаматеріалів для нього) у межах курсу «Медіафах: текстовий контент».

Як зазначають Г. Шро і Р. Деннісон, у процедурному знанні студенти можуть отримувати знання через відкриття, спільне навчання та вирішення проблем, а в умовному знанні – через симуляцію [15], що й підтвердив перформанс у своєму інтерактивному та презентаційному форматі. Таким чином, позитивна динаміка у зміні компоненту «Знання про знання» (або метазнання, як часто називають науковці) свідчить про те, що студенти стали більш стратегічними та адаптивними у підходах до навчання, краще саморегулюють свої навчальні процеси та намагаються ухвалювати обґрунтовані рішення під час виконання перформативних завдань.

Метакогнітивне знання включає усвідомлення стратегій, особистих сильних та слабких боків у навчанні, натомість метакогнітивна регуляція більше орієнтована на дії та передбачає планування, моніторинг, оцінювання навчання [15, p. 466]. Експеримент засвідчив позитивні зміни в компоненті «Метакогнітивна регуляція» (рис. 2), що свідчить про покращення того, як студенти планують, утілюють стратегії, моніторять, коригують помилки в розумінні та оцінюють навчання [15, p. 466].

Найбільших позитивних змін зазнали субшкали «Стратегії управління інформацією» (від 6,09 до 7,24) та «Моніторинг розуміння» (від 4,60 до 5,71), використання яких має тісний динамічний зв'язок. Оскільки стратегії управління інформацією передбачають оволодіння навичок для більш ефективного опрацювання матеріалу, то перформанс сприяв цьому, зокрема вибірковому фокусуванню [15]. Це означає, що колективна робота над завданнями уможливлює краще розуміння та запам'ятовування інформації завдяки спільним рефлексивним зусиллям. Особливо це актуально для комплексних, системних курсів і тем, які вимагають чимало часу та ресурсу для індивідуального опанування. Тілесні рухи, образи і презентації, які часто застосовують у перформансі, також допомагають краще запам'ятати інформацію. Кореляційний аналіз Пірсона показав, що ця субшкала має позитивну середню кореляцію із субшкалою «Моніторинг розуміння» (r=0,466), тобто що

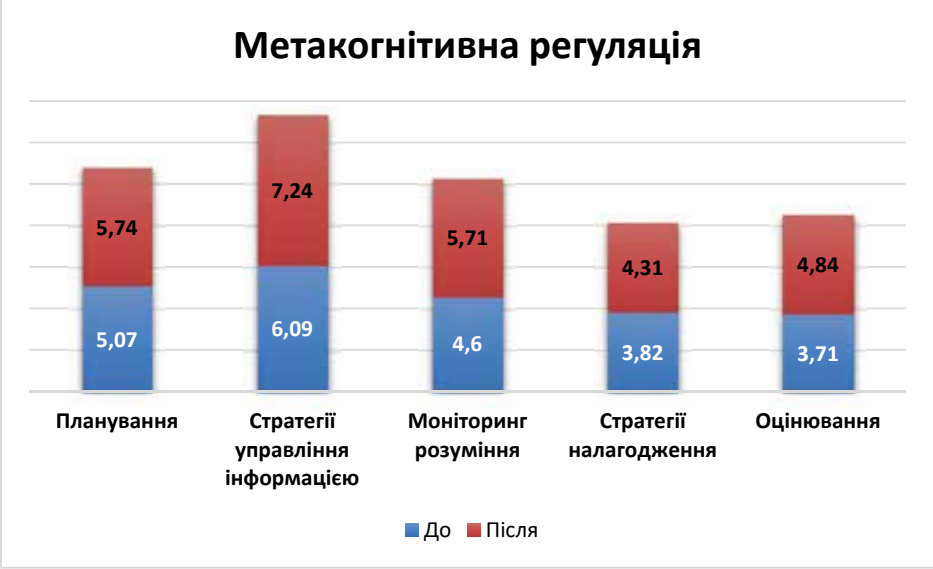

Рис. 2. Загальні результати метакогнітивної регуляції до та після перформансу

більше студенти використовували різні стратегії у навчанні, то краще вони розуміли матеріал завдяки саморегуляції. Наприклад, поєднання цих шкал показово в рольовій грі та групових дебатах, коли студенти готують аргументи відповідно до своєї ролі («Стратегії управління інформацією») та відстежують і підлаштовують логіку аргументації, слухаючи інших («Моніторинг розуміння»).

Помірних позитивних змін зазнали субшкали «Планування» (від 5,07 до 5,74) та «Оцінювання» (від 3,71 до 4,84), що вказує на поліпшення розподілу ресурсів та більш успішний кінцевий результат діяльності. Як бачимо, перформанс дає змогу краще мобілізувати ресурси й визначати цілі завдяки груповій роботі. Саме в перформансі важливо чітко *зрозуміти* й *виконати* своє завдання, організовуючи правильно час, оптимізуючи ресурси та добираючи найбільш відповідні засоби (само)презентації. Наприклад, у роботі над кейсом важливо скласти чіткий план для вирішення проблеми, усвідомити важливість аналізу інформації у подальшій роботі. Поліпшення у субшкалі «Оцінювання» вказує на прогрес студентів у виявленні помилок та плануванні майбутнього вдосконалення своїх метакогнітивних стратегій (попри те, що показники субшкали «Стратегії налагодження» впали лише на 0,19%). Колективна робота в перформансі уможливлює більш точне коригування сильних і слабких боків у виконанні завдань, виявленні помилок і формулюванні критичних питань. Як правило, студенти рідко аналізують свої метакогнітивні стратегії хоча б тому, що перегляд помилок є доволі складним психологічним процесом. Проте колективна робота над помилками полегшує цей процес, спрямовуючи мислення на зростання.

Як свідчать результати експерименту, у перформансі студенти навчилися більш ефективно обробляти інформацію разом, що свідчить про колективне та інтерактивне коригування навчальної діяльності. Раніше, працюючи наодинці, не всі студенти розуміли, як розробити ефективну метакогнітивну стратегію для організації та узагальнення інформації, що може бути пов'язано з низкою причин: низьким рівнем знань із предмета, індивідуальною психоемоційною організацією, стресорами та відволікальними чинниками.

Висновки. Отже, дослідження показало, що перформанс впливає позитивно на показники метакогнітивної обізнаності студентів вищої школи, оскільки загальні результати збільшилися на високому та середньому рівнях, а на низькому – зменшилися. Така динаміка вказує на максимальний прогрес студентів із початково середнім рівнем метакогнітивного усвідомлення та наслідком ефективної методики перформансу, орієнтованої на базовий і середній рівні.

Усі субшкали метакогнітивного знання та метакогнітивної регуляції збільшилися, що свідчить про поступове опанування метакогнітивних навичок у результаті групової (інтерактивної) роботи у перформансі. Найбільших змін зазнали субшкали «Стратегії управління інформацією», «Моніторинг розуміння» та «Оцінювання», що вказує на розвиток метакогнітивної регуляції. Загалом підвищення показників обох метакогнітивних компонентів свідчить про їх взаємозв'язок, де знання та регуляція комплексно налагоджують саморегуляцію у навчанні студентів.

Перспективою дослідження є застосування інших метакогнітивних опитувальників із метою простежити кореляційні зв'язки між окремими стратегіями. Водночас важливо розширити арсенал перформативних методик, щоб побачити, які навчальні та метакогнітивні зміни відбуваються внаслідок їх застосування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балашов Е. Метакогнітивні процеси в навчальній діяльності студентів. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 1. С. 78–85.

2. Балашов Е. Особливості метакогнітивної усвідомленості у навчальній діяльності студентів. *Проблеми сучасної психології*. 2020. Вип. 48. С. 11–35.

3. Большакова А., Зайцева О. Загальні та професійні мотиви як особистісні кореляти розвитку метакогнітивної активності студентів. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки».* 2018. Вип. 3. С. 26–35.

4. Каламаж В.О. Метакогнітивні стратегії як складова метапізнання у процесі вивчення іноземної мови засобами групової проектної діяльності. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. 11. Вип. 15. С. 155–166.

5. Каламаж Р.В., Августюк М.М. Ілюзія знання як помилка метакогнітивного моніторингу навчальної діяльності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 4. С. 19–29.

6. Карповець М. Перформативна діяльність студентів вищої школи: до проблеми психології розуміння. *Психологічні перспективи*. 2024. Вип. 4(35). С. 41–45.

7. Ковальчук І., Попчук М., Ковальчук Ю. Особливості метакогнітивних процесів у навчальній діяльності студентів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2023. Вип. 17(85). С. 193–195.

8. Пасічник І.Д., Каламаж Р.В., Довгалюк Т.А. Мислення як метакогнітивний феномен. *Психологія мислення* / за ред. І. Д. Пасічника. Острог : Острозька академія, 2015. С. 354–371.

9. Пасічник І.Д., Каламаж Р.В., Августюк М.А. Метакогнітивний моніторинг як регулятивний аспект метапізнання. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2014. Вип. 28. С. 3–16.

10. Azevedo R. Reflections on the Field of Metacognition: Issues, Challenges, and Opportunities. *Metacognition and Learning*. 2020. № 15. P. 91–98.

11. Hacker D.J. Metacognition in Education: A focus on Calibration. *Handbook of Memory and Metacognition* / Eds. Dunlosky J. & Bjork R. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2008. P. 429–455.

12. Lebuda I., Benedek M. Contributions of Metacognition to Creative Performance and Behavior.

The Journal of Creative Behavior. 2024. Vol. 59 (1). P. 1–12. https://doi.org/10.1002/jocb.652

13. Kaufman J.C., Beghetto R.A. In Praise of Clark Kent: Creative Metacognition and the Importance of Teaching Kids When (Not) to Be Creative. *Roeper Review*. 2013. Vol. 35 (3). P. 155–165. DOI: 10.1080/02783193.2013.799413.

14. Kuhn D., Dean Jr.D. Metacognition: A Bridge between Cognitive Psychology and Educational Practice. Theory Into Practice. *Developmental Psychology: Implications for Teaching*. 2004. Vol. 43 (4). P. 268–273.

15. Shraw G., Dennison R.S. Assesing Metacognitive Awereness. *Contemporary Educational Psychology*. 1994. Vol. 19. P. 460–475.

ПІЗНАВАЛЬНО-ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ УЧНІВ В УМОВАХ ОСОБИСТІСНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: БЛОКАДА І РОЗКРИТТЯ

STUDENTS' COGNITIVE AND CREATIVE POTENTIAL IN CONDITIONS OF PERSONAL UNDEFINITION: BLOCKADE AND DISCLOSURE

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.21
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Мар'яненко Л.В.
к.психол.н., старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник Лабораторії психології навчання Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Визначаючи творчий потенціал, науковці відзначають його як якість, властивість, комплексну характеристику особистості, що має характер стимулювання розвитку і саморозвитку особистості; пов'язують потенціал із можливостями особистості у творчій самореалізації, з творчими силами, готовністю до творчої діяльності, з творчою активністю, творчими здібностями, творчою унікальністю.

Оскільки за даними кореляційного аналізу в нашому пілотажному дослідженні виявлено, що на творчий потенціал негативно впливає острах невдач, то можемо передбачити, що й інші стресогенні чинники, а саме особистісна невизначеність під час війни, негативно впливатимуть на розкриття пізнавально-творчого потенціалу учня, можуть його заблокувати.

Креативність є базою когнітивно-творчого потенціалу особистості, найважливішим у цьому феномені є любов до знань, далі за значущістю – уява (це суто творча характеристика), потім за значущістю слідує складність як інтелектуально-творча мотиваційна характеристика, а вже четвертий ранг значущості посідає схильність до ризику як особистісна характеристика, що властива творчій особистості. Передбачаємо, що саме розвиток креативності сприятиме розкриттю пізнавально-творчого потенціалу і подоланню стану негативної особистісної невизначеності.

Розкриття пізнавально-творчого потенціалу науковці досліджують переважно на обдарованих дітях, оскільки вони, безперечно, мають пізнавально-творчий потенціал і намагаються його розкрити самостійно. Обдаровані діти не завжди досягають вагомих результатів у зрілому віці, оскільки їхня обдарованість зникає до того, як вони досягають дорослості. Тому для обдарованих дітей із метою запобігання блокаді їхньої обдарованості необхідний психологічний супровід, який полягає у вихованні в них самодетермінації, зокрема і бажано – конструктивної самодетермінації, яка забезпечить цілісність особистості, гармонійний розвиток особистості і здібностей, сприятиме розкриттю пізнавально-творчого потенціалу.

Для пересічних дітей проблема блокади їхнього пізнавально-творчого потенціалу і вихід із ситуації невизначеності, невротичних переживань і депресії тим більше залишається актуальною.

Ключові слова: *особистісна невизначеність, пізнавально-творчий потенціал особистості, психологічна структура пізнавально-творчого потенціалу, креативність, обдарованість, розкриття пізнавально-творчого потенціалу.*

When defining creative potential, scientists define it as a quality, property, and complex characteristic of a person that has the character of stimulating the development and self-development of the individual; they associate potential with the individual's capabilities in creative self-realization, with creative forces, readiness for creative activity, with creative activity, creative abilities, and creative uniqueness.

Since, according to the correlation analysis in our pilot study, it was found that the fear of failure negatively affects creative potential, we can predict that other stress-producing factors, namely personal uncertainty during the war, will negatively affect the disclosure of the student's cognitive and creative potential, and may block it.

Creativity is the basis of the cognitive and creative potential of a person, the most important thing in this phenomenon is the love of knowledge, next in importance is imagination (this is a purely creative characteristic), then in importance is complexity as an intellectual and creative motivational characteristic, and the fourth rank of importance is the propensity to take risks as a personal characteristic that is inherent in a creative person. We predict that it is the development of creativity that will contribute to the disclosure of cognitive and creative potential and overcoming the state of negative personal uncertainty.

Scientists study the development of cognitive and creative potential mainly in gifted children, because these children undoubtedly have cognitive and creative potential and try to develop it on their own. Gifted children do not always achieve significant results in adulthood, and their giftedness disappears before they reach adulthood. Therefore, gifted children, in order to prevent the blockage of their giftedness, need psychological support, which consists in cultivating self-determination in them, in particular, and preferably, constructive self-determination, which will ensure the integrity of the personality, the harmonious development of personality and abilities, and will contribute to the disclosure of cognitive and creative potential.

For average children, the problem of blocking their cognitive and creative potential and getting out of a situation of uncertainty, neurotic experiences and depression remains all the more relevant.

Key words: *personal uncertainty, cognitive and creative potential of the individual, psychological structure of cognitive and creative potential, creativity, giftedness, disclosure of cognitive and creative potential.*

Вступ. Актуальність. Психологічний аналіз феномену невизначеності особистості учня і умов виходу із цього стану. Після початку війни життя, що раніше було спокійним і плановим, різко змінилося. Люди стикаються з невизначеністю майбутнього: уявляється загроза приходу ворожого війська; передбачається небезпека постійних обстрілів, смерть та втрата близьких і рідних, переміщення в межах України, життя у статусі біженця в інших країнах. Отже, найголовніший

виклик, із яким має справу наша психіка останнім часом, – це виклик загостреної особистісної невизначеності. Невизначеність завжди існувала, викликаючи тривогу і страх, але зараз ми живемо у світі з неймовірно високим ступенем негативної особистісної невизначеності [20].

Аналіз наукових досліджень щодо зазначеної проблеми виявляє різноманітність тлумачень невизначеності. Серед українських учених дослідженням феномену невизначеності займалися К. Артюшина, Л. Бурлачук, А. Гусєв, С. Максименко, Є. Носенко, П. Лушин, С. Литвин, Г. Павленко, В. Семиченко, М. Шаповал та ін. Зокрема, С. Максименко поняття невизначеності трактує як стан (процес), що виникає у ситуації об'єднання мінливості ознак двох і більше психічних явищ; П. Лушин розглядає ситуацію невизначеності як перехідні стани, що спонукають людину переживати позитивні емоції у нових неструктурованих, неоднозначних ситуаціях, розглядаючи їх не як загрозу, а як виклик. А. Гусєв, зі свого боку, бачить у ситуаціях невизначеності резерв різноманітних шляхів розвитку особистості та формування нової ідентичності. Гносеологічна невизначеність асоціюється з недостатньою достовірністю знань у різних сферах (політичній, економічній, соціальній, технічній) та можливими проявами цієї невизначеності (лінгвістичними або фізичними). Г. Павленко зазначає, що ситуації невизначеності виникають унаслідок як недостатності інформації, так і її надмірного різноманіття; С. Литвин указує на роль перенасиченості новою взаємосуперечливою інформацією [14; 5]. Однак важливим аспектом невизначеності є саме суб'єктивна оцінка та сприйняття людиною ситуації як важкої або, навпаки, як такої, що відкриває позитивні можливості. Трактування терміна «невизначеність» дає Н.Н. Талеб у книзі «Чорний лебідь»: «Невизначеність – це невідомість, будь-яка річ, яка не знаходиться в діапазоні наших очікувань» [18].

Якщо розглядати невизначеність на психофізіологічному рівні, то відчуття невизначеності активує ту частину мозку, яка відповідає за пильність. Ця ділянка має властивість уповільнювати префронтальну частину кори головного мозку, яка є відповідальною за планування і контроль дій. На поведінковому рівні це виглядає як ментальне завмирання і неможливість робити будь-що, а також хоч якось уявляти подальші кроки [20].

Можна констатувати той факт, що невизначеність – це щось негативне, дискомфортне для особистості, водночас визначеність є проявом емоційного благополуччя і навіть щастя людини залежно від значущості предмета визначеності. Особистісна невизначеність протиставляється визначеності. Визначеність породжує упевненість у собі й опертя на власні зусилля. Визначеність – це точка опори та сходинки руху. Невизначена дитина, народившись у невизначеному, незнайомому для її відчуттів світі, прагне цей світ максимально визначити. Можна говорити про ситуативну (С.Д. Максименко) [6] та екзистенційну, ціннісно-смислову невизначеність, пов'язану з вибором людини в особистісно значущих ситуаціях, вирішенням моральних дилем (Н. Аббаньяно, С. Мадді та ін.), а також про переважання суб'єктивного та об'єктивного компонентів невизначеності (суб'єктивна невизначеність випливає з того, що аналітична робота суб'єкта не була проведена до кінця, а об'єктивною невизначеністю певною мірою завжди володіє той чи інший об'єкт соціального чи предметного світу). Але особистісна невизначеність – це негативний внутрішній феномен людини. І людина прагне уникнути цього стану невизначеності, бо цей стан її руйнує. Вона прагне вийти із цієї ситуації. Постає питання, яким саме чином можна це зробити.

Проблему невизначеності намагалися розв'язувати філософи і психологи. Так, розглянемо думки італійського філософа Ніколи Абаньяно (Nicola Abbagnano) та американського психолога Сальватора Мадді (Salvatore Maddi).

Розмірковуючи над проблемами екзистенціалізму і його ролі в подоланні невизначеності людини, Н. Аббаньяно дійшов до заперечення автономної діалектики думки, припускаючи існування прихованої сили, яка панує над нею. Думка у нього виступає як символ рухів, протиріч ситуації самого життя.

Н. Аббаньяно писав: «Якщо серце має доводи, які не розуміє розум, значить, треба знайти розум, який би використовував як свої доводи серця». Саме екзистенціалізм, на його думку, усуває відчуженість між думкою і життям. Однак у Аббаньяно було своє розуміння екзистенціалізму, оскільки традиційний екзистенціалізм залишає людину на погибель, не надавши їй засіб, інструмент, який би міг протистояти непевності людських починань, дати змогу дивитися у майбутнє з розумною, хоча й обачною вірою. Подолання негативу традиційного екзистенціалізму він убачав у визначенні дійсного нічим іншим, як можливістю, і пропонував шлях, який би розглядав можливість як пошук, спрямований на встановлення меж і умов самої можливості. Такою формулою «можливість можливості» він намагався створити оптимістичний варіант екзистенціалізму. У тому і є суть уведеного ним поняття «позитивний екзистенціалізм», що він розкриває перед людиною безмежний небокрай можливостей, що дає перспективу в подоланні стану невизначеності саме через розкриття людиною власного потенціалу, тобто збільшення своїх можливостей. Отже, негативна невизначеність долається збільшенням власних позитивних сил. У цьому ракурсі думки як варіант позитивного екзистенціалізму є віра людини в Бога. Можна зазначити, що різні дослідження та дослідники (К. Юнг, В. Франкл, Е. Фромм, Ю. Алексєєва та ін.) показали, що люди, які вірять у Бога, мають кращу психологічну стійкість у стресових ситуаціях. Віра дає їм відчуття сенсу життя, надії та

підтримки. Вона може також допомогти їм упоратися з травмою, утратою та горем [15].

Американський психолог Сальваторе Мадді вбачав засіб боротьби з невизначеністю у розвитку і саморозвитку життєстійкості. На його думку, «життєстійкість» відображає психологічну живучість і розширену ефективність людини, пов'язану з її мотивацією до подолання стресогенних життєвих ситуацій. На переконання С. Мадді, невизначеність долається життєстійкістю, а життєстійкість базується на настановах, що визначають взаємодію людини зі світом: це включеність, вплив і виклик [22, с. 265–274].

Низка дослідників вивчає умови, що долають невизначеність, це зокрема, розвиток толерантності до невизначеності, серед них: зарубіжні – С. Баднер, Р. Бріслін, Н. Нортон, Е. Френкель-Брунсвік, Р. Халлман та ін., українські – Л. Бурлачук, А. Гусєв, С. Максименко, Є. Носенко, П. Лушин, М. Шаповал та ін. Невизначеність майбутнього може призвести до занепокоєння, тривожності та навіть утрати здатності до нормального функціонування. Тому саме толерантність до невизначеності вбачається як один із виходів із ситуації невизначеності [15]. Але виходів є багато. Ще один спосіб виходу зі стану невизначеності – розвиток і розкриття пізнавально-творчого потенціалу особистості.

Мета статті – обґрунтувати можливості створення психологічних умов розкриття пізнавально-творчого потенціалу учня в ситуації особистісної невизначеності, викликаної станом війни.

Завдання дослідження – визначити поняття «пізнавально-творчий потенціал» й емпіричним шляхом виділити основні складники психологічної структури пізнавально-творчого потенціалу; визначити психологічні умови, які можуть сприяти розкриттю пізнавально-творчого потенціалу учня в умовах особистісної невизначеності, а які – посилити стан особистісної невизначеності, викликати невротичні переживання, депресію і заблокувати пізнавально-творчий потенціал учня, його саморозвиток.

Виклад основного матеріалу.

Пізнавально-творчий потенціал особистості учня. Різні аспекти проблеми формування творчої особистості та її якостей, а також розвитку творчого потенціалу як складової частини особистості досліджували Дж. Гілфорд, В. Загвязинський, І. Зязюн, О. Кульчицька, В. Моляко, В. Рибалка, К. Роджерс, О. Романовський, В. Роменець, Т. Сущенко, П. Торренс та ін. В.О. Моляко акцентує на тому, що творчий потенціал є не суцільним автономним утворенням, а складною підсистемою, і вона щільно переплітається з іншими структурними складниками психіки, що детермінують творчі процеси.

Розкриваючи сутність психологічного поняття «творчий потенціал», необхідно з'ясувати сучасні наукові уявлення про нього, його зміст, психологічну структуру, можливості розвитку, розкриття, реалізацію, саморозкриття і самореалізацію.

На нашу думку, поняття «пізнавально-творчий потенціал» дещо відрізняється від поняття «творчий потенціал», оскільки пізнавально-творчий потенціал містить як головний саме пізнавальний складник.

Поняття «пізнавально-творчий потенціал» визначається як ресурси пізнавальних і творчих можливостей людини, як здатність конкретного учня до здійснення пізнавально-творчої діяльності в межах навчального і поза навчального пізнання та навчальної і поза навчальної творчості.

В.О. Моляко зазначає, що тут обов'язково присутня драма очікуваного і реалізованого – драма, що може стати успіхом досягнень обдарованого учня або ж трагедією нереалізованого таланту, блокадою, заблокованістю пізнавально-творчого потенціалу. Науковець пише: «На шляху від станції можливостей до станції реалій може бути багато перешкод, а часом трапляються і прірви» [4, с. 15].

Стосовно структури творчого потенціалу деякі дослідники виокремлюють такі складники: оригінальність мислення, уява, інтуїція, чуттєвий досвід, обдарованість, ініціативність [4, с. 13–14]. В.О. Моляко пропонує такий склад творчого потенціалу: 1) задатки, нахили (підвищена чутливість, вибірковість, надання переваг чомусь перед чимось, динамічність); 2) інтереси (спрямованість, частота, систематичність, домінування пізнавальних інтересів; 3) допитливість, потяг до створення нового, до пошуку і розв'язання; 4) швидкість у засвоєнні нової інформації, створення асоціативних масивів; 5) нахили до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталону для відбору інформації; 6) розвиток загального інтелекту (розуміння, швидкість оцінки та відбору шляхів розв'язання, адекватність дій); 7) емоційність, почуття, вплив емоцій на інтелект (на вибір та надання переваг); 8) вольовий компонент (наполегливість, систематичність у роботі, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, сміливе прийняття рішень); 9) творчий компонент (творча спрямованість, пошук аналогії, комбінування, реконструювання, зміни варіантів, економність використання засобів розв'язання); 10) інтуїтивізм (здатність до прояву неусвідомлюваних (швидких, іноді миттєвих оцінок, прогнозів рішення); 11) швидке оволодіння технікою праці, прийомами, майстерністю виконання; 12) здібності до реалізації власних стратегій і тактик у розв'язанні проблем, пошуку виходу зі складних екстремальних ситуацій. Різниця у розвитку особистості, насамперед, зумовлена саме творчим потенціалом особистості [4, с. 13–14].

Дослідники пропонують також і трикомпонентну структуру творчого потенціалу особистості: когнітивно-креативний, мотиваційно-вольовий, діяльнісно-рефлексивний компоненти. Ця розробка підходить для творчих особистостей раннього юнацького віку, пізнього юнацького віку та дорослих. Тобто на цій виборці вже здійснене професійне самовизначення. Когнітивно-креативний компонент виражається в гнучкості, ори-

гінальності, швидкості й оперативності мислення, легкості асоціацій, творчій уяві, спеціальних здібностях. Це, як уважають дослідники О.В. Варгата та І.А. Завада, по-перше, інтелектуальні якості: допитливість, ерудованість, логічність, обґрунтованість, аргументованість, здібності до аналізу й синтезу, здатність знаходити аналогії, використовувати різні форми доказів; схильність до експериментів, уміння ставити питання, бачити суперечності, формулювати проблеми і гіпотези, виконувати теоретичні й експериментальні дослідження, володіти способами вирішення різних завдань; володіння культурними нормами і традиціями; уміння самовизначатися в ситуаціях вибору; здатність позначити своє розуміння або нерозуміння з будь-яких питань, що постають; уміння зрозуміти й оцінити іншу точку зору, вступити в змістовний діалог або суперечку; вміння зіставляти культурно-історичні аналоги зі своїми освітніми продуктами і результатами одногрупників, вичленити їх схожість та відмінності, переви-значити або доопрацювати власні освітні результати; здатність перетворювати здобуті знання в духовні й матеріальні форми, будувати на їхній основі свою подальшу діяльність. По-друге, до творчого потенціалу мають входити емоційно-образні якості (наснага, натхненність, емоційний підйом у творчих ситуаціях, образність, асоціативність, уява, фантазія, мрійливість, романтичність, відчуття новизни незвичайного, схильність до творчого сумніву, до емпатії, знакотворчості, символотворчості); ініціативність, винахідливість, кмітливість; своєрідність, неординарність, нестандартність, самобутність; здатність до генерації ідей, їх продукування як індивідуально, так і в комунікації з людьми, текстом, іншими об'єктами пізнання; володіння нетрадиційними евристичними процедурами; незалежність, схильність до ризику; наявність досвіду реалізації найбільш творчих здібностей у формі виконання і захисту творчих робіт тощо [2, с. 8–11].

Мотиваційно-вольовий компонент творчого потенціалу виражає, по-перше, мотиваційний складник (пізнавальну мотивацію особистості, її інтереси, орієнтацію на творчу активність; проявляється через якість уваги, ступінь самостійності, здатності особистості до саморегуляції та самоконтролю, вольового напруження, спрямованості на досягнення кінцевої мети творчої діяльності, вимогливості до результатів власної творчості); по-друге, емоційний складник (характеризує емоційне налаштування на творчий процес, емоційний супровід творчості). Також мотиваційно-вольовий компонент включає навчально-пізнавальну мотивацію, мотивацію майбутньої професійної діяльності, мотивацію до творчості і саморозвитку, що виражається у потребі в розвитку й реалізації особистісного потенціалу, усвідомлення своєї ролі і призначення; прагнення до вдосконалення професійно значущих якостей майбутнього фахівця, необхідних для успішного здійснення педагогічної діяльності та професійного зростання; потреба в самовихованні, самореалізації та саморозвитку; розуміння необхідності вивчення педагогічної теорії і практики, освоєння професійно-педагогічних дій щодо її проєктування і здійснення, якщо йдеться про педагогічну професійну діяльність [1, с. 268–274].

Діяльнісно-рефлексійний компонент творчого потенціалу, на думку С.О. Сисоєвої, – це усвідомлення творчою особистістю власної потреби у творчій діяльності; самостійність (самоосвіта), наполегливість. Також до складу цього компоненту авторка відносить самооцінку. Рівень самооцінки значною мірою пов'язаний із задоволеністю чи незадоволеністю людиною собою, своєю діяльністю, що виникають у результаті досягнення успіху або появи невдачі. Поєднання життєвих успіхів і невдач, переважання одного над іншим поступово формують самооцінку особистості. Особливості самооцінки творчої особистості виражаються у цілях і загальній спрямованості діяльності людини, оскільки в практичній діяльності вона зазвичай прагне до досягнення таких результатів, що узгоджуються з її самооцінкою, сприяють її зміцненню [17].

Як бачимо, питання щодо архітектоніки творчого потенціалу залишається до певної міри відкритим. Але для того щоб розкривати пізнавально-творчий потенціал, учень має відчувати, що в нього є пізнавально-творчі можливості та здібності до вирішення пізнавально-творчих завдань.

Організація та методика дослідження. Для більш точного визначення складників психологічної структури пізнавально-творчого потенціалу було здійснене пілотажне дослідження.

У дослідженні брали участь старшокласники двох 11-х класів школи № 36 м. Києва. Ключова методика «Особистісний потенціал», що її розробили зарубіжні дослідники, має три діагностичні показники: інтелектуальний потенціал, творчий потенціал та особистісний потенціал. За цією методикою також підраховується показник загального особистісного потенціалу. У дослідженні було застосовано й інші методики (Л.В. Мар'яненко, 2022–2024 рр.).

Результати дослідження. Результати нашого дослідження представлено в табл. 1.

Якості, що найщільніше пов'язані з показником «Творчий потенціал». Отже, бачимо, що саме творчий компонент у пізнавальній діяльності має найщільніший вплив на розвиток пізнавально-творчого потенціалу. Важливим також є те, що в учня є прагнення до саморозкриття пізнавально-творчого потенціалу у собі і має бути сформована морально-етична самодетермінація, тобто учень прагне через творчість виразити якусь важливу для нього і суспільства головну ідею чи переконання. Також учень повинен не боятися невдач і прагнути досягнути успіху у виконанні поставлених для нього вчителем пізнавально-творчих завдань. Для розкриття пізнавально-творчого потенціалу

Таблиця 1

Ранги кореляцій показника «Творчий потенціал»

Номер рангу	Діагностичний критерій. Діагностична методика	Коефіцієнт кореляції
1	Загальний показник особистісного потенціалу учня (Потенціал творчості і креативності) І. Вертейко	+0,694** (0,000)
2	Творчий компонент пізнавальної діяльності («Самооцінка структури пізнавальної діяльності»), авторська методика	+0,577** (0,001)
3	Мотиваційний компонент пізнавальної діяльності («Самооцінка структури пізнавальної діяльності»), авторська методика	+0,553** (0,001)
4.	Саморозкриття пізнавально-творчого потенціалу в навчально-пізнавальній діяльності учня («Самооцінка структури пізнавальної діяльності»), авторська методика	+0,546** (0,0024)
5.	Загальний показник розвитку пізнавальної діяльності учня («Самооцінка структури пізнавальної діяльності»), авторська методика	+0,505** (0,004)
6.	Морально-етична самодетермінація в пізнавальній діяльності («Самооцінка структури пізнавальної діяльності»), авторська методика	+0,471** (0,009)
7.	Боязкість невдач (Методика «Мотивація успіху, уникнення невдач»), Т. Елерс	-0,440* (0,015)
8.	Операційний компонент пізнавальної діяльності («Самооцінка структури пізнавальної діяльності»)	+0,437* (0,016)
9.	Середній показник розвитку множинного інтелекту («Види інтелекту), Г. Гарднер	+0,366* (0,047)

учня вчителю необхідно цілеспрямовано виховувати в учня таку якість, як креативність.

Розвиток креативності як спосіб розкриття пізнавально-творчого потенціалу. Уперше термін «креативність» ужив психолог Д. Сімпсон у 1922 р. Учений уважав, що креативність – це здатність людини відмовитися від стереотипних способів мислення, здатність до руйнування загальноприйнятого, звичайного порядку походження ідей у процесі мислення [24, с. 20–131].

«Креативність» як окреме поняття виділив Дж. Гілфорд у 50-ті роки XX ст. За оцінками Р. Стернберга, лише 0,5% наукових статей (із 1975 по 1995 р.) мали стосунок до проблеми креативності. Причинами такої ситуації була неточність у визначенні поняття «креативність» і відсутність методики її діагностування. Дж. Гілфорд уважав, що креативність – це здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення. Саме після публікації його робіт, у яких він визначає різницю між двома типами мислення – конвергенцією та дивергенцією, концепція креативності набула широкої популярності, і дослідники почали її активно опрацьовувати. Дж. Гілфорд уважав основою креативності такі операції мислення, як перетворення і дивергенція. Дивергентним у психології називають мислення, що альтернативне логічному, яке відбувається всупереч причинно-наслідковим зв'язкам. Дж. Гілфорд розглядав креативність як природний творчий потенціал особистості. Як параметри креативності вчений виділяв такі властивості мислення, як швидкість, гнучкість, оригінальність, проблемність, гіпотетичність, ірреальність, фантастичність, удосконалювання предмета дослідження.

Е. Торренс уважав, що креативність є загальною особливістю особистості, що впливає на її творчу продуктивність незалежно від сфери докладання її активності і зусиль. Він запропонував модель креативності, яка містила три чинника: *швидкість* (продуктивність), *гнучкість, оригінальність.* Головним критерієм креативності вчений уважав не якість результату, а характеристики й процеси, що активізують творчу продуктивність особистості. Згідно з концепцією «теорії інтелектуального порогу» Е. Торренса, інтелект і креативність утворюють єдиний фактор, який забезпечує функціонування креативності на базі високого інтелекту. Тобто немає креативів із низьким інтелектом, але є інтелектуали з низькою креативністю.

Ф. Баррон акцентував на тому, що креативність забезпечує здатність вносити щось нове в досвід, а М. Воллах зазначав, що креативність забезпечує здатність породжувати оригінальні ідеї в умовах розв'язання завдань або постановки нових проблем [21, с. 500].

Р. Стернберг уважає, що креативність є процесом деталізації творчого продукту та надання йому конкретної предметної форми. За теорією креативності цього науковця розвиток творчої активності особистості забезпечується наявністю таких взаємопов'язаних компонентів: 1) здібності, що поділяються на синтетичні (уміння по-новому бачити проблему, дивергентне мислення), аналітичні (уміння аналізувати й оцінювати ідеї), практично-контекстуальні (уміння знаходити абстрактним ідеям практичне застосування); 2) знання, спираючись на які людина може перейти до творчої діяльності, креативно використовуючи теоретичні відомості на практиці; 3) мислення (дослідники наголошують, що найважливішим для творчості є «законодавчий» стиль, спрямований на власні закони руху й розвитку думки); 4) особистісні якості, серед яких найважливішими є уміння долати перепони й невпевненість, виправдано ризикувати; 5) мотивація, що допомагає людині зосередитися на твор-

чій роботі; 6) навколишнє середовище, оскільки без підтримки середовища креативність не може виявитися і розвиватися [26, с. 99–124].

Незважаючи на значну кількість емпіричних досліджень, концептуальної ясності щодо поняття «креативність» немає. Усе частіше в науковій літературі використовують поняття «креативність» як синонім до слова «творчість». Проте варто зауважити, що творчість і креативність – це різні поняття [23; 9, с. 47–54].

Український учений В.О. Моляко визначає креативність як здібність, що відображає глибинну можливість людей створювати оригінальні цінності, приймати нестандартні рішення. Він виділяє сім ознак креативності: оригінальність, евристичність, фантазію, активність, сконцентрованість, чіткість, чутливість до проблем [12, с. 25]. Науковець уважає однією з основних якостей креативної особистості прагнення до оригінальності, до нового, заперечення звичного, а також високий рівень знань, уміння аналізувати явища, порівнювати їх, стійкий інтерес до певної роботи, порівняно швидке та легке засвоєння теоретичних і практичних знань у цій галузі, систематичність і самостійність у роботі. Отже, В.О. Моляко визначає креативність як глибинну особистісну властивість, що виражається в оригінальній постановці проблеми, наповненій особистісним змістом [12, с. 25–31].

Як розкривається пізнавально-творчий потенціал в обдарованих учнів. Вельми значущими для розуміння природи обдарованості людини є дослідження Дж. Гілфорда, Р. Кеттелла, Дж. Рензуллі, К. Роджерса, Р.Д. Стернберга, Дж. Фельдх'юсена, К. Хеллерайін. Особливий інтерес у цьому аспекті викликають і напрацювання українських дослідників С.Д. Максименка, В.О. Моляко, О.І. Кульчицької, Л.О. Музики, Д.О. Корольова, Р.О. Пономарьової-Семенової та ін.

Більшість зарубіжних і вітчизняних психологів дотримується думки, що творчими людьми з блискучими успіхами не народжуються, а стають. Гуманістичні психологи також уважають, що всі діти можуть стати обдарованими, головне – вчасно розкрити їхній творчий потенціал, не допустити його заблокування. Обдаровані люди з різних галузей демонструють схожі особистісні якості, що дає підстави для припущення, що саме особистість, а не особливості діяльності чи соціальних впливів, є центром високих досягнень. Обдаровані й талановиті діти вирізняються своїми психологічними якостями, а саме: працездатністю, наполегливістю, працелюбністю, ентузіазмом у роботі, схильністю до ризику, інтуїцією, самоповагою.

Реалізація ідей, досягнення мети забезпечується надзвичайною силою волі. Талановиті люди ніколи не здаються, досягаючи мети. Реальна обдарованість на відміну від потенційної виявляється у справі, у результатах. Розкриття потенціалу пояснюється так: можна мати прекрасні ідеї, що так і залишаться прожектами. Лише тоді, коли людина може реально втілити свої ідеї у життя, розвиває талант, можна стверджувати, що творчий потенціал розкрився і примножується. Ентузіазм, із яким працюють талановиті, творчо обдаровані учні, межує з надзвичайною емоційністю. Поступово, у міру дорослішання, ентузіазм створює харизму їхньої особистості.

Як має себе поводити педагог з обдарованими учнями. Дослідники зауважують, що саме «особливо обдарованим дітям» складно спілкуватися з іншими людьми. А швидке випередження ними однолітків позначається на їхньому соціальному та емоційному розвитку, тоді як у другої групи обдарованих дітей «звичайної обдарованості» (або «високої норми») проблем у спілкуванні навіть менше, ніж у звичайних учнів. Та все ж неординарні особливості цих дітей можуть сприйматися оточенням як навмисне бажання виділитися, що, своєю чергою, може викликати несхвалення вчителів і глузування однолітків. І якщо у дитячому садку формальне навчання не перебуває на першому плані, то, звичайно, цей досвід не має для обдарованих дітей яскраво вираженого негативного забарвлення. Але саме перші класи початкової школи можуть стати руйнівними для розвитку обдарованої дитини, яка буде змушена пристосовуватися до більш низького загального рівня інших дітей стосовно до неї [25, с. 33–52].

Тим часом відсутність у багатьох педагогів спеціальних навичок взаємодії з обдарованими дітьми зумовлює численні соціально-психологічні проблеми. Зокрема, це може призводити до дезадаптивної поведінки (асоціальної чи агресивної) як реакції на практику недоброзичливого ставлення та недовіру до обдарованих дітей із боку ровесників і дорослих, на тривале нехтування важливих потреб обдарованих учнів в активності, демонстрації своїх можливостей, лідируванні в навчанні. Можлива і протилежна реакція дитини на придушення її природних проявів та потреб: апатичність, відсутність інтересу до дружніх контактів тощо.

Учитель як творець освітнього середовища має виступати ключовою постаттю у створенні комфортних умов для всебічного прояву дитячої обдарованості та цілеспрямованого її розвитку. Здатність до професійного співпереживання обдарованому учневі, вибір адекватної тактики реагування на ті чи інші його прояви, здатність до діалогічного спілкування та підтримувальних взаємин – важливі складники психолого-педагогічної компетентності вчителя. Прийнятий в авторитарній педагогіці активний односторонній вплив необхідно замінювати взаємодією, у підґрунті якої лежить співпраця педагога і учнів. Основними складниками їхньої спільної діяльності виступають доброзичливі взаємини, взаємоприйняття, професійна підтримка та довіра [7, с. 27–32].

К. Роджерс, розробляючи теоретичну і практичну базу гуманістичного навчання як розвивального, запропонував психотерапію підтримувальних стосунків, що сприяє саморозкриттю творчого потенціалу учнів. Учитель, домагаючись самоакту-

алізації учнів, запобігає розвитку в них заздрощів і гордощів. Варто особливо закцентувати на тому, що на першому місці для вирішення педагогічних завдань гуманістичні психологи ставлять саме позитивну міжособистісну взаємодію. Оскільки міжособистісна взаємодія може бути як позитивною, так і негативною, гуманістична психологія вважає припустимою у навчанні лише позитивну взаємодію. Міжособистісна позитивна взаємодія характеризується тим, що вона не заважає особистісному розвитку учнів, а сприяє йому. У процесі позитивної взаємодії вчителя з учнями, на думку К. Роджерса, в учнів має підвищуватися самоповага стосовно сфер: взаємодії учнів з учителями, власної зовнішності, міжособистісної компетентності, академічної успішності. За таких психологічних умов учні збільшують обсяг читання, підвищується рівень їхнього мислення, досягається більша спонтанність їх самовираження, покращується самодисципліна, тобто всупереч їхньому особистісному розвитку відбувається становлення і розвиток пізнавальної діяльності: досягається самостійний і навіть творчій її рівень. У творчо обдарованих учнів за умов гуманістичного навчання набагато підвищується рівень їхніх творчих досягнень [7, с. 27–32; 8, с. 191–199; 11, с. 217–227].

Висновки.

1. Невизначеність майбутнього може призвести до занепокоєння, тривожності та навіть втрати здатності до нормального функціонування. Тому саме толерантність до невизначеності вбачається як один із виходів із ситуації невизначеності. Ще одним психотерапевтичним прийомом подолання невизначеності є розкриття пізнавально-творчого потенціалу особистості учня, розвиток його пізнавально-творчих здібностей і креативності як риси особистості, уведення учня в ситуацію розв'язання пізнавально-творчих завдань, адже пізнання і творчість мають психотерапевтичний ефект та виводять учня із ситуації невизначеності і невротичних та депресивних переживань.

2. Психологічна структура пізнавально-творчого потенціалу, за нашими емпіричними дослідженнями, складається з когнітивно-креативного, мотиваційно-вольового та діяльнісно-рефлексійного компонентів. Ключовими складниками пізнавально-творчого потенціалу, а отже, і психологічними умовами його розкриття, є: 1) високий особистісний потенціал, тобто його наявність; 2) творчий компонент пізнавальної діяльності; 3) мотиваційний компонент пізнавальної діяльності; 4) досягнення учнем саморозкриття пізнавально-творчого потенціалу в навчальній діяльності; 5) високий загальний рівень розвитку пізнавальної діяльності; 6) сформованість морально-етичної самодетермінації пізнавальної діяльності; 7) превалювання мотивації успіху над острахом невдач; 8) розвинений операційний компонент пізнавальної діяльності учнів; 9) високий показник розвитку множинного інтелекту (за Говардом Гарднером).

3. Учитель як творець освітнього середовища має виступати ключовою постаттю у створенні комфортних умов для всебічного прояву дитячої обдарованості та цілеспрямованого її розвитку. Необхідною умовою є вміння вчителя створювати сприятливі умови для розкриття пізнавально-творчого потенціалу не лише обдарованих, а й звичайних учнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варгата О.В., Завада І.А. Психологічні особливості розвитку творчого потенціалу майбутніх психологів у психолого-педагогічній літературі. *Збірник наукових праць молодих вчених.* 2018. № 2. С. 268–274.

2. Варгата О.В., Завада І.А. Формування творчого потенціалу майбутнього психолога засобами інноваційних технологій у вищій школі *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна».* 2017. № 14. С. 8–11.

3. Дослід 2. Діагностика особистісної креативності. URL: https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/160/25.pdf

4. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир : Рута, 2006. 320 с.

5. Литвин С.В. Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. *Психологічний часопис*. 2019. № 1. С. 90–107. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21

6. Максименко С.Д. Теорія невизначеності. URL: http://professor-maksymenko. narod.ru/Tvory/Statya_-_Teoriya_neopredelyonnosti.htm

7. Мар'яненко Л.В. Деструктивний вплив негативної взаємодії на особистісний розвиток учня в системі «вчитель – учень». *Нова українська школа: психологічні проблеми :* збірник тез наукових доповідей III Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, м. Київ, 23 червня 2022 р. / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. С. 27–32. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732745

8. Мар'яненко Л.В. Карл Роджерс про формування творчості учнів у навчанні. Емпіричне дослідження впливу взаємодії у системі «вчитель – учень» на творчість учнів. *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності :* матеріали XXII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 травня 2022 р. / за ред. В.О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. С. 191–199.

9. Мар'яненко Л.В. Особливості формування вчителем творчого компоненту пізнавальної діяльності учня з позиції гуманістичної психології. *Український психолого-педагогічний науковий збірник.* 2020. № 20(20). С. 47–54.

10. Мар'яненко Л.В., Пушкарська Л.П. Пізнавально-творчий потенціал особистості учня. *Психологічні ресурси розвитку особистості в умовах невизначеності освітнього простору :* збірник матеріалів І

Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 23 жовтня 2024 р. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 116–126. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/743257

11. Мар'яненко Л.В., Пушкарська Л.П. Розкриття когнітивно-особистісного потенціалу учнів у гуманістичному навчанні. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми* : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Інститут психології Г.С. Костюка НАПН України, 2021. С. 217–227.

12. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці. Київ : Знання УРСР, 1989. С. 25–31.

13. Павленко В.В. Креативність: сутнісна характеристика поняття. *Креативна педагогіка.* 2016. Вип. 11. С. 120–131. URL: http://eprints.zu.edu.ua/25862/1/%D0%BF%D0%B0%D0%B2%D0%BB.%E2%80%99..PDF

14. Павленко Г.В. Особистісні диспозиції як ресурс психологічного благополуччя в умовах невизначеності : дис. … докт. філос. : 053. Харків, 2020. 289 с.

15. Психологія і війна : збірник матеріалів XIV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ніжин, 23–24 квітня 2024 р. / за ред. М.В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 435 с. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2024/%D0%97%D0%91_%20%D0%9C%20%D0%9F%D0%A1%D0%98%D0%A5%20%D0%86%20%D0%92%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%90%20doc.pdf

16. Самодетермінація психологічного благополуччя особистості : монографія / Л.З. Сердюк та ін. ; за ред. Л.З. Сердюк. Київ ; Львів : В. Кундельська, 2021. С. 66–71. URL: https://lib.iitta.gov.ua/729023/3/Serdjuk_Monography.pdf

17. Сисоєва С.О. Творчий розвиток фахівців в умовах магістратури : монографія. Київ : Едельвейс, 2014. 404 с.

18. Талеб Н.Н. Чорний лебідь: Про (не)ймовірне в реальному житті / пер. з англ. М. Климчук. Київ : Наш формат, 2022. 392 с.

19. ТОВ Видавничий Дім «МЕДІА – ДК». «Щоб ти жив в епоху змін!» Як упоратися з новими викликами для нашої психіки та тотальної невизначеності. URL: ife.nv.ua/ukr/socium/yak-zviknuti-do-eviznachenosti-pid-chas-viyni-ta-yak-planuvati-dali-svoye-zhittya-siholog-50279011.html

20. Чудакова О.М. Творчо обдаровані діти в освітньому просторі: проблема взаємодії. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми :* матеріали Всеукраїнської конференції з міжнародною участю, м. Київ, 31 травня 2018 р. / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2018. С. 247–256.

21. Barron F., Harrington D.M. Creativity, Intelligence and Personality. *Annual Review of Psychology.* 1981. V 32. P. 498–507.

22. Maddi S.R., Khoshaba D.M. Hardiness and Mental Health. Journal of Personality Assessment. 1994. Oct. Vol. 63. N 2. P. 265–274.

23. Maslow A.H. Motivation and Personality (2nd ed.) N. Y.: Harper & Row, 1970. 400 p.

24. Peterson J.S., Moon S.M., Pfeiffer S.I. Counseling the Gifted. *Handbook of Giftedness in Children: Psychoeducational Theory, Research, and Best Practices.* Ed. New York: Springer Science+Business Media, LLC, 2008. P. 223–245.

25. Robinson N.M. The Social World of Gifted Children and Youth. *Handbook of Giftedness in Children: Psychoeducational Theory, Research, and Best Practices* / Ed. S.I. Pfeiffer. New York: Springer Science+Business Media, LLC, 2008. P. 33–52.

26. Taylor C.W. Various Approaches to and Definitions of creativity / R. J. Sternberg (Ed.). Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988. P. 99–124.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОФОРМЛЕННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ

EMPIRICAL STUDY OF SCHOOL TEXTBOOK DESIGN

УДК 159. 922
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.22
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Невмержицький В.М.
к.психол.н., доцент,
провідний науковий співробітник лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці
Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

У статті подано результати емпіричного дослідження зовнішнього та внутрішнього оформлення шкільних підручників. З'ясовано, що дослідницькі підходи до їх вивчення потребують цілісного погляду щодо їх створення й використання.

Описано дослідження, за результатами якого виявлено, що оцінки оформлення підручників мають свої відмінності за статтю й областю розташування закладу освіти.

У загальній вибірці дані засвідчили, що визначення учнями оптимальності ваги підручника залежить від якості паперу й друку, розміру речень, оформлення обкладинки та сторінок відповідно до віку. Наповнення підручника цікавою інформацією впливає на оцінку щодо цікавості текстів, ілюстрацій і таблиць. Зручний для читання шрифт, довжина рядків і міжрядковий інтервал впливають на розуміння текстів, ілюстрацій і таблиць. Уяву школярів під час вивчення матеріалу стимулює оптимальне співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, таблицями.

Виявлено, що в юнаків визначення оптимальності ваги підручника залежить від цікавості змісту, розміру речень, наявності важливої інформації в ілюстраціях і таблицях. Розуміння текстів залежить від якості паперу й друку. Відповідність оформлення сторінок віку визнається за оптимального співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, таблицями; логічної побудови текстів. Зручний для читання шрифт, довжина рядків і міжрядковий інтервал впливають на висновок, що ілюстрації й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу. Оцінка того, що тексти добре відібрані та логічно побудовані, виникає в разі наповнення їх короткими реченнями.

З'ясовано, що в дівчат визначення оптимальності ваги підручника залежить від якості паперу й друку матеріалу. Відповідність оформлення сторінок віку визначається оптимальним відбором і логічною побудовою текстів. Зручний для читання шрифт, довжина рядків і міжрядковий інтервал впливають на висновок, що тексти легко читати й розуміти. Оцінка того, що тексти добре підібрані й логічно побудовані, залежить від наявності в них коротких речень; оптимальних розмірів і наповнення ілюстрацій і таблиць важливою інформацією. Приємна кольорова гама ілюстрацій і таблиць впливає на їхню позитивну оцінку.

Ключові слова: *дослідницькі підходи щодо підручників, загальна оцінка підручників, зовнішнє оформлення підручників, внутрішнє оформлення підручників, взаємозв'язок оцінок підручників.*

The article presents the results of an empirical study of the external and internal design of school textbooks. It was found that research approaches to their study require a holistic view of their creation and use.

The study describes the results, which show that assessments of textbook design differ according to gender and the location of the educational institution.

In the general sample, the data showed that students' assessment of the optimal weight of a textbook depends on the quality of the paper and printing, the size of the sentences, and the design of the cover and pages in accordance with their age. The content of the textbook with interesting information influences the assessment of the interest of texts, illustrations, and tables. A comfortable font, line length, and line spacing affect the understanding of texts, illustrations, and tables. When studying the material, the imagination of schoolchildren is stimulated by the optimal ratio of space between text, illustrations, and tables.

It has been found that for young men, the optimal weight of a textbook depends on the interest of the content, the length of sentences, and the presence of important information in illustrations and tables. Understanding texts depends on the quality of paper and printing. The suitability of page layout for the age group is determined by the optimal ratio of space between text, illustrations, and tables, as well as the logical structure of the texts. A comfortable font, line length and line spacing influence the conclusion that illustrations and tables stimulate the imagination when studying the material. The assessment that texts are well selected and logically structured arises when they are filled with short sentences.

It has been found that for girls, the optimal weight of a textbook depends on the quality of the paper and printing. The suitability of the page layout for the age group is determined by the optimal selection and logical structure of the texts. A comfortable font, line length and line spacing influence the conclusion that the texts are easy to read and understand. The assessment of whether the texts are well-chosen and logically structured depends on the presence of short sentences, optimal size and content of illustrations and tables with important information. A pleasant colour scheme of illustrations and tables influences their positive assessment.

Key words: *research approaches to textbooks, overall assessment of textbooks, external design of textbooks, internal design of textbooks, interrelation of textbook assessments.*

У сучасних умовах підручник у вигляді книги визначають як друкований навчальний ресурс, спеціально розроблений для викладання, що містить контент навчального предмета або галузі навчання в систематизованому, дидактично й методично підготовленому вигляді [1; 2, с. 10]. Згідно з концепцією, він також слугує дидактичним середовищем для планування, ініціювання, підтримки й оцінювання шкільних інформаційних і комунікаційних процесів [3].

Крім того, зазначається, що підручники є основою для засвоєння знань у гетерогенному суспільстві, оскільки ці підручники є найбільш легкодоступною частиною навчальної програми [2, с. 15; 4].

Тому не дивно, що в громадських і наукових дискусіях стосовно підручників лунають заклики до модернізації їх змісту. Теми змін варіюються від цінностей і норм, що передаються в їх змісті, до обговорення релігійних, етичних та екологічних проблем.

Під час розгляду досвіду досліджень підручників стає зрозумілим, що існує багато думок щодо галузі їх вивчення з відповідними методами збирання емпіричних даних. Це частково пов'язано з тим, що характер підручників сильно різниться, залежно від їх предметної специфіки. З іншого боку, дослідницькі підходи, пов'язані з підручниками, часто формулюються досить відкрито, щоб отримати результати, які є якомога більш загальноприйнятними. Із цієї причини семантичні, теоретичні й методологічні аспекти створення підручників розглядалися лише в окремих випадках. Проте, за загальною думкою, підручник, незалежно від навчальної дисципліни, є центральним компонентом матеріальної культури шкільної освіти й, таким чином, конституційним фактором сучасної школи [2, с. 9]. Починаючи з XVIII століття, створення підручників і розроблення навчальних і методичних матеріалів стали важливими елементами становлення інституціоналізованої освіти. І до сьогодення усвідомлення цього зберігається в шкільній практиці.

Дослідження свідчать про зв'язок між якістю викладання й високоякісними підручниками [5]. Учений M. Wellenreuther стверджує, що більш якісні навчальні матеріали є найважливішою передумовою для вищої якості викладання [6]. Цей погляд на поточні дослідження показує, що підручники є найважливішою основою викладання. Проте цьому «ядру викладання» та його розвитку приділяється недостатньо уваги. У загальних психолого-педагогічних і предметно-орієнтованих дослідженнях є мало емпіричних досліджень, присвячених вибору підручників і їх використанню під час викладання. Крім того, існує незначна кількість фундаментальних знань про використання підручників учителями й учнями.

У зв'язку з цим підручники повинні відповідати багатьом вимогам, оскільки, на відміну від інших носіїв інформації, вони мають чітко визначену цільову групу – учителів, учнів і їхніх батьків, тому потребують «інформаційного дизайну», який передбачає наявність цілісного погляду на створення й використання цих підручників. Користувачі підручників мають певні очікування від їх використання й умов затвердження, які є вирішальними для успішного та сприятливого для навчання оформлення цих носіїв інформації.

Метою дослідження є здійснення емпіричного аналізу зовнішнього та внутрішнього оформлення шкільних підручників 11 класу рівня стандарту для закладів середньої освіти.

В емпіричному дослідженні у 2024 році взяли участь студенти першого курсу закладів вищої освіти (далі – ЗВО) м. Києва, які навчаються за спеціальностями з галузі знань «Управління та адміністрування» (n=111 осіб, із них 77 дівчат (вік (років) M=17,08; SD=0,39) і 34 юнаки (вік (років) M=17,64; SD=0,81). Формування вибірки респондентів здійснювалося на основі того, що ці студенти в рік вступу до ЗВО закінчували заклади середньої освіти (далі – ЗСО) і мали певну власну оцінку щодо підручників 11 класу.

Як інструмент отримання даних обрано опитування за допомогою анкети, що давала змогу з'ясувати ставлення випускників ЗСО до підручників 11 класу. Анкета складалася з 24 закритих запитань, які базувалися на чотирибальній шкалі відповідей.

Запитання розділялися на чотири блоки:

1. Демографічні показники – ця частина містила 3 запитання (вік; стать; область України, де розташований ЗСО) для перевірки достовірності взаємозв'язку між запитаннями та віковою структурою респондентів.

2. Загальна оцінка підручників (із базових і вибірково-обов'язкових предметів) щодо їх оформлення та змісту.

3. Оцінка підручників, які дуже подобалися й подобалися, щодо їх зовнішнього оформлення (4 запитання). У цьому блоці чотирибальна шкала відповідей мала вигляд: «ні – скоріше ні – скоріше так – так» (від 1 до 4 балів).

4. Оцінка підручників, які дуже подобалися й подобалися, щодо їх внутрішнього оформлення (17 запитань). Тут чотирибальна шкала відповідей мала вигляд: «ні – скоріше ні – скоріше так – так» (від 1 до 4 балів).

У статті розглянуто результати дослідження за третім і четвертим блоками, оскільки результати за першим і другим блоками оприлюднено раніше [7].

Для визначення підручників, що подобаються й дуже подобаються (далі – підручників), із загальної вибірки застосовано дискримінантний аналіз. За його результатами з'ясовано (λ=0,007; χ^2=34,323; p=0,000), що до них можна зарахувати підручники з базових (з 1 по 9) і вибірково-обов'язкових (з 10 по 13) предметів: 1) українська мова; 2) українська література; 3) англійська мова; 4) зарубіжна література; 5) історія України; 6) всесвітня історія; 7) біологія і екологія; 8) географія; 9) захист України; 10) мистецтво; 11) технології; 12) інформатика; 13) фінансова грамотність.

Статистичний аналіз результатів дослідження здійснювався за допомогою комп'ютерної програми IBM SPSS Statistics 26. Результати оцінювання зовнішнього та внутрішнього оформлення підручників загальною вибіркою респондентів подано рисунку 1.

Примітка: 1 – вага є оптимальною; 2 – розмір підручника є оптимальним; 3 – обкладинка досить міцна; 4 – оформлення обкладинки викликає інтерес до змісту підручника; 5 – папір і друк матеріалу є високоякісними; 6 – інформація, викладена в змісті, викликає інтерес і дає загальне уявлення про підручник; 7 – оформ-

лення сторінок відповідає віку; 8 – шрифт, розмір букв, довжина рядків і міжрядковий інтервал у тексті зручні для читання; 9 – тексти легко читаються й розуміються; 10 – тексти добре підібрані та мають логічну побудову; 11 – тексти містять короткі, лаконічні речення та знайомі слова; 12 – тексти цікаві й різноманітні; 13 – визначення виокремлюються в тексті; 14 – іноземні слова й визначення пояснюються; 15 – тексти займають більше половини площі двох сторінок розкритого підручника; 16 – кольоровий фон сторінок не відволікає від ілюстрацій, діаграм і таблиць; 17 – співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями й кольоровим фоном подобається; 18 – ілюстрації, діаграми й таблиці є чіткими та досить великими; 19 – ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію; 20 – вибір кольорів в ілюстраціях, діаграмах і таблицях подобається; 21 – ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу.

Ця нумерація буде використовуватися в подальшому аналізі отриманих результатів.

Статистично значущих відмінностей в оцінюванні між вибірками юнаків і дівчат не виявлено.

Наступним кроком дослідження став кореляційний аналіз (за допомогою коефіцієнта кореляції τ – Кендала) взаємозв'язку між оцінками загальної вибірки опитуваних щодо зовнішнього та внутрішнього оформлення підручників. Результати наведені в таблиці 1, розділеній по горизонталі на три частини.

Кореляційний аналіз дав змогу зробити висновок, що позитивна оцінка за загальною вибіркою наявності в ілюстраціях, діаграмах і таблицях тільки важливої інформації залежить від статі опитуваних (0,316; p<0,05). Визначення оптимальності ваги підручника (p<0,05) відрізняється за областю розташування закладу освіти (0,375) і залежить від оформлення обкладинки, яке викликає інтерес до його змісту (0,278), високої якості паперу та друку матеріалу (0,368), оформлення сторінок відповідно до віку (0,297), нескладності текстів для читання й розуміння (0,331) і наповнення їх короткими реченнями та знайомими словами (0,323).

Оформлення обкладинки підручника, яке викликає інтерес до його змісту, пов'язане з інформацією із цього змісту (0,518; p<0,01). Також оформлення обкладинки (p<0,05) впливає на оцінку того, що тексти є цікавими й різноманітними (0,407); ілюстрації,

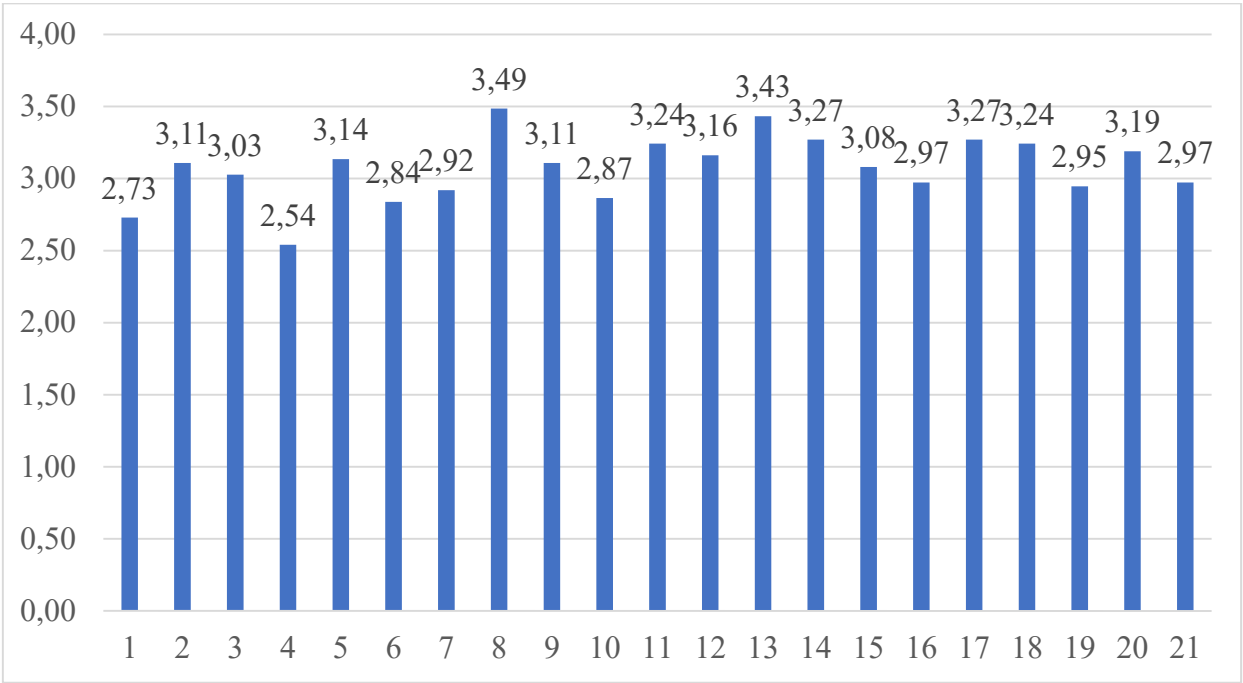

Рис. 1. Результати оцінювання зовнішнього та внутрішнього оформлення підручників (середній бал)

Таблиця 1

Кореляційний зв'язок результатів зовнішнього та внутрішнього оформлення оцінювання підручників (загальна вибірка), (τ)

	1	4	5	6	7
О	0,375*				
1		0,278*	0,368*		0,297*
4				0,518**	

Примітка: * p<0,05, ** p<0,01; О – область розташування ЗСО; нумерацію див. вище.

Продовження таблиці 1

	9	10	11	12	13
1	0,331*		0,323*		
2					0,405**
4				0,407**	
5	0,416**				
6		0,329*		0,464**	
7		0,483**	0,455**		
8	0,349*				0,317*
9				0,327*	
10			0,498**		
11					

Примітка: * p<0,05, ** p<0,01; нумерацію див. вище.

діаграми й таблиці є чіткими та досить великими (0,302); ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу (0,289). Висока якість паперу та друк матеріалу впливають на те, що тексти легко читаються й розуміються (0,416; p<0,01), подобається співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями й кольоровим фоном (0,518; p<0,05). Визнання того, що інформація, викладена в змісті, викликає інтерес і дає загальне уявлення про підручник, пов'язане з оцінкою того, що тексти добре підібрані, мають логічну побудову (0,329; p<0,05) і є цікавими й різноманітними (0,464; p<0,01); ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву (0,347; p<0,05). Відповідність оформлення сторінок віку (p<0,01) визначається тим, що тексти в підручниках добре підібрані й мають логічну побудову (0,483); ці тексти містять короткі, лаконічні речення та знайомі слова (0,455); іноземні слова й визначення пояснюються (0,480); ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію (0,319; p<0,05). Зручність для читання шрифту, розміру букв, довжини рядків і міжрядкового інтервалу в тексті (p<0,05) впливає на те, що тексти легко читаються й розуміються (0,349); визначення виокремлюються в тексті (0,317); ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу (0,324). Визнання того, що тексти легко читаються й розуміються (p<0,05), пов'язане з тим, що вони є цікавими та різноманітними (0,327); ілюстрації, діаграми й таблиці є чіткими та досить великими (0,305), стимулюють уяву під час вивчення матеріалу (0,290). Оцінка того, що тексти добре підібрані й мають логічну побудову (p<0,01), пов'язана з тим, що вони містять короткі, лаконічні речення та знайомі слова (0,498); іноземні слова й визначення в них пояснюються (0,545); ілюстрації, діаграми й таблиці (p<0,05) є чіткими та досить великими (0,305), містять тільки важливу інформацію (0,351). Визнання того, що тексти містять короткі, лаконічні речення та знайомі слова (p<0,01), пов'язане з тим, що іноземні слова й визначення в них пояснюються (0,562); ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію (0,522). Цікавість і різноманітність текстів (p<0,05) визнається в тому, що кольоровий фон сторінок не відволікає від ілюстрацій, діаграм і таблиць (0,297); ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу (0,340) і вибір кольорів у них подобається (0,382; p<0,01). Визначено, що при оптимальному співвідношенні площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями й кольоровим фоном вони стимулюють уяву під час вивчення матеріалу (0,382; p<0,01). Існує зв'язок між тим, що

Продовження таблиці 1

	16	17	18	19	20	21
С				0,316*		
4			0,302*			0,289*
5		0,318*				
6						0,347*
7				0,319*		
8						0,324*
9			0,305*			0,290*
10			0,307*	0,351*		
11				0,522**		
12	0,297*				0,382**	0,340*
17						0,382**
19					0,558**	

Примітка: * p<0,05, ** p<0,01; С – стать; нумерацію див. вище.

ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію, і тим, що вибір кольорів у них подобається (0,558; p<0,01).

Наступним кроком дослідження став кореляційний аналіз взаємозв'язку між оцінками підручників за їх зовнішнім і внутрішнім оформленням для вибірки юнаків. Результати наведені в таблиці 2, розділеній по горизонталі на дві частини.

Проведений кореляційний аналіз дав змогу зробити висновок, що визначення за вибіркою юнаків оптимальності ваги підручника (p<0,05) залежить від цікавості інформації, викладеної в змісті (0,595); наповнення текстів короткими, лаконічними реченнями та знайомими словами (0,572); наявності в ілюстраціях, діаграмах і таблицях тільки важливої інформації (0,619). Якість

Таблиця 2

Кореляційний зв'язок результатів оцінювання зовнішнього та внутрішнього оформлення підручників (юнаки), (τ)

	6	9	10	11	14
1	0,595*			0,572*	
5		0,603*			
7			0,682*	0,699*	0,635*
10				0,548*	
11					0,857**

Примітка: * p<0,05, ** p<0,01; нумерацію див. вище.

паперу та друку впливає на легкість читання й розуміння текстів у підручнику (0,603; p<0,05). Відповідність оформлення сторінок підручника віку (p<0,05) визначається тим, що тексти добре підібрані й мають логічну побудову (0,682), містять короткі, лаконічні речення та знайомі слова (0,699); іноземні слова й визначення пояснюються (0,635); ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію (0,578), вибір кольорів у них подобається (0,554). Також установлено, що відповідність оформлення підручника віку юнаків залежить від співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями й кольоровим фоном (–0,776; p<0,01). Визначено, що визнання шрифтів, розміру букв, довжини рядків і міжрядкового інтервалу в текстах як зручних для читання впливає на оцінку того, що ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу (0,605; p<0,05). Існує зв'язок між оцінкою того, що тексти добре підібрані й мають логічну побудову, з тим, що вони містять короткі, лаконічні речення та знайомі слова (0,548; p<0,05). Також наявність коротких, лаконічних речень і знайомих слів у текстах впливає на оцінку того, що іноземні слова й визначення пояснюються (0,857; p<0,01); ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію (0,634; p<0,05). Визнання оптимальності співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями та кольоровим фоном впливає на оцінку того, що ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу (0,788; p<0,01). Кольорова гама в ілюстраціях, діаграмах і таблицях впливає на визнання того, що вони містять тільки важливу інформацію (0,634; p<0,05).

Наступним кроком дослідження став кореляційний аналіз взаємозв'язку між оцінками підручників за їх зовнішнім і внутрішнім оформленням для вибірки дівчат. Результати наведені в таблиці 3, розділеній по горизонталі,на дві частини.

Кореляційний аналіз дав змогу зробити висновок (p<0,05), що дівчата залежно від області розташування закладу освіти по-різному оцінюють співвідношення між оптимальністю ваги підручника (0,394) та міцністю його обкладинки (–0,323). Також визначення оптимальності ваги підручника залежить від високої якості паперу та друку матеріалу (0,429; p<0,05). Оформлення обкладинки, яке викликає інтерес дівчат до змісту підручника, не завжди відповідає тому, що тексти виявляться цікавими й різноманітними (–0,461; p<0,01). Висока якість паперу та друку матеріалу впливає на те, що тексти легко читаються й розуміються (0,363; p<0,05). Існує зв'я-

Продовження таблиці 2

	15	19	20	21
1		0,619*		
6		0,805**		
7	-	,578*	0,554*	
8				0,605*
11		0,634*		
17				0,788**
19			0,634*	

Примітка: * p<0,05, ** p<0,01; нумерацію див. вище.

Таблиця 3

Кореляційний зв'язок результатів зовнішнього та внутрішнього оформлення підручників (дівчата), (τ)

	1	3	5	6	9	10	11
О	0,394*	-					
1			0,429*				
4				0,544**			
5					0,363*		
6					0,354*		
7						0,383*	
8					0,480**		
10							0,483**

Примітка: * p<0,05, ** p<0,01; О – область розташування ЗСО; нумерацію див. вище.

зок між тим, що інформація, викладена в змісті, викликає інтерес і дає загальне уявлення про підручник, і тим, що тексти легко читаються й розуміються (0,354; p<0,05), є цікавими та різноманітними (0,504; p<0,01). Відповідність оформлення сторінок підручника віку (p<0,05) визначається тим, що тексти добре підібрані й мають логічну побудову (0,383), іноземні слова й визначення пояснюються (0,443).

Зручність для читання шрифту, розміру букв, довжини рядків і міжрядкового інтервалу в тексті підручника (p<0,01) впливає на те, що тексти легко читаються й розуміються (0,480) і займають більше половини площі двох сторінок розкритого підручника (0,508), визначення виокремлюються в тексті (0,448; p<0,05). Визнання того, що тексти легко читаються й розуміються впливає на оцінку того, що ілюстрації, діаграми й таблиці є чіткими та досить великими (0,470; p<0,01). Визначено, що оцінка того, що тексти в підручнику добре підібрані та мають логічну побудову (p<0,01), залежить від наповненості їх короткими, лаконічними реченнями та знайомими словами (0,483); пояснення іноземних слів і визначень (0,637); чіткості й досить великого розміру ілюстрацій, діаграм і таблиць (0,526), які містять тільки важливу інформацію (0,440; p<0,05); виокремлення визначень у тексті (0,431; p<0,05). Наповненість текстів короткими, лаконічними реченнями пов'язана з поясненням у текстах знайомих та іноземних слів і визначень (0,405; p<0,05) і тим, що ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію (0,537; p<0,01). Тексти визнаються цікавими й різноманітними, якщо в них наводяться пояснення іноземних слів і визначень (0,371; p<0,05). Приємна кольорова гама в ілюстраціях, діаграмах і таблицях впливає на визнання того, що вони є чіткими й досить великими (0,438; p<0,05) і містять тільки важливу інформацію (0,490; p<0,01).

Таким чином, під час емпіричного дослідження виявлено уподобання випускників ЗСО щодо зовнішнього та внутрішнього оформлення підручників 11 класу. У загальній вибірці важливість інформації в ілюстраціях, діаграмах і таблицях залежить від статі опитуваних. На визначення оптимальності ваги підручника впливає область розташування закладу освіти, якість паперу та друку матеріалу, нескладність і наповнення короткими реченнями текстів для читання, оформлення сторінок відповідно до віку, цікаве оформлення обкладинки. Також оформлення обкладинки підручника має вплив на визнання текстів – цікавими й різноманітними; ілюстрацій, діаграм і таблиць – чіткими, достатньо великими й такими, що стимулюють уяву. Оцінка співвідно-

Продовження таблиці 3

	12	13	14	15	18	19	20
4	-						
6	0,504**						
7			0,443*				
8		0,448*		0,508**			
9					0,470**		
10		0,431*	0,637**		0,526**	0,440*	
11			0,405*			0,537**	
12			0,371*				
18							0,438*
19							0,490**

Примітка: * p<0,05, ** p<0,01; нумерацію див. вище.

шення площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями й кольоровим фоном і легкість читання й розуміння текстів залежать від якості паперу та друку матеріалу. Наповнення змісту підручника цікавою інформацією впливає на оцінку різноманітності, цікавості й логічності текстів, ілюстрацій, діаграм і таблиць. Відповідність оформлення сторінок віку визнається, якщо тексти в підручниках добре підібрані, логічно побудовані й містять короткі речення (з поясненням іноземних слів і визначень); в ілюстраціях, діаграмах і таблицях наведено тільки важливу інформацію. Зручність для читання шрифту, розміру букв, довжини рядків і міжрядкового інтервалу впливає на легкість читання й розуміння текстів, визначень, ілюстрацій, діаграм і таблиць. Легкість читання й розуміння текстів пов'язана з їх цікавістю й різноманітністю; оптимальністю розмірів і чіткістю ілюстрацій, діаграм і таблиць. Оцінка того, що тексти добре підібрані та мають логічну побудову, залежить від наявності в них коротких речень і знайомих слів; пояснень визначень та іноземних слів; оптимальності розмірів, чіткості й наповненості ілюстрацій, діаграм і таблиць важливою інформацією. Наповненість текстів короткими реченнями та знайомими словами пов'язана з наявністю в них пояснень визначень та іноземних слів; тільки важливої інформації в ілюстраціях, діаграмах і таблицях. Тексти підручників є цікавими й різноманітними, якщо кольоровий фон сторінок не відволікає від вивчення ілюстрацій, діаграм і таблиць; самі ілюстрації, діаграми й таблиці та вибір кольорів у них подобаються. Уяву школярів під час вивчення матеріалу стимулює оптимальне співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями та їх кольоровим фоном. Також привабливий кольоровий фон впливає на висновок, що ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію.

У вибірці юнаків на визначення оптимальності ваги підручника впливає цікавість інформації, викладеної в змісті; наповнення текстів короткими реченнями; наявність в ілюстраціях, діаграмах і таблицях тільки важливої інформації. Легкість читання й розуміння текстів залежить від якості паперу та друку. Відповідність оформлення сторінок віку школярів визнається, якщо тексти добре підібрані, логічно побудовані, містять короткі речення й пояснення визначень та іноземних слів; ілюстрації, діаграми й таблиці мають привабливу кольорову гаму й містять тільки важливу інформацію; співвідношення площі між текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями та кольоровим фоном є оптимальним. Зручність для читання шрифту, розміру букв, довжини рядків і міжрядкового інтервалу впливає на думку, що ілюстрації, діаграми й таблиці стимулюють уяву під час вивчення матеріалу. Висновок, що тексти добре підібрані та мають логічну побудову, пов'язаний з тим, що вони містять короткі речення та знайомі слова. Також наявність коротких речень і знайомих слів у текстах впливає на визнання того, що іноземні слова й визначення пояснюються; ілюстрації, діаграми й таблиці містять тільки важливу інформацію. Уяву школярів під час вивчення матеріалу стимулює оптимальне співвідношенні площі між кольоровим фоном і текстом, ілюстраціями, діаграмами, таблицями. Кольорова гама ілюстрацій, діаграм і таблиць впливає на висновок, що вони містять тільки важливу інформацію.

У вибірці дівчат оцінка співвідношення між оптимальністю ваги підручника та міцністю його обкладинки залежить від області розташування закладу освіти. Визначення оптимальності ваги підручника залежить від якості паперу та друку матеріалу. Оформлення обкладинки підручника не завжди відповідає тому, що тексти в ньому виявляться цікавими й різноманітними. Якість паперу та друку матеріалу впливає на легкість читання й розуміння текстів. Цікаве оформлення змісту підручника впливає на оцінку того, що тексти в ньому є цікавими й різноманітними, їх легко читати й розуміти. Відповідність оформлення сторінок віку визначається тим, що тексти добре підібрані й логічно побудовані, у них пояснюються визначення й іноземні слова. Зручність для читання шрифту, розміру букв, довжини рядків і міжрядкового інтервалу впливає на думку, що тексти легко читати й розуміти, визначення в них виокремлюються; ці тексти займають більше половини площі двох сторінок розкритого підручника. Легкість читання й розуміння текстів пов'язана з оцінкою того, що ілюстрації, діаграми й таблиці є чіткими та мають оптимальний розмір. Оцінка того, що тексти добре підібрані та мають логічну побудову, залежить від наявності в них коротких речень і знайомих слів; пояснень визначень (і їх виокремлення) та іноземних слів; оптимальності розмірів, чіткості й наповненості ілюстрацій, діаграм і таблиць важливою інформацією. Наповненість текстів короткими реченнями та знайомими словами пов'язана з наявністю в них тільки важливої інформації в ілюстраціях, діаграмах і таблицях; пояснень визначень та іноземних слів. Тексти визнаються цікавими й різноманітними, якщо в них є пояснення іноземних слів і визначень. Приємна кольорова гама в ілюстраціях, діаграмах і таблицях впливає на висновок, що вони містять тільки важливу інформацію, є чіткими й досить великими.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаються в аналізі впливу оцінки вчителями підручників на формування оцінки учнями. У цьому контексті важливим є врахування індивідуальних і соціально-культурних особливостей учнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Sandfuchs U. Schulbücher und Unterrichtsqualität-historische und aktuelle Reflexionen. *Schulbuch konkret. Kontexte – Produktion – Unterricht* / U. Sandfuchs (Hrsg.). Bad Heilbrunn : Klinkhardt, 2010. S. 9.

2. Fuchs E., Niehaus I., Stoletzki A. Das Schulbuch in der Forschung. Analysen und Empfehlungen für die Bildungspraxis. Göttingen : V&R unipress, 2014. 203 s.

3. Wiater W. (Hrsg.). Das Schulbuch als Gegenstand pädagogischer Forschung. *Schulbuchforschung in Europa – Bestandsaufnahme und Zukunftsperspektive*. Bad Heilbrunn : Verlag Julius Klinkhardt, 2003. S. 11-Kahlert J. Das Schulbuch – Ein Stiefkind der Erziehungswissenschaft? *Schulbuch konkret. Kontexte – Produktion – Unterricht* / U. Sandfuchs (Hrsg.). Bad Heilbrunn : Klinkhardt, 2010. S. 41–56.

4. Pettersson R. Bilder in Lehrmitteln. Baltmannsweiler : Schneider Verlag Hohengehren, 2010. 197 s.

5. Wellenreuther M. Lehren und Lernen – aber wie? Empirisch-experimentelle Forschungen zum Lehren und Lernen im Unterricht. Baltmannsweiler : Schneider Verlag Hohengehren, 2014. 518 s.

6. Невмержицький В.М. Емпіричне дослідження шкільних підручників. *Габітус*. 2025. Вип. 72. Т. 2. С. 34–39. URL: http://habitus.od.ua/journals/2025/72-2025/part_2/8.pdf.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

EMPIRICAL STUDY OF CRITICAL THINKING IN HIGHER EDUCATION STUDENTS UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION CHALLENGES

УДК 159.95:378.147(045)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.23
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Панасенко Е.А.
д.пед.н., професор,
завідувач кафедри практичної психології
Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»

Тимарєв Д.В.
здобувач вищої освіти
Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті розкривається психологічна природа критичного мислення й висвітлюються підходи до його формування в здобувачів вищої освіти в умовах глобалізаційних викликів. Критичне мислення розглядається як базова пізнавальна здатність, що забезпечує людині можливість логічного аналізу, оцінювання інформації та ухвалення обґрунтованих рішень. Наголошується на його особливій актуальності в умовах інформаційного перенасичення й маніпулятивного впливу. Висвітлено роль критичного мислення в професійній підготовці, зокрема, майбутніх психологів через роботу з науковими текстами та формування аналітичної культури. Окрему увагу приділено впливу інформаційних технологій, культурних чинників та уявлень про інтелект на розвиток когнітивних навичок. Узагальнено підходи зарубіжних та українських дослідників щодо теоретичних засад і факторів формування критичного мислення.

Подано результати емпіричного дослідження критичного мислення здобувачів вищої освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» за допомогою тесту Ватсона-Глейзера (Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal). Розкрито психологічну природу критичного мислення як системи когнітивних умінь, пов'язаних з аналізом, дедукцією, інтерпретацією та оцінюванням аргументів. Визначено рівні сформованості п'яти ключових субкомпетенцій у студентів різних спеціальностей і проаналізовано відмінності за статевою ознакою. Установлено, що найвищі результати мають здобувачі спеціальності 053 «Психологія», тоді як студенти педагогічних напрямів демонструють середній рівень розвитку критичного мислення. Узагальнено статистично значущі розбіжності між групами, підтверджені t-тестом. Особливу увагу приділено інтерпретації когнітивних слабких місць і сильних сторін студентів. Обґрунтовано зв'язок між навчальним профілем і рівнем когнітивної зрілості. Зроблено висновки про необхідність інтеграції спеціалізованих освітніх практик у професійну підготовку.

Ключові слова: *критичне мислення, когнітивні навички, здобувачі вищої освіти, тест Ватсона-Глейзера (Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal), педагогічні спеціальності, психологія, дедукція, інтерпретація, оцінка аргументів, гендерні відмінності.*

The article reveals the psychological nature of critical thinking and outlines approaches to its development among higher education students in the context of globalization challenges. Critical thinking is considered a fundamental cognitive ability that enables individuals to analyze logically, evaluate information, and make well-founded decisions. The article emphasizes its particular relevance in an information-saturated and manipulative environment. The role of critical thinking in professional training is highlighted, especially for future psychologists, through work with scientific texts and the development of analytical thinking culture. Special attention is given to the impact of information technologies, cultural factors, and perceptions of intelligence on the development of cognitive skills. Theoretical approaches of both foreign and Ukrainian researchers to the foundations and factors influencing critical thinking formation are summarized.

The article presents the results of an empirical study of critical thinking among students at Donbas State Pedagogical University using the Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal. The psychological essence of critical thinking is revealed as a system of cognitive skills related to analysis, deduction, interpretation, and argument evaluation. The levels of development of five key sub-competencies were identified among students of different academic specialties, and gender differences were analyzed. It was found that students of the 053 «Psychology» specialty demonstrated the highest results, while students of pedagogical programs showed an average level of critical thinking development. Statistically significant differences between groups were confirmed by the t-test. Special attention is given to the interpretation of students' cognitive strengths and weaknesses. The relationship between academic profile and level of cognitive maturity is substantiated. Conclusions are drawn regarding the necessity of integrating specialized educational practices into professional training.

Key words: *critical thinking, cognitive skills, higher education students, Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal, pedagogical specialties, psychology, deduction, interpretation, argument evaluation, gender differences.*

Актуальність дослідження критичного мислення в здобувачів вищої освіти зумовлена все більшою складністю сучасного інформаційного середовища та потребою у формуванні здатності до самостійного аналізу, оцінювання й аргументованого прийняття рішень. У контексті глобалізаційних викликів, що охоплюють нестабільність, цифрову трансформацію та інформаційні війни, критичне мислення стає базовою навичкою виживання й професійної адаптації. Вища освіта має не лише передавати знання, а й сприяти формуванню мислення, здатного до рефлексії, сумніву та перевірки фактів.

Метою статті є емпіричне дослідження рівня критичного мислення здобувачів вищої освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» в умовах глобалізаційних викликів, а також обґрунтування доцільності використання сучасних психодіагностичних методик для його оцінювання з метою вдосконалення освітнього

процесу та підвищення якості професійної підготовки студентів.

Проблема формування й діагностики критичного мислення здобувачів вищої освіти є предметом активного наукового вивчення як в українському, так і в зарубіжному науковому дискурсі. Вітчизняні дослідники, зокрема В. Вітюк, Н. Нестеренко, І. Пасічник, Н. Пов'якель, О. Пометун, В. Кремень, І. Сущенко, О. Тягло, О. Ягупова, висвітлюють різні аспекти теоретичних засад, дидактичних умов і психолого-педагогічних механізмів розвитку критичного мислення в студентів.

У світовій науці значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили К. Дункер, Р. Енніс, П. Факіоне, Д. Халперн, Дж. Халлінан, М.Коул, М. Ліпман, Г.-Р. Пфістер, С. Скрібнер, Р. Стернберг та інші, які досліджували когнітивні механізми мислення, особливості інтелектуальної діяльності, розробляли теоретичні моделі критичного мислення, а також упроваджували прикладні методики його формування в освітньому й культурному контекстах. Їхні праці стали підґрунтям для розвитку міждисциплінарного підходу до аналізу критичного мислення як інтегративної здібності особистості.

Критичне мислення є фундаментальною пізнавальною здібністю, яка забезпечує людині можливість аналізувати інформацію, установлювати причинно-наслідкові зв'язки, ухвалювати обґрунтовані рішення й уникати когнітивних викривлень. Воно включає здатність до постановки запитань, логічного міркування, оцінювання достовірності джерел і виявлення прихованих припущень. Особливої актуальності, як стверджують сучасні українські науковці, ця здатність набуває в інформаційно перенасиченому суспільстві, де істина часто маскується під впливом емоцій, маніпуляцій [1].

У контексті професійної підготовки студентів, зокрема майбутніх психологів, важливим аспектом розвитку критичного мислення, підкреслює В. Семиченко, є формування вмінь працювати з науковими текстами, здійснювати їх критичний аналіз і синтез знань. Через активне залучення до аналізу наукових джерел студенти навчаються розрізняти аргументи, виявляти логічні помилки й формулювати власні позиції. Такий підхід сприяє формуванню внутрішньої наукової культури мислення та здатності до усвідомленої академічної дискусії [2].

Ефективним засобом розвитку критичного мислення в здобувачів вищої освіти є впровадження сучасних інформаційних технологій. Цифрові середовища, як зауважує Т. Хачумян, надають широкі можливості для самостійного пошуку інформації, порівняння альтернативних точок зору, участі в інтерактивних дискусіях і реалізації проєктної діяльності. Проте для досягнення бажаного ефекту важливо поєднувати технологічні засоби з дидактичними стратегіями, спрямованими на розвиток рефлексії, аналітичного мислення й самооцінки [3].

Когнітивний вимір критичного мислення досліджувався ще в середині XX століття в межах експериментальної психології, зокрема в працях К. Дункера. Він розглядав мислення як активний процес подолання проблемних ситуацій та описав явище функціональної фіксації як перешкоди у творчому вирішенні завдань. Це стало основою подальших досліджень у галузі проблемного навчання й розвитку евристичного мислення [4].

Культурний контекст також відіграє важливу роль у формуванні критичного мислення, про що свідчать дослідження М. Коула й С. Скрібнер. Вони довели, що когнітивні процеси, зокрема мислення, значною мірою залежать від освітніх практик, мовної системи й особливостей грамотності. Їхня праця стала вагомим внеском у розвиток культурно-історичної психології та показала, що критичне мислення – не лише універсальна здатність, а й соціокультурно опосередкований процес [5].

Інтелектуальний аспект критичного мислення також досліджувався в контексті уявлень людей про інтелектуальні здібності. У дослідженні Р. Стернберга та співавторів проаналізовано, як різні соціальні групи визначають інтелект, включаючи здатність до логічного мислення, аргументації й вирішення складних завдань. Це дослідження дало змогу розширити уявлення про критичне мислення як інтегративний складник загальної інтелектуальної здатності [6].

З огляду на важливість критичного мислення як ключової пізнавальної здібності особистості, особливо в контексті професійної підготовки майбутніх фахівців у сфері освіти та психології, доцільним є його емпіричне вивчення. Наступним етапом дослідження стало проведення діагностики рівня критичного мислення в здобувачів вищої освіти Донбаського державного педагогічного університету із застосуванням стандартизованої методики «Тест критичного мислення Ватсона-Глейзера (Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal).

У дослідженні взяли участь 250 студентів факультету професійно-педагогічної освіти, що навчаються за такими спеціальностями: 012 «Дошкільна освіта», 013 «Початкова освіта», 015 «Професійна освіта», 016 «Спеціальна освіта» та 053 «Психологія». Із кожної спеціальності залучено по 50 здобувачів вищої освіти, з яких 45 становили дівчата й 5 – хлопці. Таким чином, вибірка була репрезентативною за освітніми напрямами, статтю й віком: загалом 225 дівчат і 25 хлопців віком від 17 до 21 року. Респонденти навчаються на денній і заочній формі здобуття освіти й перебувають на етапі активного формування професійної ідентичності, що є важливим чинником для розвитку критичного мислення як інтегративної професійної якості.

Застосування саме тесту Ватсона-Глейзера (Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal) у межах дослідження зумовлено його багаторічною репутацією як одного з найавторитетніших і найнадійніших інструментів для вимірювання рівня критичного мислення. Цей тест розроблено американськими психологами Г. Ватсоном та Е. Глей-

зером у 1925 р., проте донині він залишається актуальним завдяки постійному оновленню змісту й адаптації до сучасних вимог оцінювання когнітивної діяльності. Методика широко використовується в освітніх, організаційних і наукових контекстах у різних країнах світу.

Метою тесту Ватсона-Глейзера є виявлення здатності індивіда до логічного, структурованого, неупередженого мислення, а також до оцінювання й інтерпретації інформації на основі логічного аналізу. У контексті вищої освіти цей тест дає змогу діагностувати рівень готовності студента до самостійного прийняття рішень, критичного осмислення теоретичних положень, вирішення проблемних ситуацій і побудови власних аргументованих позицій.

Структурно методика складається з п'яти субтестів, кожен із яких оцінює окремий компонент критичного мислення:

1. Установлення фактів (Inference) – визначення ступеня істинності твердження на основі наведеного тексту або ситуації.

2. Розпізнавання припущень (Recognizing Assumptions) – виявлення неявно заданих передумов, що приховані в тексті або міркуванні.

3. Дедукція (Deduction) – перевірка логічної правильності висновків, зроблених із наданих посилок.

4. Інтерпретація (Interpretation) – уміння правильно витлумачити інформацію й зробити на її основі обґрунтовані висновки.

5. Оцінювання аргументів (Evaluation of Arguments) – критичне оцінювання сили й доречності запропонованих аргументів щодо певного твердження.

Кожен субтест містить набір завдань із кількома варіантами відповідей, які вимагають не лише знань, а й уміння логічно мислити, аналізувати й оцінювати. Усі відповіді студентів аналізуються за спеціальною шкалою, яка дає змогу визначити як загальний рівень критичного мислення, так і сильні та слабкі сторони в структурі когнітивних навичок.

З огляду на сучасні умови організації освітнього процесу, пов'язані з дистанційним навчанням унаслідок воєнного стану та загальнонаціонального переходу до онлайн-форм навчання, діагностика рівня критичного мислення здобувачів вищої освіти організована із застосуванням цифрових засобів. Зокрема, реалізація дослідження відбувалася у форматі дистанційного онлайн-тестування із використанням Google Forms, що дало змогу адаптувати тест Ватсона-Глейзера до умов віртуального середовища та зберегти його структурну цілісність.

З метою ґрунтовного аналізу рівня сформованості критичного мислення в здобувачів вищої освіти здійснено обробку отриманих емпіричних даних відповідно до ключових показників методики Ватсона-Глейзера. Представлені нижче дані відображають кількісні та якісні аспекти когнітивної активності студентів, дають змогу зробити висновки щодо сильних і слабких сторін у структурі їхнього критичного мислення.

У межах субтесту «Установлення фактів» (див. таблицю 1) проаналізовано вміння здобувачів вищої освіти логічно визначати істинність тверджень на основі заданих текстів або ситуацій. Отримані результати дали змогу провести як кількісний, так і якісний аналіз, зокрема в розрізі спеціальностей і статевої належності.

Найвищий середній бал зафіксовано серед студентів спеціальності 053 «Психологія» – 15,06 бала, що свідчить про добре розвинуту здатність інтерпретувати інформацію й логічно оцінювати факти. Другою за результатами є спеціальність 015 «Професійна освіта» – 14,45 бала. На третьому місці – 012 «Дошкільна освіта» (14,17 бала), що демонструє доволі стабільний рівень критичного мислення. Нижчі показники мають студенти спеціальностей 013 «Початкова освіта» (13,74 бала) та 016 «Спеціальна освіта» (13,55 бала), що може свідчити про потребу в більш цілеспрямованому розвиткові аналітичних навичок у навчальному процесі.

У всіх спеціальностях спостерігається переважання результатів дівчат над результатами хлопців, хоча різниця є помірною. Зокрема, у спеціальності «Психологія» дівчата мають 15,1 бала, а хлопці – 14,7. Найменша різниця спостерігається серед студентів «Професійної освіти» (14,5 у дівчат і 14,0 у хлопців), а найбільша – у «Початковій освіті» (13,8 проти 13,2). Це може вказувати на певну перевагу дівчат у навичках текстового ана-

Таблиця 1

Середні результати субтесту «Установлення фактів» (Inference) за спеціальністю й статтю здобувачів вищої освіти

Спеціальність	Середній бал (дівчата)	Середній бал (хлопці)	Кількість дівчат	Кількість хлопців	Загальний середній бал
012 «Дошкільна освіта»	14,2	13,9	45	5	14,17
013 «Початкова освіта»	13,8	13,2	45	5	13,74
015 «Професійна освіта»	14,5	14,0	45	5	14,45
016 «Спеціальна освіта»	13,6	13,1	45	5	13,55
053 «Психологія»	15,1	14,7	45	5	15,06

лізу, критичного оцінювання й рефлексії в межах цього субтесту.

Отже, найвищі результати студентів-психологів можуть бути пов'язані з особливостями навчального контенту, що орієнтований на опрацювання текстів, ситуаційний аналіз і міжособистісну рефлексію. Водночас нижчі бали в студентів педагогічних спеціальностей свідчать про потребу в цілеспрямованому впровадженні завдань, які розвивають критичне сприйняття інформації. Також варто зазначити, що всі середні бали коливаються в межах 13,5–15,1 бала, що свідчить про загалом достатній рівень сформованості когнітивної навички інтерпретації фактів серед студентів.

У межах субтесту «Розпізнавання припущень» (див. таблицю 2) досліджено здатність здобувачів вищої освіти виявляти неявні, неозвучені припущення, що приховані в аргументації чи судженнях. Цей субтест дав змогу оцінити вміння студентів ідентифікувати логічні підґрунтя висловлювань, розрізняти факти й припущення, а також критично аналізувати сформульовані твердження в навчальному та життєвому контекстах. Результати тестування дали змогу здійснити кількісний і якісний аналіз за спеціальностями й статтю.

Найвищий середній бал показали студенти спеціальності 053 «Психологія» – 14,36 бала, що свідчить про добре розвинену здатність до логічного аналізу структур аргументації та ідентифікації прихованих посилань. На другому місці – спеціальність 015 «Професійна освіта» (13,74 бала), що підтверджує достатній рівень когнітивної обізнаності з логікою висловлювань. Третє місце посіли студенти спеціальності 012 «Дошкільна освіта», які набрали 13,45 бала, демонструючи базову сформованість навичок критичного сприйняття. Дещо нижчі показники мають студенти спеціальності 013 «Початкова освіта» (13,07 бала) та 016 «Спеціальна освіта» (12,86 бала), що може свідчити про потребу в посиленні компонента логіко-аналітичної підготовки в навчальному процесі.

У межах усіх спеціальностей дівчата продемонстрували дещо вищі результати, ніж хлопці, що може бути пов'язано з вищим рівнем навчальної дисциплінованості та кращим досвідом роботи з текстами. Найвища різниця спостерігається в спеціальності 015 «Професійна освіта» – дівчата набрали 13,8 бала, а хлопці – 13,2, тоді як найменша – у спеціальності 053 «Психологія» (14,4 проти 14,0). Незважаючи на загальну перевагу дівчат, обидві статеві групи показали середні бали в межах 12,5–14,4, що засвідчує стабільний, але не максимально високий рівень розвитку навички розпізнавання припущень у всіх студентів.

Найвищі результати студентів спеціальності 053 «Психологія» можуть пояснюватися специфікою освітньої програми, яка передбачає роботу з великою кількістю текстового, діалогічного й рефлексивного матеріалу, що сприяє розвитку аналітичних умінь. Студенти спеціальності 015 «Професійна освіта» також демонструють упевнене володіння логікою припущень, що може бути пов'язано з інженерно-технологічним складником їхнього навчання. Водночас нижчі результати в студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» та 016 «Спеціальна освіта» свідчать про потребу в удосконаленні методик, спрямованих на розвиток уміння виявляти неочевидні логічні зв'язки, а також розрізняти оцінні й фактичні судження.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що рівень сформованості навички розпізнавання припущень серед здобувачів вищої освіти є достатнім, але нерівномірним, потребує подальшої педагогічної підтримки й систематичної інтеграції відповідних завдань у навчальний процес усіх спеціальностей.

У межах субтесту «Дедукція» (Deduction) (див. таблицю 3) досліджено здатність здобувачів вищої освіти робити логічно обґрунтовані висновки на основі запропонованих посилок. Цей компонент критичного мислення дає змогу оцінити вміння студента аналізувати аргументацію з позиції формальної логіки, розрізняти істинні та хибні умовиводи й виявляти логічну коректність суджень. Аналіз результатів тестування дав змогу здійснити кількісну та якісну оцінку сформованості навички дедуктивного мислення в розрізі спеціальностей і статі респондентів.

Найвищий середній бал отримали студенти спеціальності 053 «Психологія» – 14,85 бала, що вказує на високий рівень сформованості логічного мислення й аналітичного підходу до оцінювання інформації. На другому місці – спеціальність 015 «Професійна освіта» з результатом 14,42 бала, що свідчить про хороше оперування

Таблиця 2

Середні показники субтесту «Розпізнавання припущень» (Recognizing Assumptions) за статтю й спеціальністю здобувачів вищої освіти

Спеціальність	Середній бал (дівчата)	Середній бал (хлопці)	Кількість дівчат	Кількість хлопців	Загальний середній бал
012 «Дошкільна освіта»	13,5	13,0	45	5	13,45
013 «Початкова освіта»	13,1	12,8	45	5	13,07
015 «Професійна освіта»	13,8	13,2	45	5	13,74
016 «Спеціальна освіта»	12,9	12,5	45	5	12,86
053 «Психологія»	14,4	14,0	45	5	14,36

Таблиця 3

Середні результати субтесту «Дедукція» (Deduction) за спеціальністю й статтю здобувачів вищої освіти

Спеціальність	Середній бал (дівчата)	Середній бал (хлопці)	Кількість дівчат	Кількість хлопців	Загальний середній бал
012 «Дошкільна освіта»	13,95	13,6	45	5	13,92
013 «Початкова освіта»	13,7	13,1	45	5	13,64
015 «Професійна освіта»	14,5	13,7	45	5	14,42
016 «Спеціальна освіта»	13,2	12,9	45	5	13,17
053 «Психологія»	14,9	14,4	45	5	14,85

логічними структурами. Третю позицію посідають студенти спеціальності 012 «Дошкільна освіта», які показали 13,92 бала, демонструючи задовільний рівень аналітичної культури. Найнижчі бали – у студентів спеціальностей 013 «Початкова освіта» (13,64 бала) та 016 «Спеціальна освіта» (13,17 бала), що може свідчити про недостатню увагу до розвитку дедуктивного мислення в їхній професійній підготовці.

У межах усіх спеціальностей дівчата традиційно демонструють вищі результати, порівняно з хлопцями, хоча різниця є помірною. Найменший гендерний розрив спостерігається серед студентів спеціальності «Психологія» (14,9 у дівчат проти 14,4 у хлопців), а найбільший – у спеціальності «Початкова освіта» (13,7 у дівчат проти 13,1 у хлопців). У загальному підсумку показники студентів обох статей перебувають у діапазоні 13,0–14,9 бала, що свідчить про задовільний рівень навички логічного міркування в умовах обмежених даних і чітко заданих логічних посилок.

Високі результати студентів спеціальності 053 «Психологія» є закономірними з огляду на структуру навчального плану, що передбачає роботу з теоретичними концептами, аргументами, моделями та понятійним апаратом, де вміння робити логічні висновки є ключовим. Також позитивно вирізняються результати студентів спеціальності 015 «Професійна освіта», які, імовірно, засвоїли алгоритмічне мислення через курси технічного спрямування. Водночас нижчі результати студентів спеціальностей 013 «Початкова освіта» та 016 «Спеціальна освіта» вказують на потребу в інтеграції в навчальний процес вправ на логічний аналіз, навчання аргументованого судження, побудови умовиводів і розв'язання логічних задач.

Узагальнюючи, можна зазначити, що рівень сформованості навички дедуктивного мислення в здобувачів вищої освіти є задовільним, однак нерівномірно розподіленим між спеціальностями, що зумовлює необхідність подальшої методичної роботи щодо розвитку логічної культури студентів різних освітніх програм.

У межах субтесту «Інтерпретація» (Interpretation) (див. таблицю 4) оцінено здатність студентів правильно тлумачити висловлювання, робити висновки на основі наведеної інформації та відокремлювати логічно обґрунтовані судження від припущень. Цей компонент критичного мислення є важливим для формування аналітичної та рефлексивної компетентності студентів у майбутній професійній діяльності.

Найвищий середній бал отримали студенти спеціальності 053 «Психологія» – 14,75 бала, що свідчить про високий рівень сформованості навички інтерпретації та обробки інформації. Друге місце посіла 015 «Професійна освіта» (14,26 бала), далі йде 012 «Дошкільна освіта» (13,95 бала). Нижчі результати виявлено в студентів 013 «Початкова освіта» (13,54 бала) та 016 «Спеціальна освіта» (13,36 бала), що свідчить про потребу в додатковій увазі до розвитку цієї когнітивної навички в межах освітніх програм.

Дівчата в усіх спеціальностях продемонстрували вищі результати порівняно з хлопцями. Зокрема, у спеціальності 053 «Психологія» дівчата набрали 14,8 бала, тоді як хлопці – 14,3. У спеціальності 015 «Професійна освіта» результати становлять 14,3 бала в дівчат проти 13,9 бала в хлопців. Студентки спеціальності 012 «Дошкільна освіта» досягли 14,0 бала, тоді як студенти – 13,5 бала. У спеціальності 013 «Початкова освіта»

Таблиця 4

Середні результати субтесту «Інтерпретація» (Interpretation) за спеціальністю й статтю здобувачів вищої освіти

Спеціальність	Середній бал (дівчата)	Середній бал (хлопці)	Кількість дівчат	Кількість хлопців	Загальний середній бал
012 «Дошкільна освіта»	14,0	13,5	45	5	13,95
013 «Початкова освіта»	13,6	13,0	45	5	13,54
015 «Професійна освіта»	14,3	13,9	45	5	14,26
016 «Спеціальна освіта»	13,4	13,0	45	5	13,36
053 «Психологія»	14,8	14,3	45	5	14,75

Таблиця 5

Середні результати субтесту «Оцінювання аргументів» (Evaluation of Arguments) за спеціальністю й статтю здобувачів вищої освіти

Спеціальність	Середній бал (дівчата)	Середній бал (хлопці)	Кількість дівчат	Кількість хлопців	Загальний середній бал
012 «Дошкільна освіта»	14,0	13,5	45	5	14,26
013 «Початкова освіта»	13,9	13,5	45	5	13,86
015 «Професійна освіта»	14,6	14,2	45	5	14,56
016 «Спеціальна освіта»	13,7	13,3	45	5	13,66
053 «Психологія»	15,0	14,6	45	5	14,96

зафіксовано 13,6 бала в дівчат та 13,0 – у хлопців, а в спеціальності 016 «Спеціальна освіта» – відповідно 13,4 бала проти 13,0 бала.

Ці показники є свідченням загальної тенденції: дівчата стабільно демонструють вищу когнітивну активність, більшу уважність до змісту текстів і більш розвинуті навички логічної інтерпретації інформації. Такі результати узгоджуються з попередніми субтестами й підкреслюють потребу в індивідуалізованому підході до розвитку критичного мислення серед студентів обох статей.

Субтест «Оцінювання аргументів» (Evaluation of Arguments) (див. таблиця 5) спрямований на оцінювання здатності студентів критично аналізувати твердження, розрізняти сильні та слабкі аргументи й формувати обґрунтовані висновки. Він особливо важливий у формуванні наукового стилю мислення, здатності до незалежних суджень та обґрунтованої аргументації.

Найвищий середній бал показали студенти спеціальності 053 «Психологія» – 14,96 бала, що свідчить про високу здатність до критичної оцінки суджень. Другу позицію посіла 015 «Професійна освіта» із середнім балом 14,56, за нею – 012 «Дошкільна освіта» (14,26 бала). Нижчі результати продемонстрували студенти 013 «Початкова освіта» (13,86 бала) та 016 «Спеціальна освіта» (13,66 бала).

Дівчата знову показали стабільно вищі результати. Наприклад, у спеціальності 053 «Психологія» дівчата мають 15,0 бала, хлопці – 14,6. У спеціальності 015 «Професійна освіта» – 14,6 у дівчат проти 14,2 у хлопців, а у спеціальності 013 «Початкова освіта» – 13,9 проти 13,5. Найменша різниця спостерігається у спеціальності 012 «Дошкільна освіта» (14,3 проти 13,9), найбільша – у спеціальності 013 «Спеціальна освіта» (13,7 у дівчат і 13,3 у хлопців).

Отримані результати підтверджують, що здобувачі спеціальності 053 «Психологія» мають найбільш розвинені аналітико-логічні навички, що відповідає специфіці їхньої підготовки. Водночас результати студентів педагогічних спеціальностей свідчать про потребу в упровадженні завдань, орієнтованих на аналіз логіки аргументів, у навчальний процес.

Емпіричне дослідження рівня критичного мислення здобувачів вищої освіти Донбаського державного педагогічного університету за методикою Watson-Glaser виявило загалом задовільний і помірно високий рівень сформованості ключових когнітивних навичок. Найвищі результати стабільно демонстрували студенти спеціальності 053 «Психологія», що пояснюється аналітичною спрямованістю їхньої професійної підготовки. Натомість студенти педагогічних спеціальностей – особливо 016 «Спеціальна освіта» та 013 «Початкова освіта» – показали нижчі бали, що вказує на потребу розвитку навичок критичного мислення в цих групах.

У ході дослідження виявлено низку чітко окреслених тенденцій, що характеризують рівень сформованості окремих когнітивних компонентів критичного мислення в здобувачів вищої освіти. Так, у субтесті «Установлення фактів» більшість студентів продемонструвала добре сформовані навички логічного аналізу й інтерпретації тверджень на основі текстової інформації, що свідчить про загальну здатність до відокремлення фактів від припущень.

Водночас у субтесті «Розпізнавання припущень» зафіксовано значні труднощі у виявленні неявних посилок у тексті. Це вказує на недостатній рівень розвитку аналітичного читання та критичного сприйняття інформації, що актуалізує потребу посилити роботу зі змістовим аналізом під час навчального процесу.

Субтест «Дедукція» показав задовільний рівень логічного мислення загалом, але разом із тим засвідчив нижчі результати серед студентів педагогічних спеціальностей, що може бути пов'язано з меншим обсягом завдань логіко-аналітичного характеру в навчальних програмах.

У результатах субтесту «Інтерпретація» виявлено значну варіативність залежно від спеціальності. Це свідчить про безпосередній вплив профілю підготовки на рівень сформованості вміння формулювати висновки на основі інформаційних повідомлень.

Нарешті, у субтесті «Оцінювання аргументів» найвищі показники зафіксовано в студентів спеціальності 053 «Психологія». Це підтверджує наявність взаємозв'язку між фаховим спрямуванням і розвитком навичок логічного аналізу, аргументації та критичної рефлексії. Таким чином, результати емпіричного дослідження не лише деталізують специфіку когнітивного розвитку, а й підкреслюють необхідність диференційова-

ного підходу до формування критичного мислення у вищій школі.

Також спостерігається стійка перевага дівчат над хлопцями в усіх субтестах, імовірно, зумовлена більш високим рівнем академічної мотивації, уважності й рефлексії. Тест Ватсона-Глейзера довів свою ефективність як діагностичний інструмент для виявлення сильних і слабких сторін когнітивного розвитку студентів. Це відкриває перспективи використання результатів для корекційної роботи, оптимізації навчальних програм і впровадження тренінгів з розвитку критичного мислення у вищій школі.

З огляду на мету дослідження, пов'язану з вивченням рівня критичного мислення здобувачів вищої освіти за різними спеціальностями та з урахуванням статевих відмінностей, постала потреба у використанні методів математичної статистики. У дослідженні використані t-тест для незалежних вибірок (з метою аналізу відмінностей між хлопцями та дівчатами), а також парні порівняння середніх значень між студентами різних спеціальностей за допомогою t-критерію Стьюдента.

Результати t-тесту для парного порівняння середніх значень рівня критичного мислення студентів різних спеціальностей виявили наявність статистично значущих розбіжностей у більшості зіставлюваних груп. Зокрема, зафіксовано високий рівень значущості ($p < 0,01$) у парах: 053 «Психологія» та 013 «Початкова освіта» ($p = 0,0002$), 053 «Психологія» та 016 «Спеціальна освіта» ($p = 0,0000$), 053 «Психологія» та 012 «Дошкільна освіта» ($p = 0,0016$), що свідчить про істотну перевагу здобувачів-психологів у сформованості критичного мислення.

Таким чином, найвищий рівень критичного мислення притаманний студентам спеціальності 053 «Психологія», що узгоджується зі змістом їхньої фахової підготовки, орієнтованої на аналіз, інтерпретацію інформації, логіку й оцінювання аргументів. Натомість найнижчі результати стабільно демонструють студенти спеціальності 016 «Спеціальна освіта», що вказує на необхідність цілеспрямованого методичного втручання у формування критичного мислення в цій категорії здобувачів. Отримані дані дають підстави для подальшого вдосконалення освітніх програм з урахуванням когнітивних потреб студентів різних галузей підготовки.

Перспективи подальших досліджень у сфері критичного мислення здобувачів вищої освіти відкривають широке поле для наукового аналізу й педагогічного вдосконалення. Доцільним є порівняльне вивчення рівня сформованості критичного мислення на різних курсах навчання з урахуванням динаміки професійного розвитку студентів. Перспективним також є дослідження взаємозв'язків між рівнем критичного мислення й академічною успішністю, саморефлексією й особистісними якостями майбутніх фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Критичне мислення: освіта, творчість, цінності : монографія / за заг. ред. В.Г. Кременя. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 200 с.

2. Семиченко В.А. Формування критичного мислення майбутніх психологів засобами аналізу наукових текстів. *Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2022. Вип. 37. С. 102–109.

3. Хачумян Т.І. Формування критичного мислення студентів вищих навчальних закладів засобами інформаційних технологій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. Харків, 2005. 221 с.

4. Duncker K. On Problem-Solving: Psychological Monographs. V. 58. № Whole № 270. 1945. 114 p.

5. Scribner S., Cole M. The psychology of literacy. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1981. 352 p.

6. Sternberg R.J. et al. People's conceptions of intelligence. *Journal of Personal and Social Psychology.* 1981. № 41. P. 37–55.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ КОЛЬОРУ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ЛЮДИНИ В ОНТОГЕНЕЗІ

THEORETICAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF COLOR ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF AN INDIVIDUAL IN ONTOGENESIS

УДК 159.942.5:159.937.51]:159.9.018.4-027.21
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.24
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Турубарова А.В.
д.психол.н., доцент,
професор кафедри психології
та соціальної роботи
Хортицька національна академія

Бобилева Я.В.
к.пед.н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Хортицька національна академія

Стаття присвячена теоретичному аналізу наукових підходів щодо впливу кольору на психоемоційний стан людини в онтогенезі, а саме психофізіологічного, психодинамічного, когнітивного, семантико-символічного, нейропсихологічного, еволюційного, експериментально-психологічного, гуманістичного й феноменологічного. У сучасному баченні ці підходи інтегруються в комплексне розуміння кольору як чинника, що здатен формувати емоційні реакції, настрій, психічний стан, мотивацію, поведінку та самосприйняття людини. Зазначено, що з психологічної точки зору колір сприймається не ізольовано, а в контексті певної ситуації, досвіду, культурних символів, уявлень і зв'язків. Колір як символ означає його здатність викликати у людини певні стани, думки, емоції, асоціації, які не можна звести лише до біологічної реакції. За результатами здійсненого аналізу визначено, що з віком змінюється не лише фізіологічна здатність до кольоророзрізнення, а й емоційна оцінка кольорів. Вікові особливості емоційного реагування на кольорові стимули формуються під впливом нейрофізіологічного дозрівання, психоемоційної зрілості, соціального досвіду, а також індивідуально-психологічних характеристик. Отримані результати теоретичного аналізу засвідчили, що у дитинстві яскраві тони безпосередньо активують або заспокоюють; у підлітковому віці колір стає мовою самоідентифікації й протесту; в зрілості – індикатором життєвого досвіду та статусу; в похилому віці є засобом підтримки комфорту й зменшення тривожності. З'ясовано, що колір є універсальним і потужним інструментом для психопрофілактики, психокорекції та загальної підтримки психоемоційного стану людини на різних вікових етапах життя, що, своєю чергою, вимагає розробки подальших досліджень взаємодії кольору з когнітивними й афективними процесами людини в динаміці онтогенезу.
Ключові слова: *колір, кольорові стимули, психоемоційний стан, емоційна реакція, онтогенез, асоціації, сприймання.*

The article is devoted to a theoretical analysis of scientific approaches to the influence of color on the psycho-emotional state of a person in ontogenesis. The analysis focuses on the psychophysiological, psychodynamic, cognitive, semantic-symbolic, neuropsychological, evolutionary, experimental-psychological, humanistic, and phenomenological perspectives. In contemporary understanding, these approaches are integrated into a comprehensive view of color as a factor capable of shaping emotional reactions, mood, psychological state, motivation, behavior, and self-perception. It is emphasized that from a psychological standpoint, color is not perceived in isolation but rather within the context of specific situations, personal experiences, cultural symbols, concepts, and associations. As a symbol, color has the ability to evoke particular states, thoughts, emotions, and associations that cannot be reduced to biological reactions alone.
The analysis reveals that with age, not only does the physiological ability to distinguish colors change, but so does the emotional evaluation of colors. Age-related characteristics of emotional responses to color stimuli are formed under the influence of neurophysiological maturation, psycho-emotional development, social experience, and individual psychological traits. The results of the theoretical analysis show that in childhood, bright colors directly activate or calm; during adolescence, color becomes a language of self-identification and protest; in adulthood, it serves as an indicator of life experience and status; and in old age, it contributes to maintaining comfort and reducing anxiety.
It is concluded that color is a universal and powerful tool for psychoprevention, psychocorrection, and general support of a person's psycho-emotional state at various stages of life. This highlights the need for further research on the interaction between color and human cognitive and affective processes throughout the course of ontogenesis.
Key words: *color, color stimuli, psycho-emotional state, emotional reaction, ontogenesis, associations, perception.*

У сучасних наукових дослідженнях зростає інтерес до вивчення різноманітних чинників, що впливають на психоемоційний стан особистості впродовж життя. Серед них важливу роль відіграє колір, оскільки є елементом середовища, що активно взаємодіє з людською психікою. Колір має здатність викликати певні емоційні реакції, формувати настрій, стимулювати або пригнічувати активність, а також асоціюватися з конкретними психологічними станами. Оскільки візуальні стимули визначають характер взаємодії людини із соціальним середовищем, дослідження впливу кольору на психіку набуває особливої актуальності. Теоретичний аналіз наукових підходів щодо впливу кольору на психоемоційний стан людини в онтогенезі дасть змогу глибше зрозуміти взаємозв'язок між візуальними стимулами та психоемоційними реакціями. З огляду на виклики сучасності, що характеризуються сенсорним перенасиченням, підвищеним рівнем стресу та інформаційного тиску, питання оптимізації емоційного стану через колірну організацію середовища набуває практичного значення.

Дослідженню впливу кольору на психоемоційний стан людини присвячено багато наукових праць. Серед українських учених зазначеним питанням займаються такі вчені, як Л. Андрушко, М. Давидова, Р. Кириченко, І. Кисорець, В. Ясінський та ін. Зокрема, Р. Кириченко та І. Кисорець

у своїх роботах акцентують увагу на впливі кольору на емоційний стан дітей, підкреслюючи важливість кольорового середовища у формуванні позитивного настрою [8]. М. Давидова висвітлює роль кольору в активізації пізнавальної діяльності та забезпеченні емоційного комфорту в освітньому просторі [9]. Л. Андрушко і В. Ясінський досліджують фізіологічні й психологічні реакції організму на окремі кольори (зокрема, синій та жовтий), обґрунтовуючи їхній вплив на емоційне самопочуття [7]. Аналіз наукових джерел підтверджує тісний зв'язок між кольоровими стимулами та емоційною сферою особистості в онтогенезі. Проте ці аспекти залишаються не досить вивченими, що зумовлює необхідність подальшого аналізу досвіду як українських, так і закордонних дослідників.

Колір, як багатогранний феномен, психологічно інформує, викликає емоційні реакції, формує ціннісні орієнтації та впливає на поведінку і психологічний стан людини. Він є об'єктом міждисциплінарного аналізу таких наук, як психологія, фізіологія, культурологія та мистецтво. Психологічна природа кольору охоплює сенсорні та символічні аспекти його впливу. Колір не обмежується фізичними характеристиками світла, а виступає значущим подразником, що впливає на когнітивну, емоційну та поведінкову сфери особистості. На сенсорному рівні колір виникає внаслідок інтерпретації світлових хвиль фоторецепторами сітківки, що є початковим етапом формування його психологічного значення, збагаченого досвідом, емоціями та культурними асоціаціями. Сприйняття кольору залежить від функціонального стану зорової системи, умов освітлення, віку та нейропсихологічних характеристик, що зумовлює його варіативність. Ключову роль у трансформації фізичного сприйняття у психологічне відіграють асоціативна та емоційна обробка кольору в лімбічній системі, гіпоталамусі та кортикальних зонах мозку. Вивчення впливу кольору на емоційний стан особистості сприяє розумінню механізмів емоційної регуляції, впливу середовища та відкриває можливості для застосування його в психотерапії, освіті та соціальній комунікації тощо. Колір викликає специфічні психоемоційні стани, думки та асоціації, які виходять за межі біологічної реакції людини. Кожен відтінок несе певне «емоційне повідомлення», асоціації, наприклад червоний – це пристрасть, тривога, сила або небезпека; синій – це довіра, стабільність, спокій; зелений – це безпека, надія, рівновага; жовтий – це оптимізм, енергія, тепло, занепокоєння. Представлені асоціації не є загальними, вони мають тенденцію до узагальнення в межах культурного контексту.

Теоретичні підходи до дослідження впливу кольору на емоційний стан людини охоплюють психофізіологічний, психодинамічний, символічний, когнітивний, нейропсихологічний та інші аспекти. У сучасній науковій парадигмі ці підходи інтегруються, створюючи комплексне розуміння кольору як фактора, що впливає на емоційні прояви, загальний емоційний стан, настрій, самосприйняття, мотиваційну сферу та поведінку людини. Зупинимось більш детально на цих підходах.

Психофізіологічний підхід – один із перших у дослідженнях – аналізує ефекти впливу кольору на основі фізіологічних механізмів сприйняття. Основні положення підходу сформульовані в працях І. Гете, Г. Гельмгольца та В. Вундта, які розглядали колір як подразник, що впливає на органи чуття та завдяки центральній нервовій системі викликає психофізіологічні реакції. Експериментальні дослідження зорової чутливості, збуджувально-гальмівних процесів та спектральних параметрів кольору засвідчили об'єктивні фізіологічні реакції. Наприклад, червоний колір стимулює симпатичну нервову систему, підвищуючи частоту пульсу та артеріальний тиск, тоді як синій сприяє заспокоєнню, активуючи парасимпатичну нервову систему. Німецький фізіолог, психолог, засновник опонентної теорії колірного зору Е. Герінг [2] спирався на існування п'яти психологічних відчуттів – червоного, жовтого, зеленого, синього і білого кольорів, які діють у протилежних парах, одночасно доповнюючи та виключаючи одне одного. Він встановив, що сприйняття кольору формується у системі дихотомічних емоційних пар, наприклад, зелений – червоний, синій – помаранчевий, жовтий – фіолетовий. Отже, колір виступає не лише естетичним чи перцептивним явищем, а й маркером емоційного стану, викликає реакцію та регулює настрій.

Психодинамічний підхід інтерпретує вплив кольору крізь призму глибинних психічних процесів і архетипних образів. К. Юнг вважав колір зовнішнім вираженням несвідомих механізмів, а кольорові уподобання та реакції – проєкціями психічного змісту. Через колір архетипи набувають візуального вираження, сприяючи інтеграції несвідомого змісту у свідомість і впливаючи на емоційний стан та поведінку людини. У юнгівській концепції кожен колір несе символічне значення, пов'язане з архетипами: червоний асоціюється з енергією життя та агресією, синій – із духовністю та внутрішнім світом, чорний – із тінню та несвідомим, білий – із чистотою та трансцендентністю. Цей підхід розвинувся в психодіагностичних методах, зокрема в тесті М. Люшера [3], де вибір кольору слугує індикатором внутрішнього стану, мотивацій і внутрішньоособистісних конфліктів. У своїх дослідженнях він показав, що вибір кольору відображає внутрішній стан та несвідомі емоції людини.

Психологічний вплив кольору значною мірою зумовлений асоціативними когнітивними процесами. Кольори активізують спогади, образи та емоційні реакції, що підтверджується дослідженнями когнітивної психології. Сприйняття кольору стимулює мозкові структури, пов'язані з пам'яттю, афективною оцінкою та семантичною інтерпретацією. Зокрема, К. Гольдштейн [1] встановив кореляцію між кольором і поведінковими реакціями, вказуючи на його вплив на рівень активності,

швидкість реакцій і концентрацію уваги. Експериментальні дані (Ф. Гастмайєр, К. Джейкобс, Р. Жерар, Д. Йонаускайте та ін.) свідчать, що теплі кольори (жовті, жовто-гарячі, червоні) сприяють фізіологічному збудженню, підвищенню частоти пульсу та кров'яного тиску, викликаючи тривогу або активацію, натомість холодні кольори (сині, фіолетові, зелені) асоціюються зі спокоєм, рівновагою, зосередженістю, надійністю. Ці закономірності застосовуються в дизайні інтер'єрів, маркетингу, рекламі та освіті, де колір використовується як інструмент цілеспрямованого впливу на поведінку людини. Когнітивний підхід зосереджується на аналізі взаємозв'язку кольору з пізнавальними процесами, такими як сприймання, увага, пам'ять, уява та мислення. Колір розглядається як інформаційний стимул, що модулює когнітивне навантаження та емоційну оцінку ситуацій. Дослідження Р. Мехти та Дж. Чжу [5] продемонстрували, що кольори впливають на ефективність виконання завдань, мотивацію до досягнень і якість запам'ятовування. Зокрема, червоний колір у когнітивних задачах знижує продуктивність під час тестування, викликаючи тривогу та акцентуючи на потенційних помилках, тоді як зелений і синій сприяють креативності та спокою. Таким чином, колір впливає не лише на емоційний стан, а й на когнітивне сприйняття середовища, визначаючи поведінку людини через суб'єктивну інтерпретацію кольорового стимулу.

Семантико-символічний підхід (Б. Берлін, Ф. Біррен, Ф. Порталь та ін.) наголошує на семантиці кольору в міфології, мові, комунікації та культурі, розглядаючи його як соціальний конструкт, що набуває різноманітного символічного змісту залежно від історичного періоду, традицій, соціального статусу та релігійних уявлень. Дослідження показують, що кольори в різних культурах мають контрастне смислове навантаження: наприклад, у західній культурі білий колір асоціюється з чистотою та радістю, зокрема в контексті шлюбних церемоній, тоді як у східних традиціях асоціюється зі смертю та жалобою; зелений у християнстві пов'язаний із воскресінням, а в ісламі – із раєм. Ці культурні контексти формують несвідоме сприйняття кольору, інтегруючи колірні коди в психосоціальний простір людини, навіть якщо індивід не усвідомлює їхньої інтерпретації.

Дослідження символіки кольору в культурному контексті (Б. Берлін, Ф. Біррен, П. Кей, Л. Корницька, Г. Маркус, Є. Павліченко та ін.) підкреслюють його значення як культурно зумовленого феномену. Наприклад, чорний колір у західній культурі асоціюється зі смертю, печаллю, сумом, трауром, тоді як цю символіку у Східній Азії частіше відіграє білий колір. Зелений колір в європейському контексті асоціюється з природою, відновленням, а в ісламській культурі наділений сакральним значенням. Все це свідчить, що колір є не лише фізичним явищем, а і складною культурною конструкцією.

Нейропсихологічний підхід до вивчення впливу кольору ґрунтується на сучасних досягненнях нейронауки, які досліджують мозкові структури, залучені до обробки кольорових стимулів. Під впливом кольору активуються візуальна кора (потилична ділянка), лімбічна система (зокрема, гіпокамп і мигдалина) та префронтальна кора. Ці структури відповідають за розпізнавання кольору, формування емоційної реакції, оцінку стимулу та його інтеграцію в поведінкові моделі. Дослідження з використанням функціональної магнітно-резонансної томографії (Г. Вандевалле, Д-Ж. Дейк, П. Крагель, К. ЛаБар, П. Маке та ін.) виявили диференційовану активацію мозкових структур під впливом кольору залежно від емоційного стану, домінантної півкулі та типу темпераменту людини. Зокрема, в осіб із тривожною структурою особистості синій колір посилює активність правої півкулі, а червоний активує мозкові структури, пов'язані з реагуванням на загрозу. Нейропсихологічні дослідження сприяють поглибленому розумінню нейронних механізмів чутливості до кольору та їхнього впливу на емоційні процеси в динаміці.

Еволюційний підхід інтерпретує вплив кольору крізь призму адаптаційних механізмів, сформованих у процесі еволюції. Згідно з цією концепцією, чутливість до певних кольорів розвинулася як реакція на екологічні стимули, пов'язані з виживанням. Наприклад, червоний колір асоціюється з небезпекою, забороною, кров'ю, зелений – із відповідальним ставленням до природи, а жовтий – із сонячним світлом, сигналом про небезпеку. Ці еволюційно сформовані патерни зберігають вплив на підсвідоме сприйняття, попри відсутність прямого біологічного значення у сучасних умовах. Еволюційний підхід активно застосовується в дослідженнях сприйняття кольору дітьми (Дж. Бостен, Дж. Ебботт, Г. Кетчпол, Дж. Мол, Е. Скелтон, А. Френклін та ін.).

Експериментально-психологічний підхід зосереджується на емпіричній перевірці гіпотез про вплив кольору на емоційний стан за допомогою таких об'єктивних методів, як анкетування, психофізіологічне тестування та поведінкові експерименти. Дослідження (Р. Бартон, Ф. Біррен, Р. Гілл, Е. Елліот, С. Ліхтенфельд, М. Маєр, С. Палмер, К. Шлосс та ін.) підтверджують, що кольорові стимули впливають на швидкість психофізіологічних реакцій, емоційний стан, рівень тривожності, суб'єктивне сприйняття ситуацій та процес прийняття рішень людиною. Наприклад, експерименти показали, що червоний фон знижує успішність виконання тестів у студентів через зростання внутрішньої напруги, тоді як зелений – сприяє підвищенню задоволеності та оптимізму. Цей підхід забезпечує емпіричну основу для подальших розробок психолого-педагогічних і ерготерапевтичних стратегій використання кольору для оптимізації емоційного стану.

У рамках гуманістичного та феноменологічного підходів колір інтерпретується як суб'єктивний

досвід, пов'язаний із самосприйняттям, життєвими виборами та індивідуальними естетичними уподобаннями. Представник гуманістичного підходу К. Роджерс пропонував використовувати кольорові асоціації клієнта як відображення самопереживання та ціннісних орієнтацій, що сприяє самореалізації. Теоретик екзистенційної психології Р. Мей розглядав естетичне сприйняття кольору як спосіб актуалізації екзистенційного досвіду. І. Ялом, екзистенційний психотерапевт, інтерпретував колір як індикатор екзистенційної порожнечі або відчуття сенсу в терапевтичному процесі. Отже, розглядаючи колір з погляду цих підходів, він виступає феноменом, що відображає самосприйняття, цінності та екзистенційний досвід людини. Використання кольору в терапії сприятиме самореалізації та виявленню сенсу через асоціативне та естетичне сприйняття людини.

Застосування кольору в психотерапевтичній практиці (хромотерапія або кольоротерапія) базується на концепції впливу кольору на фізіологічний та емоційний стани людини. Експериментальні дослідження (К. Джейкоб, Г. Еппс, К. Їлдирим, С. Кая, Ф. Манке, Л. Стоунс, Дж. Ф. Сусс та ін.) підтверджують, що кольорове середовище впливає на суб'єктивне відчуття комфорту, рівень тривожності, концентрацію уваги та загальний психоемоційний стан людини. Так, наприклад, у своєму дослідженні Ф. Манке систематизує знання про психологічний, фізіологічний і культурний вплив кольору на психоемоційний стан людини, аналізує, як архітектори та дизайнери можуть використовувати колір для створення сприятливого, здорового і функціонального середовища. А також розглядає колір як фактор, який реально впливає на концентрацію, тривожність, комфорт, працездатність та загальний добробут людини [4].

Таким чином, теоретичний аналіз наукових підходів щодо дослідження впливу кольору на емоційний стан людини підкреслює його багатогранність та складність як феномену. Колір виступає як фізичний стимул, біологічний сигнал, культурний символ, когнітивний індикатор, архетипний образ, нейрофізіологічний подразник та інструмент психотерапевтичної практики, що відкриває перспективи для міждисциплінарного аналізу та прикладного використання в різних соціальних сферах.

Дослідження впливу кольору на психічну сферу людини показують, що емоційна реакція на колір зумовлена віком, індивідуальним досвідом, стадією психофізіологічного розвитку та контекстом сприйняття. Низка праць (Л. Бевіс, А. Герберт, Н. Даель, Д. Йонаускайте, Я. Лінґ, К. Мор, С. Палмер, Е. Скелтон, А. Франклін, М. Центнер, К. Шлосс та ін.) підтверджують, що вік є визначальним фактором, який модулює емоційні реакції на колір, від вроджених уподобань у немовлят до сформованих культурних асоціацій у дорослих.

З віком змінюються як фізіологічні можливості розрізнення кольорів, так і їхня емоційна інтерпретація. У ранньому дитинстві колір є ключовим каналом сприйняття навколишнього середовища. У дошкільному віці, коли мовна система для вираження емоцій ще не досить розвинена, кольори виступають індикаторами психоемоційного стану дитини. Яскраві кольори, наприклад, червоний, зелений або жовтий активізують діяльність дитини, заохочують до гри та викликають відчуття радості або збудження. Натомість темні й приглушені тони можуть провокувати тривожність, страх або відчуження, що зумовлено незрілістю механізмів емоційної регуляції на цьому етапі розвитку.

Молодший шкільний вік є ключовим етапом, коли у дітей починають формуватися соціальні норми, колірні вподобання та пов'язані з ними асоціації. У цей період емоційне сприйняття кольорів стає багатшим, поступово формуються особисті вподобання, що базуються на вроджених реакціях, індивідуальному освітньому досвіді та культурних уявленнях. Наприклад, блакитний колір зазвичай асоціюється зі спокоєм, тоді як зелений викликає відчуття природності та безпеки. Червоний стимулює активність, але дедалі продовжує асоціюватися з небезпекою, суперництвом або домінуванням. Психоемоційні реакції дітей дошкільного віку на кольорові стимули поступово набувають більш стабільного та контекстно залежного характеру.

У підлітковому віці вплив кольору набуває більшої диференціації та залежить від індивідуальних особливостей, гормонального стану й потреби у самовираженні. Підлітки використовують колір як засіб соціальної ідентифікації, що відображається у стилі одягу, дизайні особистого простору, виборі аксесуарів тощо. Насичені та контрастні кольори, зокрема чорний, червоний і фіолетовий, нерідко асоціюються з проявами протесту чи прагненням до індивідуальності, тоді як пастельні відтінки символізують пошуки гармонії. Гормональні зміни та підвищена чутливість до зовнішніх стимулів зумовлюють варіативність емоційних реакцій на однакові кольорові стимули залежно від психологічного самопочуття. Для підліткового віку характерна загострена реакція на символічні значення кольорів, які часто мають субкультурний контекст.

У період юнацького та раннього дорослого віку емоційні реакції на кольорові подразники поступово врівноважуються внаслідок розвитку саморегуляції та рефлексії, що сприяє адаптивності й контекстуальності сприйняття кольору. Кольори свідомо використовуються як засіб регуляції настрою, зниження тривожності або стимуляції активності. Зростає розуміння психологічного впливу кольору, що відображається у виборі середовища проживання, професійної діяльності та побутових предметів. Молоді люди надають перевагу кольорам, які відповідають їхньому стилю життя та цінностям: природні відтінки асоціюються з екологічними поглядами, тоді як стримані чи нейтральні кольори переважають у тих, хто професійно орієнтований.

У зрілому віці колірна чутливість зазнає подальших змін, зумовлених життєвим досвідом,

спогадами та соціальними установками. Емоційні реакції на кольори стають більш зрілими, з перевагою спокійних і нейтральних відтінків, що асоціюються зі стабільністю, впевненістю та гармонією. Психоемоційна сфера в цьому віці характеризується більшою стабільністю, а вплив кольору проявляється переважно опосередковано через естетичну оцінку, вибір інтер'єру чи одягу. Водночас індивідуальні особливості реакцій на колір варіюють залежно від емоційного стану, інтенсивності стресових факторів і особистих життєвих обставин.

У похилому віці емоційне ставлення до кольору набуває специфічних особливостей, зумовлених віковими змінами зорової системи, зменшенням чутливості до контрастів і яскравості, а також уповільненням когнітивних функцій і звуженням сприйманого колірного діапазону. Незважаючи на це, кольори зберігають вплив на емоційний стан літніх людей, викликаючи відчуття тепла, спокою або тривожності. Дослідження (Ф. Біррен, К. Гольдштейн, К. Юнг та ін.) вказують на позитивну реакцію осіб похилого віку на м'які, теплі відтінки, асоційовані з комфортом, доброзичливістю та турботою. Це має особливе значення для дизайну просторів у геріатричних закладах, лікарнях і будинках для літніх людей. Колір також виконує терапевтичну функцію, сприяючи регуляції настрою, зниженню ризику депресивних станів і підтримці когнітивної активності. Вікові зміни в емоційному сприйнятті кольорових стимулів в узагальненому вигляді представлені на табл. 1.

Вікові особливості емоційних реакцій на кольорові стимули зумовлені нейрофізіологічним дозріванням, психоемоційною зрілістю, соціальним досвідом та індивідуальними психологічними характеристиками. Розуміння цих закономірностей має ключове значення для психологічної практики, зокрема в освіті, клінічній психології, арт-терапії та ергономіці, де колір використовується як інструмент регуляції емоцій, стимуляції або релаксації, з урахуванням вікової специфіки для забезпечення оптимального ефекту. Сучасні психофізіологічні дослідження кольору (Н. Даель, Д. Йонаускайте, К. Мор, Е. Скелтон, А. Франклін та ін.) наголошують на потребі глибшого аналізу змін у сприйнятті та емоційних реакціях на колір протягом життя людини з урахуванням особистісної динаміки, стану здоров'я та умов життєдіяльності. Так, дослідження показали, що вікові відмінності у сприйнятті кольору є багатогранними, охоплюючи сенсорний, когнітивний, емоційний і соціокультурний рівні: дитяче сприйняття переважно сенсорно-емоційне, підліткове – символічно-когнітивне із соціокультурними впливами, а в похилому віці – асоціативно-рефлексивне з акцентом на емоційну регуляцію [6].

Таким чином, теоретичний аналіз впливу кольору на психоемоційний стан людини в онтогенезі свідчить, що сучасне розуміння цього феномену формується на основі інтеграції психофізіологічного, психодинамічного, когнітивного, семантико-символічного, нейропсихологічного, еволюційного, експериментально-психологічного, гуманістичного та феноменологічного підходів. Емоційні реакції на колір еволюціонують відповідно до вікових етапів: у дошкільному віці яскраві кольори викликають інтуїтивну радість або тривогу; у підлітковому – слугують засобом самоідентифікації та протесту; у зрілому віці – відображають життєвий досвід і соціальний статус; у похилому віці – сприяють комфорту та зниженню тривожності. Колір є універсальним інструментом для психопрофілактики, психоко-

Таблиця 1

Вікові зміни в емоційному сприйнятті кольорових стимулів

Віковий період	Емоційна реакція на кольори	Характерні особливості сприйняття кольору
Дошкільний вік (3–6 р.)	Яскраві кольори стимулюють радість, збудження та підвищену активність. Тьмяні відтінки можуть викликати тривогу або страх	Колір виступає ключовим емоційним стимулом, сприймаючись інтуїтивно без формування символічних асоціацій
Молодший шкільний вік (7–11 р.)	Формується система кольорових уподобань. Емоційні реакції ускладнюються, кольори починають асоціюватися зі спогадами	Кольори пов'язуються з навчальним досвідом і емоціями, викликаними літературою та мультфільмами
Підлітковий вік (12–16 р.)	Підвищена емоційна чутливість сприяє тому, що кольори відображають внутрішній стан, символізуючи протест чи романтизм	Колір слугує інструментом самовираження, палітра уподобань часто варіює залежно від емоційного стану
Юнацький вік (17–25 р.)	Сприйняття кольору набуває більшої усвідомленості, впливаючи на настрій і вибір простору проживання чи діяльності	Вибір кольору виступає засобом регуляції психоемоційного стану та відображення стилю життя
Зрілість (26–59 р.)	Емоційні реакції на кольори стабілізуються, їхнє сприйняття асоціюється з життєвим досвідом і соціокультурними уявленнями	Перевага надається спокійним і гармонійним тонам, ключове значення набувають символіка, естетика та статусність кольору
Похилий вік (60+)	Спостерігається зниження чутливості до кольору, проте кольори зберігають вплив на емоційний комфорт	Краще сприймаються теплі та природні відтінки, колір використовується для зниження рівня тривожності

рекції та підтримки психоемоційної стабільності на різних етапах життя людини. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні взаємодії кольору з когнітивними та афективними процесами в динаміці онтогенезу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Goldstein K. The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man. New York : American Book Company. 1942. 533 p.

2. Hering E. Zur Lehre vom Lichtsinne. Sechs Mittheilungen an die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Wien : Carl Gerold's Sohn, 1878. 48 p.

3. Lüscher M. The Lüscher Color Test: The Remarkable Test That Reveals Your Personality Through Color. New York : Washington Square Press, 1969. 191 p.

4. Mahnke F. Color, Environment, and Human Response: An Interdisciplinary Understanding of Color and Its Use as a Beneficial Element in the Design of the Architectural Environment. New York : Wiley, 2020. 320 p.

5. Mehta R., Zhu R. J. Blue or red? Exploring the effect of color on cognitive task performances. Science. 2009. № 323(5918). P. 1226–1229. DOI: 10.1126/science.1169144.

6. Turubarova A., Pozdniakova-Kyrbiatieva E., Hordiienko N., Zherebtsova T. The Influence of Color on the Psycho-Emotional State of Individuals Across Different Age Periods. *Public Administration and Law Review*, 2025. 2(22). P. 111–125. DOI: 10.36690/2674-5216-2025-2-111-125.

7. Андрушко Л.М., Ясінський В.П. Вплив синього кольору на психіку та фізіологічні функції людини. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія : Психологічна.* 2016. Вип. 1. С. 198–209. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/893 (дата звернення: 17.07.2025).

8. Кириченко Р.В., Кисорець І.В. Вплив кольору на емоційний стан дитини. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку :* зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав, 20 груд. 2022 р.). Вип. 83. Переяслав : Ун-т Григорія Сковороди в Переяславі, 2022. С. 82–85. URL: https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/23274 (дата звернення: 17.07.2025).

9. Сучасний вимір психології та педагогіки : зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21–22 трав. 2021 р.). Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2021. 136 с. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9b18ba09-6bc7-4286-9cc8-5b1662d8048e/content (дата звернення: 17.07.2025).

ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

FORMATION OF INCLUSIVE COMPETENCE OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS IN THE PROCESS OF STUDYING PSYCHOLOGICAL DISCIPLINES

УДК 376:37.011.3-051]:159.9
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.25
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Ярощук Н.П.
викладач кафедри теорії та методики дошкільної освіти
Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Козігора М.А.
доктор філософії із галузі психологія, старший викладач кафедри загальної педагогіки, психології та методики початкової освіти
Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Стаття присвячена теоретичному дослідженню формування інклюзивної компетентності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. Сучасна система освіти в Україні активно трансформується в напрямі інклюзії, що вимагає від усіх учасників освітнього процесу високого рівня інклюзивної компетентності. Ця компетентність є багатогранною і включає у себе не лише знання законодавчої бази чи методичних прийомів, але й глибокі психологічні компоненти, які відіграють ключову роль у забезпеченні ефективної та гуманної взаємодії з особами з особливими освітніми потребами (ООП). Формування цих компонентів є невід'ємною частиною професійної підготовки фахівців і особливо інтенсивно відбувається у процесі вивчення психологічних дисциплін.

Здійснено теоретичний аналіз наукових підходів до трактування поняття «інклюзивна компетентність», окреслено її зміст, функції та структурні компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний). Розглянуто специфіку інтеграції змісту загальної, вікової, дитячої та соціальної психології в освітній процес закладів вищої освіти для підготовки фахівців до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Актуальність проблеми полягає у необхідності переосмислення системи професійної підготовки майбутніх вихователів, зокрема психологічного її складника, що є базовим для формування інклюзивної компетентності. Саме психологічні дисципліни створюють фундамент для розуміння психофізіологічних особливостей дитини, формування толерантного ставлення, розвитку здатності до підтримки та супроводу кожного вихованця. У цьому контексті виникає потреба у науковому обґрунтуванні підходів до формування інклюзивної компетентності через зміст та організацію вивчення психологічних дисциплін.

Визначено педагогічні умови, що сприяють ефективному формуванню інклюзивної компетентності: поєднання теоретичної і практичної підготовки, використання інтерактивних методів навчання. Запропоновано модель формування інклюзивної компетентності у процесі вивчення психологічних дисциплін. Обґрунтовано значення психологічної підготовки як ключового складника професійної готовності майбутніх вихователів до діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища закладу дошкільної освіти (ЗДО).

Ключові слова: *компетентність, інклюзія, вихователі, діти дошкільного віку, заклад дошкільної освіти, дитяча психологія, загальна психологія.*

The article is devoted to the theoretical study of the formation of inclusive competence in future preschool teachers. The modern educational system in Ukraine is actively transforming towards inclusion, which requires a high level of inclusive competence from all participants in the educational process. This competence is multifaceted and encompasses not only knowledge of the legal framework or methodological techniques but also deep psychological components that play a key role in ensuring effective and humane interaction with individuals with special educational needs (SEN). The development of these components is an integral part of professional training and takes place most intensively during the study of psychological disciplines.

The article presents a theoretical analysis of scientific approaches to defining the concept of "inclusive competence", outlining its essence, functions, and structural components (cognitive, emotional-value-based, and activity-related). It highlights the specifics of integrating the content of general, developmental, child, and social psychology into the educational process of higher education institutions to prepare future professionals for working with children with SEN.

The relevance of the issue lies in the need to reconsider the system of professional training for future preschool teachers, particularly the psychological component, which serves as a foundation for developing inclusive competence. Psychological disciplines provide the basis for understanding the psychophysiological characteristics of children, forming tolerant attitudes, and developing the ability to support and accompany each child throughout the educational process.

In this context, the need arises for a scientific justification of approaches to forming inclusive competence through the content and organization of psychological training. The article defines pedagogical conditions that contribute to the effective formation of inclusive competence, such as the integration of theoretical and practical training and the use of interactive teaching methods. A model for the formation of inclusive competence in the process of studying psychological disciplines is proposed. The importance of psychological preparation as a key component of future preschool teachers' professional readiness to work in an inclusive educational environment is substantiated.

Key words: *competence, inclusion, preschool teachers, preschool children, preschool educational institution, child psychology, general psychology.*

Постановка проблеми. Інтеграція України в європейський освітній простір та впровадження демократичних цінностей зумовили переосмислення суспільного ставлення до питань інклюзії та інклюзивної освіти. У цьому контексті вивчення інклюзивної компетентності як складника професійної підготовки вихователя набуває особливої значущості, адже сучасне суспільство дедалі

більше усвідомлює важливість забезпечення рівного доступу до освіти та підтримки осіб з особливими потребами.

Інтегрування дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітній простір України як один із напрямів гуманізації системи освіти відповідає пріоритетам державної політики та полягає в особистісній орієнтації освіти, створенні рівних можливостей для дітей і молоді в здобутті якісної освіти відповідно до здібностей та індивідуальних можливостей.

На сьогодні в Україні розроблено низку законодавчих актів, які забезпечують рівні умови для навчання і виховання дітей з особливими освітніми потребами: Закон України «Про освіту», Закон України «Про дошкільну освіту», Професійний стандарт «Вихователь закладу дошкільної освіти» від 19 жовтня 2021 року, Постанова КМУ № 800 «Про порядок підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників» від 29 серпня 2019 року, Постанова № 530 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти» від 10 квітня 2019 року; Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти) від 12 січня 2021 року; Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та інші. У зазначених державних документах підкреслюється, що інклюзію слід розглядати не лише як забезпечення доступного освітнього простору для дітей з особливими освітніми потребами, а й як створення умов для їхнього ефективного навчання на практиці. Це, своєю чергою, потребує підготовки нового покоління педагогічних працівників, які володіють належним рівнем загальної та професійної компетентності для успішної роботи в умовах інклюзивної освіти, зокрема в закладах дошкільної освіти.

Метою статті є теоретичне обґрунтування розвитку компонентів інклюзивної компетентності майбутніх вихователів у процесі вивчення психологічних дисциплін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема формування інклюзивної компетентності у студентів, які здобувають фах вихователя ЗДО, є надзвичайно актуальною в умовах змін освітнього середовища, а також викликів, пов'язаних із соціальною напруженістю, війною, зростанням кількості дітей з особливими освітніми потребами.

Ефективність упровадження інклюзивної освіти значною мірою зумовлена рівнем обізнаності педагогічних працівників щодо актуальних проблем у сфері навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами, усвідомленням інклюзії як фундаментальної цінності демократичного суспільства, формуванням толерантного світогляду, а також зміною суспільного ставлення, зокрема з боку педагогів, батьків і широкого загалу, до дітей з особливими потребами.

Таким чином, трансформація освітнього простору та середовища зумовлює необхідність пошуку ефективних підходів до вирішення складного завдання – формування якісно нової інклюзивної професійно-педагогічної компетентності майбутніх вихователів. Така компетентність має забезпечити не лише реалізацію академічних цілей щодо засвоєння знань, умінь і навичок дітьми дошкільного віку, зокрема з особливими освітніми потребами, а і сприяти їхньому соціальному розвитку, успішній адаптації та інтеграції у суспільне середовище.

Тема інклюзивної освіти широко вивчається багатьма авторами, які зосереджуються на різних її аспектах: філософію та концептуальні основи інклюзивної освіти досліджували В. Засенко, А. Колупаєва, Т. Сак, В. Синьов, П. Таланчук, Ю. Найда та інші; проблеми впровадження інклюзивного навчання в освітній простір вивчали І. Гудим, Л. Прохоренко, Г. Сіліна тощо; психолого-педагогічні засади формування інклюзивної компетентності педагогів дошкільних та загальноосвітніх закладів розкрито в працях М. Буйняк, В. Гладуша, В. Коваленко, А. Колупаєвої, І. Кузави, С. Миронової, Н. Софій, О. Таранченко, М. Чайковського та інших; особливості підготовки фахівців вищої освіти до роботи в інклюзивному середовищі висвітлені у дослідженнях М. Буйняк, І. Демченко, О. Мартинчук, В. Синьова, М. Шеремет та інших.

Дослідники, такі як О. Ковшар, О. Мартинчук, Т. Скрипник, Н. Софій, О. Хом'як, Л. Черніченко та інші, одностайно наголошують на ключовій ролі педагога у системі інклюзивної освіти. Вони підкреслюють, що педагог має не лише володіти необхідними знаннями, вміннями та навичками, а й бути надзвичайно відповідальним, повинен швидко ухвалювати інноваційні рішення під час організації освітнього процесу, виявляти креативність, ініціативність та гнучкість у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, а також з їхніми батьками або опікунами.

У зв'язку з цим надзвичайно важливо забезпечити розвиток кадрового потенціалу та його опанування інклюзивною компетентністю. Це необхідно для створення умов, що сприятимуть вихованню та розвитку всіх дітей, незалежно від їхніх особливостей.

Науковці підкреслюють, що успішність адаптації дитини в освітньому просторі закладу дошкільної освіти та її подальша життєтворчість безпосередньо залежить від сформованості інклюзивної компетентності педагога. Це зумовлює посилену увагу до формування інклюзивної компетентності вихователя дошкільного закладу ще на етапі здобуття ним професійної освіти.

Такі зміни викликали новий інтерес до проблеми компетентності особистості в професійній діяльності та життєдіяльності загалом, зумовивши впровадження в життя компетентнісного підходу, під яким розуміється, як це зазначено в Національному освітньому глосарії, «динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських яко-

стей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти. Компетентності лежать в основі кваліфікації випускника» [8, с. 28].

Компетентнісний підхід передбачає зміну цілей навчання, яка полягає в подоланні розриву між теорією (освітою) та практичними потребами життя. Цей підхід зосереджується на осмисленні загальних освітніх цілей в умовах різноманітності освітнього процесу та чіткому очікуванні результатів.

«Кваліфікаційна характеристика педагога – складник професійної компетентності педагога, що визначає ступінь професійної підготовленості педагога, рівень знань, навичок і умінь, здатність до саморозвитку та самовдосконалення, які у сукупності забезпечують виконання професійної педагогічної діяльності» [12, с. 43].

Ефективність функціонування інклюзивного освітнього простору неможлива без належного рівня професійної підготовки педагогічних кадрів, зокрема вихователів. У зв'язку з цим актуалізується потреба у теоретичному обґрунтуванні сутності та структури професійної компетентності, а також у визначенні ролі й місця інклюзивної компетентності у загальній системі професійних компетентностей фахівців, що забезпечують реалізацію інклюзивної освіти.

На думку Г. Белєнької, компетентність вихователя закладу дошкільної освіти – «це здатність виконувати завдання професійної діяльності на основі фахових знань і вмінь, що інтегруються з розвитком особистісних професійно значущих якостей, серед яких провідними є любов до дітей, що поєднується з вимогливістю, емпатія та комунікативність» [1, с. 25].

Професійний стандарт вихователя закладу дошкільної освіти – це один з головних документів, який містить вичерпний перелік професійних компетентностей, якими повинен володіти вихователь. На основі цього стандарту оновлюються посадові інструкції, освітні програми та стандарти вищої і фахової передвищої освіти.

Одним із ключових складників Професійного стандарту є характеристика трудових функцій (усього їх чотири), а також опис вимог до знань, умінь і навичок вихователя (зміст професійних компетентностей).

Зокрема, визначено такі трудові функції та компетентності:

– організація, забезпечення та реалізація освітнього процесу потребує наявності прогностичної, організаційної, оцінювально-аналітичної та предметно-методичної компетентностей;

– участь у створенні, підтримці та розвитку здорового, безпечного, розвивального, інклюзивного освітнього середовища потребує наявності здоров'язбережувальної та проєктної компетентностей;

– партнерська взаємодія з учасниками освітнього процесу потребує наявності психоемоційної, педагогічного партнерства та морально-етичної компетентностей;

– професійний розвиток та самовдосконалення потребує наявності здатності до навчання впродовж життя та інформаційно-комунікаційної компетентності [11].

Загалом, у професійному стандарті вихователя визначено 11 професійних компетентностей. Кожна з них деталізується через конкретні здатності, знання та вміння, якими має володіти вихователь.

Отже, детально проаналізуємо трудову функцію «Організація, забезпечення та реалізація освітнього процесу», позначену літерою А.

У таблиці 1 наведено опис професійних компетентностей, знання, уміння та навички (витяг з Професійного стандарту) [11].

Відповідно до професійного стандарту виконання вихователем трудової функції «Організація, забезпечення та реалізація освітнього процесу» частково визначає інклюзивну компетентність, що передбачає здатність ефективно працювати з дітьми з особливими освітніми потребами, адаптувати методи навчання та виховання до їхніх індивідуальних можливостей, сприяти їх соціалізації, а також співпрацювати з фахівцями команди психолого-педагогічного супроводу для забезпечення комплексної підтримки дитини.

Нині інклюзивна компетентність трактується «як необхідний обсяг знань та вмінь, утілених у здатності виконувати професійні функції, зважаючи на особливі потреби молоді, яка має вади здоров'я, інтегрувати їх до середовища загальноосвітнього закладу, створюючи умови для розвитку і саморозвитку» [13, с. 17]; «як інтегративно-особистісна професійна підготовка, що дає змогу фахівцю здійснювати професійну діяльність у контексті інклюзивного виховання шляхом створення умов для розвитку особистісних та соціальних потенцій» [3, с. 79].

Наукові дослідження в галузі інклюзивної освіти трактують інклюзивну компетентність як структурно-функціональне утворення, що охоплює три взаємопов'язані компоненти: мотиваційно-ціннісний, який передбачає наявність позитивної мотивації до інклюзивної діяльності та сформованість якостей, притаманних інклюзивно-компетентному педагогові; когнітивно-операційний, що включає засвоєння спеціалізованих знань, умінь і технологій, необхідних для роботи в інклюзивному середовищі, а також здатність до їх удосконалення й оновлення; рефлексивно-оцінний, який виявляється у здатності до саморефлексії, критичного аналізу власної діяльності та саморегуляції професійного зростання [2, с. 51].

Отже, інклюзивна компетентність визначається як інтегративна якість особистості, що дозволяє їй ефективно взаємодіяти з різними категоріями дітей, враховуючи їхні індивідуальні особливості, потреби та можливості. Вона базується на принципах поваги до різноманітності,

Таблиця 1

Опис трудової функції «Організація, забезпечення та реалізація освітнього процесу» ***(витяг)***

Трудові функції	Професійні компетентності	Знання	Уміння та навички
	А2 Організаційна		
А. Організація, забезпечення та реалізація освітнього процесу	А2.4 Здатність забезпечувати здобуття дошкільної освіти дітьми з особливими освітніми потребами	А2.4.32 Основи психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами та способи виявлення індивідуальних потреб в освітньому процесі	А2.4.У2 Виявляти наявність особливих освітніх потреб здобувачів освіти
		А2.4.33 Технології індивідуального і диференційованого навчання	А2.4.У3 Обирати, застосовувати ефективні форми, методи, засоби та способи організації навчання дітей з особливими освітніми потребами
		А2.4.34 Соціалізація здобувачів освіти з особливими освітніми потребами під час освітнього процесу	А2.4.У4 Організовувати соціальні відносини в дитячому колективі на засадах недискримінації та залучати дітей до спільних видів діяльності
		А2.4.35 Види адаптацій і модифікацій освітнього процесу, зумовлених особливими освітніми потребами дітей	А.2.4.У5 Здійснювати адаптацію і модифікацію освітнього процесу відповідно до потреб та можливостей дітей з особливими освітніми потребами
	А4 Предметно-методична		
	А4.1 Здатність формувати у здобувачів освіти ключові компетентності відповідно до державного стандарту	А4.1.32 Теорії та технології когнітивного, фізичного, мовленнєвого, соціального та емоційного розвитку дітей раннього та дошкільного віку	А4.1.У2 Визначати індивідуальні потреби дитини раннього та дошкільного віку у навчанні та розвитку та використовувати відповідні технології
		А4.2.33 Основи загальної, вікової, дитячої, педагогічної психології, нейропсихології	А4.1.У3 Моделювати зміст освіти відповідно до вікових та особливостей психологічного розвитку дітей раннього та дошкільного віку

рівних можливостей та створення доступного освітнього середовища.

Структурно інклюзивна компетентність охоплює кілька взаємопов'язаних компонентів (за професійним стандартом):

– когнітивний компонент: знання про особливості психофізичного розвитку осіб з ООП, сучасні підходи до інклюзивної освіти, законодавчу та нормативну базу;

– діяльнісний (практичний) компонент: вміння застосовувати різні методики та технології навчання, здійснювати адаптацію навчального матеріалу, організовувати корекційно-розвиткову роботу;

– особистісний (психологічний) компонент: сукупність установок, цінностей, емпатії, толерантності, готовності до співпраці та прийняття відмінностей. Саме цей компонент є основою для ефективної реалізації інклюзивних принципів.

Основною метою сучасної педагогічної освіти є формування фахівців, здатних сприяти всебічному розвитку особистості як найвищої соціальної цінності, забезпечуючи розвиток її інтелектуальних, фізичних, естетичних здібностей і моральних якостей. Реалізація зазначеної мети здійснюється в межах професійної підготовки, що забезпечується закладом вищої освіти. Для майбутнього вихователя, як і для будь-якого іншого фахівця, пріоритетним є набуття якісної професійної освіти, яка в процесі опанування комплексу психологічних дисциплін формує необхідні психологічні знання, уміння та навички, необхідні для ефективної професійної діяльності.

Формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів є одним із ключових завдань сучасної педагогічної освіти, адже саме вони відіграють вирішальну роль у створенні підтримуючого та розвивального середовища для всіх дітей, включаючи тих, хто має особливі освітні потреби (ООП). Цей процес є багатокомпонентним і найкраще реалізується через комплексну модель формування інклюзивної компетентності майбутніх вихователів у процесі вивчення психологічних дисциплін (рис. 1). Основна увага в цій моделі зосереджена на психологічних дисциплінах, оскільки вони є фундаментом для розуміння внутрішнього світу дитини, її потреб та особливостей.

Метою цієї моделі є формування у здобувачів освіти інклюзивної компетентності як інтегрованої якості особистості майбутнього вихователя, здатного професійно діяти в інклюзивному середовищі, зокрема на основі глибокої психологічної підготовки.

Цільовий компонент передбачає вивчення соціального запиту на підготовку інклюзивно ком-

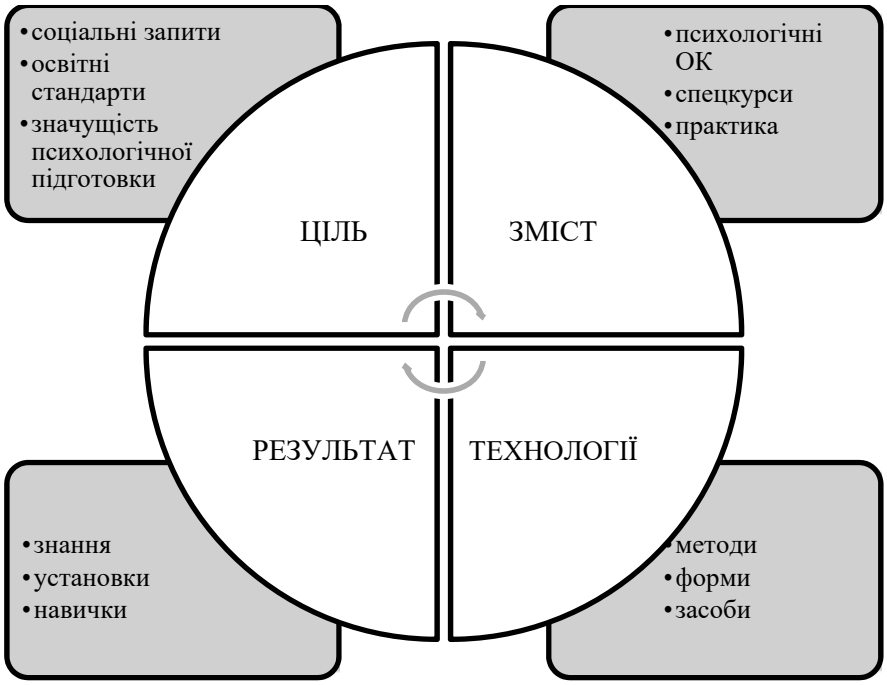

Рис. 1. Формування інклюзивної компетентності

петентного вихователя, реалізацію вимог Державного стандарту дошкільної освіти та фахових стандартів.

У досвіді підготовки майбутніх вихователів закладу дошкільної освіти в КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради змістовий компонент реалізується через наповнення освітньо-професійної програми підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності 012 (А2) «Дошкільна освіта» відповідними навчальними курсами, а саме: «Психологія (загальна та вікова)», «Психологія дитяча», «Соціальна психологія», педагогічна практика, а також участь у заходах з інклюзії.

Психологічні дисципліни є фундаментом для розвитку глибинних психологічних компонентів інклюзивної компетентності. Вони не лише надають необхідні знання, а і сприяють формуванню професійно важливих якостей.

Метою вивчення освітнього компонента «Психологія (загальна, вікова)» є ґрунтовне засвоєння основ розуміння закономірностей психічного розвитку людини, функціонування її пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери. Вивчення вікових криз, індивідуальних відмінностей та типологій дозволяє майбутнім фахівцям усвідомити багатогранність людської психіки, що є першим кроком до прийняття різноманітності.

Під час вивчення навчальної дисципліни «Соціальна психологія» розглядаються феномени групової динаміки, міжособистісної взаємодії, стереотипів та упереджень, що є надзвичайно важливим для формування соціальної компетентності та готовності до командної роботи в інклюзивному середовищі. Аналіз соціальних норм та впливу середовища на розвиток особистості допомагає усвідомити значення створення підтримуючого та інклюзивного простору.

«Психологія дитяча» є фундаментальним компонентом для формування інклюзивної компетентності майбутніх вихователів з кількох ключових причин:

– глибоке розуміння розвитку дитини: інклюзивна освіта базується на принципі визнання та поваги до різноманітності. «Психологія дитяча» забезпечує вихователів знаннями про типовий та атиповий розвиток дітей на різних етапах – когнітивному, емоційному, соціальному, фізичному. Це дає змогу майбутнім фахівцям розрізняти вікові норми від індивідуальних особливостей та відхилень у розвитку, розуміти причини певних поведінкових реакцій, емоційних станів чи труднощів у навчанні, які можуть бути пов'язані з особливими освітніми потребами, визначати зони найближчого розвитку кожної дитини, що є основою для індивідуалізації навчання, сприяти соціалізації дітей з особливими потребами в групі однолітків;

– індивідуалізація та диференціація освітнього процесу: без ґрунтовних знань дитячої психології вихователь не зможе ефективно підбирати відповідні корекційно-розвивальні методики та стратегії для стимулювання розвитку дитини, адаптувати навчальні матеріали та форми роботи, враховуючи психологічні особливості сприйняття, уваги, пам'яті та мислення дітей, на ранніх етапах виявляти ознаки психологічних труднощів, відхилень у розвитку або ризиків для психічного здоров'я, використовувати базові корекційні методики або скеровувати дитину та її родину до вузьких спеціалістів (психолога, логопеда, дефектолога) за потреби.

Отже, «Психологія дитяча» надає необхідну теоретичну базу та практичні інструменти для формування глибокої інклюзивної компетентності, що дозволяє вихователям ефективно підтримувати розвиток та благополуччя кожної дитини.

Педагогічна практика для майбутніх вихователів – це практичний інструмент для розуміння та оптимізації освітнього процесу в умовах інклюзії. Вона формує психологічну основу для ефективної взаємодії, адаптації навчання та створення сприятливого середовища, де кожна дитина може повноцінно розвиватися та відчувати себе успішною, вчить організовувати ігрове та навчальне середовище таким чином, щоб стимулювати соціальну взаємодію та інклюзію, готує до психологічно грамотної взаємодії з батьками дітей з особливими освітніми потребами, допомагаючи їм зрозуміти та прийняти ситуацію, співпрацювати заради розвитку дитини.

Відповідно до мети завданнями психологічної підготовки в закладі вищої освіти є:

формування у майбутніх педагогів ґрунтовних знань із психології як однієї з базових дисциплін у підготовці фахівців відповідного профілю;

створення у майбутніх вихователів системи знань про психологічний розвиток, глибоких переконань у необхідності його врахування в освітньому процесі та розуміння головних проблем, пов'язаних із впровадженням психологічних знань у життя;

оволодіння основними методами діагностики психологічного стану та принципами підтримки психологічного благополуччя;

оволодіння сучасними психолого-педагогічними та корекційно-розвивальними технологіями.

Технологічний блок моделі описує методи, форми та умови, що забезпечують ефективне формування інклюзивної компетентності. Викладачі використовують різні форми роботи (лекції, практичні заняття, тренінги, майстер-класи, рольові ігри, кейси, проєкти), застосовують інтерактивні, дослідницькі, рефлексивні методи, навчальні кейси, відеоматеріали, ситуаційні завдання, опрацьовують електронні курси, ініціюють зустрічі з батьками дітей з ООП та фахівцями.

Очікуваний результат (результативний компонент) – сформована інклюзивна компетентність. Після реалізації такої моделі майбутні вихователі повинні демонструвати високий рівень знань про психологічні особливості дітей з ООП, сформовані практичні навички психологічної діагностики (за запитом спеціаліста), корекційно-розвиткової роботи, адаптації освітнього середовища, індивідуального планування та взаємодії, розвинені особистісні якості та здатність до постійного самовдосконалення.

Ця модель забезпечує не просто передачу інформації, а цілісний розвиток особистості майбутнього вихователя, який буде здатний реалізувати принципи інклюзії не лише на рівні знань, а й на рівні глибокого розуміння та прийняття кожної дитини.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що здобувачі вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю «Дошкільна освіта» мають бути належним чином підготовлені до виконання низки професійних функцій у контексті інклюзивного освітнього середовища закладів дошкільної освіти. Зокрема, йдеться про здійснення цілеспрямованого спостереження з метою виявлення індивідуальних особливостей, інтересів, схильностей і потреб дитини; участь в організації освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами; розроблення та реалізацію індивідуального навчального плану й освітньої програми; адаптацію освітнього середовища та навчальних матеріалів відповідно до індивідуальних можливостей дитини; підготовку аналітичної інформації для членів команди психолого-педагогічного супроводу; інформування батьків і педагогів щодо динаміки розвитку дитини з ООП. З огляду на це під час професійної підготовки майбутніх вихователів доцільним є впровадження активних форм навчання, зокрема ігрового моделювання, тренінгових занять, роботи в парах і малих групах тощо.

Отже, врахування вимог чинних освітніх стандартів, очікувань суспільства щодо якості освітніх послуг, а також пошук і впровадження інноваційних підходів до формування фахової компетентності майбутніх фахівців виступають ключовими чинниками забезпечення якісної професійної підготовки.

Висновки. Формування інклюзивної компетентності майбутніх вихователів є необхідним складником їхньої професійної підготовки. Вивчення психологічних дисциплін виступає основою для розуміння особливостей розвитку дітей з ООП, формування емпатії, толерантності та здатності до ефективної взаємодії. Представлена модель сприяє цілеспрямованій організації освітнього процесу і може бути впроваджена в практику педагогічних закладів вищої та фахової передвищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белєнька Г.В. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності вихователів дошкільних навчальних закладів в умовах ступеневої освіти : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.08. Київ, 2012. 38 с.

2. Бойчук Ю.Д., Бородіна О.С., Микитюк О.М. Інклюзивна компетентність майбутнього вчителя основ здоров'я : монографія. Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2015. 117 с. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/265677f2-74bd-4c12-825c-fe1a7239e851/content (дата звернення: 11.06.2025).

3. Клименюк Н. Формування інклюзивної компетентності в майбутніх соціальних працівників в умовах професійної підготовки. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2017. № 1 (65). С. 72–86.

4. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Інклюзивна освіта: від основ до практики : монографія. Київ : АТОПОЛ, 2016. 152 с.

5. Кузава І. Формування інклюзивної компетентності майбутніх фахівців спеціальної освіти. Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія : Філософія. Педагогіка. 2024. № 1. С. 160–166.

6. Мартинчук О.В. Підготовка фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 430 с.

7. Нагорна О.В., Кравцова Т.О., Руденко Т.В. Формування інклюзивної компетентності майбутнього педагога. Інноваційна педагогіка. 2023. № 59. С. 82–85.

8. Національний освітній глосарій: вища освіта. 2-е вид., перероб. і доп. / авт.-уклад.: В.М. Захарченко, С.А. Калашнікова, В.І. Луговий, А.В. Ставицький, Ю.М. Рашкевич, Ж.В. Таланова ; За ред. В.Г. Кременя. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 100 с.

9. Освітньо-професійна програма Дошкільна освіта підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за галуззю знань 01 «Освіта/ Педагогіка» спеціальності 012 «Дошкільна освіта». URL: https://lpc.in.ua/wp-content/uploads/2024/09/opp-bak-do-2024-durmanenko.pdf (дата звернення: 14.02.2025).

10. Провальна Н. Розвиток інклюзивної компетентності педагогічного працівника початкової школи як наукова проблема. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2023. № 4. С. 80–90.

11. Професійний стандарт «Вихователь закладу дошкільної освіти» : Наказ Міністерства економіки України № 755-21 від 19 жовтня 2021 року. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-profesijnogo-standartu-vihovatel-zakladu-doshkilnoyi-osviti (дата звернення: 11.04.2025).

12. Теплицька А. Науково-теоретичний аспект професійної компетентності: українська наукова школа. Молодь і ринок : щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич, 2018. № 10 (165). С. 41–46.

13. Чайковський М.Є. Інклюзивна компетентність як складова професійної компетентності суб'єктів навчально-виховного процесу. Педагогіка і психологія професійної освіти : науково-методичний журнал. 2012. № 2. С. 15–21.

СЕКЦІЯ 7
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ У БОЙОВИХ УМОВАХ ПІД ЧАС ПАНІЧНОЇ АТАКИ

FEATURES OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO MILITARY SERVICEMEN IN COMBAT CONDITIONS DURING A PANIC ATTACK

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.26
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Андріеті А.В.
старший викладач кафедри професійної психології
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена розгляду окремих підходів до надання психологічної допомоги військовослужбовцям у бойових умовах під час панічної атаки.
Актуальності набувають питання застосування сучасних ефективних підходів та форм надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які піддаються негативному впливу стрес-факторів в умовах війни.
Зазначено, що метою статі є характеристика деяких важливих аспектів надання психологічної допомоги військовослужбовцям у бойових умовах під час панічної атаки.
У статті акцентується увага на тому, що основою паніки є страх, що виникає як результат переживання безпорадності перед небезпекою та супроводжується різким ослабленням вольового самоконтролю. Серед передумов виникнення паніки визначають причини фізіологічного, психологічного та соціально-психологічного характеру.
Важливим моментом для військовослужбовця у подоланні паніки є здатність розрізняти справжню й уявну небезпеку, приймати швидкі адекватні рішення, безперервно контролювати себе, правильно визначати свої можливості і намагатися знайти вихід з будь-якої ситуації.
Для зменшення ризику виникнення панічної атаки доцільно застосовувати методи медитації (особливо техніки медитації з концентрацією уваги на диханні) та релаксації (наприклад, прогресивну м'язову релаксацію).
У боротьбі з панікою важливу роль відіграють командири військових підрозділів.
Для подолання паніки військовослужбовцеві можна рекомендувати певні методи самодопомоги, які допомагають відвести увагу від панічних почуттів, зокрема: метод гумової стрічки; метод рахунку; метод сповільненого дихання; метод уяви; седативну дихальну техніку «3-7-8».
Боротьба з панічними атаками під час бойових дій є дуже важливою задачею, оскільки вона може вплинути на результат військової операції та загальний стан психічного здоров'я її учасників.
Ключові слова: *військовослужбовець, психологічна допомога, панічна атака, індивідуальна паніка, групова паніка, самодопомога, релаксація, дихальні техніки.*

The article is devoted to the consideration of individual approaches to providing psychological assistance to military personnel in combat conditions during a panic attack.
The issues of applying modern effective approaches and forms of providing psychological assistance to military personnel who are exposed to the negative impact of stress factors in war conditions are becoming relevant.
It is noted that the purpose of this article is to characterize some important aspects of providing psychological assistance to military personnel in combat conditions during a panic attack.
The article emphasizes that the basis of panic is fear, which arises as a result of experiencing helplessness in the face of danger and is accompanied by a sharp weakening of volitional self-control. Among the prerequisites for the occurrence of panic, the causes of a physiological, psychological and socio-psychological nature are determined.
An important point for military personnel in overcoming panic is the ability to distinguish between real and imaginary danger, to make quick adequate decisions, to continuously control themselves, to correctly determine their capabilities and to try to find a way out of any situation.
To reduce the risk of panic attacks, it is advisable to use meditation techniques (especially breathing-focused meditation techniques) and relaxation techniques (for example, progressive muscle relaxation).
In the fight against panic, commanders of military units play an important role
To overcome panic, a serviceman can be recommended certain self-help methods that help divert attention from panic feelings, namely: the rubber band method; the counting method; the slow breathing method; the imagination method; the sedative breathing technique "3-7-8", etc.
Combating panic attacks during combat operations is a very important task, since it can affect the outcome of a military operation and the general mental health of its participants.
Key words: *military personnel, psychological assistance, panic attack, individual panic, group panic, self-help, relaxation, breathing techniques.*

Вступ. Сьогодні Збройні Сили та інші військові формування України виконують надскладні завдання щодо стримування та відсічі збройної агресії російської федерації на території нашої країни. В умовах бойових дій військовослужбовці ризикують життям та піддаються впливу психотравмуючих стрес-факторів. Війна зумовлює значні негативні психологічні наслідки.

Зокрема, у деяких військовослужбовців спостерігаються втома, виснаження, спустошення, вони

відчувають тривогу й паніку. А тому у найскладніший для України час питання психологічної допомоги військовослужбовцям набувають особливої значущості та актуальності.

Аналіз наукової літератури з цієї проблеми свідчить про те, що питання надання психологічної допомоги військовослужбовцям постійно висвітлюється у різних дослідженнях науковців. Вивченню зазначеного напряму приділили увагу у своїх наукових дослідженнях такі вчені, як Н. Агаєв, В. Бараннік, Н. Іванова, В. Клочков, О. Кокун, О. Колесніченко, Л. Корня, В. Корольчук, М. Корольчук, Р. Мамедов, Б. Михайлов, В. Мішиєв, В. Мороз, Н. Лозінська, Я. Мацегора, В. Олійник, В. Осьодло, О. Паливода, І. Пішко, І. Приходько, А. Романишин, В. Розов, М. Сириця, В. Стасюк.

В. Клочков, Р. Мамедов зазначають, що психологічна допомога військовослужбовцям є обов'язковою складовою частиною заходів відновлення бойової готовності (боєздатності) військових частин (підрозділів) та надається задля збереження та відновлення психічного здоров'я, загального благополуччя та якості життя, профілактики розвитку психічних та поведінкових розладів отримувачів послуг; подолання складних життєвих обставин; зниження частоти та тяжкості наслідків бойової психічної травми для психічного здоров'я військовослужбовців [1].

О. Кокун, Н. Агаєв, І. Пішко та Н. Лозінська зауважують, що бойова обстановка створює підґрунтя для розвитку панічних настроїв. Особливу небезпеку становить групова паніка, оскільки вона швидко поширюється й наростає у процесі взаємного зараження. Це супроводжується втратою здатності до раціональної оцінки обстановки, мобілізації внутрішніх резервів, доцільності спільної діяльності. Симптоми паніки потребують систематичного контролю за допомогою тренування [2].

Н. Іванова, Б. Михайлов та В. Мішиєв акцентують увагу на тому, що психологічний зміст війни полягає у формуванні в людей за рахунок виведення їх із зони комфорту таких психічних станів, як страх, фрустрація, стрес, дистрес, паніка. Основними принципами надання допомоги постраждалим, які перенесли психологічну травму через вплив бойових дій, є невідкладність; єдність та простота психологічного впливу; очікування, що нормальний стан відновиться; наближеність до місця подій [3].

Аналіз наукових досліджень свідчить про високий рівень актуальності проблеми надання психологічної допомоги військовослужбовцям у бойових умовах.

Незважаючи на значну кількість досліджень із зазначеного питання, мінливе сьогодення потребує удосконалення підходів до надання психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах війни під час виникнення панічної атаки.

Отже, значущість проблеми зумовила вибір теми наукового пошуку, а саме: «Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям у бойових умовах під час панічної атаки», що певною мірою доповнює наявні дослідження.

Мета статті. Метою статті є характеристика деяких важливих аспектів надання психологічної допомоги військовослужбовцям у бойових умовах під час панічної атаки.

Виклад основного матеріалу. Психологічна підтримка в бойових умовах може знадобитися військовослужбовцеві в будь-який час. Одна з причин бойових втрат – це виникнення панічних настроїв під час бою чи в момент обстрілу. Симптоми панічної атаки нагадують серцевий напад та дуже сильно лякають людину. Тому велике значення має те, як саме правильно надати людині, яка перебуває у стані панічної атаки, першу психологічну допомогу.

Для того щоб краще усвідомити підходи до надання психологічної допомоги під час панічної атаки, доцільно коротко розглянути сутність поняття «паніка» та передумови її виникнення.

Паніка – це тимчасове переживання надто сильного почуття страху, яке детермінує некеровану та нерегульовану поведінку. В основі паніки лежить страх – опредметнена тривога, що виникає як результат переживання безпорадності перед реальною або уявлюваною небезпекою, прагнення будь-яким шляхом піти від неї замість того, щоб боротися з нею [4].

Панічна атака – це відчуття страху та тривоги, яке може охопити доволі раптово та зазвичай супроводжується інтенсивними фізичними симптомами, як-от запаморочення, задишка та прискорене серцебиття [5].

Панічна атака виникає за систематичних стресів, якщо людина перебуває в страху, знаходиться у потенційно небезпечному місці.

Панічна атака являє собою короткочасний епізод інтенсивної тривоги з раптовим початком, що досягає максимуму протягом декількох хвилин, супроводжується занепокоєнням і/або страхом смерті, страхом збожеволіти або втратити контроль над собою разом з вираженими сомато-вегетативними порушеннями (зміни, що відбуваються в тілі: порушення роботи різних органів і систем організму) [6].

Панічні атаки є головним проявом панічного розладу. Водночас не у всіх виникає панічний розлад, незважаючи на наявність панічних атак.

Ключовою відмінністю панічних розладів від ізольованих панічних атак є формування страху очікування нової панічної атаки і, як наслідок, самозбережувальної поведінки, тобто уникнення місць та ситуацій, у яких виникала панічна атака [6].

Панічні атаки характеризують раптові відчуття страху або тривоги, що супроводжуються сильним серцебиттям, пітливістю, тремтінням, відчуттям задухи, нудотою, запамороченням та іншими фізичними симптомами [7].

Крім фізичних симптомів паніки, військовослужбовця можуть турбувати і болісні думки на кшталт: «У мене їде дах»; «Я втрачаю контроль над

собою»; «Ось-ось знепритомнію»; «Зараз повалюся без відчуттів»; «У мене інсульт» [8].

Отже, феномен паніки має доволі складний характер, котрий зумовлений раптовістю її виникнення.

Основою паніки є страх, що виникає як результат переживання безпорадності перед небезпекою та супроводжується різким ослабленням вольового самоконтролю. У стані паніки, як правило, у людей переважає ірраціональне мислення.

Серед передумов виникнення паніки визначають такі: фізіологічні причини (депресія, безсилля, відчуття болю, втома, голод, безсоння); психологічні причини (здивування, невпевненість, страх, стрес, жах, почуття ізольованості); соціально-психологічні причини (загальна напруженість у суспільстві, відсутність групової солідарності, цілісності та єдності групи, втрата довіри до керівництва, дефіцит інформації, панічні чутки) [5].

Також причинами виникнення панічних атак можуть бути мобінг, спадковість, стресова ситуація (зокрема, хвороба, смерть близької людини чи побратима (посестри)), куріння або надмірне споживання кофеїну та інші шкідливі звички.

Варто розрізняти індивідуальну та групову паніку. Симптомами індивідуальної паніки є безрозсудні спроби до втечі, неконтрольований плач, «біг колами» [5].

Особливо небезпечною реакцією військовослужбовців на бойові стрес-фактори є групова паніка – стан, який опановує групу і супроводжується втратою здатності до раціонального оцінювання ситуації, мобілізації внутрішніх резервів.

Каталізаторами групової паніки, як правило, стають панікери – особи з істеричними рисами особистості, які здатні за короткий час вплинути своїми панічними настроями на оточуючих і дезорганізувати їхню діяльність. Ці особи, як правило, мають виразні рухи, гіпнотизуючу силу криків, хибну впевненість у доцільності своїх дій. Стаючи лідерами у натовпі, вони можуть створити загальний безлад, що швидко паралізує діяльність підрозділу, позбавляє інших військовослужбовців можливості надавати взаємодопомогу. Осіб, які провокують паніку в інших своїм виглядом, станом, поведінкою, розмовами, необхідно якомога швидше усунути з поля зору військовослужбовців підрозділу.

Як можна себе швидко захистити від впливу паніки? По-перше, необхідно заспокоїтися, зорієнтуватися в ситуації, яка виникла, і повільно порахувати від десяти до нуля. По-друге, спробувати передбачити ситуацію, за можливості вибрати більш безпечні шляхи виходу з неї. По-третє, спрямуйте свої зусилля на регулювання власного дихання. По-четверте, знайдіть точку між безіменним пальцем та мізинцем і надавіть на неї. Це допомагає заспокоїтися, коли стає страшно.

Важливим для військовослужбовця у подоланні паніки є здатність розрізняти справжню й уявну небезпеку, приймати швидкі адекватні рішення, безперервно контролювати себе, правильно визначати свої можливості і намагатися знайти вихід навіть із безнадійної ситуації.

В ситуації паніки військовослужбовцю доцільно спробувати вжити заходів, які будуть спрямовані на допомогу собі, власне виживання, виживання побратимів (посестр) та докласти максимальних зусиль щоб допомогти іншим. Дуже важливо контролювати дихання, що дасть змогу самому заспокоїтися й мобілізувати свої сили. При цьому необхідно також бути рішучим, проявляти наполегливість і цілеспрямованість, за можливості відпочити та ні в якому разі не здаватися завчасно.

Безумовно, у боротьбі з панікою важливу роль відіграють командири військових підрозділів. Від них вимагаються, по-перше, знання обстановки, вироблення правильних управлінських рішень, чітка та грамотна постановка завдань, підтримання військової дисципліни; по-друге, мотивація особового складу на знищення ворога; по-третє, підтримка власного авторитету військового лідера.

Ефективний спосіб допомогти підлеглому опанувати емоції у складний бойовій обстановці – просто бути поруч, уважно слухати, підтримувати, говорити про майбутні перспективи. В жодному разі не знецінювати почуття військовослужбовця, не докучати своїми коментарями, не переносити на нього власні міркування і висновки з порадами. У таких ситуаціях важливо дати людині можливість висловити свої почуття, емоції, переживання та відчути підтримку.

Для зменшення ризику виникнення панічної атаки, зокрема, варто взяти до уваги таке: під час прийомах їжі слід уникати переїдання та вживання продуктів харчування, що викликають здуття живота, оскільки це перешкоджає вільному руху діафрагми, що ускладнює дихання, особливо глибоке; двадцятихвилинна фізична активність приводить до значного зниження рівня тривоги, дає змогу звикнути до прискореного серцебиття та задишки; корисно покращити якість сну, оскільки недостатній сон надмірно активує симпатичну нервову систему, призводить до стану збудження та посилює схильність до тривожності.

Також для зменшення ризику виникнення панічної атаки можна періодично практикувати методи медитації (особливо техніки медитації з концентрацією уваги на диханні) та релаксації (наприклад, прогресивну м'язову релаксацію).

Саме процес дихання посідає важливе місце в системі емоційно-вольової саморегуляції.

«Дихання – це один з найприродніших процесів і найпростіший спосіб натренувати своє тіло, бути менш збудженим та більш розслабленим. Це також прекрасний метод для того, щоб створити простір між вашими фізіологічними/емоційними реакціями та тим, що ви робите у відповідь на них» [7, с. 140].

Водночас глибоке дихання може допомогти взяти панічний напад під контроль. Необхідно намагатися дихати повільно і глибоко, концентруючись на кожному вдиху. Слід глибоко вдихнути животом, повільно і рівномірно наповнюючи легені, рахуючи до 4 як на вдиху, так і на видиху.

Для подолання паніки військовослужбовцеві можна рекомендувати наведені методи самодопомоги, які допомагають відвести увагу від панічних почуттів [2; 4; 8].

Метод гумової стрічки. Носіть на зап'ясті гумову стрічку. Відчувши наближення нападу паніки, відтягніть її, і хай вона з достатньою силою клацне по руці. Різке болісне відчуття відверне увагу від підступаючих симптомів і дасть час застосувати й інші методи для контролю страху, наприклад метод сповільненого дихання. Іноді буває достатньо і самого відчуття, щоб зупинити напад паніки.

Метод рахунку. Спробуйте робити нескладні математичні вправи в голові, як-от від ста відняти три, потім від отриманого числа віднімати три, і так далі. Це допомагає відволікти увагу від панічних відчуттів.

Метод сповільненого дихання. Цей метод може застосовуватись у будь-який час і в будь-якому місці і триває декілька хвилин. Мета методу: у момент появи страху або паніки уповільнити дихання до 8–10 вдихів за хвилину. Якщо тренуватися регулярно і навчитися «тримати» нормальне дихання завжди, то можна краще контролювати його.

Седативна дихальна техніка самодопомоги під час панічної атаки «3-7-8». Для початку максимально вирівняйте дихання, подовжуючи видих. Потім починайте. Вдихайте 3 секунди, потім утримайте дихання 7 секунд і видихайте протягом 8 секунд. Намагайтеся дихати не тільки грудьми, але і животом. Зробіть вдих носом, а видих через рот. Налаштування себе на виконання цієї техніки дозволяє відчути її дієвість.

Метод уяви. Можна уявити себе в спокійному, тихому місці, далеко від нинішніх умов перебування. Спробуйте пригадати щось приємне з вашого життя, що може викликати у вас позитивні емоції.

Залежно від ступеня прояву паніки у побратима (посестри), також можна реалізувати такі дії [4; 9]:

– оцініть небезпечність ситуації для себе і постраждалого; зупиніть постраждалого, якщо він намагається втікати, всадіть його, забезпечте доступ кисню (розстібніть ґудзики на коміру, розступіться), за можливості дайте попити;

– надаючи допомогу під час панічної атаки, потрібно донести до постраждалого, що від панічних атак не помирають (це не серцевий напад), вона сама минеться через кілька хвилин, треба зачекати та намагатися заспокоїтися; говоріть спокійним голосом, використовуйте навіювання: «Все добре», «Все під контролем»;

– допомагаючи постраждалому, проявляйте повагу до нього, співчуття, оскільки панічна атака – це фізіологічний стан, який не пов'язаний зі сміливістю чи боязкістю, хоча виникає на фоні сильних емоційних переживань;

– допоможіть постраждалому переключити свою увагу з тілесних відчуттів на сприйняття оточуючого світу: запропонуйте йому описати те, що він бачить навколо;

– оцініть здатність постраждалого контролювати свою поведінку в наявних умовах;

– зменшіть обсяг службового навантаження в поточний момент чи взагалі розгляньте можливість евакуації постраждалого з району ведення бойових дій (за потреби).

Отже, існує багато різних методів та технік саморегуляції, які можна самостійно використовувати під час виникнення панічної атаки. Підібрати можна саме ту, яка підійде індивідуально вам, адже те, що допоможе одному, може не допомогти іншому.

Висновки. Панічна атака у військовослужбовця може виникнути раптово, супроводжуватися як інтенсивними фізичними симптомами, так і болісними думками. Іноді панічні атаки можуть вказувати на наявність панічного розладу, котрий діагностують за наявності періодичних нападів паніки та страху повторення панічної атаки, що призводить до дезадаптації військовослужбовця.

Боротьба з панічними атаками під час бойових дій є дуже важливою задачею, оскільки вона може вплинути на результат військової операції та загальний стан психічного здоров'я її учасників.

Перспективу подальших розробок вбачаємо у визначенні способів подолання страху у військовослужбовців у бойових умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологічне забезпечення Збройних Сил України: навч.-метод. посіб. / Р. Мамедов та ін.; за ред. В. Клочкова. Київ, 2024. 282 с.

2. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: метод. посіб. / О. Кокун, Н. Агаєв, І. Пішко, Н. Лозінська. Київ: КНТ, 2023. 168 с.

3. Збереження психічного здоров'я населення України в умовах війни: практ. посіб. / Н. Іванова та ін. Київ: НА СБУ, НУ ОЗУ ім. П. Шупіка, 2024. 212 с.

4. Практикум з формування стресостійкості військовослужбовців до раптових змін бойової обстановки: метод. посіб. / Кокун О. та ін.; за ред. В. Мороза. Київ, 2023. 54 с.

5. Андріеті А. Психологічні аспекти надання допомоги військовослужбовцям при панічній атаці. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної наук.-практ. конф., 21 лютого 2025 р. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 27–29.

6. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій: метод. посібник / О. Кокун та ін. Київ; Одеса: Фенікс, 2022. 88 с.

7. Гоуг Ч. Одного разу воїн – воїн назавжди. Як повернутися до звичного життя після бойових дій / пер. з англ. О. Корнюшина. Київ: Наш Формат, 2024. 352 с.

8. Прийоми психологічної самодопомоги учасникам бойових дій: метод. рек. Київ: Центр учбової літератури, 2025. 74 с.

9. Протоколи надання надання психологічної допомоги військовослужбовцям Збройних Сил України в бойових (екстремальних) умовах. Інструкція. Київ: Центр учбової літератури, 2023. 44 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ ЧЛЕНІВ СІМЕЙНОЇ СИСТЕМИ У ПЕРІОД ПЕРЕЖИВАННЯ ДИТИНОЮ ПІДЛІТКОВОЇ КРИЗИ

FEATURES OF RELATIONSHIPS BETWEEN MEMBERS OF THE FAMILY SYSTEM DURING A CHILD'S ADOLESCENT CRISIS

УДК 159.942.5+159.923.2
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.27
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Артюхова О.В.
к.психол.н., доцент кафедри іноземних мов
Миколаївський національний університет

Стаття присвячена вивченню та дослідженню особливостей взаємостосунків членів сімейної системи у період переживання дитиною підліткової кризи. Завдяки аналізу методико-психологічної літератури визначено теоретичні основи дослідження особливостей взаємин сімейної системи у період переживання дитиною підліткової кризи. З'ясовано, що роль сім'ї у вихованні підлітка вирішальна, адже саме родина створює фундамент для формування характеру, цінностей та соціальних навичок дитини. У підлітковому віці, коли особистість інтенсивно формується, роль сім'ї не зникає, а лише змінюється: від повного контролю – до потреби у довірі, підтримці та взаєморозумінні. Коли дитина-підліток переживає кризу ідентичності, сім'я може стати емоційною стабільністю під час бурхливих змін. Серед основних труднощів у підлітковому віці виділено такі: криза ідентичності; конфлікти з батьками; соціальні труднощі; емоційна нестабільність; фізіологічні зміни; навчальні труднощі; ризиковані форми поведінки. Досліджено, що серед позитивних тенденцій є те, що у більшості батьків переважають прийняття, співпраця та взаємодія з дитиною-підлітком, залученість до життя дітей. Більшість батьків демонструє готовність до діалогу з підлітками, підтримки та допомоги. Серед факторів ризику виділено те, що майже половина батьків має схильність до гіперопіки над дітьми, що може впливати на розвиток автономії у підлітка, а також виникнення конфліктних ситуацій з батьками. З'ясовано, що в родинах є проблеми з довірою, батьки цікавляться, чим займаються їхні діти, але ця цікавість не завжди є достатньо глибокою, часто має поверхневий характер. Результати дослідження свідчать про зрілість та гнучкість більшості досліджуваних родин – це про якість стосунків, вміння долати кризи, здатність до прийняття, особливо у періоди, коли дитина проходить через складні етапи свого життя. Стосунки між батьками та дітьми в кожній досліджуваній сім'ї є різними та багатоплановим, що часто залежить від стилів виховання у родині.
Ключові слова: *підлітки, підлітковий вік, підліткова криза, сімейна система, криза, сім'я, взаємовідносини.*

The article is devoted to the study and research of the peculiarities of the relationship between family members in the period of adolescent crisis. Through the analysis of methodological and psychological literature, the theoretical foundations of the study of the peculiarities of the relationship between family members in the period of adolescent crisis are determined. It has been found that the role of the family in the upbringing of an adolescent is crucial, because it is the family that creates the foundation for the formation of the child's character, values and social skills. In adolescence, when the personality is being intensively formed, the role of the family does not disappear, but only changes: from complete control to the need for trust, support and mutual understanding. When an adolescent child is going through an identity crisis, the family can become an emotional stability during the tumultuous changes. Among the main difficulties in adolescence are the following: identity crisis; conflicts with parents; social difficulties; emotional instability; physiological changes; learning difficulties; risky behaviors. It has been found that among the positive trends is that the majority of parents are dominated by acceptance, cooperation and interaction with their adolescent child, and involvement in the lives of their children. Most parents demonstrate a willingness to engage in dialog with adolescents, support and help. Risk factors include the fact that almost half of parents have a tendency to overprotect their children, which can affect the development of adolescent autonomy and the emergence of conflict situations with parents. It was found out that families have problems with trust, parents are interested in what their children are doing, but this interest is not always deep enough, often superficial. The results of the study indicate the maturity and flexibility of most of the families studied – the quality of relationships, the ability to overcome crises, and the ability to accept, especially when a child is going through difficult stages of life. Relationships between parents and children in each family studied are different and multifaceted, often depending on the family's parenting styles.
Key words: *adolescents, adolescence, adolescent crisis, family system, crisis, family, relationships.*

Постановка проблема у загальному вигляді. Підлітковий вік визначається як критичний, складний та перехідний у житті кожної людини. Його кризовий характер та складність полягають у різкому дорослішанні, стрибку з дитинства в іншу вікову фазу, нове знання. Це період між дитинством та юнацтвом, коли людина переживає кардинальні зміни на шляху до біологічної зрілості. Основою складності підліткового віку є виключно швидкий темп змін, які відбуваються в цей період: у фізичному та психічному стані підлітка. Для того щоб відстояти свій особистий та фізичний простір, підліток ще не здатний серйозно і з повагою ставитися до автономії інших людей. У сімейному колі така властивість дуже часто породжує чимало труднощів для близьких. Тому підлітковий вік важкий та складний не тільки для самого підлітка, але й для членів сімейної системи. Отже, особливості взаємостосунків між членами родини та підлітком є цікавими для вивчення та дослідження.

Дослідженням психологічних особливостей підліткової кризи та підліткового віку у різних

аспектах займалися такі науковці: О. Вовченко [3], Л. Пілецька [8], О. Василенко [2], С. Бєлякова [1], В. Яремчук [10]. Підлітковий вік – це час інтенсивного соціального та психоемоційного розвитку особистості, в якому спілкування відіграє ключову роль. Спілкування допомагає підліткам усвідомити власні цінності та інтереси, розвинути навички соціальної взаємодії та вираження думок, емоцій і почуттів. Причини комунікативних труднощів у підлітків пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями, які проявляються в емоційній, соціальній та інтелектуальній сферах особистості. Поширеною причиною комунікативних труднощів у підлітків є тривожність і невпевненість у собі [6].

Вплив сімейної системи на дитину підліткового віку є вкрай важливим. Роль сім'ї у вихованні підлітка вирішальна, адже саме родина створює фундамент для формування характеру, цінностей та соціальних навичок дитини. У підлітковому віці, коли дитина переживає кризу ідентичності, сім'я може стати емоційною стабільністю під час бурхливих змін. Сім'я є першим і найтривалішим соціальним середовищем у житті людини.

У підлітковому віці, коли особистість інтенсивно формується, роль сім'ї не зникає, а лише змінюється: від повного контролю – до потреби у довірі, підтримці та взаєморозумінні. Перш за все це емоційний вплив: атмосфера в сім'ї формує емоційну стабільність або, навпаки, спричиняє тривожність, замкненість, агресію. Теплі, підтримуючі стосунки сприяють формуванню впевненої, відкритої особистості. Неабияке значення має моральний та ціннісний вплив сім'ї на підлітка. Саме в сім'ї закладаються перші уявлення про добро і зло, відповідальність, повагу до себе та інших, ставлення до праці, навчання, людей. Якщо слова батьків суперечать їхнім вчинкам, підліток обирає власну, часто протестну поведінку.

Метою статті є теоретичне вивчення та емпіричне визначення особливостей взаємостосунків членів сімейної системи у період переживання дитиною підліткової кризи. Дослідження було проведено на базі школи «Материнка» у місті Познань, Польща. Для проведення дослідження було залучено 60 осіб, а також було вибрано такі методики: тест-опитувальник батьківського ставлення (автори: А. Варга, В. Столін); методика «Кольоровий тест відносин» (КТВ) за Еткінсом; методика «Сімейна соціограма» (автор: Є. Ейдеміллер).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Підлітковий вік – це можливість для родини розвивати новий рівень взаємостосунків. Це момент, коли звичайна структура у сім'ї змінюється для того, щоб дати підлітку місце для дорослішання. Якщо батьки допомагають, підтримують, не бояться змін, то родинні стосунки стають ще сильнішими та міцнішими. Н. Несторук та Н. Верцанова зазначають, що в сучасному світі підлітковий вік характеризується активним процесом формування ідентичності. Діти підліткового періоду намагаються вписатися в соціальне оточення, шукають своє місце у суспільстві. Сприйняття себе іншими може впливати на їхню самооцінку, а соціальний тиск може спричиняти стрес та конфлікти. Підлітки поступово стикаються з вимогами дорослого життя, тому це може впливати на психологічний дисбаланс [5].

Основним новоутворенням у підлітковому віці є підліткова криза. Криза підліткового віку – це фаза, в якій на перший план виходять процеси самопізнання, що приводять до змін у стосунках дитини з іншими людьми. У підлітка з'являються надмірні вимоги до батьків та інших дорослих, а також до себе. З іншого боку, дитина ще не в змозі брати на себе відповідальність і самостійно долати труднощі [7].

О. Тітарчук дійшов висновку щодо підліткової кризи: у сучасній психологічній науці немає єдиної думки про вікові межі та розуміння змісту й природи підліткової кризи. Переживання підлітком вікової кризи розглядається як природний процес розвитку особистості. Більшість конфліктів підліткового віку, як зовнішніх, так і внутрішніх, має соціальну природу і пов'язана з проблемами в такому важливому для підлітків виді діяльності, як спілкування [9].

Проаналізувавши різні наукові джерела, ми дійшли висновку, що серед основних труднощів у підлітковому віці виділяють такі:

- криза ідентичності;
- конфлікти з батьками;
- соціальні труднощі;
- емоційна нестабільність;
- фізіологічні зміни;
- навчальні труднощі;
- ризиковані форми поведінки.

Отже, підлітковий вік – це складний, але необхідний етап розвитку. Якщо дитина отримає підтримку, розуміння та безпечне середовище для самовираження, вона зможе успішно подолати труднощі та зміцнити власну особистість.

Роль сім'ї у подоланні труднощів підліткового віку є ключовою, адже саме у родині закладаються основи довіри, підтримки та впевненості у собі. Сім'я має бути як емоційна опора, адже прийняття та любов допомагають підлітку справлятися зі стресами, самопошуком та невдачами. С. Маринкевич пише, що сім'я – це соціальна система, тобто комплекс елементів та їхніх характеристик, які перебувають у динамічному взаємозв'язку один з одним. Сімейна система є відкритою, вона перебуває у постійній взаємодії з навколишнім середовищем. Це система з власною організацією, тобто поведінка системи є доцільною, а джерело змін системи перебуває всередині неї самої [4].

Ми дійшли висновку, що вплив сімейної системи на дитину підліткового віку є вкрай важливим. Роль сім'ї у вихованні підлітка вирішальна, адже саме родина створює фундамент для формування характеру, цінностей та соціальних навичок дитини. У підлітковому віці, коли дитина пережи-

ває кризу ідентичності, сім'я може стати емоційною стабільністю під час бурхливих змін. Сім'я є першим і найтривалішим соціальним середовищем у житті людини. Підлітковий вік – це можливість для родини розвивати новий рівень взаємостосунків; це момент, коли звичайна структура у сім'ї змінюється для того, щоб дати підлітку місце для дорослішання. Метою проведення нашого емпіричного дослідження є теоретичне вивчення та емпіричне визначення особливостей взаємостосунків членів сімейної системи у період переживання дитиною підліткової кризи. Дослідження було проведено на базі школи «Материнка» у місті Познань, Польща, а для проведення дослідження було залучено 60 осіб.

Для більш доцільного дослідження взаємостосунків членів сімейної системи у період переживання дитиною підліткової кризи ми провели не тільки психодіагностику, але й анкетування серед батьків. Аналізуючи результати анкетування, ми дійшли висновку, що більшість батьків, які мають дітей підліткового віку, намагається цікавитися життям своїх дітей, розмовляти з ними, вирішувати конфлікти шляхом діалогу або розмови. Проте існує певний відсоток батьків, які не намагаються налагодити стосунки з дитиною, не цікавляться її уподобаннями, вирішують конфлікти методом заборони або зовсім не розмовляють з підлітком. Це свідчить про доцільність проведення у майбутньому певної психологічної роботи з батьками щодо налагодження контакту з дитиною підліткового віку.

Висвітлимо результати за методикою «Тест-опитувальник батьківського ставлення» (автори: А. Варга, В. Столін). За цим тестом можна було визначити батьківське ставлення до дітей. Воно приймається як система різноманітних почуттів до дитини, особливостей виховання й розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків. Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 5 факторів: «прийняття – відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха». Розберемо перший фактор «Прийняття – відштовхування». За даними дослідження ми визначили, що високий рівень прийняття було виявлено у 42 батьків, що становить 70% від загальної кількості. Це означає, що батьки емоційно підтримують свою дитину, приймають її індивідуальність, прагнуть бути близькими з дітьми. Натомість низький рівень, що свідчить про відчуження та критичність до своєї дитини, було виявлено у 8 осіб (13,33%). Також середній рівень, який вказує на неприналежність ні до прийняття, ні до відторгнення, було виявлено у 10 батьків, що становить 16,67%.

Розглянемо фактор «Кооперація», який пояснює соціально бажаний облік батьківського ставлення. Ми визначили, що високий рівень було виявлено у 44 батьків, що становить 73,33% від загальної кількості та означає, що вони охоче залучаються до життя дитини, допомагають їй з навчанням, готові вислухати та підтримати. Середній рівень отримали 9 батьків, що складає 15%. Такий результат може означати, що батьки прагнуть залучатися до життя дитини, бажають підтримувати свою дитину, але з певних причин не можуть цього зробити. Низький рівень виявлено у 7 батьків (11,67%), що свідчить про те, що батьки не відкриті до діалогу зі своєю дитиною, не прагнуть взаємодії з нею.

Проаналізуємо фактор «Симбіоз», що відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Високий рівень свідчить про гіперопіку до своїх дітей, і вона була виявлена у 33 осіб (55%). Це може стати причиною конфліктів у стосунках між дітьми та батьками. Середній рівень виявлено у 17 осіб (28,33%). Низький рівень, що вказує на повагу до автономії дитини, виявлено у 10 батьків, що становить 16,67%.

Відповідно до фактору ««Авторитарна гіперсоціалізація», яка відображає налагоджену форму керування поведінки дитини, ми дійшли певних висновків. Високий рівень вказує на те, що батьки акцентують увагу на слухняності, покаранні, моральній правильності. Він був виявлений у 22 осіб (36,67%). Середнє значення виявлено у 28 батьків, що становить 46,67%. Такі батьки використовують як авторитарний стиль виховання, так і демократичний. Низький рівень було виявлено у 10 батьків (16,67%), які використовують демократичний стиль виховання. В такому разі результати свідчать про те, що більшість батьків використовує авторитарний стиль виховання, що, зрештою, може провокувати протестну поведінку у підлітка.

Відповідно до фактору «Малий невдаха», який відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками, ми дійшли певних висновків. Високий рівень, який вказує на емоційне дистанціювання, виявлено у 18 батьків (30%). Середній рівень виявлено у 27 батьків (45%). Низький рівень було визначено у 15 батьків (25%). Таким чином, ми бачимо, що у деяких родинах є ознаки емоційної віддаленості, що впливатиме на зниження довіри у спілкуванні між батьками та підлітком.

Загалом ми можемо сформувати певні висновки. Серед позитивних тенденцій є те, що у більшості батьків переважають прийняття, співпраця та взаємодія з дитиною-підлітком, залученість до життя дітей. Більшість батьків демонструє готовність до діалогу з підлітками, підтримки та допомоги. Серед факторів ризику можна виділити те, що майже половина батьків має схильність до гіперопіки над дітьми, що може впливати на розвиток автономії у підлітка, а також виникнення конфліктних ситуацій з батьками.

Перейдемо до наступної методики – «Колірний тест» за Еткіндом. Методичною основою цього тесту є колірно-асоціативний експеримент. Він базується на припущенні того, що характеристики невербальних компонентів ставлення до значимих

інших і до самого себе віддзеркалюються в колірних асоціаціях щодо них. Цей тест допоміг нам визначити емоційне ставлення підлітків до значущих осіб у житті – членів родини – через символічне використання кольорів. Ми вибрали такі кольори для роботи з підлітками: зелений, червоний, синій, жовтий, сірий, чорний, помаранчевий. Серед членів родити ми вибрали батька й мати. Не можемо не звернути увагу на ставлення до самого себе.

Аналізуючи ставлення підлітків до мами, ми отримали такі результати. Підлітки вибрали такі кольори: зелений, синій, сірий, чорний, червоний (табл. 1).

Отже, ми бачимо, що більшість підлітків має хороші стосунки з матір'ю, що свідчить про хороше

Таблиця 1

Емоційне ставлення до матері у кольорах

Вибраний колір	Кількість осіб	Пояснення
Зелений	22 особи (36,67%)	Довіра, стабільність, прийняття
Синій	10 осіб (16,67%)	Потреба у турботі, емоційна близькість
Червоний	9 осіб (15%)	Пристрасна прихильність, наявний конфлікт
Сірий/чорний	11 осіб (18,33%)	Відчуження, емоційна напруга

емоційне ставлення до неї. Проте деякі діти мають конфлікти з мамою або взагалі відчужено ставляться до її особи. У більшості підлітків мама асоціюється з емоційною підтримкою, проте спостерігаються напруженість та непорозуміння. Проаналізуємо результати емоційного ставлення до батька у кольорах (табл. 2).

Аналізуючи результати емоційного ставлення до батька, ми дійшли висновку, що більшість підлітків поважає батька та його особистість, з дру-

Таблиця 2

Емоційне ставлення до батька у кольорах

Вибраний колір	Кількість осіб	Пояснення
Зелений	20 осіб (33,33%)	Довіра, стабільність, прийняття, повага
Синій	12 осіб (20%)	Потреба у турботі, емоційна близькість
Червоний	10 осіб (16,67%)	Пристрасна прихильність, наявний конфлікт
Жовтий	11 осіб (18,33%)	Дружелюбність, прагнення до близькості
Сірий/чорний	7 осіб (11,67%)	Відчуження, емоційна напруга

желюбністю ставляться до нього, прагнуть емоційної близькості та турботи від нього. Проте, як із матір'ю, у деяких дітей є емоційно-напружені взаємини з татом, а також наявні деякі конфліктні ситуації.

Не менш важливим є ставлення дитини до самої себе, тому проаналізуємо ці результати (табл. 3).

Отже, ми бачимо, що більшість підлітків сприймає себе позитивно, відчуває внутрішню рівновагу, але є підлітки, які відчувають напруженість, відчуження, тривожність та потребують безпеки від дорослих. Узагальнюючи результати методики, ми можемо дійти висновку, що найбільш емоційно близькою для підлітка є мама, адже дитина відчуває емоційну підтримку від матері, проте іноді спостерігаються напруженість та непорозуміння. Стосовно батька, то до нього ставлення є більш різнорідним, але більшість підлітків також позитивно ставиться до його особи і так само іноді відчуває напруженість, тривожність до нього. Також проаналізували ставлення підлітка до самого себе, і дійшли висновку, що діти ставляться до себе переважно позитивно, відчувають внутрішню рівновагу, але є й підлітки, які відчувають напруженість, відчуження, тривожність та потребують безпеки від дорослих.

Проаналізуємо результати за останньою методикою «Сімейна соціограма», яка дає змогу виявити місце досліджуваного в системі міжособистісних відносин і, крім того, визначити характер комунікацій в сім'ї – прямий або опосередкований. Батькам було запропоновано намалювати себе

Таблиця 3

Емоційне ставлення до самого себе

Вибраний колір	Кількість осіб	Пояснення
Зелений	21 особа (35%)	Внутрішня рівновага
Синій	12 осіб (20%)	Потреба у безпеці
Жовтий	16 осіб (26,67%)	Позитивне самосприйняття
Сірий/чорний	11 осіб (18,33%)	Напруження, тривожність, невпевненість

у центрі аркуша, а інших членів родини – чоловіка/дружину/дітей – навколо, згідно з відчуттям емоційної близькості. У табл. 4 ми висвітлимо відстань від дитини (підлітка).

Ми бачимо, що більшість батьків розмістила дитину від себе близько та на середній відстані, що свідчить про стабільні стосунки та високий рівень емоційної близькості. Проте є такі батьки, які розмістили дитину на далекій відстані, що означає емоційну віддаленість. Більшість батьків демонструє емоційну залученість, а деякі мають дистанцію у стосунках з дитиною.

Таблиця 4

Відстань від дитини (підлітка)

Відстань	Кількість осіб	Інтерпретація
Близько (менше 5 см)	26 осіб (43,33%)	Високий рівень емоційної близькості
5–10 см (середня)	28 осіб (46,67%)	Стабільні стосунки, помірна близькість
Далеко (більше 10 см)	6 осіб (10%)	Емоційна віддаленість

Проаналізуємо розташування подружжя (другого з батьків), як висвітлено у табл. 5.

Ми побачили, що половина сімей має конструктивну подружню взаємодію, високу емоційну близькість, єдність у вихованні, але є деякі подружні пари, де наявні емоційна відчуженість та віддаленість, конфліктність. Варто також проаналізувати загальне розташування членів родини відповідно до кола та фігури «Я». Дані висвітлимо у табл. 6.

Таблиця 5

Відстань від подружжя

Відстань	Кількість осіб	Інтерпретація
Близько (менше 5 см)	32 особи (53,33%)	Високий рівень емоційної близькості, єдність у вихованні
5–10 см (середня)	18 осіб (30%)	Стабільні стосунки, помірна близькість, наявне певне непорозуміння
Далеко (більше 10 см)	10 осіб (16,67%)	Емоційна віддаленість, відчуження, конфліктність

Таблиця 6

Відстань від подружжя

Тип соціограми	Кількість осіб	Інтерпретація
Централізована (всі близько до «Я»)	27 осіб (45%)	Емоційна єдність, висока згуртованість у сім'ї
Симетрична система	21 особа (35%)	Гармонійні сімейні стосунки
Розкидані фігури	12 осіб (20%)	Дистанційні стосунки, наявні порушені або неузгоджені ролі

Отже, ми побачили, що більшість сімей має емоційно близькі стосунки у родині, наявні емоційна єдність, висока згуртованість, єдність у вихованні. Проте є такі сім'ї, де стосунки є дистанційними, наявні порушені або неузгоджені ролі у родині, емоційна віддаленість, відчуження, конфліктність.

Висновки. Під час проведення емпіричного дослідження ми з'ясували, що позитивною тенденцією є те, що у більшості родин переважають прийняття, співпраця та взаємодія з дитиною-підлітком, залученість до життя дітей. Більшість батьків демонструє готовність до діалогу, підтримки та допомоги. Загалом результати дослідження свідчать про зрілість та гнучкість більшості досліджуваних родин. Це про якість стосунків, вміння долати кризи, здатність до прийняття, особливо у періоди, коли дитина проходить через складні етапи – наприклад, підліткову кризу або вплив зовнішніх подій (воєнний стан, війна тощо). Серед факторів ризику можна виділити те, що майже половина батьків має схильність до гіперопіки над дітьми, що може впливати на розвиток автономії у підлітка, а також виникнення конфліктних ситуацій з батьками. Було визначено, що найбільш емоційно близькою для підлітка є мама, адже дитина відчуває емоційну підтримку від матері, проте іноді спостерігаються напруженість та непорозуміння. Стосовно батька, то до нього ставлення є більш різнорідним, але більшість підлітків також позитивно ставиться до його особи і так само іноді відчуває напруженість, тривожність до нього. Аналізуючи результати емоційного ставлення до батька, ми дійшли висновку, що більшість підлітків поважає батька та його особистість, з дружелюбністю ставиться до нього, прагне емоційної близькості та турботи від нього. Проте, як з матір'ю, у деяких дітей є емоційно-напружені взаємини з татом, а також наявні деякі конфліктні ситуації.

Також проаналізували ставлення підлітка до самого себе і дійшли висновку, що діти ставляться

до себе переважно позитивно, відчувають внутрішню рівновагу, але є й підлітки, які відчувають напруженість, відчуження, тривожність та потребують безпеки від дорослих. Ми дослідили, що стосунки у сім'ях, які виховують дітей-підлітків, переважно мають емоційно близький характер, наявні емоційна єдність, висока згуртованість, єдність у вихованні. Проте є й сім'ї, де стосунки є дистанційними, наявні порушені або неузгоджені ролі у родині, емоційна віддаленість, відчуження, конфліктність.

З'ясовано, що в родинах є проблеми з довірою, батьки цікавляться, чим займаються їхні діти, але ця цікавість не завжди є достатньо глибокою, часто має поверхневий характер. Стосунки між батьками та дітьми в кожній досліджуваній сім'ї є різними та багатоплановими. Це залежить від стилів виховання та багатьох інших факторів, які ми проаналізували. В результаті дослідження з'ясовано, що батьки намагаються знайти якнайкращий підхід до підлітків, стараються розмовляти з дитиною про її почуття, переживання, проблеми. Звичайно ж, у сім'ях виникають конфлікти, але більшість батьків та дітей старається вирішити їх конструктивно. Але існує певний відсоток батьків, які з різних причин не намагаються взагалі налагодити стосунки з дитиною, не цікавляться її уподобаннями, вирішують конфлікти методом заборони або не розмовляють з підлітком. Це свідчить про доцільність проведення у майбутньому певної психологічної роботи з батьками щодо налагодження контакту з дитиною підліткового віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бєлякова С., Шовкова К. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *Молодий вчений*. 2018. №5. С. 454–458.

2. Василенко О. Особливості психолого-педагогічного супроводу підлітків, переселених із зони бойових дій. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету Україна*. 2018. № 1. С. 116–119.

3. Вовченко О. Специфіка кризи підліткового віку осіб з порушеннями інтелектуального розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія».* 2021. № 13. С. 30–38.

4. Маринкевич С. До питання про задоволеність шлюбом як індикатор функціонування сімейної системи. *Філософія. Культура. Життя*. 2013. № 39. С. 252–262.

5. Несторук Н., Верцанова Н. Підліткова криза як психолого-педагогічне явище та її вплив на особистісний розвиток. *Global science: prospects and innovations.* 2024. С. 398–402.

6. Острянко Т. Причини та прояви труднощів у спілкуванні у підлітковому віці. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*. 2024. С. 170.

7. Підготовка до батьківства. Криза 11–16 років дитячі «симптоми» та поради дорослим. URL: https://akhmetovfoundation.org/news/pidgotovka-do-batkivstva-kryza-11-16-rokiv-dytyachi-symptomy-ta-porady-doroslym (дата звернення: 04.07.2025).

8. Пілецька Л., Карамушка Т. Копінг-поведінка як важливий особистісний ресурс подолання підліткових криз. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. №3. С. 218–224.

9. Тітарчук О. Психологічні чинники підліткової кризи. *Вінницька академія неперервної освіти*. 2020. С. 257–261.

10. Яремчук В. Відчуття самотності як прояв кризового стану в підлітковому віці. *Рекомендовано до друку Вченою радою педагогічного факультету ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. 2020. С. 162.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HEALTH-PRESERVING BEHAVIOR AMONG HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONTEXT OF WAR IN UKRAINE

УДК 159.9:378.091.3:613.8(477)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.28
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Афанасьєва Н.Є.
д.психол.н., професор,
професор кафедри психології і соціології
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Світлична Н.О.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології і соціології
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Бєляєва Н.Є.
к.екон.н., доцент кафедри психології і соціології
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

У статті представлено результати емпіричного дослідження психологічних особливостей здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти в умовах війни в Україні. Актуальність вибраної тематики зумовлена значним зростанням психоемоційного навантаження на молодь у період збройного конфлікту, що обумовлює необхідність пошуку ефективних підходів до збереження здоров'я як особистісного ресурсу. У межах дослідження було розроблено авторську анкету, яка охоплює шість ключових параметрів здоров'язбережувальної поведінки, як-от фізична активність, харчування, сон, керування стресом, соціальна підтримка та медичне самозабезпечення. Оцінювання проводилося за чотирибальною шкалою.

У дослідженні взяли участь студенти-бакалаври 2–3 років навчання Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця. Аналіз отриманих результатів показав, що загальний рівень здоров'язбережувальної поведінки респондентів є середнім. Найнижчі показники спостерігаються у сферах фізичної активності та сну, що, ймовірно, пов'язано з умовами війни, порушенням звичного ритму життя та відчуттям небезпеки. Вищі значення демонструють параметри, пов'язані з харчуванням, профілактикою та соціальною підтримкою, що свідчить про певну адаптацію до обставин і наявність базових навичок турботи про себе.

Автори статті акцентують увагу на тому, що студентський вік є сенситивним періодом для формування стійких моделей поведінки, пов'язаних зі збереженням здоров'я, а в умовах воєнного часу цей процес потребує спеціальної підтримки з боку освітнього середовища та соціально-психологічного супроводу. У статті обґрунтовано необхідність інтеграції елементів здоров'язбережувальної психології в освітній простір закладів вищої освіти. Запропоновано рекомендації щодо розвитку особистісної відповідальності за власне здоров'я, впровадження інтервенцій з психогігієни та розширення можливостей соціальної підтримки серед молоді.

Ключові слова: *здоров'язбережувальна поведінка, здобувачі вищої освіти, студентський вік, війна в Україні, саморегуляція, психологічна підтримка.*

The article presents the results of an empirical study on the psychological characteristics of health-preserving behavior among higher education students in the context of war in Ukraine. The relevance of the chosen topic is determined by the significant increase in psycho-emotional stress experienced by young people during the armed conflict, which necessitates the search for effective approaches to preserving health as a personal resource. Within the framework of the study, an original questionnaire was developed, covering six key parameters of health-preserving behavior: physical activity, nutrition, sleep, stress management, social support, and medical self-care. The assessment was conducted using a four-point scale.

The study involved second- and third-year undergraduate students of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics. The analysis of the obtained results showed that the general level of students' health-preserving behavior is average. The lowest scores were observed in the areas of physical activity and sleep, which is likely associated with the conditions of war, disruptions in daily routines, and a persistent sense of danger. Higher values were recorded in the parameters related to nutrition, preventive behavior, and social support, indicating a certain level of adaptation and the presence of basic self-care skills.

The authors emphasize that student age is a sensitive period for the formation of sustainable behavioral models related to health maintenance. In times of war, this process requires special support from the educational environment and socio-psychological accompaniment. The article substantiates the need to integrate elements of health psychology into the educational space of higher education institutions. Recommendations are proposed for the development of personal responsibility for health, the implementation of psychohygienic interventions, and the expansion of social support opportunities among young people.

Key words: *health-preserving behavior, higher education students, student age, war in Ukraine, self-regulation, psychological support.*

Актуальність проблеми дослідження. В умовах глибоких соціальних трансформацій, спричинених війною в Україні, питання збереження та підтримки здоров'я студентської молоді набуває особливої значущості. Здобувачі вищої освіти, як одна з найбільш вразливих категорій населення, щоденно зіштовхуються зі зростаючим психологічним тиском, стресами, нестабільністю й порушенням звичного ритму життя, що негативно впливає на всі компоненти їхнього здоров'я – фізичного, психічного, соціального.

Сучасні дослідження підтверджують зростання ризиків дезадаптації, погіршення психоемоційного стану та нехтування базовими принципами здоров'язбережувальної поведінки серед студентів [5; 11]. Водночас здоров'я молоді розглядається не лише як особиста цінність, але й як стратегічний ресурс національної безпеки країни [9].

Розроблення та впровадження ефективних психолого-педагогічних механізмів підтримки здоров'я здобувачів вищої освіти у воєнний період вимагає комплексного вивчення психологічних особливостей їхньої здоров'язбережувальної поведінки. Це визначає наукову й практичну актуальність дослідження, спрямованого на виявлення ресурсів адаптації, чинників психогігієни, самозбереження та підтримки ментального й соматичного здоров'я молодих людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема здоров'язбереження у студентському середовищі отримала відображення у численних міждисциплінарних дослідженнях. С. Баштан, Т. Шапкіна, Д. Бермудес розглядають питання формування культури здоров'я студентів у педагогічній площині як важливу складову частину освітнього процесу [1]. Автори наголошують на тому, що здоров'язбережувальні установки мають закладатися у процесі професійного становлення особистості, що потребує створення відповідного освітнього середовища.

Т. Бережна, І. Мезенцева, О. Павлович та Л. Рибалко із співавторами детально проаналізували освітні умови, сприятливі для реалізації технологій здоров'язбереження, а також організаційні принципи формування здоров'язберігаючого середовища у закладах вищої освіти [2]. Підкреслюється важливість інтеграції здоров'язбережувального компонента в навчальні програми, підвищення обізнаності здобувачів освіти та формування мотивації до здорового способу життя.

Інформатизація освіти також висуває нові вимоги до реалізації здоров'язберігаючих підходів, як зазначають Н. Бишевець, Л. Денисова та В. Усиченко, зокрема щодо цифрової гігієни, регуляції навантаження та профілактики психологічного вигорання [4].

Особливої актуальності набувають роботи, що досліджують вплив війни на психологічний стан молоді та специфіку їхніх життєвих стратегій. Зокрема, у дослідженні К. Гуцол акцент зроблено на дискурсивних змінах у структурі життєвої компетентності української молоді під час війни, де здоров'я постає як ресурс виживання та адаптації [5].

Українські вчені комплексно висвітлюють виклики, пов'язані з ментальним здоров'ям українців в умовах війни, зокрема здобувачів вищої освіти [8]. Увагу акцентовано на необхідності посилення психологічної підтримки, розвитку резильєнтності, формуванні навичок подолання стресу та збереження психофізіологічної рівноваги.

У контексті дослідження проблем сучасної молоді М. Дворник із співавторами презентують важливі дані емпіричних досліджень, таких як аналіз способу життя українців у період війни, де виявлено тенденцію до зниження фізичної активності, дестабілізації харчової поведінки та порушення режиму сну [6]. Подібні висновки підтверджуються й у публікаціях В. Мілашовської та О. Любінець, які показують недостатній рівень інформованості студентів щодо здоров'язбережувальної поведінки [10].

Методичні основи формування сприятливого освітнього простору для підтримки здоров'я аналізуються у працях С. Дудко, П. Хоменка й А. Фастівця, де акцент зроблено на педагогічному моделюванні, використанні адаптивних технологій і створенні психоемоційно-комфортного мікроклімату [7; 15].

Психологічні умови формування здоров'язбережувальної поведінки сучасної молоді узагальнено у роботі А. Руденок та О. Войчишина [14]. Автори наголошують на ролі мотиваційно-ціннісного ставлення до здоров'я, індивідуально-психологічних характеристик, а також важливості розвитку соціальної підтримки та адаптивних копінг-стратегій.

Таким чином, сучасні наукові дослідження висвітлюють проблему здоров'язбережувальної поведінки студентської молоді як багатофакторну складову частину педагогічної та психологічної площин. Проте залишається актуальною потреба в емпіричних дослідженнях, спрямованих на виявлення психологічних особливостей здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти саме в умовах війни – з урахуванням стресових впливів, динаміки життєвих стратегій та змін у мотиваційно-ціннісній сфері.

Мета дослідження – визначити психологічні особливості здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти в умовах війни в Україні, з'ясувати рівень сформованості окремих її компонентів (фізичної активності, харчування, сну, керування стресом, соціальної підтримки та медичної відповідальності).

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах емпіричного дослідження було здійснено комплексне вивчення психологічних особливостей здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти в умовах війни в Україні. Дослідження передбачало кількісне оцінювання основних параметрів здоров'язбережувальної поведінки та супутніх психоемоційних характеристик, що мають потенційний вплив на її формування та підтримання.

У дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця. Вибірку склали здобувачі 2–3 років навчання бакалаврського рівня, що забезпечило фокус на молодь, яка вже адаптувалась до умов навчання у ЗВО, але водночас ще перебуває в процесі особистісного, професійного та поведінкового становлення. Загальна кількість респондентів становила 124 особи, з яких 65,3% – дівчата (n = 81) та 34,7% – юнаки (n = 43). Вибірка була сформована з дотриманням принципу добровільної участі. Опитування проводилося анонімно з урахуванням етичних норм, зокрема отримання інформованої згоди учасників. Дані збиралися дистанційно протягом березня–квітня 2025 року.

Основним інструментом збору емпіричних даних була авторська анкета, яка спеціально розроблена для оцінювання психологічних особливостей здоров'язбережувальної поведінки студентської молоді. Анкета містить 18 тверджень, структурованих у шість таких тематичних блоків:

фізична активність (3 запитання): частота, тривалість, інтенсивність рухової активності;

– харчування (3 запитання): якість, регулярність та гідратація;

– сон (3 запитання): тривалість, якість та режим сну;

– керування стресом (3 запитання): застосування стратегій саморегуляції, наявність шкідливих звичок, ефективність подолання стресу;

– соціальна підтримка (3 запитання): наявність близьких зв'язків, частота соціального спілкування, участь у громадському житті;

– медичне самозабезпечення (3 запитання): профілактичні огляди, дотримання лікарських рекомендацій, готовність звертатися по медичну допомогу.

Усі пункти анкети містили фіксовані варіанти відповідей, що дало змогу здійснити кількісну обробку даних і зіставити результати між окремими блоками. Оцінювання проводилося за шкалою від 1 до 4, де 1 – найнижчий рівень прояву відповідної поведінки, а 4 – найвищий. Формат відповідей – шкала типу Лайкерта з 4 позиціями, що відображають частоту або ступінь прояву поведінкових ознак. Анкета була попередньо апробована на групі здобувачів освіти (n = 15), що дало змогу перевірити зрозумілість формулювань та надійність інструмента. Отримані дані забезпечили достатню варіативність для подальшого аналізу. Результати анкетування представлені в табл. 1.

Згідно з результатами дослідження, загальний показник здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти склав 2,48(0,49) бали. Це свідчить про середній рівень сформованості відповідних поведінкових патернів, що є характерним для студентської молоді в умовах соціальної напруги та нестабільності.

Показник фізичної активності (M=2,45; SD=0,62) є нижчим за бажаний, що свідчить про недостатню рухову активність здобувачів. Це корелює з даними дослідження М. Дворник із співавторами, які вказують на зниження рівня фізичної активності серед молоді в умовах війни, особливо в періоди дистанційного навчання та обмеження простору для безпечного пересування [6].

Найвищий середній показник серед усіх параметрів виявлено у сфері харчування (M=2,55; SD=0,60), що вказує на відносно кращу регуляцію харчової поведінки порівняно з іншими сферами. Проте результати все одно не досягають високого рівня. Це узгоджується з висновками В. Мілашовської та О. Любінця, які наголошують на поверхневій інформованості молоді щодо здорового харчування, попри зовнішню лояльність до принципів здорового способу життя [10].

Показник тривалості та якості сну (M=2,43; SD=0,65) є найнижчим серед усіх параметрів, що може свідчити про порушення режиму сну, які пов'язані з хронічним стресом, навчальними навантаженнями та психоемоційним напруженням. Значення сну як регулятора когнітивних функцій та емоційної стабільності в умовах хронічного стресу підкреслюється в роботі У. Михайлишин, В. Сухан та О. Анталовці, які відзначають зростання скарг студентів на безсоння, перевтому та ранкову слабкість в умовах війни [11].

Показник керування стресом (M=2,51; SD=0,59) є середнім, що свідчить про часткове використання студентами стратегій саморегуляції. Водночас дослідження вітчизняних вчених акцентує увагу на недостатній сформованості навичок стрес-менеджменту серед молоді в умовах воєнних загроз і травматичних подій [8]. Хоча деякі форми допомоги доступні (психологічні консультації, медитації, спорт тощо), їх використання є нерегулярним.

Помірний показник соціальної підтримки (M=2,47; SD=0,68) демонструє, що частина здобувачів освіти має тісні соціальні зв'язки, проте понад третина недостатньо включена у соціальну взаємодію. Це співвідноситься з дискурсивним аналізом К. Гуцол, де відзначено зниження рівня комунікативної активності та зростання відчуження молоді під час війни [5]. Формальні мережі підтримки (родина, друзі, колеги) функціонують, але їхня емоційна ефективність знижується у кризовий період.

Показник медичного обстеження (M=2,52; SD=0,62) також перебуває на середньому рівні й свідчить про обмежене дотримання профілактичних практик. В умовах воєнного стану значна частина молоді уникає звернення до медичних установ через логістичні, фінансові або емоційні

Таблиця 1

Показники параметрів здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти (n = 124)

Параметр	M(SD)
Фізична активність	2,45(0,62)
Харчування	2,55(0,60)
Сон	2,43(0,65)
Керування стресом	2,51(0,59)
Соціальна підтримка	2,47(0,68)
Медичне обстеження	2,52(0,62)
Загальний показник	2,48(0,49)

бар'єри. На це також вказує С. Дудко, зазначаючи необхідність переорієнтації профілактичної медицини у формат освітніх інтервенцій [7].

Отже, отримані дані демонструють, що жоден з компонентів здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти не досягає високого рівня, натомість домінують середні показники з незначним розкидом, що свідчить про нестійкий характер відповідної поведінки в умовах війни.

Результати дослідження підтверджують висновки низки авторів щодо потреби системного впровадження здоров'язбережувальних технологій у середовище закладів вищої освіти, а також розвитку програм з формування навичок адаптивної поведінки, самоорганізації та відповідального ставлення до власного здоров'я [2; 3; 13]. Ці дані є особливо значущими з огляду на психологічну вразливість студентського віку, який супроводжується активною професійною ідентифікацією, інтенсивним соціальним розвитком та формуванням навичок саморегуляції [11]. В умовах повномасштабної війни, коли навчання відбувається у ситуації постійної загрози, нестабільності та дефіциту ресурсів, рівень особистісної відповідальності за збереження здоров'я зростає, а підтримка з боку соціального середовища, навпаки, зменшується або втрачає свою ефективність [5].

Отримані результати також можуть свідчити про розбалансованість ритмів життя досліджуваних, порушення гігієни сну, а також зменшення можливостей для активного відновлення. Загальна картина здоров'язбережувальної поведінки здобувачів освіти є неоднорідною та нестійкою, що вимагає системної психологічної та освітньої підтримки. Ми бачимо необхідність у створенні системних програм розвитку здоров'язбережувальної компетентності молоді, які включають інформування, практичні навички та психоедукацію. Це узгоджується з висновками українських вчених, які підкреслюють важливість інтеграції психологічних знань у систему освіти [2]. На основі авторських анкет або адаптованих опитувальників варто проводити щосеместрове оцінювання стану здоров'я, що дасть змогу оперативно виявляти негативні тенденції та надавати індивідуалізовану допомогу. У контексті обмеженого простору (укриття, дистанційне навчання) варто впроваджувати онлайн-платформи з фізичними вправами, челенджами, груповими активностями. Можна орієнтуватися на приклади, наведені в дослідженнях М. Дворник із співавторами [6]. Слід включити в тренінгові програми компоненти, присвячені сну, як-от ритуали засинання, цифровий детокс, робота зі сновидіннями, розвантаження психіки перед сном. Це особливо актуально у періоди тривожності та загроз. Необхідне запровадження обов'язкових занять або факультативів з елементами майндфулнес, дихальних практик, технік когнітивного реструктурування тощо. Створення умов для міжособистісної підтримки, як-от групові зустрічі, студентські клуби, волонтерство, не лише покращує психоемоційний стан, але й зміцнює соціальні контакти молоді. Також доцільним є проведення інформаційних кампаній щодо важливості регулярних медичних оглядів, вакцинації, профілактики інфекцій навіть в умовах війни.

Висновки. Виявлено особливості здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти в умовах війни в Україні. Отримані результати засвідчили, що середній рівень сформованості компонентів здоров'язбережувальної поведінки є домінантним серед студентської молоді, що свідчить про наявність загальних уявлень про необхідність збереження здоров'я, проте нестачу стабільних навичок і стратегій для її реалізації. Найменш розвиненими виявилися практики, пов'язані з фізичною активністю, гігієною сну та ефективним стрес-менеджментом, що вказує на потребу у цілеспрямованих інтервенціях щодо формування особистісної відповідальності за власне здоров'я. Водночас середні показники за параметрами харчування, медичного обстеження та соціальної підтримки демонструють потенціал до розвитку здоров'язбережувальної компетентності за умов системної підтримки з боку освітнього середовища. Отримані дані підтверджують актуальність інтеграції підходів здоров'язбережувальної психології до структури вищої освіти в умовах воєнного часу.

Перспективи подальших досліджень. Доцільним є аналіз особливостей здоров'язбережувальної поведінки здобувачів вищої освіти з різних регіонів України, що дасть змогу порівняти вплив безпосередньої близькості до зони бойових дій на її специфіку. Перспективним виглядає поглиблений аналіз гендерних відмінностей, а також вивчення ролі особистісних чинників – рівня тривожності, резильєнтності, емоційної саморегуляції тощо – у формуванні індивідуальних стратегій збереження здоров'я в умовах війни. Також важливо дослідити ефективність психологічних інтервенцій, спрямованих на підвищення рівня здоров'язбережувальної поведінки, зокрема через впровадження тренінгових програм, онлайн-курсів, груп підтримки в середовищі закладів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баштан С., Шапкіна Т. Проблема формування культури здоров'я студентів у педагогічній теорії. *Освітологічний дискурс*. 2019. № 3–4 (26–27). С. 61–72.

2. Бережна Т., Мезенцева І., Павлович О. Проблема забезпечення здоров'язбереження суб'єктів освітнього середовища вищої школи. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 52. Т. 1. С. 168–174.

3. Бермудес Д. Формування культури здоров'я студентської молоді. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. 2021. Вип. 1 (129). С. 11–14.

4. Бишевець Н., Денисова Л., Усиченко В. Організація здоров'язберігаючого навчального середовища студентів в умовах інформатизації освіти. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2018. Вип. 151. Т. 1. С. 25–29.

5. Гуцол К. Дискурсивні контексти формування життєвої компетентності української молоді під час війни. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. Вип. 6 (76). С. 29–36.

6. Дворник М. та ін. Healthy lifestyle of Ukrainians during war: primary analysis of survey data. *Psychological Prospects Journal*. 2024. № 43. P. 80–102. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376- 2024-43-dvo.

7. Дудко С. Методичні аспекти моделювання здоров'ярозвивального середовища сучасного закладу освіти. *Українська професійна освіта = Ukrainian professional education*. 2024. № 16. С. 127–133. DOI: https://doi.org/10.33989/2519-8254.2024.16.314318.

8. Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді: монографія / за заг. ред. В. Кременя. Київ, 2024. 188 с. DOI: https://doi.org/10.32405/978-617-7118-51-9-2024-188.

9. Ліснєвська Ю. Орієнтація держави на здоров'я особистості під час війни як передумова збереження національної безпеки України. *Молодий вчений модерну – фундамент розвитку освіти, науки та бізнесу в Україні*: мат-ли III Всеукр. наук.-практ. онлайн-конф., (м. Дніпро, 22 червня 2022 р.). Дніпро: КЗВО «ДАНО» ДОР», 2022. С. 39–44.

10. Мілашовська В., Любінець О. Оцінка власного здоров'я та інформованість про здоров'язбережувальну поведінку. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2023. № 1. С. 20–26.

11. Михайлишин У., Сухан В., Анталовці О. Психологічний стан здобувачів вищої освіти в період воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2023. № 2. С. 27–33. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.2.5.

12. Рибалко Л., Пермяков О., Синиця Т., Остапов А., Йопа Т. Організація здоров'язбережувального середовища в закладі вищої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. Вип. 69. Т. 3. С. 106–110.

13. Руденко Л. Актуалізація здоров'язбережувального аспекту освітнього процесу. *Науковій вісник Льотної академії. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 218–223.

14. Руденок А., Войчишин О. Психологічні чинники та умови формування здоров'язбережувальної поведінки сучасної молоді. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. Вип. 1 (3). С. 132–138.

15. Хоменко П., Фастівець А. Впровадження здоров'язбережувальних технологій у закладах вищої освіти на засадах педагогічного моделювання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2024. № 6 (140). С. 52–62. DOI: https://doi.org./10.24139/2312-5993/ 2024.06/052.

EDUCATIONAL SPACE AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF REFLECTIVE COMPETENCE OF FUTURE SOCIO-HUMANITARIAN PROFESSIONALS

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

UDC 159.955.4:159.9-051
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.29
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Buherko J.M.
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology and Social Work
West Ukrainian National University

Lypka A.O.
Doctor of Philosophy in Psychology,
Lecturer at at the Department of Psychology and Social Work
West Ukrainian National University

The article demonstrates that a key objective of modern higher education is to foster future professionals' capacity for reflexive analysis and comprehension of their actions, behaviors, qualities, and aspirations for personal and professional self-improvement. The development of students' reflexive abilities and competencies does not occur automatically but requires deliberate cultivation through the creation of a reflexively enriched educational environment. The defining feature of such an environment is the presence of parity-based equality, educational cooperation, and a reflexive type of interaction between teachers and students, which creates optimal conditions for the internal liberation of the individual, their self-realization, achievement of social maturity, and ability to make informed and responsible decisions.

Reflexive competence is considered an integral personality trait, expressed in the ability to consciously analyze, evaluate, and regulate one's cognitive, emotional, and behavioral activities, and to adopt an active exploratory stance toward one's actions and oneself as their subject. Four conditions-stages for forming reflexive competence are identified: 1) developing the need for reflection, 2) gaining experience in students' own reflexive activities, 3) achieving a reflexive stance and the ability to adopt a reflexive position in personal decision-making, and 4) employing reflexive practices with a value-based approach to the environment.

The article proposes key methodological and instrumental tools that effectively trigger the reflexive mechanism in students' educational activities: completing academic tasks that involve reflection and are aimed at self-analysis of learning actions; using reflexive control methods (e.g., reflexive self-reports, checklists, portfolios); psychologically safe reflexive assessment; students' tracking of their learning progress (self-development) after each educational unit (lecture, practical session, training, or study of a discipline as a whole); and conducting specialized classes to develop reflection skills.

Empirical data obtained using methodologies by Karpov-Ponomaryova, V.D. Shadrickov, and S.S. Kurginyan confirmed an increase in the level of reflexivity among master's students in a reflexive educational environment, particularly in aspects such as internal motivation, informational reconstruction of professional activities, and conscious analysis of challenges in decision-making and execution.

Key words: *reflection, reflexive abilities, educational space, values, youth, professional activity, self-determination, reflexive competence, reflexive practices, deed, innovative teaching technologies, decision-making process.*

У статті показано, що важливим орієнтиром сучасної вищої освіти є формування в майбутнього фахівця здатності до рефлексивного аналізу і осмислення своїх дій, вчинків, якостей, прагнення до особистісного та професійного самовдосконалення. Розвиток рефлексивних здібностей і компетентностей студентів не відбувається автоматично, а потребує цілеспрямованого культивування через створення в освітньому просторі рефлексивно збагаченого середовища. Ключовими особливостями зазначеного середовища є наявність паритетної рівності, освітнє співробітництво та співпраця, рефлексивний тип взаємодії викладача і студента, котрі створюють максимально сприятливі можливості для внутрішнього звільнення особистості, її самореалізації, досягнення соціальної зрілості та вміння обґрунтовано і відповідально приймати рішення.

Розглянуто рефлексивну компетентність як інтегральну якість особистості, що виражається у здатності свідомо аналізувати, оцінювати та регулювати власну пізнавальну, емоційну та поведінкову діяльність, виходити в активну дослідницьку позицію стосовно своєї діяльності і себе як її суб'єкта. Виділено чотири умови-етапи формування рефлексивної компетентності: 1) формування потреби у рефлексуванні; 2) досвід власної рефлексивної діяльності студента; 3) рефлексивний вихід і здатність займати рефлексивну позицію в процесі ухвалення персональних рішень; 4) використання рефлексивних практик ціннісного ставлення до навколишнього середовища.

Запропоновано основні методико-інструментальні засоби, котрі найбільш ефективно допомагають «запустити» рефлексивний механізм освітньої діяльності студентів, як-от: виконання навчальних завдань, які передбачають рефлексію і спрямовані на самоаналіз навчальних дій; використання рефлексивних методів контролю (рефлексивні самозвіти, листки контролю, портфоліо тощо); психологічно безпечне рефлексивне оцінювання; фіксування студентами свого навчального просування (саморозвитку) після кожної навчальної одиниці (лекція, практичне заняття, тренінг, вивчення предметної дисципліни загалом); проведення спеціальних занять із розвитку навичок рефлексії.

Емпіричні дані, отримані за методиками Карпова-Пономарьової, В.Д. Шадрикова, С.С. Кургіняна, підтвердили зростання рівня рефлексивності студентів-магістрів в умовах рефлексивного освітнього середовища, зокрема в аспектах внутрішньої мотивації, інформаційної реконструкції професійної діяльності, усвідомленого аналізу труднощів ухвалення і виконання рішень.

Ключові слова: *рефлексія, рефлексивні здібності, освітній простір, цінності, юнацький вік, професійна діяльність, самовизначення, рефлексивна компетентність, рефлексивні практики, вчинок, інноваційні технології навчання, процес ухвалення рішень.*

Problem Statement. In the context of war, Ukrainian society acutely feels the need for training professionals capable of critical thinking, analysis, and making informed decisions while being effective and creative in their work. To achieve these goals, future professionals must possess not only qualifications but also autopsychological competence, high spiritual-moral potential, professional motivation, and maturity grounded in professional self-awareness and reflection. Simultaneously, for future professionals studying in higher education institutions and acquiring professional knowledge and skills, it is crucial to develop a system of professional values, understand their professional purpose, and recognize their self-image within the profession. This is possible only with a high level of development of reflexive abilities. Today, the ability to reflect is considered a general skill essential for higher education students [14; 15]. However, reflexive ability does not emerge spontaneously or develop independently; it requires deliberate cultivation within a specially designed socio-cultural environment in higher education institutions.

Analysis of Recent Research and Publications. In recent years, the topic of reflection in Ukrainian psychological science has gained new understanding and development. Reflection is understood as a fundamental mental mechanism for self-analysis, comprehension, and critical evaluation of one's processes (O.O. Andriushchenko, M.I. Naidionov, L.A. Naidionova, N.F. Shevchenko, et al.), as an instrumental means of organizing educational activities (M.Yu. Varban, I.O. Kotyk, I.L. Ponomarenko, N.M. Penkovska, T.M. Yablonska, et al.), and as a unique psychological mechanism for self-directed, authentic existence (V.V. Zhelanova, Ye.V. Zaika, O.I. Zimovin, N.I. Pov'iake, A.V. Furman, et al.). The traditional knowledge-oriented focus of the educational process is shifting toward reflexive comprehension, value-based norming, and individual meaning-making of acquired knowledge (A.N. Hirniak, Z.S. Karpenko, A.A. Furman, A.V. Furman). Contemporary psychological literature emphasizes not only increasing students' educational level and independence but also developing their reflexive abilities [10; 12; 17]. Harvard University professor M. Lipman introduced the concept of a reflexive paradigm in education, which shifts the focus from informational to meaning-seeking learning. This entails a fundamental change in approaches to the learning process, recognizing that knowledge is fully realized only when reflexive mechanisms of personality development are engaged. Thus, the primary goal of reflexive education is to develop skills in thoughtful reasoning and behavior rather than merely accumulating knowledge (information).

Modern research clearly demonstrates that the ability for constructive reflection and the development of corresponding competence are most effectively fostered during the student years, when the foundations of personal and professional qualities are laid (M.Yu. Varban, M.V. Romanova, M.M. Marusynets, O.A. Sorokina, Yu.H. Shaposhnikova). However, their development requires the creation of a special *reflexive environment*. In a broad (social) context, a reflexive environment is a psychological concept that encompasses the entire set of factors influencing the occurrence of reflexive acts. An *educational reflexive environment* is regarded as a specific system of conditions for personality development, enabling self-exploration and, consequently, self-correction and self-development of psychological and socio-professional resources [4]. The key condition is the creation of favorable circumstances for the emergence of a need for reflection in the individual.

Despite the significant number of studies dedicated to the issue of reflexivity in education, the question of reflexive competence of the individual, which ensures timely correction and adequate development of all other types of competencies of future professionals through the mechanism of reflection, remains insufficiently explored. There is also a notable lack of applied developments for implementing reflexive methods and teaching technologies in the practice of the educational process in higher education institutions. Therefore, the aim of this article is to analyze the reflexive educational environment as a resource for enhancing the quality of professional psychological education for future specialists, to identify the conditions for forming students' reflexive competence, and to select methodological-instrumental tools for developing students' reflexive-value capabilities in higher education institutions, particularly the ability to make reflexive decisions in complex problematic situations.

Presentation of the Main Material. The key task of modern Ukrainian education is to prepare professionals who possess a developed and highly moral intellect, free from dogmas and stereotypes, capable of envisioning prospects and implementing a value-based transformation of societal life. The emergence of such a generation cannot be spontaneous. Paradoxically, it is the war that has intensified the social preconditions for forming a new style of societal consciousness, recognizing the need to reduce, and ultimately eliminate, the pressure of rigid technocratic thinking systems that lead to the spiritual impoverishment of society and the loss of social responsibility. Particular hopes for the spiritual revival of the Ukrainian people in societal consciousness are placed on education as a social institution. Education and culture serve as the environment that creates and nurtures the ground for personality formation, fostering the idea of societal humanization and the effective realization of European values, with the primary value being the intrinsic worth of the human individual and their unique individuality [6].

However, for the educational space of higher education institutions to maximally contribute to the process of social maturity, personal growth, and professional identity of future specialists, it is necessary to create a special, reflexively oriented, cultural-educational environment. Ukrainian researcher V.V. Zhelanova, analyzing the prospects of implementing a reflexive paradigm in reforming Ukrainian higher

education, identifies the criteria for such education, including fostering critical thinking, reflexive competence, openness, tolerance, respect, and empathy in all forms of educational communication, as well as flexibility and creative problem-solving, achieved through the active involvement of young people in specially organized reflexive activities [3].

In recent years, the question of the appropriateness of applying reflexive educational technologies in the learning process, which imbue the educational process with conscious meaning-making self-centering of participants, has been increasingly raised [13]. Two main blocks of reflexive technologies oriented toward students' meaning-making are distinguished: *intrapersonal* (individualized, as direct self-understanding) and *interpersonal* (socialized, as self-understanding mediated through understanding others and relating them to the values of one's own life world). Increasingly, there is an emphasis on the need to combine technologies of research-based, project-based, and reflexive learning, as well as technologies for developing critical thinking in the educational process [2]. The Russian-Ukrainian war has further intensified this issue, highlighting the importance and necessity of developing students' competencies in the areas of searching, understanding, analyzing, and interpreting information, as well as the ability to adopt a reflexive stance in making complex decisions and defining themselves as agents of their own life activities. Unfortunately, the predominance of traditional subject-object interactions between teachers and students in the educational process of higher education institutions cannot effectively address these needs. Consequently, certain changes in the organization of the educational process are required to enrich students' subjective experience through the assimilation of reflexive techniques for searching and processing information, conducting reflexive-evaluative analysis of their own activities, fostering a conscious and active attitude toward their knowledge, skills, and norms of professional activity, and acquiring general educational and professional competencies.

The period of youth is particularly conducive to mastering the tools of reflexive analysis and managing one's own mental activity, while the stage of professional training represents a sensitive period for the development of students' reflexive abilities and competencies [5; 7]. However, the development of reflexive abilities and competencies does not occur automatically; it requires deliberate cultivation through the creation of a *reflexively enriched environment* within the educational space. According to L.A. Nosko, such an environment serves as a means of socio-professional development and formation of future specialists and, at the same time, an important resource for improving the quality of educational services [4, p. 378].

The distinctive feature, and thus the complexity, of a reflexive educational environment lies in the fact that its creation is shaped not only by external conditions but primarily through the operation of reflexive mechanisms of self-regulation in the cognitive and value-meaning activities of learners. Establishing relationships of co-creation and adhering to principles of psychological equality in positions not only stimulates the development of creative abilities, self-expression, and self-realization but also fosters the development of a productive personal stance toward oneself, enhancing the capacity for reflexive disengagement and problem-solving in challenging situations [9, p. 152]. This, in turn, addresses the issue highlighted by John Dewey, who noted that the greatest mistake in education is attempting to force successors to study conclusions, whereas they should be taught to explore problems using scientific methods, demonstrating the process of activity itself and involving students in it. Studying the final products of scientists' discoveries without examining the process itself does not enable students to learn to think independently, draw conclusions, or transform acquired knowledge into personal achievements and value narratives.

At the same time, it is worth noting that our experience and that of colleagues show that not all students, even under the most favorable conditions, are capable of effective self-analysis, self-control, and self-motivation. This requires a certain (sufficient) level of reflexive literacy and competence, i.e., the ability to adopt an active exploratory stance toward one's activities and oneself as their subject for the purpose of critical analysis, comprehension, evaluation of effectiveness, and forecasting further development. In our view, the formation of this competence involves: first, fostering a need for reflection; second, gaining experience in students' own reflexive activities; third, developing the ability for reflexive disengagement and adopting a reflexive stance in decision-making; and finally, engaging in reflexive practices with a value-based approach to the environment. It should be noted immediately that reflexive competence is highly individual, as it involves accessing the personal meanings of each learner, which develop internally through the analysis and projection of the situation the individual experiences and reflexively transforms.

Our previous studies [1, p. 39–54] have shown that there are certain patterns in the development of students' reflexive abilities, related both to age-specific developmental characteristics and to the conditions of learning in higher education institutions. For instance, as students age, there is a slight increase in the overall level of reflexivity, but only half of the students reach average levels of development. These students are characterized by sporadic and irregular reflection. They systematically engage in self-exploration, but deep and objective self-knowledge is often hindered by the opinions of authoritative figures, friends, or other circumstances. Students at this level of development have a realistic or near-realistic self-assessment, recognize the need for self-improvement, but do not always act on this need. A study of personal reflexivity using the methodology of A.V. Karpov and V.V. Ponomaryova among psychology students at Western Ukrainian National University showed that

12% of psychology students (mainly those in their third to fifth years of study) demonstrate a high ability to analyze their own activities and the actions of others, as well as a desire for deeper self-knowledge. Only 5.9% of third-year students and 6.7% of fourth- and fifth-year students exhibit a very high level of reflexivity, not only recognizing the need for self-development but also systematically working on developing their personal and professional qualities.

This indicates the need to create an educational environment that maximally stimulates the development of reflexive abilities in future professionals. This becomes possible by transitioning from traditional forms of teaching individual disciplines and courses to innovative teaching methods, actively using and implementing reflexive technologies, interactive forms of educational interaction, dialogic teaching methods, and project-research activities.

To create such an environment in the educational process for master's students, we employed forms of *reflexively oriented lectures*, such as discussion-based lectures, dialogue lectures, and polylogue lectures. A significant advantage of these formats was the active involvement of all participants in the educational process in discussing important professional issues, exploring various alternative solutions to posed problems, and having the freedom to choose the most acceptable position, which fostered the development of skills in analyzing and evaluating personal strategies and actions.

Reflexive reports, completed by students, played a crucial role in stimulating their analytical activities, encouraging the search for new, unconventional solutions, fostering readiness for creative activity, and promoting a positive attitude toward temporary setbacks. Keeping such reports honed students' ability to use reflection as a tool for their own cognitive-search activities, helped them identify problems and challenges in educational activities, deepened their capacity for self-analysis, fostered a critical attitude toward themselves, and developed readiness to search for, regulate, and correct their activities.

A necessary condition for a psychologically safe reflexive-educational environment is *reflexive assessment*. This promotes the psychological well-being of both teachers and students, supports their mental health, and encourages a drive toward self-actualization and personal growth for all participants in the educational process.

An important condition of a reflexively enriched educational environment that fosters students' ability to make reflexive decisions is the presence of *challenging situations*, which often arise when solving diverse theoretical tasks, conducting reflexive workshops, or assimilating new information comprising elements of a scientific knowledge system. Overcoming these challenging situations results in the generation of new knowledge (e.g., algorithms, methods of action), which finds application in further educational-cognitive activities. Consequently, during practical sessions for master's students, discussion platforms were organized where students had the opportunity to defend their projects and portfolios and analyze the results of their professional development.

One distinctive method used in organizing the educational process for master's students was the *reflepractikum*. Its main stages include preparation, comprehension, reassessment, and action. The essence of this method lies in "experiencing" various professional situations in the roles of fairy-tale (mythological) characters, introducing these characters into typical problematic situations, and analyzing them from the perspectives of multiple subjects simultaneously. As a result of participating in the reflepractikum, students developed the ability to view the proposed problem holistically and in its various connections with the surrounding world, cultivated a desire to find new meaning in familiar everyday objects and phenomena, discussed and reflected on the foundations of their own actions, and discovered new, unconventional models for solving proposed professional problematic situations. The outcome was the formation of students' internal readiness for conscious and independent planning, implementation, and adjustment of their professional and personal development prospects, as well as the development of skills in reflexive decision-making [9, p. 150].

Follow-up assessments of the characteristics of students' reflexive activities showed significant improvements in the level of reflexivity among master's students. Specifically, *motivational readiness* to develop reflexive skills underwent not only quantitative but also qualitative changes. Results from the methodology of K. Zamfir, modified by A.O. Rean, "Motivation of Professional Activity," demonstrated an increase in internal motivation (IM) due to a decrease in external positive motivation (EPM), which was characteristic of a significant portion (48.7% of surveyed first-year master's students), and external negative motivation (ENM). The motivational complex also shifted: from a satisfactory level, corresponding to the formula EPM > IM > ENM, to a sufficient level with the motivational complex ratios of IM > EPM > ENM and IM = EPM > ENM.

Changes in the second component of reflexive competence (personal experience of reflection) are evidenced by the results of the "Activity Reflection" methodology by V.D. Shadrickov and S.S. Kurginyan, presented in the table 1.

The obtained results indicate that the smallest increase occurs in the type of reflexive ability related to the reflection of decision-making and activity execution. This can be explained by the fact that the decision-making process objectively involves the activation of reflexive processes and largely consists of them. Comparative analysis of scientific research on this topic [8; 11; 16] shows that the connections between reflection and the decision-making process are specific and significantly deeper than with any other psychological processes. These two processes are largely opposite and even antagonistic in their functional orientation. However, they are closely

Table 1

Dynamics of Changes in Reflexive Abilities of Master's Students in the "Psychology" Program at WUNU

Scale of the Methodology	Types of Reflexive Abilities	Indicator at the Beginning of Studies	Indicator at the End of the First Year
IBA	Reflection of the Information Basis of Activity	13.2	17.2
VG-SA	Reflection of Motivation and Goal- Setting in Activity	21.5	27.4
D-MAE	Reflection of Decision-Making and Activity Execution	30.4	33.5
QIAR	Overall Indicator of Activity Reflection	65.1	78.1

related and similar in their psychological essence, thus complementing and presupposing each other. Specifically, reflection (in its modalities as a process, state, and property) is particularly necessary in situations involving choice, uncertainty, and the need to overcome them. In so-called "points of discontinuity in the behavioral continuum," reflexive processes and mechanisms, particularly the reflexive pause, are critically important. At the same time, the decision-making processes themselves involve the activation of reflexive processes that they encompass. In classical models describing the decision-making process, the phase of informational preparation for decisions is largely equivalent to internal scanning-search, i.e., essentially the process of reflection.

The results of the conducted study demonstrate that the effectiveness of reflection development depends on the conditions of reflexive activity among participants in the educational process. To effectively stimulate its development, it is necessary to create a specially designed reflexively enriched educational activity space and apply the skills of students' reflexive activity, particularly the skills of analyzing and evaluating their own strategies and actions, reflexive observation and interpretation of their own internal experience and that of others, and reflexive projection of educational tasks into the format of solving professional tasks of their future profession. The combination of these properties forms the *reflexive competence* of future psychologists, i.e., the ability to effectively solve tasks by efficiently utilizing their own reflexive actions and processes and making informed, well-grounded decisions.

Conclusions and Prospects for Further Research. A value-based guideline of modern higher education is the formation of reflexive abilities and competencies in future specialists, enabling them to adopt a reflexive stance and make informed, well-grounded decisions. The ability for constructive reflection develops most effectively during youth, when the foundations of personal and professional qualities are laid.

Creating a reflexive educational environment requires a transition to innovative teaching methods, active use and implementation of reflexive technologies, interactive forms of organizing educational interaction, dialogic teaching methods, and project-research activities. The goal and outcome of its creation is the development of students' reflexive competence – the ability to adopt an active research stance toward their activities and themselves as their subjects.

Analysis of the empirical results of the study showed a significant increase in the level of reflexivity among master's students after the implementation of a reflexively enriched educational environment, particularly in the aspects of motivation, self-knowledge, and decision-making.

Prospects for further research in this direction include studying the reflexive mechanisms of the personal decision-making process and developing technologies to foster the ability (activity) of individuals to adopt a reflexive stance toward themselves and other participants in the educational process.

BIBLIOGRAPHY:

1. Бугерко Я.М. Рефлексивний характер освітньої діяльності як ціннісний фактор професійного становлення сучасного фахівця. *Психологічний часопис*. 2022. Т. 8. № 2. С. 39–54. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.4.

2. Гірняк А.Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО: дис. … докт. психол. наук: 19.00.07. Тернопіль, 2021. 541 с.

3. Желанова В.В. Рефлексивна компетентність майбутнього педагога:сутність, структура, логіка рефлексіогенезу. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2020. № 33 (1). С. 17–23.

4. Носко Л.А. Рефлексивне освітнє середовище як засіб професійного становлення майбутніх психологів. *Young Scientist*. 2016. № 7 (34). С. 377–380.

5. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність особистості: монографія. Херсон: ПП Вишемиський В.С., 2016. 596 с.

6. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль, 2017. 508 с.

7. Шевченко Н.Ф. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта. *Журнал сучасної психології*. 2022. № 4 (27). С. 85–92. DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10.

8. Шевченко Н.І., Обискалов І.В. Змістовні компоненти процесу ухвалення рішень: поняття, психологічна структура та чинники. *Психологічний часопис*. 2023. Т. 9, № 4 (72). С. 7–18. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2023.9.4.

9. Buherko J., Kuzmynska D. Reflexive organization of decision-making process in youth. *Psychology and society*. 2024. № 2. С. 147–156. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2024.02.147.

10. Duarte F., Fitzgerald A. Guiding Principles for a Reflexive Approach to Teaching Organisation Studies. *Journal of University Teaching & Learning Practice*. 2006. Vol. 3. Issue 1. URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1105383.pdf.

11. Donovan S.J., Güss C.D., Naslund D. Improving dynamic decision making through training and self-reflection. *Judgment and decision making*. 2015. Vol. 10, no. 4. P. 284–295. DOI: https://doi.org/10.1017/s1930297500005118.

12. Herzog W. Reflexive Praktika in der Lehrerinnen – und Lehrerbildung. URL: https://www.bzl-online.ch/archivdownload/artikel/BZL_1995_3_253-273.pdf.

13. Postholm B. Reflective thinking in educational settings: an approach to theory and research on reflection. *Educational Research*. 2018. Vol. 16. Issue 4. P. 427–444.

14. Reflexivity: Towards New Learning. *New Learning*. URL: https://newlearningonline.com/new-learning/chapter-8/reflexivitytowards-new-learning.

15. Rivas Silvia F., Saiz Carlos, Ossa Carlos. Metacognitive strategies and development of critical thinking in higher education. *Frontiers in psychology*. 2022. № 13. 913219.

16. Leyland Rachel, et al. Structured reflection on shared decision making. *The Clinical Teacher*. 2021. № 18.1. P. 55–61.

17. Orakci Şenol. Exploring the relationships between cognitive flexibility, learner autonomy, and reflective thinking. *Thinking Skills and Creativity*. 2021. № 41. 100838.

РОЗУМІННЯ ТВОРУ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

UNDERSTANDING A WORK OF VISUAL ART AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.30
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Власюк В.І.
аспірант кафедри психології
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Стаття присвячена психології розуміння твору образотворчого мистецтва. Оскільки сам термін «розуміння» дуже багатозначний, цей феномен може розглядатися з різних точок зору. Найбільш розробленими та загальноприйнятими аспекти розуміння можна вважати у галузях комунікації, освіти, науки, філології, перекладацької діяльності, літературної творчості, стосовно ж образотворчого мистецтва спостерігається найбільша розбіжність у трактуванні цього терміна. Хоча сам він широко вживається і самими творцями, і глядачами (реципієнтами) художнього твору, і дослідниками та «професійними інтерпретаторами» творів образотворчого мистецтва – гідами художніх музеїв, мистецтвознавцями, психологами, спеціалістами з естетики, філософами тощо. При цьому дуже часто кожен з них вкладає дещо інше значення у поняття «розуміння». Тому стаття, окрім іншого, присвячена конкретизації самого терміна «розуміння» стосовно творів образотворчого мистецтва.

У статті розглянуті складні проблеми розуміння мистецтва, пов'язані з особливостями візуального мислення художника і способами його матеріалізації у мистецьких творах, з величезною роллю особистісного фактору у мистецькій творчості та впливу на процес розуміння різноманітних соціально-історичних, культурних та ситуативних факторів. У зв'язку з цим у статті проаналізовані принципова можливість і межі однотипного, спільного для більшості людей розуміння мистецьких творів на тлі маси факторів, що впливають на їх сприйняття й розуміння. Тобто стаття великою мірою присвячена проблемі існування певних інваріантних елементів у творчості художника та наявності таких елементів у закінченому мистецькому творі, що полегшує його розуміння глядачами.

Ключові слова: *феномен розуміння в мистецтві, фактори, що впливають на розуміння мистецького твору, розуміння як процес комунікації в системі «художник – мистецький твір – глядач», інваріанти художньої творчості.*

The article is devoted to the psychology of understanding a work of visual art. Since the term 'understanding' itself is very ambiguous, this phenomenon can be viewed from different perspectives. The most developed and generally accepted aspects of understanding can be found in the fields of communication, education, science, philology, translation, and literary creativity, while the greatest discrepancy in the interpretation of this term is observed in relation to visual arts. Although it is widely used by the creators themselves, the viewers (recipients) of a work of art, and researchers and "professional interpreters" of works of visual art – art museum guides, art historians, psychologists, aestheticians, philosophers etc. At the same time, each of them very often attaches a slightly different meaning to the concept of «understanding». Therefore, among other things, this article is devoted to clarifying the term 'understanding' as it applies to works of visual art.

The article examines the complex problems of understanding art, related to the peculiarities of the artist's visual thinking and the ways it is materialized in works of art, with the enormous role of the personal factor in artistic creativity and the influence of various socio-historical, cultural and situational factors on the process of understanding. In this regard, the article analyses the fundamental possibility and limits of a uniform understanding of works of art common to most people against the backdrop of a multitude of factors that influence their perception and understanding. In other words, the article is largely devoted to the problem of the existence of certain invariant elements in the artist's work and the presence of such elements in the finished work of art, which facilitates its understanding by viewers.

Key words: *phenomenon of understanding in art, factors influencing the understanding of a work of art, understanding as a process of communication in the "artist – work of art – viewer system", invariants of artistic creativity.*

Вступ. Термін «розуміння» увійшов у психологію порівняно недавно. Ця тема довгий час була прерогативою філософії, а в рамках теології була пов'язана з інтерпретацією релігійних текстів. Однак поступово поняття «розуміння» почало проникати і в психологію. Остаточно ж все змінилось з появою герменевтики (науки про тлумачення, інтерпретацію та розуміння текстів): «у герменевтиці словесний аспект розуміння розглядається як мистецтво пошуку прихованого смислу в тексті у напрямі від розуміння до пояснення, і навпаки» [6, с. 188]. Починаючи від робіт Ф. Шлейєнмахера, В. Ділтея, М. Хайдеггера, Г-Г. Гадамера і до нашого часу герменевтика розвилась в окрему галузь психологічної науки, «розуміння» стало повноправним терміном психології, а словосполучення «розуміння текстів» почало поступово вживатись у більш широкому значенні, тобто не лише писемних, літературних, але й невербальних текстів. В українській науці проблему розуміння у тому чи іншому контексті розглядали Г. Костюк, Н. Чепелева, Н. Акімова, І. Ногачевська, Е. Івашкевич, Н. Шляхова, Н. Ігнатенко та інші науковці. Нині існує багато психологічних праць з теми розуміння в психології, які демонструють різні підходи до цієї проблеми і, відповідно, різні трактування самого цього терміна.

Так, Н. Акімова, проаналізувавши різні джерела, визначає 6 основних підходів до проблеми розуміння в сучасній психології: 1) розуміння як

пізнання; 2) розуміння як осмислення; 3) розуміння як інтерпретація; 4) розуміння як процес розв'язування задач; 5) розуміння як включення нових знань у досвід суб'єкта; 6) розуміння як усвідомлення [5, с. 14–16].

Сьогодні психологічні дослідження розуміння застосовуються у галузях освіти, комунікації, філології, семіотики та літературознавства, у перекладі та в комп'ютерних технологіях (зокрема, під час проєктування штучного інтелекту) тощо. Однак, як не дивно, хоча психологія розуміння, починалась із герменевтичного аналізу саме літературних текстів (спочатку релігійних, а пізніше – світських, белетристичних), психологічних досліджень розуміння в мистецтві, як визнають деякі автори, не так багато, як можна було б очікувати. Так, у монографії В. Знакова, на яку посилається Наталія Акімова [5, с. 12], можна знайти таке зауваження: «Психологія мистецтва посідає <…> особливе й водночас парадоксальне місце. За загального неослабного інтересу до цієї царини пізнання і сфери людського буття в психологічній літературі представлено напрочуд мало експериментальних і особливо теоретичних досліджень, присвячених науковому аналізу створення, а також сприйняття й розуміння людьми художніх творів <...> проблема розуміння творів мистецтва як їхніми творцями, так і реципієнтами досі залишається маловивченою».

Тут слід уточнити: власне, робіт, присвячених розумінню творів мистецтва (як зарубіжних, так і вітчизняних авторів), існує багато, але левова частка з них – це дослідження мистецтвознавчі, культурологічні, створені художніми критиками, естетичні, семіотичні, філологічні, філософські. Суто психологічних досліджень розуміння художніх творів серед них небагато. Причому в царині текстово-вербальної творчості – літературної, поетичної, драматичної – ситуація з психологічними дослідженнями розуміння все ж таки краща (згадаймо хоча б класичні психологічні дослідження Л. Потебні чи Л. Виготського), ніж ситуація з психологічними дослідженнями розуміння невербальних мистецтв, передусім творів образотворчого мистецтва. В такому аспекті образотворчого мистецтва, як розуміння твору мистецтва кінцевим споживачем – реципієнтом, для якого цей твір і був призначений, цей дефіцит особливо помітний.

Між тим для художньої творчості розуміння – фактор не просто важливий, а вкрай необхідний для самого існування й функціонування художнього твору. Якщо результат науково-технічної творчості, наприклад, може існувати й успішно функціонувати навіть без будь-якого розуміння з боку того, хто ним користується (людина може успішно використовувати мобільний телефон, тонометр чи комп'ютер, не маючи жодного уявлення про принципи їхньої роботи), то художній твір без його сприймання й «урозуміння» реципієнтом просто не починає жити. «Твір мистецтва є завершеним лише тоді, – пише Джон Дьюї, – коли він діє на інших людей, крім того, хто його створив». Дж. Дьюї пише про так звані триадичні взаємини між творцем, його твором і кінцевим споживачем: «Зовнішній об'єкт, продукт мистецтва, є сполучною ланкою між художником і аудиторією. Навіть коли художник працює на самоті, всі три терміни наявні. Твір існує в процесі створення, і художник повинен стати замісником аудиторії, яка його сприймає. Він може говорити лише тоді, коли його твір звертається до нього як до того, до кого звертаються через те, що він сприймає» [11, с. 106].

Таким чином, кінцевий адресат творчого продукту, його реципієнт, є таким самим учасником творчого процесу, як і автор художнього твору. Хоча деякі творці іноді можуть заявляти, що творять для власного самовираження і не потребують зворотної реакції, насправді це зазвичай своєрідне кокетування, оскільки художня творчість діалогічна за своєю природою. Ось що писав про це кінорежисер Андрій Тарковський: «Я просто не можу повірити, що художник може працювати лише заради «самовираження». Самовираження не має сенсу, якщо воно не зустрічає відгуку <…> Створення духовного зв'язку з іншими може бути лише болісним процесом, який не передбачає жодної практичної вигоди: зрештою, це акт самопожертви. То чи може це бути варте зусиль лише заради того, щоб почути власне відлуння?» [7, с. 40].

Триадичні взаємини «автор – художній твір – реципієнт» є фактором, що додає нові, суб'єктивно забарвлені невідомі до «формули пізнання мистецького твору». Це не єдиний з таких ускладнюючих розуміння факторів. В комплексі з питаннями вербальної інтерпретації художніх творів, а також мало дослідженої неусвідомлюваної частини творчості вона створює великі труднощі для аналізу розуміння у цій галузі. Більш того, складність проблеми, помножена на різновекторність підходів до її вирішення, іноді породжує ситуації, коли не зовсім зрозуміло, що ж взагалі мається на увазі під терміном «розуміння художнього твору». Таким чином, глибокі психологічні дослідження проблеми розуміння творів образотворчого мистецтва вбачаються актуальними.

Мета статті полягає в тому, щоб комплексно проаналізувати проблему розуміння твору образотворчого мистецтва, конкретизувати сам термін «розуміння» стосовно цієї галузі, накреслити шляхи подолання труднощів психологічного вивчення цієї проблеми, визначити основні опорні елементи, що допомагають адекватному розумінню твору образотворчого мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Найбільш яскраво особливості розуміння у галузі мистецтва помітні під час порівняння його з розумінням у творчості науковій, науково-технічній чи винахідницькій. Зрозуміти формулу, наукову гіпотезу чи теорію означає мати необхідні для цієї наукової галузі знання, бути знайомим з науковою термінологією та універсальним математичним апаратом, з характерними для цієї наукової галузі положеннями й законами, а також усвідомити логіку виве-

дення на їх основі кінцевих положень. Розуміння результату творчого процесу у винахідницькій творчості чи в науці є раціональною мисленнєвою операцією, таке розуміння завжди свідоме (можна сказати, що в цьому разі «розуміння» дуже близьке за смислом до «усвідомлення»). Такого роду розуміння не вимагає обов'язкової емоційної складової частини. Хоча це й не означає, що воно не супроводжується емоціями вчених чи реципієнтів, які знайомляться з результатами їхньої творчості. Це означає лише те, що розуміння результату винахідницької чи наукової творчості не залежить від емоцій реципієнта, об'єктивно воно залишиться таким самим, у якому б психологічному стані цей реципієнт не перебував і які б емоції не відчував. Найголовніше, винахід, як і нова наукова теорія, об'єктивно функціонуватимуть однаково, незважаючи на розуміння чи нерозуміння їх реципієнтами (звісно, вони можуть бути відторгнуті суспільством чи науковою спільнотою через консерватизм чи інші причини, тому не впроваджені в життя чи не включені в наявний науковий контекст, але це зовсім інший аспект проблеми, який не міняє того факту, що якби вони були взяті до уваги і впроваджені, то об'єктивно функціонували б незалежно від розуміння чи нерозуміння їх суспільством).

З творами мистецтва ситуація зовсім інша. Твір мистецтва, як було зазначено вище, об'єктивно націлений на реципієнта і не може функціонувати незалежно від його суб'єктивного світу. Отже, якщо операція розуміння (чи швидше, «урозуміння») мистецького твору жодним з реципієнтів не відбулась, якщо його смисл не віднайдений ними, твір «не спрацював», тобто не почав функціонувати. Точніше, він функціонує лише в суб'єктивному просторі однієї людини – самого творця, а поза межами цього простору, строго кажучи, твором мистецтва поки що не є.

Крім того, розуміння твору реципієнтом дуже залежне від багатьох чисто суб'єктивних його особливостей, абстрагуватись від яких він не може в принципі. Більш того, залежно, наприклад, від актуального психічного стану реципієнта, змінюється не тільки можливість «урозуміння» твору – для реципієнта змінюється й сам твір, він може стати зовсім іншим, хоча, звісно, змінюється він віртуально – лише в суб'єктивному просторі самого реципієнта. Однак оскільки твір мистецтва функціонує, розкриваючи свої можливості, не в реальному, об'єктивному світі, а лише у віртуальних інтра- та інтерсуб'єктивному світах, то характер розуміння твору реципієнтом змінює також і сам твір (у сенсі, що матеріальна «оболонка» твору (картина, написана книга, запис музики, фільм, відеозапис танцю тощо) буде існувати в незмінному вигляді, але те найголовніше, що в ньому приховане – його значення, сутність – буде різним залежно від різних реципієнтів і від їхніх актуальних психологічних станів.

При цьому сам акт розуміння не є повністю осмисленою раціональною мисленнєвою операцією, яка категоризує новий інформаційний матеріал, включаючи його у власну систему знань, уявлень і цінностей (як у разі, наприклад, наукової творчості). Розуміння витвору мистецтва – це синтетичний акт, у якому деякі (часто найголовніші) елементи швидше «осягаються», ніж усвідомлюються. Наприклад, кінорежисер Андрій Тарковський пише про це так: «Термін «розуміння» позначає зовсім різні речі в цих двох сферах *(тобто в науці і в мистецтві)*. Розуміння в науковому сенсі означає згоду на мозковому, логічному рівні; це інтелектуальний акт, подібний до процесу доведення теореми. Розуміння художнього образу означає естетичне прийняття прекрасного на емоційному або навіть надособистісному рівні» [7, с. 40]. Іншими словами, для А. Тарковського розуміння художнього твору означає його *релевантність власній системі естетичних цінностей реципієнта*.

Можна сказати, що розуміння художнього твору з цієї чи з подібних точок зору є свого роду збігом з ціннісною, світоглядною системою реципієнта. Не даремно люди, коментуючи свою реакцію на твір образотворчого мистецтва, часто говорять: «Це – моє» або «Не зачепило». Глядач може сказати і так: «Мені ця робота не подобається» або «Ця картина мене вразила». Він може сказати просто: «Красиво!» або навіть «Я такого не розумію». І все це буде оціночними, суто емоційними судженнями (навіть останнє твердження за детального розгляду не виявиться інтелектуальним висновком). Якщо ми попросимо реципієнта все ж таки описати детальніше, що означає «подобається», «вразило», «красиво» чи «не розумію» щодо твору мистецтва, то отримаємо дуже обтічні, малоінформативні фрази – зрештою, все зведеться до опису ставлення реципієнта до твору, *до збігу з його власним світосприйняттям та з його уявленням про прекрасне* (при цьому сам термін «прекрасне» теж, швидше за все, не буде раціонально поясненим). Коли людина говорить «Я такого не розумію» про витвори мистецтва, то вона має на увазі, що цей твір не збігається з її уявленнями про те, якими мають бути художні твори, що цей твір *не резонує* ні з чим в її світосприйнятті.

Якщо ж ми спробуємо якомога більш коректно й точно описати, що саме сприяло нашому розумінню, які ознаки самого твору стали причиною нашого «резонування» на нього, чому він розуміється нами як красивий, то побачимо, що як би детально й точно ми це не робили, повністю передати це словами не вдасться – завжди лишиться якась частина, що не може бути передана вербально.

Ця принципова неможливість вичерпного словесного опису змісту художнього твору не тільки реципієнтом, але й навіть самим творцем – ще одна велика проблема, яка стосується навіть текстових, літературних художніх творів, де слово є засобом творення. Так, Лев Толстой пише: «Коли б же я хотів сказати словами все те, що мав на

увазі висловити романом, то я повинен був би написати роман той самий, який я написав спочатку» [4, с. 49]. Що ж тоді говорити про твори образотворчого мистецтва, в яких інструментами творення є візуальні, невербальні елементи? Все це може свідчити про те, що «розуміння» художнього твору відбувається частково неусвідомлено, так само, як частково неусвідомлено цей твір створювався і його автором.

Деякі з митців і навіть дослідників художньої творчості взагалі наголошують на тому, що термін «розуміння» в його звичайному значенні взагалі не застосовуваний до мистецького твору, оскільки мистецтво можна лише осягнути інтуїтивно. Так, А. Тарковський говорить, що мистецтво – «це стан душі, а не спосіб мислення. Наука заснована на досвіді, тоді як сприйняття образів визначається динамікою одкровення <...> Мистецтво не мислить логічно <…> воно висловлює свій власний *постулат віри*» [7, с. 40–41]. Роберт Нельсон вважав, що «процес створення творів мистецтва схильний бути незбагненним» [12, с. 104].

В ході дискусії щодо творів образотворчого мистецтва ми можемо отримати парадоксальні висловлювання на кшталт «Так, на цій картині дійсно все правильно, досконало прописано, і композиція грамотна, і кольорова гама приваблива, цікавий сюжет і персонажі, все красиво, наче й вчепитись нема до чого, а от щось не те, не чіпляє». Це є наочною ілюстрацією зауваження фізика Є. Фейнберга: «В гуманітарних науках можливе висловлювання, немислиме в математиці: «Так, Ви довели, але я внутрішньо не можу з цим погодитися»» [9, с. 40].

Все це пояснює безперспективність намагання зрозуміти твір образотворчого мистецтва лише через свідомий аналіз теми, сюжету, використаних художником матеріальних засобів тощо. Це, на жаль, можна спостерігати на прикладі деяких не дуже професійних «тлумачів» художніх творів, які за задумом повинні допомагати їх розумінню широким загалом. Так, нерідко музейний гід, наприклад, коментуючи картину, просто перераховує поверхові, й без нього помітні кожному уважному глядачу речі («Зверніть увагу на спокійний зеленуватий колорит і на яскравий акцент червоної сукні жінки на задньому плані, який привертає нашу увагу, погляньте на цю ритмічну хвилеподібну композицію…») або ж оповідає деталі біографії художника чи історію створення ним полотна. Це не допомагає зрозуміти головне – сутність вкладеного художником у свій твір.

У країнах пострадянського простору такий метод аналізу зазвичай є пережитком «соцреалістичного», редукціоністського підходу до образотворчого мистецтва, яке розглядалось як процес простого ілюстрування художніми засобами заздалегідь продуманої вербальної концепції. Ця концепція мислилась повністю усвідомлюваною і доступною для керування, в тому числі зовнішнього. Саме це малось на увазі під партійністю мистецтва, а сама мистецька творчість мала відповідати поточній лінії партії та коливатись разом з нею. Такий підхід корелював із загальноприйнятим у тодішній психології перебільшенням ролі свідомого, словесно оформленого мислення, візуальному ж мисленню (а тим більш, неусвідомлюваним механізмам творчого процесу), приділялось набагато менше уваги. Сьогодні ж мало хто з психологів стане заперечувати визначальну роль візуального мислення для художньої творчості, а саме мистецтво іноді трактується як особливий, специфічний вид мислення – візуальної форми виробництва знань [8, с. 68, 197]. Тож вивчення особливостей візуального мислення може бути одним зі шляхів до аналізу образотворчого мистецтва.

З іншого боку, можна згадати слова знаменитого мистецтвознавця Герберта Ріда, який писав про так званий ефект миттєвості у сприйнятті твору мистецтва: «Я не вірю, що людина зі справжньою чуттєвістю коли-небудь стоїть перед картиною і після довгого процесу аналізу каже, що задоволена. Нам або подобається з першого погляду, або не подобається взагалі <…> Процес, який відбувається у глядача, є емоційним». Найуспішнішим психологічним поясненням такого миттєвого впливу Рід вважав ефект емпатії [10, с. 38]. Автор статті вже наголошував на тому, що одним з найважливіших методів психологічного аналізу творів образотворчого мистецтва є емпатичне проникнення, вживання в «тканину» художнього твору [1, с. 67–68]. Хоча перше емоційне, емпатично обумовлене враження від твору образотворчого мистецтва не скасовує того, що за подальшого його споглядання відбувається своєрідний емоційно-інтелектуальний аналіз, який теж є складовою частиною розуміння. Естетично чутливий реципієнт відзначить, що сприйняття твору мистецтва, який його привабив, відбувається саме подібним чином: спочатку – перша реакція захоплення, синтетичного, позитивно насиченого емоційного переживання без будь-якого обдумування, що дуже схоже на творчий інсайт або на «ага-реакцію» [14]; потім – вдивляння з обдумуванням, порівнянням, аналізом деталей, що чергується з «мікрореакціями» захоплення й естетичної насолоди, а в кінці – знову синтетичне сприйняття всього твору єдиним поглядом. Це дуже схоже на процес створення мистецького твору автором, у якого поява основного задуму твору може відбуватися шляхом раптового осяяння (інсайту), який являється мов би нізвідки – з неусвідомлюваних шарів психіки, що в подальшому змінюється періодами усвідомленої логічної обробки, які можуть чергуватися з новими «мікроінсайтами», а на фінальній стадії відбувається синтетичне об'єднання всього зробленого.

Ця подібність наводить на думку про те, що вивченню розуміння художнього твору може допомогти аналіз процесу його створення автором. Іншими словами, вивчення процесу художньої творчості, особливо на ранніх його стадіях, стадіях виникнення й розробки замислу, разом з аналізом

проміжних ескізів може бути ключем до вивчення механізму урозуміння твору реципієнтом.

Все ж таки найсильнішим ускладненням для розуміння твору образотворчого мистецтва є величезна роль особистісного фактору, що раніше вже частково розглядалось автором статті [3]. Можна сказати, що розуміння твору образотворчого мистецтва є складним синтетичним актом, у якому задіяні, одного боку, автор, з іншого – реципієнт. У кожної з цих сторін задіяні різні рівні психіки та різні складові частини особистостей разом з різноманітними особистісними та ситуативними факторами. Умберто Еко, аналізуючи комунікацію в системі «автор – твір – реципієнт» із семіотичної точки зору, зазначає: «Автор повинен припустити, що сукупність кодів, на які він покладається, є такою самою, як і та, що є спільною для його можливого читача <…> Ніхто не може сказати, що станеться, якщо реальний читач відрізнятиметься від «середньостатистичного»» [13, с. 7–8]. На практиці такий повний збіг кодів, звичайно, малоймовірний, оскільки зовсім різні особистості – творця й реципієнта, поєднані між собою хиткими містком авторського твору (закодованого тільки автору притаманним способом, невідомим реципієнту), і на від початку загадковий для реципієнта «ментальний простір» автора ще й додатково накладаються різноманітні додаткові фільтри особистісних, етнічних і культурних особливостей, анамнезу особистісних історій, актуальних умов сприйняття твору, емоційного фону тощо. Ці фактори здатні кардинально змінити результат розуміння, тож віднайдені у мистецькому творі змісти можуть відрізнятися від одного реципієнта до іншого, а часом будуть навіть кардинально протилежними. Цілком закономірно, що урозуміння художнього твору, віднайдення вкладеного автором глибинного змісту може здатись неможливим в принципі.

Єдиним виходом з цієї ситуації бачиться припущення, що психічні простори творця й реципієнта можуть збігатись не буквально в усіх деталях, а лише в якихось основних сферах. Логічно дійти висновку, що це повинні бути якісь дуже загальні, основоположні принципи сприйняття, настільки універсальні, щоб бути притаманними різним, дуже відмінним між собою особистостям. Можна припустити, що для того, щоб відповідати всім цим умовам, наш гіпотетичний ментальний простір повинен лежати не тільки на дологічному, досвідомому шарі психіки але й, можливо, розташовуватися нижче її несвідомого шару, тобто перебувати не на психологічному, а на психофізіологічному, а, можливо, навіть і на нейрофізіологічному рівні. У свій час автор статті припустив, що цю роль можуть виконувати певні базові елементи художнього твору, в ідеалі притаманні кожній людині і людству загалом, що слугують свого роду інваріантами розуміння твору образотворчого мистецтва. Такими базовими елементами, на думку автора, могли б слугувати підкріплені синестезіями візуальні елементи зображення, здатні викликати просторово-часові, кінестетичні й тактильні відчуття [2, с. 1277–1278].

Висновки. На основі дослідження можна дійти таких висновків.

Розуміння твору образотворчого мистецтва реципієнтом є вкрай важливим для самого твору, оскільки є умовою його існування й функціонування.

Слід визнати недостатнім нинішній рівень психологічних досліджень у цій галузі, що пояснюється факторами, які ускладнюють як розуміння художнього твору, так і психологічний аналіз цього процесу, як-от принципова неможливість повної вербалізації змісту твору (як реципієнтом, так і самим автором); багатошаровість художнього твору, включно з неусвідомлюваною складовою частиною, закладеною у твір автором; значна суб'єктивна складова частина крайніх елементів системи «автор – твір – реципієнт», яка посилена додатковими внутрішніми і зовнішніми «фільтрами», які ускладнюють адекватне взаєморозуміння в цій тріаді.

Шляхами вирішення проблем з психологічним аналізом розуміння твору образотворчого мистецтва, а також за допомогою реципієнтам у розумінні художніх творів є відмова від акценту на прямолінійному раціональному аналізі мистецького твору на користь його емпатичному сприйняттю; визнання багатошаровості художнього твору (включно з неусвідомлюваними шарами) та необхідності специфічних підходів до вивчення кожного з цих шарів (з обов'язковим акцентом на дослідженні особливостей візуального мислення); пошук глибинних базових елементів художнього твору, які слугують свого роду інваріантами художнього процесу і, будучи уречевлені в самій тканині твору, сприяють його розумінню в обхід різноманітних особистісних, етно-культурних та інших зовнішніх і внутрішніх «фільтрів».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власюк В. До питання методології психологічного аналізу образотворчого мистецтва. *Психологічні травелоги*. 2025, № 2. С. 60–71. DOI: https://doi.org/10.31891/PT-2025-2-6. (дата звернення: 25.07.2025).

2. Власюк В. Проблема базових елементів психологічного аналізу твору образотворчого мистецтва. *Перспективи та інновації науки*. 2025. № 4 (50). С. 1268–1280. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-4(50)-1268-1280. (дата звернення: 25.07.2025).

3. Власюк В. «Проблеми психологічних досліджень мистецької творчості», на Міжнародній науковій конференції Передумови педагогічної та психологічної науки, Baltija publishing, Рига, 3–4.10.2024. С. 6–10. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-478-8-1 (дата звернення: 24.07.2025).

4. Лев Толстой про мистецтво. Збірник. Київ: Мистецтво, 1979.

5. Акімова Н. Теорії розуміння в сучасній психології. *Psychological Prospects Journal*. 2018. Вип. 32.

С. 10–22. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-10-22 (дата звернення: 23.07.2025).

6. Ногачевська І., Івашкевич Е. Психологічні традиції щодо проблеми розуміння художніх текстів. *Психологія: реальність і перспективи*. 2020. Вип. 14. С. 187–193. DOI https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi14.168 (дата звернення: 24.07.2025).

7. Tarkovsky A. Sculpting in Time. University of Texas Press, 7th University of Texas Press print, Austin, TX, 2000.4. E. L. Feinberg. Art in the Science Dominated World: science, logic and art. 1987 by OPA (Amsterdam) B.V. All rights reserved. Published under license by Gordon and Breach Science Publishers S.A.

8. Art as a thinking process: visual forms of knowledge production (editors: Mara Ambrozic, Angela Vettese). Ram Publications, Berlin, Venice, 2013.

9. Feinberg E.L. Art in the Science Dominated World: science, logic and art. 1987 by OPA (Amsterdam) B.V. All rights reserved. Published under license by Gordon and Breach Science Publishers S.A.

10. Herbert Read. The Meaning of Art. Rupa & Co, 1992.

11. Dewey J. Art as Experience. Capricorn Books, G. P. Putnam's Sons, New York, 2005.

12. Nelson R. The jealousy of ideas: research methods in the creative arts, 2009. URL: https://www.academia.edu/49256758/The_jealousy_of_ideas_research_methods_in_the_creative_arts (дата звернення: 24.07.2025).

13. Umberto Eco. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts. Indiana University Press, 1979.

14. William Braxton Irvine. Aha! The Moments of Insight That Shape Our World. IRL Press at Oxford University Press, Oxford University Press USA, Oxford, 2015.

МОЖЛИВОСТІ МЕТОДУ ГЕНОГРАМИ В АКТИВІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬОЇ РЕСУРСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЖИТТЄВИХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

POSSIBILITIES OF THE GENOGRAM METHOD IN ACTIVATING INTERNAL RESOURCES OF A PERSON IN LIFE CRISIS SITUATIONS

УДК 316.061.213(477.72)
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.31
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Володарська Н.Д.
к.психол.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті розглянуто роль методу генограми в активізації внутрішньої ресурсності особистості в життєвих кризових ситуаціях. Викладено теоретичні і практичні основи дослідження сімейних пар у життєвих кризових ситуаціях. Мета роботи – аналіз психотерапевтичної роботи із сімейними парами у вирішенні життєвих криз. Завдання дослідження – визначення особливостей опрацювання генограми в сімейній психотерапії. Дослідження проводилось протягом 2024–2025 рр., залучено 25 сімейних пар, м. Київ, Консультативний психологічний центр "New Leaf". Визначено особливості впливу родинних цінностей та сценаріїв на стратегії вирішення сімейних проблем у кризових життєвих ситуаціях. Основну увагу приділено асиміляції життєвого досвіду родини в кризових ситуаціях. Виокремлено проблеми активізації внутрішньої ресурсності особистості в кризових ситуаціях. Проаналізовано цінності в психотерапевтичному процесі: процесуальність, цілісність, системність. Визначено, що осмислення кризового досвіду родоводу сприяє формуванню глибшої ідентичності особистості, що базується на автентичних цінностях та вищому рівні саморозуміння. У результаті цього процесу виникає нова форма життєвої активності – творче самотворення, що виявляється у здатності діяти, незважаючи на суб'єктивну невизначеність, приймати складні рішення, не уникаючи внутрішніх суперечностей, а інтегруючи їх у нову життєву позицію. Метод генограми виявляє особливості впливу родового початку формування моделей бачення життєвої кризи та механізмів захисту особистості. Ці моделі, стратегії об'єктивуються у певних традиціях, специфіці використання захисних механізмів особистості. Застосування технологій актуалізації стратегій реагування у стресових ситуаціях створює умови для реалістичного оцінювання своїх психологічних можливостей та розвитку ресурсності особистості. За основу технологій активізації внутрішніх ресурсів особистості взято три вектори психокорекційної роботи: коригування афективно-вольової сфери; коригування поведінкових аспектів; коригування міжособистісних взаємин.
Ключові слова: *системна сімейна психотерапія, сімейна пара, життєві кризи, внутрішня ресурсність.*

The article examines role of the genogram method in activating internal resources of an individual in life crisis situations. Theoretical and practical foundations are outlined of the study of married couples in life crisis situations. The goal of study is to analyze psychotherapeutic work with married couples in resolving life crises. The task of study is to determine features of the genogram processing in the family psychotherapy. The study was carried out during the years 2024–2025 with 25 married couples in the New Leaf Consulting Psychological Center, Kyiv. The features were defined of influence of family values and scenarios on strategies for solving family problems in crisis life situations. Main attention is paid to assimilation of the family's life experience in crisis situations. The problems are highlighted of activating internal resources of an individual in crisis situations. Values are analyzed in the psychotherapeutic process: procedurality, integrity, systematicity. It is determined that crisis experience understanding of the family tree contributes to formation of a deeper identity of an individual, based on authentic values and a higher level of self-understanding.
As a result of this process, a new form of life activity emerges – creative self-creation, which is manifested itself in ability to act despite subjective uncertainty, as well as make complex decisions without avoiding internal contradictions, but integrating them into a new life position. The genogram method reveals peculiarities of influence of generic beginning on model's formation of vision of life crisis and mechanisms of personal defense. These models and strategies are objectified in certain traditions and specifics of use of personal defense mechanisms. The use of technologies for updating response strategies in stressful situations creates conditions for a realistic assessment of one's psychological capabilities and development of personal resources. Three vectors of psychocorrectional work were identified as a basis for technologies for activating internal resources of an individual: correction of affective-volitional sphere; correction of behavioral aspects; correction of interpersonal relations.
Key words: *systemic family psychotherapy, married couple, life crises, internal resources.*

Вступ. Актуальність проблеми активізації внутрішньої ресурсності особистості в умовах війни обумовлена потребами суспільства в кризові періоди життя.

Криза розхитує усталені особистісні структури, демонструючи їхню обмеженість і недостатність у нових умовах життєдіяльності. У цей момент суб'єкт, з одного боку, опиняється в ситуації втрати орієнтирів, а з іншого – у потенційній точці доступу до нових власних ресурсів. Саме в цій точці, згідно з ідеями видатного українського психолога Г.С. Костюка, активізується саморух як внутрішня сила, що долає суперечності між наявним і бажаним, між звичним способом буття і необхідністю його трансформації. Вихід з кризи не лише відновлює цілісність особистості, але й якісно змінює її. Осмислення кризового досвіду сприяє формуванню глибшої ідентичності, що базується на автентичних цінностях та вищому рівні саморозуміння. У результаті цього процесу виникає нова

форма життєвої активності – творче самотворення, що виявляється у здатності діяти, незважаючи на суб'єктивну невизначеність, приймати складні рішення, не уникаючи внутрішніх суперечностей, а інтегруючи їх у нову життєву позицію. Григорій Силович наголошує на єдності зовнішніх і внутрішніх суперечностей, що складає джерело розвитку особистості. На цьому етапі особистість виступає як суб'єкт власного розвитку, який свідомо обирає свій подальший життєвий шлях, його векторність та змістовність [1].

У сучасному психологічному контексті така ідея Г.С. Костюка перегукується з уявленнями про персональну кризу як точку зростання, яка дає змогу особистості віднайти нову ідентичність, нові життєві смисли та вийти за межі попереднього функціонування. Оскільки людина є членом системи родинної, професійної, іншої спільноти, то як член системи структурно пов'язана з різними феноменологічними сферами – біологічною і соціальною. Людина як така може розглядатись не як член соціальної системи, а як її втілення. В кризових життєвих ситуаціях виникає дисбаланс індивідуального і соціального в становленні потреб, життєвих смислів людини. Це стосується формування смислів, які стосуються змін, що відбуваються у суспільстві, формування внутрішніх моделей цього суспільства, прогнозування майбутнього. Важливими є також джерела, на основі яких людина формує ці моделі, а також питання про те, наскільки вони збігаються з дійсністю і від яких внутрішніх та зовнішніх чинників такий ступінь адекватності залежить. Саме тому метод генограми виявляє особливості впливу родового початку формування цих моделей бачення життєвої кризи та механізмів захисту особистості.

В умовах війни сімейні системи зазнають певних психологічних травм від тривалої розлуки [2]. Оточуюче середовище, певний соціальний осередок формують ієрархію цінностей. Це, в свою чергу, впливає на емоційний стан людини, її картину світу як на свідомому, так і на підсвідомому рівнях. В кризові періоди загострюються трансгенераційні травми особистості, ті, що пов'язані з подіями в певній культуральній ідентичності. Носії певних традицій можуть і не усвідомлювати цих травм, але нерефлексивно використовувати усталені механізми захисту. Система світоглядних орієнтацій певної спільноти утворює категоріальні структури свідомості, які відповідальні за процес психічного відображення дійсності. Ця дійсність відбивається в образі, моделі, певній концепції світу, що створює основу для психологічних захистів у кризових ситуаціях. Ментальні структури об'єктивуються у певних традиціях, специфіці використання захисних механізмів особистості. В умовах війни відбуваються різкі зміни в суспільній психології, моральній регуляції певних настанов [3]. Вони відображають ускладнення суспільних відносин, що потребує змін у захисних механізмах реагування людини в кризових життєвих ситуаціях.

Саме оперування цими ресурсами (через знання та уміння їх оновлювати) стає основною метою розвитку внутрішньої ресурсності особистості в складних життєвих обставинах. Застосування технологій актуалізації стратегій реагування в стресових ситуаціях створює умови для реалістичного оцінювання своїх психологічних можливостей та розвитку ресурсності особистості. Знання певних обмежень у цих можливостях створює умови оновлювання власних психологічних ресурсів шляхом творчості, гармонії у взаєминах, створення творчих ідей у професійній діяльності, успіху, любові.

Експериментальне дослідження внутрішньої ресурсності особистості здійснювала українська дослідниця О.С. Штепа. Особливістю її «Опитувальника психологічної ресурсності особистості» є поєднання у своїй основі теоретичних підходів Селігмана, Петерсона (ідея позитивних ресурсів як «сил характеру»), методики визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості С.Б. Кузікової, також ідея («консервування внутрішніх ресурсів») С. Хобфолла, в якій персональними ресурсами означені ті, що є цінними для людини і допомагають їй адаптуватись в стресовій ситуації [4].

Отже, на основі теоретичного аналізу слід зазначити, що у психологів-практиків, психотерапевтів застосовуються терміни «психологічні ресурси», «опора на власні ресурси клієнта, актуалізацію власних ресурсів». Ми спираємось на теоретичні підходи українських психологів, як-от Л.В. Сердюк, О.М. Чиханцова, С.Б. Кузікова, О.С. Штепа. Саме поняття «ресурс особистості» переводиться в площину психологічної «ресурсності особистості» як здатності актуалізувати власні ресурси.

Мета статті – розгляд специфіки застосування методу генограми у відновленні внутрішніх ресурсів особистості у кризових життєвих ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. В роботі із сімейними парами (25 пар, м. Київ, психологічний центр "New Leaf") застосовувалась методика побудови генограми, а також включались вправи, технології, спрямовані на відновлення та розвиток внутрішніх ресурсів особистості, які допомагають подолати негативні наслідки стресових ситуацій, зберегти себе від дезінтеграції та різноманітних розладів, створити основу для внутрішньої гармонії, високої працездатності, визначити успішність своєї професійної діяльності, а також зберегти власне здоров'я. За основу технологій активізації внутрішніх ресурсів особистості взято три вектори психокорекційної роботи: коригування афективно-вольової сфери, коригування поведінкових аспектів, коригування міжособистісних взаємин. У структуру сімейної психотерапії входили вправи на презентацію власної життєвої історії, рефлексію на проблеми життєвих історій інших членів сімейної системи, визначення власних типів реагування на кризову ситуацію, визначення особливостей міжособистісних зв'язків у сім'ї, вміння будувати

метафори на певні життєві проблеми тощо. Ці технології були спрямовані на актуалізацію персональних психологічних ресурсів засобами рефлексивних, діалогічних, проєктивних завдань. Спостерігається спрямованість на психологічні ресурси, як-от риси характеру, тілесні (здатність реагувати на стрес), ресурси взаємодії з природою, культуральні (народні традиції, прислів'я, приказки), образні (приємні моменти, спогади).

Завданнями дослідження були визначення і апробація методу генограми в активізації внутрішніх ресурсів особистості.

Ці напрями застосування генограми активізували здатність особистості знаходити психологічну опору в собі, власних можливостях, контролювати прояви різних емоцій, стану розгубленості в ситуаціях невизначеності. Саме таку здатність спиратись на власні ресурси ми окреслили як ресурсний стан переживання. Саме в такому стані спостерігається найбільша свобода виборів реагування на складні життєві ситуації. В аналізуванні генограми виділялись ресурсні основи стосунків між визначеними її членами. Увага концентрувалась на визначених показниках внутрішньої ресурсності (за О.С. Штепою). Внутрішні ресурси – сили характеру, що дають змогу реалізувати такі чесноти:

– загальнолюдські чесноти і «сили характеру»;

– мудрість і знання (креативність, допитливість, гнучкість мислення, здатність долати опір обставинам, інтерес до навчання);

– любов і гуманізм (чуйність у взаєминах, бажання турбуватися про інших, розуміння мотивації інших);

– мужність (хоробрість, наполегливість, життєва енергія, відвертість);

– справедливість (лідерство, неупередженість причетність до спільної справи);

– помірність (здатність вибачати, скромність, поміркованість, самоконтроль);

– духовність, або трансцендентність (чуття прекрасного, чуття гумору, вдячність, надія, релігійність).

Використовувалась концептуалізація запиту членів сім'ї, їхня відповідальність у домовленості «Що хочете поміняти?», «Як це має бути? Як виглядати?». Це формувало довіру до терапевта, співпрацю з членами сімейної системи. Тривала робота зі снами, а також різні практики роботи з інфантильною позицією. Проводились супервізії на кейси з проблемами конкретної сімейної системи в балінтовських групах для терапевтів (один раз на тиждень). В супервізіях розглядались проблемні місця в терапії («Що відбувається з терапевтом і клієнтом?», «Що відчуває терапевт у ситуації невизначеності?», «Як це стосується сімейної системи в терапії?» тощо).

Роль діалогу із сімейною системою – це не просто усунення симптому, а особистісне зростання, допомога членам родини досягти більшого самоприйняття, більшої особистої відповідальності, реінтеграції відчужених або відщеплених аспектів особистості, стати більш аутентичними і менш доступними маніпулятивним діям з боку сторонніх людей. Позиція психотерапевта була (коли він помічав розходження у клієнта між тим, про що він розповідає, і тим, як поводиться) не заперечувати це, а просто констатувати це. Втручання в сімейну систему методом генограми є не інтерпретуванням, а тільки описом виявлених закономірностей (актуалізованих самим членом сім'ї). Слід не тільки спостерігати, але й привносити власну індивідуальність. Психотерапія виконує роль такого самого компонента діалогу як і всі члени сімейної системи, і терапевт відповідає за пред'явлення себе сім'ї в найбільш прямій, спонтанній формі.

Метод генограми в системній сімейній психотерапії дав можливість пізнання особистістю сепараційних процесів, дитячих травм, аналізування символічних взаємодій, особливостей первинного нарцисизму, дородового досвіду. Мета генограми – аналіз сімейної системи, аналізування конфігурації переживань, стратегій психологічних захистів, певної матриці родоводу. За створеною генограмою опрацьовувались повторення поведінкових стереотипів, які проявляли батьки, бабусі, дідусі в кризових життєвих ситуаціях (під час Голодомору, Другої світової війни, тощо). Проводилось аналізування структурування життєдіяльності членів сімейної системи в повторенні життєвих стратегій своїх батьків, родичів. Усвідомлювались повторення психологічних захистів: витіснення негативних переживань, відновлення конфлюенції з батьками через їх ідеалізацію, нарцисичне відновлення всемогутності у спробах єдності двох різних людей в одне ціле. Спостерігались намагання нарцисичної повноти, емпатійне утворення, парні утворення (злиття, ідентифікація з егрегором, суб'єктні стосунки). Самоаналіз членами сім'ї власних характеристик, емоційних реакцій на певні тригери, спогади переживань, емоцій членів сімейної системи в період їхнього дитинства, проживання в сім'ї допомагають аналізувати, як дитячі спогади сформували різні захисні психологічні механізми. Розуміння цих засвоєних з дитинства стратегій поведінки допомагає аналізувати власні можливості в стосунках з іншими в дорослому віці.

Актуалізація цих зв'язків спрямовувалась на відновлення та розвиток внутрішніх ресурсів особистості, які допомагають подолати негативні наслідки стресових ситуацій, зберегти себе від дезінтеграції та різноманітних розладів, створити основу для внутрішньої гармонії, високої працездатності, визначити успішність своєї професійної діяльності, а також зберегти власне здоров'я. Розглядаючи закономірності передачі механізмів активізації внутрішніх ресурсів особистості з покоління в покоління, ми визначили три вектори психокорекційної роботи: коригування афективно-вольової сфери; коригування поведінкових аспектів; коригування міжособистісних взаємин. Презентація власної життєвої історії родоводу,

рефлексія на проблеми життєвих історій партнера, визначення власних типів реагування на кризову ситуацію, визначення особливостей міжособистісних зв'язків у сімейній системі, вміння будувати метафори на певні життєві проблеми були спрямовані на актуалізацію персональних психологічних ресурсів особистості. Метод генограми надає простір для рефлексивних, діалогічних, проєктивних завдань. Генограма допомагає визначити особливості психологічних ресурсів особистості, як-от риси характеру, тілесні (здатність реагувати на стрес), ресурси взаємодії з природою, культуральні (народні традиції, прислів'я, приказки), образні (приємні моменти, спогади).

Аналізуючи психологічні ресурси членів родоводу, ми виділили такі показники, як творчість, уміння оновлювати власні ресурси, любов, робота над собою, допомога іншим, знання власних ресурсів, успіх, доброта людей, впевненість у собі, прагнення мудрості, самореалізація у професії, віра у добро, відповідальність, уміння використовувати власні ресурси.

Аналізувались результати різних варіантів діалогу в сім'ї, їхня провокативність, погоджуваність, пошук компромісу в складних ситуаціях. Визначались цінності в діалозі із сім'єю. В подружній парі виділяли найважливіші з них. Узагальнюючи визначені сімейними парами цінності, ми розподілили їх на такі групи.

1. Змістові цінності. Зміст заповнюється матеріалом особистого життя клієнтів «скарги, висновки, проблеми». Розрізняються постійний зміст, який відповідає на питання «що» в житті сім'ї, і смисловий зміст, тобто те, що проживає людина і свідомо вибирає в житті. Важливо було спостерігати, як говорять, хто спонукає до вирішення проблеми, а хто провокує повторення конфлікту, глухий кут у стосунках, як розсаджуються в консультативному кабінеті, як спілкування проходить по колу, які повторюються тригери збудження, хто «поганий», а хто «хороший». Якщо сфокусуватись на змісті, матеріалі, який розмежовує сімейну систему, то є ризик отримати характерні помилки. Ми виокремили їх і запропонували подружжю їх обговорити.

2. Процесуальні цінності. Важливим стає сам процес вирішення конфлікту. Сам процес є певною дією, яка продовжується і розвивається. Процесуальне мислення позбавлене нав'язливості або прив'язки до певного змісту, а також не спонукається конкретними цілями або результатами. Бути в процесі – бути живим. Діалог психотерапевта із сімейною парою стає певним полем, в якому кожен може бачити і чути іншого, ставити запитання і ділитись спостереженнями, очевидними для членів сімейної системи. Саме таким чином можна досягти рівності в розвитку досвіду усіх членів сім'ї. Психотерапевт обов'язково виокремить, що одна зі сторін в парі більш приваблива, ніж інша, як ефект контрпереносу. Психотерапевт може виявити бажання вирішити проблему клієнтів, пропонуючи сторонам знайти компроміс. Слабкість такої інтервенції полягає в тому, що сторони не розуміють, де перебуває джерело конфлікту в їхніх стосунках. Таким чином, вирішення цього конфлікту не захистить пару від повторення конфліктів у майбутньому. Необхідно асимілювати досвід стратегії вирішення проблеми.

3. Цінності цілісності. Діалог у сімейній системі дотримується принципу цілісності. Ціле впливає на усі частини власного «Я» людини і стає більшим, ніж сума цих частин. В цьому полягає цінність цілісності сімейної системи. Малі системи завжди існують у розширеному контексті – родичі, родина, соціум, рід, соціум. Аналізуючи генограму кожного із сімейної пари, можемо виокремити повторювальні родинні сценарії. Тільки усвідомлюючи ці особливості, члени сім'ї можуть їх змінювати, трансформувати в інші патерни. Психотерапевт повинен намагатись зрозуміти, в якому полі стосунків перебуває ця пара повсякденно (уявити, що за спинами цих клієнтів стоять інші люди). В людських стосунках є об'єктивне існування «третьої особи». Інтервенція в сімейній терапії повинна бути одночасно системною і доповнюваною. Інтервенція, що орієнтується тільки на одну людину, не буде корисною сімейній системі. Кожна інтервенція повинна нести у своїй основі певний патерн сім'ї або пари. За допомогою психотерапії відбувається научання, що спонукає і допомагає досягнути нової поведінки і перебороти труднощі, що виникають у сім'ї. В цьому полягає важлива повага до інтеграції системи. Як не виглядало погано з першого погляду, у сімейної системи завжди є можливість змінитись. Саме так відбуваються парадоксальні зміни. Допомагаючи супротиву в роботі з подружжям, також можемо досягнути змін. Визначаючи місця неблагополуччя в сім'ї, вважаємо, що важливіше приділяти увагу не змістовній стороні проблеми, а способу її прояву.

Ми фокусували увагу на тому, як подружня пара або сім'я за допомогою своїх сильних сторін відновлює свої відторгнуті частини, щоб знову приєднати їх до сімейного життя. Починалась робота з генограмою саме із сильних сторін сімейної системи, в яких надається можливість подружжю «бути» (і не важливо, яким чином вони змогли «бути» і куди йдуть потім). Важливі усі взаємини як інтегрованої цілісності сімейної системи. Приділялась особлива увага процесу діалогу (інтервенції) і якості його розвитку. В діалозі із сім'єю оцінювались краса і огидність того, що відбувалось, а також цінність боротьби сімейної системи зі своїми симптомами і патологією. Саме у відстоюванні цілісності сімейної системи відбувається інтеграція подружньої пари або сім'ї, як вона є. Клієнти відстоюють усталені стереотипи своїх батьків (як бажання повернути їх ніжність, прийняття, любов), навіть якщо це були дефіцитарні потреби і в терапії вони стали усвідомленими. Можливості сепарації від батьків стикаються з певними протилежностями в характеристиках (холодний чи теплий, агресивний чи лагідний).

В генограмі ці характеристики батьків виокремлюються, усвідомлюються в певній боротьбі з усталеними сімейними цінностями. Важлива критичність у ставленні до цих цінностей, стосунків між членами сімейної системи. Виокремлення позитиву в сімейній системі, а не тільки поганого допомагає усвідомити потяг до близькості з батьками (внутрішня дитина бажає тепла, любові, визнання, підтримки). Усвідомлення цих потреб допомагає опрацюванню отриманих дитячих травм. В підтримці рівноваги в життєдіяльності людини задіяні функція об'єднання, позитивна енергія і протилежна їй негативна функція руйнування. Ці дві протилежні функції розподіляються в сімейних стосунках людини. Пошук балансу між ними регулює діалог у сімейних стосунках. В діалозі із сімейною системою (для неї безпечний ризик) є основою для отримання нового досвіду, під час якого відбуваються усвідомлення клієнтом своїх переживань, аналіз перепон у цьому процесі.

Генограма допомагає сімейній парі визнати за своїми симптомами, поведінкою і супротивами творчі намагання, у яких є свої причини і цінність. Нагальним завданням у терапії стає побудова містків між членом сімейної системи і соціальним оточенням. Це не тільки сім'я, родичі, але й сусіди, колеги, медсестри, лікарі, обслуговуючий персонал клініки (якщо лікується пацієнт). Іноді найгостріші проблеми в спілкуванні членів сім"ї можуть виникати саме в діалозі з найменш значущими для них партнерами. Допомога клієнту або членам його родини спрямовується на визначення пріоритетів, цінностей, формування найближчих цілей і можливостей їх досягнення. В соціумі існують певні соціальні міфи, які формують певні інтроєкти, навчену безпорадність людини. Ці явища потребують більш детального розгляду можливостей діагностики психічного здоров'я і відновлення психологічного благополуччя людини.

На перспективу планується розроблення програми психологічної підтримки психотерапевтів, які працюють із сім'ями військових.

Висновки. Впроваджена методика генограми допомагає активізувати здатність особистості знаходити психологічну опору в собі, власних можливостях контролювати прояви різних емоцій, стану розгубленості в ситуаціях невизначеності. Саме таку здатність спиратись на власні ресурси ми окреслили як ресурсний стан переживання. Саме в такому стані полягає найбільша свобода виборів реагування на складні життєві ситуації.

Визначені і апробовані такі технології активізації внутрішніх ресурсів особистості методом генограми:

– поглиблення пізнання здатності людини до подальшого існування в складній життєвій ситуації;

– пошук оптимальних шляхів відновлення почуття власної цілісності особистості;

– розвиток уміння створити нову когнітивну модель життєдіяльності;

– поліпшення суб'єктивного самопочуття та афективна переробка і переоцінка травматичного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Костюк Г.С. Особистість, вчений, громадянин / за ред. акад. С.Д. Максименка; упоряд. В.В. Андрієвська. Київ: Ніка-Центр, 2010. 216 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6256/1/Kostyuk.indd.pdf.

2. Креденцер О. Емпіричне дослідження психологічних проблем українців, які перебувають в Німеччині у зв'язку з війною. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. № 1 (28). С 45–55. https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.5.

3. Володарська Н.Д. Особливості захисних механізмів особистості в психотерапії травми. *Перспективи та інноваційні науки. Серія «Педагогіка». Серія «Психологія». Серія «Медицина»*. 2023. № 4 (22). С. 371–383. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-4(22)-371-383.

4. Штепа О.С. Аналіз та інтерпретація емпіричної багатофакторної моделі психологічної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 670–682. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_28_57.

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ДИСТАНТНИХ СІМЕЙ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У ШВЕЙЦАРІЇ: РЕСУРСИ, ВИКЛИКИ ТА ІНТЕРВЕНЦІЇ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR DISTANT FAMILIES OF UKRAINIAN REFUGEES IN SWITZERLAND: RESOURCES, CHALLENGES, AND INTERVENTIONS

УДК 159.922:316.485.26-058.6
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.32
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Волонтир Л.М.
доктор філософії в галузі права

У статті розглянуто особливості психологічної підтримки дистантних сімей українських біженців, які тимчасово проживають у Швейцарії. З початком повномасштабної війни в Україні багато сімей опинилися в умовах вимушеної просторової розлуки, що актуалізувало феномен дистантного подружжя як окремого об'єкта психологічного дослідження. Досвід вимушеної міграції, зміни ролей у родині, порушення емоційної близькості та зниження якості комунікації між партнерами на відстані спричиняють зростання емоційної напруги та потребу в психологічному супроводі. У статті проаналізовано основні психологічні виклики, зокрема емоційне виснаження, втрату довіри, кризу ідентичності та розрив спільної перспективи. Здійснено огляд доступних у Швейцарії ресурсів психологічної допомоги для українських біженців, зокрема державних і громадських ініціатив, онлайн-платформ, груп підтримки та кризових інтервенцій. Окрему увагу приділено можливостям застосування когнітивно-поведінкової терапії, гештальт-підходу, емоційно-фокусованої терапії та терапії прийняття і зобов'язань (ACT) у роботі з подружжями на відстані. Обґрунтовано доцільність використання концепції психологічної гнучкості як ресурсу для збереження емоційного зв'язку в умовах тривалої розлуки. Стаття має прикладну цінність для фахівців, які працюють із родинами в умовах міграційної кризи, та окреслює перспективи подальших досліджень у сфері дистанційної сімейної терапії.
Ключові слова: *дистантні сім'ї, психологічна підтримка, біженці, психотерапевтичні підходи, психологічна гнучкість, Швейцарія.*

The article examines the specific features of psychological support for distant families of Ukrainian refugees temporarily residing in Switzerland. Since the beginning of the full-scale war in Ukraine, many families have found themselves in situations of forced separation, which has brought the phenomenon of distant marriages into focus as a distinct subject of psychological research. The experience of forced migration, shifting family roles, disrupted emotional closeness, and diminished quality of communication between partners at a distance increase emotional tension and create a strong need for psychological assistance. This paper analyzes key psychological challenges such as emotional exhaustion, loss of trust, identity crisis, and the rupture of shared future perspectives. It reviews available psychological support resources for Ukrainian refugees in Switzerland, including governmental and non-governmental initiatives, online platforms, peer support groups, and crisis intervention services. Special attention is given to the applicability of cognitive-behavioral therapy, gestalt therapy, emotionally focused therapy, and Acceptance and Commitment Therapy (ACT) in working with couples in long-distance relationships. The relevance of psychological flexibility as a resource for maintaining emotional connection under conditions of prolonged separation is substantiated. The article has practical value for professionals working with families in the context of migration crises and outlines directions for further research in the field of distance family therapy.
Key words: *distant families, psychological support, refugees, psychotherapeutic approaches, psychological flexibility, Switzerland.*

Постановка проблеми. Внаслідок ескалації воєнних дій в Україні у 2022 році мільйони українських родин були змушені залишити свої домівки, втрачаючи не лише звичне середовище, але й цілісність родинної структури. У результаті численні пари опинилися в умовах тривалої просторової розлуки: подружжя, батьки та діти перебувають у різних країнах, у різних часових зонах, у різних емоційних станах. Так виникає феномен дистантної сім'ї – форми сімейного співіснування, що вимагає нових механізмів адаптації, емоційної витривалості й зовнішньої підтримки.

Тема дистантних сімей у контексті біженців є недостатньо висвітленою у сучасній українській та міжнародній психологічній науці, хоча останніми роками спостерігається зростання інтересу до досліджень подружніх стосунків на відстані та психологічних наслідків розлуки. В умовах війни питання збереження сімейної єдності та психологічного здоров'я набуває особливої гостроти.

Швейцарія, де опинились десятки тисяч українців, не лише надає базовий соціальний захист, але й створює простір для інтеграції. Попри це, вимушена розлука з рідними стає потужним стресовим чинником. Психологічні труднощі у таких родинах – це не лише реакція на зміну географії, але й передусім наслідок емоційної напруги, втрати опори, розриву звичних зв'язків. До того ж психологічна адаптація українських сімей у новому середовищі супроводжується не тільки значним стресом, але й розгубленістю, що обумовлює потребу в психологічній допомозі.

Наслідком емоційної ізоляції, втрати емоційної близькості, напруги у подружніх стосунках, проблем з вихованням дітей на відстані є зміни у ролях та відповідальностях. Усі зазначені фактори можуть призводити до погіршення психічного здоров'я, підвищення конфліктності та навіть до розриву стосунків. В цьому розрізі надзвичайно важливо проаналізувати можливості психологічної

підтримки дистантних сімей українських біженців за кордоном, оцінити наявні ресурси та інтервенційні підходи.

Саме тому питання ефективної психологічної підтримки дистантних сімей українських біженців за кордоном не лише є соціально значущим, але й потребує глибокого наукового осмислення.

Вибір Швейцарії як країни для дослідження обґрунтований наявністю відповідної дослідницької бази, можливістю доступу до цільової групи – українських дистантних сімей – та безпосередньою участю автора у контексті, що вивчається. З огляду на особисте перебування автора у цій країні і безпосереднє спостереження та збір емпіричних даних, взаємодію з представниками дистантних родин забезпечується глибше розуміння специфіки контексту та реальних запитів цільової групи.

Незважаючи на наявність загальних рекомендацій із сімейної психології, психологічна допомога дистантним сім'ям біженців потребує адаптації до специфіки їхнього становища, що зумовлює необхідність розроблення цільових підходів і технік. Важливими є питання емоційної підтримки, підвищення рівня довіри, подолання тривожності та конфліктів у партнерських стосунках на відстані.

Отже, **метою** статті є комплексне дослідження психологічних аспектів підтримки дистантних сімей українських біженців у Швейцарії та розроблення ефективних психологічних технік для зміцнення їхніх партнерських взаємин у контексті тривалої розлуки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дистантних родин набуває актуальності в українській та європейській науці з 2014 року, коли почалася перша хвиля вимушеної міграції. У працях О. Слободянюк [8, с. 42–43] дистантна сім'я визначається як тимчасова форма функціонування сімейної системи в умовах просторової розлуки, спричиненої соціальними або політичними причинами. Така форма взаємин має як адаптаційний, так і деструктивний потенціал.

В. Москаленко [7, с. 19] наголошує на тому, що в умовах міграції адаптація особистості відбувається у складних соціокультурних умовах, що може загострювати проблеми ідентичності, самооцінки та міжособистісної довіри. Водночас вона зазначає, що наявність підтримки (партнерської, родинної, громадської) істотно підвищує шанси на збереження психічного здоров'я.

Н. Коваль [4, с. 61–62] у дослідженні психоемоційного стану українок-біженок у Європі вказує на високий рівень тривожності, перевантаження, емоційної втоми, особливо серед жінок з дітьми. Додатковим чинником дестабілізації вона вважає брак підтримки від чоловіків, які залишилися в Україні, або відсутність контакту з ними.

На міжнародному рівні T. Zimmermann [14, с. 4] зазначає, що психологічна підтримка біженців має будуватися з урахуванням культурних відмінностей, травматичного досвіду та потреб родини як системи.

Дослідження швейцарських та європейських вчених, зокрема Bergmann і Oppenheim (2017 рік), Lutz і Wiegand (2021 рік), Schmid і Rottmann (2022 рік), підтверджують, що дистанційні сімейні зв'язки вимагають нових підходів до надання психологічної допомоги, зокрема онлайн-консультування, сімейної терапії через цифрові платформи та залучення міжкультурних посередників. Швейцарські джерела також підкреслюють потребу в кризовому консультуванні та створенні ресурсних платформ для жінок-біженок з дітьми [13, с. 7].

Виклад основного матеріалу. Сучасна дистантна сім'я – це не абстрактне поняття, а жива, складна система, в якій кожен учасник стикається з новими ролями, очікуваннями й обмеженнями. В умовах війни ця структура змінюється не поступово, а стрімко й травматично. Найчастіше саме жінка опиняється у ролі носія родинної цілісності, а чоловік – у ролі відсутнього, але очікуваного учасника. Така модель вимагає глибокої психологічної перебудови. Розлука, що колись здавалася тимчасовою, затягується. Знижується частота контактів, зникають спільні ритуали, стирається спільна перспектива майбутнього. Саме ці фактори, за даними Т. Мельник [6, с. 105], провокують відчуття безсилля, фрустрації, а згодом – емоційного вигорання.

Отже, дистантні сім'ї в умовах війни мають декілька характерних особливостей:

– вимушений характер розлуки – партнери не планували розлуку, а потрапили до неї внаслідок евакуації чи військової мобілізації;

– психологічна нестабільність – обидві сторони переживають втрату звичного життя, тривогу за майбутнє, зниження ресурсу емоційної підтримки;

– кризовість ролей – один з партнерів (найчастіше жінка) бере на себе повну відповідальність за виховання дітей, адаптацію, побут, інтеграцію, що веде до перевантаження [4, с. 63];

– порушення комунікації – дистанційна форма спілкування не дає змоги повноцінно вирішувати конфлікти, а також позбавляє тактильної підтримки [6, с. 106].

З огляду на специфіку функціонування дистантних сімей, зокрема їхню емоційну вразливість та порушення звичних форм взаємодії, постає потреба в усвідомленні психологічних викликів, з якими стикаються їхні учасники в умовах тривалої розлуки. Їх можна узагальнити таким чином.

Емоційне виснаження. Часте почуття провини, тривоги, безсилля через неможливість змінити ситуацію. За Т. Мельник [6, с. 105], це один з найпоширеніших факторів звернення по психологічну допомогу. У центрі складнощів – втрата взаємопідтримки. Партнери, які звикли ділити обов'язки, вирішувати побутові питання спільно, опиняються в умовах автономного функціонування.

Низький рівень довіри. Партнери на відстані часто стикаються з ревнощами, сумнівами щодо майбутнього, що загострює напругу у стосунках [8, с. 44].

Самотність і депривація. Відсутність партнера поряд особливо складно переживається в моменти криз (хвороба, адаптаційні труднощі, проблеми з дітьми).

Розуміння основних психологічних викликів, що виникають у дистантних сім'ях, дає змогу окреслити напрями та ресурси психологічної підтримки, які доступні в швейцарському середовищі для подолання цих труднощів.

Попри всі складнощі, ресурсна Швейцарія демонструє приклад активної підтримки психічного здоров'я біженців. Державні та недержавні структури створюють системи допомоги, адаптовані до їхніх запитів. Наприклад, при центрах прийому біженців діють психологічні пункти, що проводять сесії стабілізації та скринінги психічного здоров'я [16, с. 12]. Швейцарський Червоний Хрест організовує спеціалізовані програми з підтримки жінок-біженок [13, с. 7]. Організації, як, наприклад, "Ukrainians in Switzerland" чи "Caritas Schweiz", не лише проводять індивідуальні консультації, але й запускають групи підтримки українською мовою, інформаційні майданчики, проводять безкоштовні тренінги та онлайн-сесії [3, с. 88]. На допомогу приходять і освітньо-психологічні платформи (вебінари, воркшопи, тренінги з емоційної саморегуляції, ACT-підходу, травма-інформованих методів).

Ці простори перетворюються на оази психологічного контакту, що заміщує відсутній емоційний зв'язок родини.

Аналіз наявних ресурсів психологічної підтримки в Швейцарії створює підґрунтя для виокремлення найбільш ефективних інтервенцій, здатних відповідати потребам дистантних сімей.

Психологічна підтримка партнерів у дистанційних стосунках за кордоном потребує застосування мультидисциплінарних терапевтичних методів, що враховують специфіку дистанційної комунікації, емоційних труднощів та когнітивних викликів. У Швейцарії, яка прийняла тисячі українців, психологи не тільки стикаються з необхідністю допомагати таким родинам, але й виробляють практичні рекомендації, що одночасно враховують український менталітет, швейцарський культурний контекст, спільні принципи роботи в мультикультурному середовищі та специфіку травматичного досвіду війни.

Комплексний підхід, який поєднує когнітивно-поведінкові техніки (КПТ), емоційно-фокусовану терапію (ЕФТ), гештальт-інтервенції та елементи терапії прийняття і зобов'язань (Acceptance and Commitment Therapy – ACT), забезпечує ефективне вирішення проблем дистанційних партнерських взаємин.

Когнітивно-поведінкові методи, зокрема техніка сократівських запитань, ведення щоденників думок і поведінкові експерименти, сприяють усвідомленню й трансформації негативних переконань, що часто загострюються у відсутності безпосереднього контакту.

Емоційно-фокусована терапія підтримує емоційний зв'язок між партнерами, розвиваючи навички емоційного відгуку та емпатії, що особливо важливо в умовах дистанції.

Онлайн-інтервенції, такі як спільне ведення щоденників підтримки, практики вдячності через месенджери та парне планування цілей, формують і підтримують регулярний емоційний контакт, зменшуючи відчуття ізоляції і сприяючи підтримці почуття спільності.

Гештальт-техніки, зокрема діалог з образом партнера та методика «порожнього стільця», допомагають українцям усвідомити власні емоції і потреби, інтегруючи внутрішній досвід для поліпшення взаєморозуміння.

Тривала розлука в дистантних сім'ях, спричинена міграційними або кризовими обставинами, вимагає від партнерів високої здатності до адаптації. Одним з ключових механізмів збереження психоемоційної рівноваги є копінг-стратегії – способи подолання стресу, пов'язаного з розривом спільного простору. Надзвичайно важлива для дистантних партнерів психологічна гнучкість як здатність особи бути в контакті з поточним моментом, приймати свої емоції, мислити гнучко та діяти відповідно до власних цінностей навіть у складних життєвих обставинах. У контексті дистантних шлюбів вона допомагає не уникати болючих переживань (самотності, страху, розчарування), а віднаходити спосіб бути присутнім у стосунках навіть на відстані.

На думку автора, використання психологами моделі психологічної гнучкості, що лежить в основі новітнього підходу ACT у дистантних стосунках, допомогло б партнерам розвивати психологічну гнучкість, підтримувати зв'язок з власними цінностями і відповідальність за емоційне благополуччя, незважаючи на виклики відстані. На відміну від класичних копінг-стратегій, ACT не зосереджується на контролі емоцій, а навчає бути з ними у контакті, не втрачаючи орієнтиру на цінності. Такий підхід особливо ефективний у ситуаціях, які неможливо змінити (розлука, неможливість переїзду, війна).

Слід відзначити, що ACT не є найпоширенішим методом у Швейцарії, але вона входить до сучасних evidence-based-методів і поступово інтегрується в практику. Її елементи часто використовують когнітивно-поведінкові терапевти (CBT) нового покоління.

Схожі підходи застосовують PSZ – Psychosoziale Zentren für Flüchtlinge (Центри психосоціальної підтримки для біженців). Організація "Swiss Association for Contextual Behavioral Science" (ACBS Switzerland Chapter) об'єднує фахівців, які працюють в ACT-парадигмі. КПТ (CBT – Cognitive Behavioral Therapy) – найбільш визнаний підхід у Швейцарії у психологічних центрах. Він має спільні риси з ACT, як-от робота з думками, поведінкою, емоційною регуляцією. Mindfulness-Based Therapies (MBCT, MBSR) широко впроваджуються

у клініках, медичних і психосоматичних центрах. Ці методи теж акцентують усвідомленість, прийняття і зменшення страждання через уважне ставлення до досвіду, що є базою ACT. Emotion-Focused Therapy (EFT) часто використовується для роботи з парами. Акцент на вираження емоцій, емпатію та глибокий контакт, дотичний до процесів відкритості в ACT. Проте Systemic Therapy (системна сімейна терапія) – основний підхід у роботі із сім'ями у Швейцарії. У ньому застосовується багато елементів ціннісної орієнтації, крос-культурного діалогу та адаптації до травматичного досвіду, що перегукується з ACT-філософією.

У побудові терапевтичних стратегій щодо оптимізації взаємин дистантних сімей Проєкт "Remote Family Therapy Initiative" пропонує враховувати гендерні відмінності. Наприклад, чоловікам часто потрібно більше часу, щоб «відкритися» під час онлайн-консультацій, тоді як жінки схильні до активного обговорення своїх почуттів з першої сесії [11, с. 6]. Швейцарський досвід роботи з українськими сім'ями, зокрема згідно з дослідженням "Caritas Zürich", показує, що жінки-біженки часто відчувають надмірну відповідальність не лише за дітей, але й за емоційний зв'язок з чоловіком. Багато з них намагається підтримувати стосунки «в односторонньому режимі», регулярно надсилаючи фото, повідомлення, ініціюючи розмови, тоді як партнери менш активні у комунікації [9, с. 14]. З іншого боку, дослідження "Swiss Refugee Council" виявляє, що чоловіки, які залишилися в Україні або в іншій країні, часто переживають кризу ідентичності – відчуття втраченого контролю, відсутності можливості «захищати свою сім'ю». Це призводить до закритості, самокритики або навіть агресивних реакцій у спілкуванні з дружиною [12, с. 10].

За спільним емпіричним дослідженням І. Кучманич і автора статті у 2025 році був проведений аналіз психологічних патернів взаємодії партнерів у дистантних сім'ях на базі одного з Центрів біженців у Швейцарії. В результаті застосування і опрацювання 4 психологічних методик (EQ-i 2.0, CPQ, CISS, Relationship Trust Scale) було встановлено, що найуразливішими зонами у чоловіків виявилися саморегуляція та соціальні навички, що вказує на потребу в психологічній роботі саме в цих напрямах [2, с. 44]. Дослідження також виявило, що лише третина подружніх пар з 18 досліджуваних (33,3%) зберігає високий рівень довіри, попри дистанцію, тоді як у 38,9% пар довіра знижена, що вказує на емоційне напруження та потенційні труднощі у підтримці гармонійних стосунків. Тому диференційований підхід до підтримки дистантних сімей має враховувати рівень емоційного інтелекту кожного партнера та особливості гендерної динаміки. Сімейним психологам слід приділити увагу психологічним складовим частинам конструктивної комунікації для збереження підтримуючих стосунків сімей. Згадуваним дослідженням також узагальнено, що особливу увагу слід приділити уникаючим взаєминам між подружніми парами, бо вони є ознакою невирішених конфліктів або страху перед відкритим спілкуванням. Це свідчить про потребу в роботі над покращенням емоційної стійкості та відкритості.

Перспективи дослідження. З огляду на виклики, які постають перед дистантними українськими родинами в умовах вимушеної міграції, питання адаптивного копінгу набуває надзвичайної ваги. ACT-модель і концепція психологічної гнучкості відкривають нові горизонти в розумінні того, як подружні пари можуть зберігати цілісність і емоційний контакт, попри фізичну відстань. Гнучкість дає змогу не уникати труднощів, а переосмислювати їх як частину життєвого досвіду, що не обов'язково руйнує зв'язок, а може його поглибити.

Цей підхід потребує подальшого наукового розроблення в українському контексті, а також практичного впровадження в рамках психологічного консультування пар, які проживають розлуку через воєнні дії, біженство або економічні обставини.

Попри потенціал моделі психологічної гнучкості, у науковій літературі майже відсутні публікації, що стосуються застосування ACT у контексті дистантних подружніх стосунків біженців. Це створює простір для подальших досліджень і впровадження нових форм психологічного супроводу.

Висновки. Психологічна підтримка дистантних сімей – це не лише питання індивідуального благополуччя. Це питання збереження соціальної тканини, здатності родини існувати, попри просторову відстань. В умовах війни дистантна форма стає випробуванням для всіх учасників системи, але завдяки інтервенціям, адаптованим до потреб біженців, зберігається шанс на цілісність і зростання.

Умови війни створили нову реальність, в якій дистантні стосунки стали вимушеним форматом. Психологічна допомога в таких умовах повинна враховувати потреби як індивідуумів, так і подружніх систем, бути чутливою до культурного фону, травматичного досвіду та ресурсності кожного.

Найбільш ефективними виявляються короткотермінові підходи, зокрема ACT, когнітивно-поведінкові методики, онлайн-консультування, а також формування груп підтримки. Важливою є роль громадських організацій, які стають містком між фахівцями та біженцями. Подальші дослідження мають бути спрямовані на розроблення спеціалізованих програм підтримки дистантних сімей в умовах міграції, які враховують як системний підхід до сім'ї, так й індивідуальну травматизацію.

Надалі варто розвивати міждисциплінарні програми, що охоплюють не лише терапію, але й навчання, правову підтримку, мовну адаптацію – все, що повертає сім'ї відчуття опори навіть у новій, незвичній реальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бар-Он Р. Емоційний інтелект: природа та вимірювання. Київ: Інститут психології, 2020. 78 с.
2. Волонтир Л. Особливості взаємин партнерів у дистантних сім'ях та шляхи їх оптимізації: курсова робота. ЧНУ імені Петра Могили, 2025. 44 с. [Неопублікована курсова робота].
3. Волкова Н. Психологія еміграції: ресурсний підхід. *Психологічний часопис*. 2023. №1. С. 85–90.
4. Коваль Н. Психоемоційний стан українок-біженок у Європі. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 59–64.
5. Левченко Л. Групова підтримка жінок у кризі. Харків: видавництво НУ, 2021. 102 с.
6. Мельник Т. Подружні стосунки на відстані: психологічні особливості. *Вісник психології*. 2021. № 2. С. 100–107.
7. Москаленко В. Психологія адаптації особистості. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 240 с.
8. Слободянюк О. Соціально-психологічні особливості дистантних родин. *Наука і практика*. 2022. № 4. С. 40–45.
9. Engel T. Psychologische Begleitung von geflüchteten Frauen aus der Ukraine. Zürich: Caritas Zürich, 2023. P. 10–13.
10. Hayes S., Strosahl K., Wilson K. Acceptance and Commitment Therapy: The Process and Practice of Mindful Change. New York: Guilford Press, 2019. 215 p.
11. Terre des Hommes. Remote Family Therapy Initiative for Ukrainian Refugees in Switzerland. Lausanne: Terre des Hommes, 2024. P. 5–7.
12. Swiss Refugee Council. Ukrainian Refugees in Switzerland: Psychological Support and Integration Challenges. Bern: Swiss Refugee Council, 2023. P. 6–9.
13. Swiss Red Cross. Refugee Mental Health Program. 2023. URL: https://www.redcross.ch.
14. Zimmermann T., Müller C., Weber K. Refugee Family Counseling in Europe: Challenges and Solutions. *Journal of Migration Psychology*. 2023. Vol. 12 (1). P. 1–12.
15. UNHCR. Ukraine Emergency Situation Reports. 2023. URL: https://data.unhcr.org.
16. WHO. Mental Health and Psychosocial Support for Refugees. 2022. URL: https://www.who.int.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІМЕЙНИХ РОЛЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗМІНИ, ВИКЛИКИ ТА АДАПТАЦІЯ

TRANSFORMATION OF FAMILY ROLES IN TIMES OF WAR: CHANGES, CHALLENGES, AND ADAPTATION

УДК 159.98:316.326«364»
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.33
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Волошина В.В.
д.психол.н.,
професор кафедри теоретичної та консультативної психології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Долинська Л.В.
к.психол.н.,
професор кафедри соціальної психології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

У статті висвітлено психологічні аспекти трансформації сімейних ролей в умовах війни як складного соціального та особистісного процесу, що супроводжується глибокими структурними та функціональними змінами у родинній системі. На основі сучасних підходів – системного, когнітивно-біхевіорального, психоаналітичного, теорії прив'язаності – проаналізовано механізми змін, що відбуваються у ролях подружжя внаслідок впливу зовнішніх дестабілізуючих чинників, а саме мобілізації, евакуації, втрати житла, економічної нестабільності, тривалої розлуки. Війна розглядається як чинник, що порушує традиційні ролеві патерни, змушуючи сім'ї до перебудови взаємодії та переосмислення функцій. Особливу увагу приділено психоаналітичній концепції несвідомих впливів на подружню взаємодію, зокрема феноменам перенесення, проєктивної ідентифікації та активізації дитячих моделей прив'язаності в умовах стресу. Розкрито психологічні наслідки дистанційного функціонування родин та деструкції базових сімейних функцій (захисної, емоційної, виховної), а також вивчено динаміку змін у гендерному розподілі ролей – зокрема, зміцнення позицій жінок як основних носіїв турботи, підтримки й відповідальності. На основі аналізу праць сучасних українських дослідників (Л. Помиткіна, О. Ващенко, Л. Слюсар, С. Венгер, І. Шинкаренко, Р. Федоренко, А. Горун) висвітлено ключові виклики, що постають перед сім'ями у воєнний період, та окреслено можливі шляхи адаптації, як-от розвиток нових ролевих моделей, підвищення психологічної гнучкості, мобілізація внутрішніх і соціальних ресурсів, а також звернення по фахову допомогу. Отримані теоретичні узагальнення створюють підґрунтя для подальших прикладних досліджень у сфері психологічної підтримки сімей, які перебувають у кризових обставинах.

Разом з виявленням проблемних аспектів трансформації сімейних ролей у воєнний час акцентовано увагу на адаптаційних механізмах, зокрема переосмисленні партнерських функцій, розвитку гнучкості, солідарності, взаємної підтримки, активному зверненні по фахову психологічну допомогу та розширенні мереж соціальної підтримки. Підкреслено, що успішна адаптація сім'ї в умовах війни можлива за умови формування нових моделей взаємодії, заснованих на емпатії, довірі та партнерстві.

Ключові слова: *трансформація сімейних ролей, війна, адаптація, подружні стосунки, психоаналітичний підхід, рольові зміни, гендерна динаміка, дистантна сім'я.*

The article highlights the psychological aspects of the transformation of family roles in the context of war, presenting it as a complex social and personal process accompanied by profound structural and functional changes within the family system. Based on contemporary psychological approaches – systemic, cognitive-behavioral, psychoanalytic, and attachment theory – the mechanisms of change in spousal roles under the influence of external destabilizing factors such as mobilization, evacuation, loss of housing, economic instability, and prolonged separation are analyzed. War is viewed as a factor that disrupts traditional role patterns, compelling families to restructure their interactions and reconsider functional responsibilities.

Special attention is given to the psychoanalytic concept of unconscious influences on marital interaction, particularly the phenomena of transference, projective identification, and the activation of early attachment models under stress. The psychological consequences of remote family functioning and the disruption of core family functions (protective, emotional, educational) are explored, along with shifts in the gender distribution of roles — particularly the growing importance of women as primary caregivers, supporters, and decision-makers.

Drawing on the works of contemporary Ukrainian scholars (L. Pomytkina, O. Vashchenko, L. Slyusar, S. Venger, I. Shynkarenko, R. Fedorenko, A. Horun), the article outlines key challenges faced by families during wartime and identifies potential pathways for adaptation: the development of new role models, enhancement of psychological flexibility, mobilization of internal and social resources, and the use of professional psychological support.

In addition to addressing the problematic aspects of family role transformation during war, the article emphasizes adaptive mechanisms such as rethinking partnership functions, strengthening mutual support and solidarity, and expanding social support networks. It underscores that successful family adaptation in wartime conditions is possible through the creation of new models of interaction based on empathy, trust, and partnership.

Key words: *transformation of family roles, war, adaptation, marital relationships, psychoanalytic approach, role changes, gender dynamics, distant family.*

Постановка проблеми. Сучасні соціокультурні трансформації, спричинені війною, мають глибокий вплив на структуру, динаміку та функціонування сімейної системи, що вимагає переосмислення традиційних теоретичних підходів до аналізу родинних ролей. Війна виступає потужним дестабілізуючим чинником, який порушує стабільність інституційного устрою сім'ї, провокує розриви між її членами, дезорганізує рольову ієрархію та актуалізує потребу в адаптаційних змінах. В умовах збройного конфлікту сім'я змушена функціонувати в середовищі постійної невизначеності, втрат, підвищеного емоційного навантаження, соціальної нестабільності, що значно ускладнює реалізацію її

базових функцій, зокрема емоційно-захисної, соціалізуючої, економічної, регулятивної.

Особливого значення в цьому контексті набуває аналіз трансформації сімейних ролей – як процесу перегляду та перебудови функціонального навантаження членів родини, що є реакцією на екстремальні зовнішні обставини (мобілізація, евакуація, розлука, втрати, посттравматичні прояви). Зміна гендерного розподілу обов'язків, формування нових ролевих конфігурацій, порушення звичних моделей емоційної взаємодії між подружжям та між батьками і дітьми виступають і як адаптивні, і як потенційно дезадаптивні чинники, які потребують глибокого психодіагностичного та аналітичного осмислення.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки окреслюється потреба у міждисциплінарному аналізі цього явища з урахуванням системного, психоаналітичного, когнітивно-біхевіорального та гуманістичного підходів, а також концепції прив'язаності. Особливу актуальність має вивчення несвідомих механізмів адаптації до змін у сімейних ролях, феноменів регресії, перенесення, проєктивної ідентифікації, які активізуються в умовах війни, загрожуючи стійкості сімейної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформації сімейних ролей в умовах війни привернула увагу науковців. Так, О. Гетта аналізує розрив сімейних зв'язків унаслідок війни як ключовий фактор, що призводить до дисфункціональності сім'ї, тобто до порушення її здатності виконувати основні соціальні, емоційні та виховні функції [5]. Адаптація залежить від гнучкості і підтримки між партнерами. О. Ващенко акцентує на соціально-психологічних факторах конфліктів, як-от зовнішні стресори [3]. С. Венгер досліджує дистантні сім'ї, характерні для воєнного часу, коли партнери перебувають у тривалій розлуці [4]. Л. Слюсар аналізує загальні демографічні та соціальні зміни у сім'ях під час війни [10]. Цінними для нашого дослідження також є праці таких науковців, як Н. Левицький [7], А. Барановська [2], Шинкаренко [12], Р. Федоренко [11], І. Павленко [8].

Незважаючи на значний внесок цих дослідників у розкриття психологічних та соціальних аспектів змін у подружніх стосунках, ролях та функціях сім'ї в умовах воєнного стресу, на сучасному етапі все ще залишається відкритим питання комплексного дослідження механізмів адаптації родин, особливо в контексті взаємодії психологічних ресурсів, гендерної динаміки та соціальної підтримки.

Метою статті є дослідження впливу війни як екстремального соціального стресора на трансформацію сімейних ролей, а також виявлення психологічних механізмів адаптації родин до нових умов життєдіяльності. Зокрема, акцент зроблено на аналізі змін у подружніх взаєминах, розподілі функціональних обов'язків між партнерами, переосмисленні гендерних ролей, деструкції або модифікації базових функцій сім'ї (емоційної, виховної, економічної, регулятивної) під впливом воєнних обставин.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті трансформації сімейних ролей під впливом воєнних обставин, значна увага у науковій літературі приділяється аналізу подружніх взаємин. Як українські, так і зарубіжні дослідники розглядали різні аспекти шлюбно-сімейних відносин, зокрема в умовах кризових та екстремальних ситуацій.

Сучасні психологічні підходи до аналізу подружніх стосунків – системний, когнітивно-біхевіоральний, психоаналітичний та гуманістичний – дають змогу глибше зрозуміти динаміку змін у ролях подружжя під час війни. Так, системний підхід розглядає сім'ю як цілісну структуру, де зміна ролей одного з партнерів (наприклад, у зв'язку з мобілізацією або вимушеним переселенням) викликає трансформацію всієї системи. Когнітивно-біхевіоральна модель допомагає зрозуміти, як переконання та емоційні реакції на стресові події впливають на якість взаємин, а психоаналітичний підхід акцентує увагу на несвідомих мотиваціях, що активізуються в умовах війни.

У межах психологічного аналізу трансформації сімейних ролей в умовах воєнного конфлікту психоаналітичний підхід надає глибоке розуміння внутрішніх, несвідомих механізмів, що впливають на динаміку подружніх стосунків. Особливої актуальності він набуває в періоди криз, коли ранні дитячі переживання активізуються, а психоемоційне напруження зростає.

Дослідниця І. Павленко вивчає теоретичні та практичні засади сімейної психології, зокрема концепції, що ґрунтуються на психоаналітичній парадигмі. Цей підхід дає змогу досліджувати, як несвідомі процеси, що формуються в ранньому дитинстві, зумовлюють особливості вибору партнера, характер емоційної близькості та способи реагування на кризові обставини, такі як війна [8, с. 121].

У дослідженні О. Ващенко розкривається багатовимірний вплив воєнного контексту на функціонування подружніх стосунків, з особливим акцентом на зміну соціальних ролей, посилення конфліктогенності взаємодії в сім'ї та необхідність психологічної адаптації партнерів до нових умов. Війна постає як глобальний дестабілізуючий чинник, що порушує цілісність звичних ролевих структур та змушує подружжя переглядати традиційний розподіл функцій у сім'ї [3, с. 40].

Авторка наголошує на тому, що ключову роль у формуванні та ескалації подружніх конфліктів відіграють як зовнішні фактори (збройний конфлікт, вимушена розлука, переміщення, економічна нестабільність), так і внутрішні особистісні чинники (рівень психологічної зрілості, стратегії подолання стресу, навички комунікації). Зазначається, що в умовах війни змінюється структура сімейних ролей: жінки нерідко беруть на себе функції захисника, матеріального забезпечення, психологічної

підтримки, тоді як чоловіки, задіяні у військових діях, втрачають звичну позицію лідера у побутовому та емоційному вимірах.

Науковиця Л. Слюсар приділяє увагу змінам ролевих розподілів у сім'ї – збільшення важливості ролей жінки як опікунки, матері та господині, тоді як мобілізація чоловіків призводить до ослаблення патріархальних моделей керування сім'єю. Авторка також описує суттєві трансформації в структурі сімей, як-от зростання кількості однобатьківських домогосподарств, збільшення числа людей похилого віку, дітей-сиріт та вдів – явищ, що викликала війна [10, с. 15].

Наукові праці С. Венгер зосередженні на дослідженні феномена віддаленого (дистантного) сімейного типу, який набуває особливої актуальності саме в умовах війни, коли через мобілізацію, переселення та війну сім'ї функціонують роз'єднано. Авторка уточнює поняття «дистантна сім'я» – сімейну систему, де спільне життя переривають тривалі розлуки і комунікація з партнером відбувається дистанційно (телефон, відеозв'язок).

С. Венгер описує ключові психологічні ознаки таких сімей, як-от порушення емоційної інтеграції, формалізація стосунків, емоційна депривація, дефіцит тактильного й вербального спілкування. Це призводить до відчуження між партнерами і зниження якості емоційного зв'язку в сім'ї. Приклади показують, що навіть з використанням інтернет-зв'язку подружжя страждає через відсутність повсякденних емоційних взаємодій: обіймів, турботи, живої комунікації. З точки зору адаптації дослідниця розглядає рольові трансформації як потенційно ресурсні, адже формування нових ролей і функцій, адаптація до дистанції, переоцінка ціннісних орієнтацій можуть допомогти зберегти зв'язок і стійкість сім'ї – за умови усвідомленої соціально-психологічної підтримки [4, с. 110].

Дослідник І. Шинкаренко пропонує комплексний аналіз трансформаційних процесів, що відбуваються у сфері сімейних ролей внаслідок війни. Автор підкреслює, що війна, як екстремальна соціокультурна подія, спричиняє системні порушення в усіх функціональних компонентах сім'ї, трансформуючи її структуру, динаміку взаємин, розподіл ролей та ідентичності її членів [12, с. 560].

Одним з ключових наслідків воєнного стану є деструкція базових функцій сім'ї, зокрема захисної, економічної, виховної, емоційної, регенеративно-психотерапевтичної. Ці функції за нормальних умов забезпечують стабільне функціонування родинної системи, проте в умовах війни вони зазнають порушень внаслідок стресових перевантажень, втрати житла, розлуки з членами родини, економічної нестабільності, а також підвищеного рівня психологічного травматизму.

Разом з виявленням проблем дослідниця Л. Слюсар також окреслює адаптаційні стратегії, до яких вдаються родини. До таких належать розвиток соціальної солідарності та горизонтальних зв'язків, формування нових комунікативних мереж підтримки, залучення до волонтерської діяльності, використання внутрішніх ресурсів особистості та звернення до фахової психологічної допомоги. Вона підкреслює, що адаптація до нових умов життя вимагає високого рівня гнучкості, розвитку нових ролей і функцій, формування нової картини сімейної взаємодії на основі підтримки, довіри та емпатії.

Р. Федоренко розглядає подружжя як динамічну психосоціальну систему, в якій функціональні ролі партнерів змінюються відповідно до етапів розвитку сім'ї та впливу зовнішнього середовища. У мирний час ці ролі більшою мірою підпорядковані стабільним соціальним нормам та очікуванням: чоловік як особа що відповідає за забезпечення сім'ї, жінка як хранителька сімейного вогнища, спільне батьківство, взаємна підтримка. Однак в умовах війни така рольова структура зазнає суттєвих трансформацій. Автор підкреслює, що в ситуаціях екстремального стресу, до яких належать військові дії, подружні стосунки переживають серйозні порушення рівноваги: відбувається руйнування усталених патернів взаємодії, що призводить до перегляду ролей, зміщення відповідальності, а іноді й до руйнації шлюбного союзу [11, с. 212].

Зокрема, мобілізація чоловіків та евакуація жінок з дітьми зумовлюють вимушену зміну традиційного розподілу функцій. Жінки беруть на себе роль основних годувальниць, організаторок побуту, емоційних стабілізаторів у нових життєвих умовах, що супроводжується підвищеним рівнем психологічного навантаження та ризиком емоційного вигорання. Чоловіки, у свою чергу, часто втрачають можливість виконувати звичні функції: як фізично (через участь у бойових діях), так і психологічно (через посттравматичні стани, відчуття провини чи безпорадності). Це призводить до зміни не лише функціональних, але й ідентифікаційних ролей у межах подружжя, до порушення почуття стабільності та контролю, що особливо важливо у кризових стадіях функціонування сім'ї [6].

У межах вивчення трансформаційних змін у сімейній системі під впливом воєнних подій заслуговує на увагу концептуальний підхід, запропонований О. Гетта, яка у своїй роботі здійснює теоретико-аналітичний огляд деструктивного впливу війни на внутрішню структуру й функціонування сім'ї. Особливу увагу науковиця приділяє розриву комунікативної взаємодії через вимушене фізичне віддалення (мобілізація, евакуація, еміграція), що тягне за собою трансформацію рольових позицій.

У цій динаміці спостерігається зміщення центрів відповідальності: жінки, залишаючись з дітьми, змушені виконувати роль єдиного суб'єкта турботи, захисту й матеріального забезпечення, що веде до гіперфункціонального навантаження. Така рольова інверсія викликає емоційне виснаження, тривожність, амбівалентність щодо соціальних очікувань, а також порушує традиційні схеми взаємодії між дорослими й дітьми, зокрема через явище «паренталізації» (перебирання дітьми дорослих обов'язків) [5, с. 99–100].

Сім'я, втрачаючи здатність до емоційного контейнерування, виявляється неспроможною бути джерелом ресурсного відновлення для своїх членів. У таких умовах авторка розглядає сім'ю як психосоціальний інститут, що переходить у фазу дисфункціональності, з притаманними їй ознаками, а саме порушенням адаптаційних механізмів, регресом комунікативних стратегій, зростанням рівня внутрішніх конфліктів.

А. Барановська у своїх працях розглядає родину як відкриту динамічну систему, яка реагує на зовнішні соціальні впливи через зміну внутрішньої структури, функціонального розподілу та комунікативних моделей. Авторка акцентує увагу на тому, що соціальні потрясіння (війна, міграція, економічна нестабільність) спричиняють прискорення темпів трансформації сімейних ролей, особливо ролей батька й матері. А. Барановська наголошує на тому, що адаптаційна здатність родини залежить від рівня когнітивної гнучкості, емоційної згуртованості та здатності до колективного прийняття рішень. У цьому контексті війна розглядається як каталізатор зміни традиційної патріархальної моделі на більш паритетну, партнерську або матріцентричну [2, с. 46].

Н. Левицький розглядає родину як суб'єкта соціальної адаптації, здатного до реорганізації під впливом критичних подій. Він виокремлює три рівні змін: рольовий, комунікативний і ціннісно-смисловий. Для одних сімей трансформація у період війни – це втрата функціональності, ізоляція, розпад рольової структури; для інших – адаптивне зростання, реструктуризація сімейних функцій та оновлення моделей взаємодії. У цьому контексті посттравматичне зростання виступає не спонтанною реакцією, а результатом складного процесу осмислення, переоцінки та включення травматичного досвіду в життєву історію сім'ї. Автор підкреслює, що війна, хоч і спричиняє глибокі деструктивні зміни у структурі родини (втрати, вимушені переміщення, сепарацію), може стати каталізатором для розвитку нових моделей рольової взаємодії, заснованих на емпатії, підтримці, відповідальності та зростанні особистої автономії. [7, с. 187–190].

Дослідниця В. Сазонова акцентує увагу на глибокій психотравматизації родин, спричиненій війною, та пов'язаних з цим змінах у сприйнятті сімейних ролей. Авторка зазначає, що роль батьків набуває гіперфункціонального характеру: окрім забезпечення базових потреб, вони мають виконувати функцію стабілізації емоційного клімату. Особливу увагу вона приділяє феномену «емоційного перевантаження» одного з членів родини, що веде до емоційного вигорання та вторинної травматизації. Теоретичною основою її підходу є інтеграція системного та екзистенційного аналізу [9, с. 275–280].

Одним з ключових аспектів трансформації сімейних ролей в умовах війни є зміна характеру батьківської взаємодії з дитиною, зокрема в емоційно-поведінковому та когнітивному вимірах. У цьому контексті важливою є концепція батьківського рефлексивного функціонування, емпірично досліджена К. Едлер, Б. Бернсом, Л. Вангом та К. Валентіно. У контексті воєнної реальності, яка передбачає порушення звичних соціальних і сімейних структур, PRF набуває особливої значущості. Війна спричиняє розлуку з одним з батьків, втрату житла, міграційні процеси, травматизацію як дорослих, так і дітей. У таких умовах батьківська функція зазнає глибокої трансформації: змінюється її акцент з традиційної ролі соціального контролю й догляду до функцій емоційного захисту, підтримки та відновлення психологічної цілісності дитини. Саме в цих умовах здатність до рефлексивного функціонування виступає як адаптаційний ресурс, що дає змогу батькам не лише зберігати емоційний контакт з дитиною, але й ефективно інтерпретувати її поведінку як реакцію на травматичний стрес, а не як девіантну чи проблемну [1, с. 326–330].

У мирний час рольова структура родини формується на основі культурно зумовлених очікувань та індивідуальних психологічних ресурсів. Війна, як деструктивний чинник, змінює контекст функціонування родини, що, у свою чергу, провокує якісні трансформації у виконанні ролей. Зокрема, за умов мобілізації, загибелі чи фізичної відсутності одного з батьків відбувається перерозподіл функціональних обов'язків між іншими членами родини. Жінки нерідко змушені поєднувати ролі матері, захисниці, годувальниці, організаторки побуту та психологічної підтримки. Діти, особливо підлітки, можуть набути ролі «молодшого дорослого», беручи на себе побутові функції, догляд за молодшими братами чи сестрами або емоційне підкріплення батьків [7, с. 185–192].

Значних змін зазнає також роль літніх членів родини. Коли молодші покоління відсутні через участь у бойових діях або евакуацію, бабусі та дідусі стають основними носіями виховної та соціально-побутової відповідальності. Така інверсія поколінневих функцій має амбівалентний характер: з одного боку, вона активізує ресурсну функцію старших поколінь, з іншого – створює надмірне навантаження на осіб похилого віку.

Висновки. Отже, одним з найгостріших викликів, що постає перед родинами в умовах війни, є емоційна роз'єднаність, спричинена розлукою, втратами та невизначеністю. Розірваність сімейних зв'язків, постійне відчуття небезпеки, втрата житла або соціального статусу формують стани тривоги, фрустрації, почуття провини, особливо в батьків, які не можуть забезпечити захист і стабільність для дітей. За умов вимушеного переселення родина стикається з додатковими труднощами соціальної адаптації, як-от зміна місця проживання, школи, соціального кола спілкування, втрата звичного ритму життя. Особливої уваги потребує динаміка дитячо-батьківських стосунків. Дослідження показують, що в умовах війни діти потребують підвищеного рівня емоційної підтримки та стабільності.

Проте через психологічне виснаження або перевантаженість дорослі не завжди здатні задовольнити ці потреби, що може призводити до емоційної дистанції або конфліктів у родині.

Не менш важливим викликом є деформація подружніх стосунків. Тривала відсутність одного з партнерів, психологічна травматизація, зміна ролей і пріоритетів можуть спричинити відчуження, зниження довіри або конфліктогенність у спілкуванні. Водночас спільне переживання кризи іноді сприяє посиленню партнерських зв'язків, зміцненню відчуття єдності та взаємопідтримки.

Таким чином, трансформація сімейних ролей в умовах війни є багатовимірним процесом, що охоплює структурні, функціональні та емоційно-поведінкові зміни у системі родини. Під впливом воєнного конфлікту сім'я змінює спосіб організації внутрішньої взаємодії, адаптуючи свою рольову ієрархію до нових викликів. Попри складність ситуації, багато родин демонструє високу здатність до адаптації завдяки гнучкості, емоційній підтримці, залученості до соціальних мереж підтримки та збереженню ціннісних орієнтирів.

Поглиблене дослідження зазначених процесів має велике значення для розроблення комплексних програм підтримки сімей у кризових умовах, зокрема у сфері соціальної політики, психосоціальної допомоги та освітньо-виховної діяльності. У контексті поствоєнної реабілітації саме родина виступатиме ключовим ресурсом для відновлення суспільної стабільності, цілісності та ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Edler K., Behrens B., Wang L., Valentino K. Validation of the Parental Reflective Functioning Questionnaire among maltreating and nonmaltreating mothers. *Journal of Family Psychology*. 2023. № 37 (3). P. 324–334. https://doi.org/10.1037/fam0001045.

2. Барановська А. Психологічна стійкість у структурі організації особистості. *Матеріали VI Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів»*. Умань, 2023. С. 45–47.

3. Ващенко О. Соціально-психологічні чинники подружніх конфліктів в умовах війни. *Вісник післядипломної освіти*. 2024. Вип. 28 (57). С. 27–43. DOI: https://doi.org/10.58442/2522-9931-2024-28(57)-27-43.

4. Венгер Г. Психологічні особливості рольових стосунків у дистантних сім'ях. *Проблеми сучасної психології*. 2015. № 27. С. 103–116. URL: https://surl.li/vpyjru.

5. Гетта З. Розрив сімейних стосунків через війну як чинник її дисфункціональності. *Молодіжний соціологічний форум НТУ «ХПІ»: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів, присвяченої 140-річчю Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Харків: НТУ «ХПІ», 2025. С. 98–101. URI: https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/90951.

6. Зміни в ролях: як війна вплинула на сімейне життя українських жінок. URL: https://gradus.app/uk/open-reports/changes-roles-how-war-has-affected-family-life-ukrainian-women (дата звернення: 05.07.2025).

7. Левицький Н., Потапчук Є. Теоретико-методологічний аналіз проблеми посттравматичного зростання членів сім'ї в умовах війни. *Психологічні травелоги*. 2024. № 2. С. 184–196. URL: https://pt.khmnu.edu.ua/index.php/pt/article/view/180/168.

8. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Т. Семигіна, І. Павленко, Є. Овсяннікова та ін. Київ: Наш формат, 2017. 1068 с. URL: https://is.gd/yn61LT.

9. Сазонова О. Сімейні цінності та рольові установки сімейних пар. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 39. С. 272–295. DOI: https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.272-295.

10. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. Вип. 2 (52). С. 3–20. DOI: https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003.

11. Федоренко Р. Психологічний аналіз подружніх взаємин на різних стадіях функціонування сім'ї: монографія / Волинський національний університет імені Лесі Українки, факультет психології, кафедра практичної психології та психодіагностики. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 332 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/21448.

12. Шинкаренко І. Сім'я в умовах війни: психологічні, психосоціальні та психопатологічні проблеми. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2 (121). С. 554–562. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-554-562.

ВПЛИВ СТИЛІВ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ РОБОЧОГО АЛЬЯНСУ В ПРОЦЕСІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

THE INFLUENCE OF ATTACHMENT STYLES ON THE FORMATION OF A WORKING ALLIANCE IN THE PROCESS OF INDIVIDUAL PSYCHOTHERAPY

УДК 159.922.5:37.047:316.6
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.34
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Гречаник М.І.
доктор філософії в галузі психології,
викладач кафедри психології
Запорізький національний університет

У статті здійснено теоретичний аналіз та обґрунтування психологічних особливостей прив'язаності та її впливу на робочий альянс у індивідуальній психотерапії. Здійснено аналіз теоретичних підходів до розуміння стилів прив'язаності у дорослому віці та їхньої ролі у психотерапевтичній взаємодії. Виокремлено такі теоретичні підходи: класичний (дослідницький), головною тезою якого є створення безпечної бази для клієнта у процесі індивідуальної психотерапії; менталізаційний, в основі якого лежить розвиток рефлексивної здатності клієнта через довірливий зв'язок у психотерапії; інтегративний, що полягає у цілеспрямованій роботі з відносинами та врахування в практиці тези, що психотерапевтичні стосунки є мікромоделлю прив'язаності. Виокремлено основні психологічні особливості формування робочого альянсу в контексті різних стилів прив'язаності клієнта, як-от врахування особливостей стилю прив'язаності клієнта – тривожного, уникаючого, дезорганізованого, стилю прив'язаності самого спеціаліста, комплементарність стилів прив'язаності спеціаліста та клієнта, динаміка та якість робочого альянсу, стадії процесу психотерапії. До основних практичних рекомендації для психотерапевтів належать оцінка стилю прив'язаності клієнта та його врахування у плануванні психотерапії; формування «безпечної психотерапевтичної прив'язаності» (міцного альянсу) у процесі взаємодії; коригуючий емоційний досвід та розвиток рефлексивної функції (менталізації). Окремо підкреслено значення інтерсуб'єктивної присутності, чутливості психотерапевта до порушень взаємодії та здатності до їх відновлення. Встановлено, що мікроепізоди спільного налаштування та репарації допомагають клієнту здобути новий досвід емоційної безпеки, що сприяє перегляду усталених моделей прив'язаності й активує процес глибоких особистісних змін.

Ключові слова: *прив'язаність, стилі прив'язаності, робочий альянс, психотерапія, міжособистісні стосунки, індивід.*

The article presents a theoretical analysis and conceptual justification of the psychological features of attachment and its influence on the development of the working alliance in individual psychotherapy. Attachment is viewed as an intersubjective phenomenon that plays a crucial role in shaping the relational space between therapist and client. The paper examines core theoretical approaches to understanding adult attachment styles and their relevance in therapeutic practice. Three key perspectives are discussed: the classical (research-based) approach, which focuses on providing a secure base within therapy; the mentalization-based approach, which emphasizes the restoration of the client's reflective function through a reliable therapeutic relationship; and the integrative psychodynamic approach, which conceptualizes psychotherapy as a micromodel of attachment, enabling the transformation of internal working models within a relational context.
The article highlights psychological dimensions relevant to the working alliance: the attachment style of both client and therapist, the complementarity or mismatch between styles, and the way these dynamics evolve throughout different stages of therapy. Anxious, avoidant, and disorganized attachment patterns may differently shape how clients engage with the therapist, impacting emotional closeness, trust, and alliance stability. Similarly, the therapist's own attachment style can either support or hinder the establishment of a strong alliance. Securely attached therapists are more likely to offer emotional attunement and maintain empathic presence, while avoidant or anxious therapists may struggle with relational attunement or boundaries.
Key words: *attachment, attachment styles, working alliance, psychotherapy, interpersonal relationships, individual.*

Вступ. Прив'язаність виступає базовою пожиттєвою етологічною програмою індивіда, що формує базис соціального функціонування та емоційного добробуту протягом усього життя. Від часу класичних праць Дж. Боулбі (J. Bowlby, 1969, 1973, 1980) [10–13] прив'язаність розглядається як система, що забезпечує виживання через підтримку близьких стосунків з фігурами захисту. Сучасні дослідження підтверджують, що механізми прив'язаності мають глибоке нейробіологічне підґрунтя, зокрема через участь окситоцину, кортизолу та системи винагороди мозку (П. Олів'єра, П. Ферон, Дж. Коан (P. Oliveira, P. Fearon (2019) [40], J.A. Coan (2010) [15; 16]), а також модулюються генетичними і епігенетичними факторами (О. Джілаз та ін. (O. Gillath et al., 2016) [26]).

Попри визнання універсальності системи прив'язаності, стилі прив'язаності у дорослих осіб демонструють індивідуальну варіативність, що відображає досвід ранніх стосунків, життєві трансформації та контекстуальні умови розвитку. В науковій літературі наголошується на тому, що внутрішні робочі моделі (internal working models) прив'язаності, сформовані в дитинстві, можуть бути реорганізовані у безпечних міжособистісних стосунках, зокрема в інтимних партнерствах або психотерапевтичному контексті **(**М. Соломон, С. Таткін, А. Таля та ін. (M. Solomon, S. Tatkin, (2009) [45]; A. Talia et al., 2019) [47]).

Однак, незважаючи на зростаючу кількість емпіричних досліджень у сфері розвитку, пси-

хотерапії та нейронаук, питання впливу стилів прив'язаності на формування робочого (терапевтичного) альянсу залишається недостатньо інтегрованим у клінічну практику. Дослідження часто фокусуються або на дитячій прив'язаності, або на фрагментарному аналізі окремих її компонентів у дорослому віці, як-от травматичний досвід, переживання втрати чи тих чи інших форм насильства, без системного осмислення її ролі у динаміці терапевтичної взаємодії.

Це особливо важливо з огляду на те, що психотерапевтичний альянс, як показують численні метааналізи (А. Горват та ін. (A.O. Horvath et al., (2011) [29]; С. Флюкігар (C. Flückiger et al., (2018) [19]), є провідним предиктором результативності терапії, незалежно від її теоретичної модальності. Водночас формування глибокого, стійкого і кооперативного альянсу неможливе без урахування інтерперсональних очікувань, емоційної доступності клієнта і його здатності до довіри: усі ці компоненти тісно пов'язані зі стилем прив'язаності. Таким чином, дослідження феномена прив'язаності дорослих у контексті терапевтичної взаємодії дає змогу по-новому осмислити природу психотерапевтичної зміни як коригуючого емоційного досвіду, що потенційно трансформує глибинні міжособистісні моделі і, зрештою, підтримує розвиток психологічної цілісності особистості.

Оскільки проблематика дослідження має міждисциплінарний характер і перебуває на перетині клінічної психології, психотерапії, еволюції, соціальної психології, передусім доцільно виокремити ключові напрями досліджень феномена прив'язаності в контексті психотерапевтичної взаємодії.

Значний внесок у вивчення чинників, які спонукають становлення прив'язаності в психотерапії, належить таким науковцям, як А. Таля, С. Деніел, С. Мюзі (A. Talia, S. Daniel, S. Muzi) [47], які запропонували концепцію імпліцитної взаємодії між клієнтом і психотерапевтом. В основі процесів лежать невербальна комунікація і синхронія. Так, П. Фонеджі (P. Fonagy) [20–23] запропонував ідею менталізаційної терапії, що дає змогу реконструювати пошкоджені моделі прив'язаності через розбудову рефлексивної здатності. С. Джонсон (S. Johnson) [31] інтегрувала теорію прив'язаності в терапію емоційно-фокусованих пар, розглядаючи зміну моделі прив'язаності як ключовий результат лікування.

Стилі прив'язаності як стійкі патерни емоційної регуляції та міжособистісного реагування стали предметом дослідження у працях М. Ейнсворт (M. Ainsworth) [6], яка першою емпірично визначила базові типи прив'язаності у дітей, та С. Хейзан, Ф. Шейвер (C. Hazan, P. Shaver) [28], які адаптували цю модель до дорослих романтичних стосунків. К. Бартолом'ю (K. Bartholomew) [7; 8] розробила чотиривимірну модель прив'язаності, яка враховує образ себе та образ іншого, що дало змогу деталізувати розуміння тривожних та уникливих типів; М. Мікулінджер та Ф. Шейвер (M. Mikulincer, P. Shaver) [36; 37] поглибили уявлення про стиль прив'язаності як динамічну, ситуаційно модульовану систему, що впливає на емоційну регуляцію, самосприйняття, рівень довіри та готовність до співпраці.

Поняття робочого альянсу було вперше сформульовано у психодинамічному підході Р. Грінсон, М. Векслер (R. Greenson, M. Wexler) [27], однак сучасні підходи значною мірою спираються на операціоналізацію. С. Бордін (S. Bordin) [9] описав альянс як сукупність трьох елементів, як-от домовленість про цілі, згоджена терапевтична задача та емоційний зв'язок. С. Гелсо (C. Gelso) [25] звертає увагу на роль міжособистісних очікувань клієнта та неусвідомлених моделей близькості у формуванні альянсу. Це вказує на необхідність комплексного підходу до вивчення терапевтичного альянсу, що включає як міжособистісні, так і структурні чинники, включно зі стилем прив'язаності.

Серед сучасних вітчизняних дослідників прив'язаності особистості варто відзначити роботи М. Гречаник, М. Ткалич [1; 2; 5], присвячені аналізу когнітивних компонентів прив'язаності, еволюційним аспектам цього феномена. Особливості контакту між психотерапевтом та клієнтом вивчали П. Горностай, З. Кісарчук [3; 4], але слід наголосити на тому, що систематичне вивчення цього феномена у вітчизняній науці вкрай фрагментарне і неповне.

Однак варто зазначити, що загалом психологічних робіт, присвячених комплексному вивченню прив'язаності особистості, багато й вони потребують доповнення новими емпіричними даними та їх теоретичним обґрунтуванням.

Метою статті є аналіз, узагальнення та обґрунтування психологічних особливостей впливу стилів прив'язаності індивіда на становлення терапевтичного альянсу в процесі індивідуальної психотерапії.

Серед основних *завдань* дослідження виокремимо такі: 1) аналіз теоретичних підходів до розуміння стилів прив'язаності у дорослому віці та їхньої ролі у психотерапевтичній взаємодії; 2) виокремлення особливостей формування терапевтичного альянсу в контексті різних стилів прив'язаності клієнта; 3) окреслення практичних рекомендацій для психотерапевтів щодо адаптації інтервенцій з урахуванням стилю прив'язаності клієнта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія прив'язаності є однією з ключових концепцій у сучасній психології, що має вагоме значення для розуміння формування особистості, міжособистісної взаємодії та механізмів психологічної підтримки. Заснована Дж. Боулбі (J. Bowlby), ця теорія розглядає прив'язаність як універсальну потребу людини у встановленні стабільних, емоційно значущих зв'язків з фігурами безпеки. Досвід таких зв'язків у дитинстві формує внутрішні моделі прив'язаності, які впливають на спосіб сприйняття себе, інших та світу загалом. У дорослому віці ці

моделі визначають здатність до довіри, регуляції емоцій, побудови близьких стосунків, а також впливають на те, як людина шукає допомоги у ситуаціях дистресу. Саме тому теорія прив'язаності стала одним з теоретичних фундаментів психотерапії, оскільки дає змогу глибоко зрозуміти емоційні потреби клієнта**,** механізми захисту та типові патерни взаємодії, що актуалізуються у взаєминах з психологом. Розуміння стилів прив'язаності та їх впливу на поведінку в консультативному просторі дає змогу фахівцям будувати ефективні терапевтичні альянси, адаптувати інтервенції до індивідуальних особливостей клієнта і створювати умови для трансформації дезадаптивних моделей прив'язаності в межах безпечного, підтримувального середовища.

Першим завданням нашого дослідження є *аналіз теоретичних підходів до розуміння стилів прив'язаності у дорослому віці та їхньої ролі у психотерапевтичній взаємодії*. Ми не можемо оминути класичну теорію прив'язаності, яка лежить в основі класичного (дослідницького) підходу Дж. Боулбі (J. Bowlby), розширеного сучасними дослідженнями дорослої прив'язаності М. Мікулінчер, Ф. Шейвер (M. Mikulincer, P. Shaver) [36; 37]. Вважається, що стиль прив'язаності дорослої людини – її характерний спосіб встановлення емоційних зв'язків – впливає на те, як вона будує стосунки з терапевтом і реагує на психотерапію. Згідно з цим підходом, у процесі психотерапії клієнт несвідомо розглядає спеціаліста як фігуру прив'язаності: важливо, щоб психотерапевт став для нього **«**безпечною базою**»** (secure base), тобто надійною опорою для дослідження власних переживань та джерелом підтримки у моменти дистресу. М. Мікулінчер, Ф. Шейвер, Е. Берант (M. Mikulincer, P. Shaver, E. Berant) (2013) [37] підтверджують, що формування атмосфери «безпечної бази» в психотерапевтичних стосунках є критично важливим для успішного лікування.

Моделі прив'язаності характеризуються як безпечні (здорова взаємозалежність з іншими), тривожні (надмірна залежність від інших) та уникаючі (труднощі з опорою на інших). К. Леві (K. Levy et al.) (2018) [33] провів метааналіз 36 досліджень (3 158 клієнтів), який показав, що клієнти з надійним стилем прив'язаності до лікування демонструють кращі результати психотерапії, ніж пацієнти з іншими стилями прив'язаності. Крім того, покращення надійності прив'язаності під час психотерапії може збігатися з кращими результатами лікування. Також результати показують, що ті, хто має низьку надійність прив'язаності до лікування, можуть досягти кращих результатів лікування в терапії, яка зосереджується на міжособистісній взаємодії та близьких стосунках. В іншому своєму дослідженні К. Леві (K. Levy et al. (2011) [32]) дослідив результати трьох метааналізів, що вивчають зв'язок між тривожним стилем прив'язаності, уникаючим та безпечним і результатом психотерапії. Модераторний аналіз виявив, що зв'язок між безпечною прив'язаністю та ефективністю терапії був слабшим у вибірках з вищим середнім віком та більшою часткою жінок. Це вказує на можливі вікові та гендерні відмінності у тому, як внутрішні моделі прив'язаності впливають на психотерапевтичну динаміку. Загалом результати підтверджують практичну важливість врахування стилю прив'язаності клієнта під час побудови терапевтичного альянсу та планування інтервенцій. Дослідження підкреслює необхідність диференційованого підходу до клієнтів з різними типами прив'язаності, зокрема підвищеної уваги до проявів тривожної прив'язаності як предиктора менш сприятливого терапевтичного результату.

Наступним важливим підходом є менталізаційний підхід. Він зосереджується на зв'язку між стилем прив'язаності і здатністю до менталізації – розумінні власних і чужих внутрішніх станів (думок, почуттів). П. Фонеджі, С. Кемпбел, Ф. Бейтмен (P. Fonagy, C. Campbell, A. Bateman (2019) [21] розвинули ідею, що безпечний стиль прив'язаності є критичним для розвитку здорової менталізації, тоді як тривожний чи уникаючий стиль прив'язаності може підривати цю здатність. Згідно з їхньою моделлю, особистість з раннім досвідом, який передував створенню тривожного, уникаючого дезорганізованого стилю прив'язаності, може мати труднощі з довірою до інших і з розумінням емоцій (власних чи чужих), особливо у стресових ситуаціях. Таким чином, стиль прив'язаності впливає на робочий альянс через здатність клієнта до довіри і саморефлексії: наприклад, клієнти з уникаючим стилем прив'язаності схильні відсторонюватися від обговорення почуттів, а клієнти з тривожним стилем прив'язаності можуть переживати страх відторгнення, що вимагає від психотерапевта гнучких стратегій взаємодії. Спеціаліст, встановлюючи зв'язок, фактично моделює процес менталізації: відкрито цікавиться переживаннями клієнта, «читає» його емоційні сигнали і демонструє розуміння, що поступово розвиває цю навичку у самого клієнта (П. Фонеджі та ін. (P. Fonagy et al. (2019) [21]). Менталізація – це здатність розуміти інших та себе з точки зору внутрішніх психічних станів. Менталізація базується на чотирьох вимірах: автоматично контрольованому, внутрішньо-зовнішньо зосередженому, «собі – іншому» та когнітивно-афективному. Дослідження показують, що психічні розлади пов'язані з різними дисбалансами в цих вимірах. Розгляд якості менталізації як частини психосоціального лікування може бути корисним для людей з різними психічними розладами. П. Лютен (P. Luyten et al. (2020) [34]) зазначає, що менталізація є корисною транстеоретичною і трансдіагностичною концепцією для пояснення вразливості до психопатології та її лікування, а також підтверджує ефективність менталізаційного підходу для різних розладів, наголошуючи на вирішальному значенні робочого альянсу як простору, де клієнт вчиться розуміти себе та інших. Загалом цей підхід інтегрує теорію прив'язаності з розвит-

ком навичок усвідомлення психічних станів, розглядаючи надійні стосунки «психотерапевт – клієнт» як основу психологічного зростання.

Наступним підходом є інтегративний. Він представляє вплетення теорії прив'язаності у психотерапевтичну практику. Інтегративний підхід об'єднує психодинамічний та гуманістичний підходи, а головна його ідея полягає в тому, що психотерапевтичні стосунки самі по собі є мікромоделлю прив'язаності, де проявляються типові для клієнта моделі поведінки – близькості, довіри, залежності чи уникання. Спеціаліст, обізнаний про стиль прив'язаності клієнта, цілеспрямовано використовує ці стосунки як інструмент змін. Зокрема, робиться акцент на «живому» розпізнаванні та пропрацюванні динаміки прив'язаності безпосередньо в ході сесій (А. Слейд, Дж. Холмс (A. Slade, J. Holmes (2019) [44]). Згідно з дослідженням Д. Волліна (D. Wallin (2007) [48]), вагомою є роль особистості психотерапевта та його власного стилю прив'язаності в психотерапії, що підкреслює необхідність емпатійного, стабільного ставлення як засобу зцілення. Сучасні підходи до розуміння дорослих стилів прив'язаності одностайно підкреслюють, що прив'язаність відіграє центральну роль у робочому альянсі. Незважаючи на різні акценти – чи то створення безпечної бази для клієнта (класичний підхід), чи то розвиток рефлексивної здатності через довірливий зв'язок (менталізаційний підхід), чи то цілеспрямована робота зі взаєминами «тут і зараз» (інтегративний підхід), всі ці моделі сходяться на тому, що розуміння стилю прив'язаності клієнта і побудова надійного робочого альянсу є ключовими чинниками ефективної психотерапії.

Перейдемо до наступного завдання – *виокремлення особливостей формування терапевтичного альянсу в контексті різних стилів прив'язаності клієнта*. У дослідженні М. Дінер, Дж. Монро (M. Diener, J. Monroe (2011) [18]) розглянуто зв'язок між стилем прив'язаності дорослих та терапевтичним альянсом в індивідуальній психотерапії. Результати показали, що більша безпека прив'язаності була пов'язана із сильнішими терапевтичними альянсами, тоді як більша небезпека прив'язаності була пов'язана зі слабшими терапевтичними альянсами. Альянс, оцінений клієнтами, продемонстрував значно більший зв'язок з прив'язаністю порівняно з альянсом, оціненим психотерапевтом.

У табл. 1 розкрито ключові особливості формування робочого альянсу в контексті різних стилів прив'язаності клієнта.

Особисті моделі прив'язаності, сформовані у дитинстві, визначають очікування клієнта від близьких стосунків і переносяться на взаємини з терапевтом. Нижче наведемо ключові особливості побудови терапевтичного альянсу у клієнтів з різними стилями прив'язаності, підкріплені сучасними теоретичними та емпіричними даними. Клієнти з тривожним стилем прив'язаності прагнуть тісного емоційного контакту з психотерапевтом і гостро потребують підтвердження безпечності стосунку. Вони часто швидко ідеалізують спеціаліста та спершу демонструють високий рівень залученості в терапію. С. Сіферт, М. Хілсенрот (C. Siefert, M. Hilsenroth (2015)) [43] відзначили, що такі клієнти можуть приходити в психотерапію з великим кредитом довіри і надії на психотерапевта, але вже на ранніх сесіях схильні переживати конфлікти чи розчарування у стосунку. Т. Хуанг, С. Хілл, С. Гелсо (T. Huang, C. Hill, C. Gelso (2013)) [30] виявили, що клієнти з тривожним стилем

Таблиця 1

Особливості формування терапевтичного альянсу у клієнтів з різними стилями прив'язаності

Стиль прив'язаності клієнта	Ключова особливість формування робочого альянсу
Тривожний	Швидка ідеалізація психотерапевта на початку, що змінюється розчаруванням за нестачі підтвердження; висока потреба у підтвердженні безпечності зв'язку, чутливість до віддалення; ризик дострокового припинення психотерапії через невідповідність очікувань.
Уникаючий	Емоційна дистанція, уникнення глибокого розкриття; поверхневий альянс, який послаблюється без урахування потреби в автономії; поступове зміцнення можливе лише за умови стабільності, поваги до меж.
Дезорганізований	Непослідовна поведінка – коливання між пошуком близькості й відстороненням; ослаблення довіри без активного втручання психотерапевта; найбільша складність формування стабільного альянсу.

частіше достроково припиняють психотерапію, ймовірно, через невідповідність очікувань щодо підтримки. Таким чином, тривожний стиль прив'язаності характеризується нестабільною динамікою альянсу: початкове сильне зближення може змінюватися розчаруванням, якщо психотерапевт не задовольняє підвищені потреби в увазі та підтвердженні.

Клієнти з уникаючим стилем прив'язаності, навпаки, тримають емоційну дистанцію у психотерапевтичних стосунках. Вони схильні покладатися на власні ресурси та не довіряти чужій підтримці, через що формування довіри і близького контакту з психотерапевтом відбувається повільніше. Такі клієнти можуть мінімізувати свої переживання та потреби, уникаючи глибокого розкриття, що послаблює початковий альянс. Мета-аналіз Х. Нотсу (H. Notsu (2024) [39]) підтверджує, що високий рівень проявів уникаючого стилю прив'язаності помітно корелює з нижчою якістю робочого альянсу. Отже, для клієнтів з уникаючим стилем прив'язаності характерним є поверхневий або ослаблений альянс, особливо якщо психотерапевт не враховує їхню потребу в автономії. Лише поступове вибудовування безпечної бази – через повагу до меж клієнта і демонстрацію надійності – дає змогу таким клієнтам поглибити союз із психотерапевтом.

Клієнти з дезорганізованим стилем прив'язаності несуть у терапію суперечливий досвід стосунків: вони одночасно прагнуть підтримки і бояться довіритися. Це проявляється в непослідовній поведінці під час сесій: від інтенсивного пошуку близькості до раптового відсторонення. Дослідження С. Сіферт, М. Хілсенрот (C. Siefert, M. Hilsenroth (2015)) [43] показують, що такий стиль найбільше ускладнює встановлення стабільного альянсу.

Загалом тривожний, уникаючий, дезорганізований стилі прив'язаності клієнта пов'язані зі слабшим або нестійким робочим альянсом, тоді як безпечна прив'язаність сприяє міцнішому союзу з психотерапевтом. Важливими особливостями є темп та прояви динаміки: наприклад, для клієнтів з тривожним стилем прив'язаності характерні різкі коливання від ідеалізації до розчарування на старті взаємодії, тоді як клієнти з дезорганізованим стилем прив'язаності демонструють поступове ослаблення довіри без спеціальних зусиль на зміцнення контакту (Х. Нотсу, С. Сіферт, М. Хілсенрот (H. Notsu et al., 2024; C. Siefert, M. Hilsenroth, 2015) [39; 43]). Водночас деякі дослідження не знаходять прямого лінійного зв'язку між стилем прив'язаності та якістю альянсу без урахування додаткових чинників. С. Буччі (S. Bucci et al. (2016)) [14] не виявив незалежного впливу тільки стилю прив'язаності клієнта чи психотерапевта на альянс, натомість критичною виявилась їхня взаємодія: за наявності уникаючого, тривожного, дезорганізованого стилю у психотерапевта і важких симптомів у клієнта якість альянсу помітно страждала. При цьому більш «комплементарні» пари стилів (наприклад, клієнт з тривожним стилем прив'язаності з психотерапевтом, який має безпечний стиль прив'язаності) утворювали дещо кращий альянс. Сучасні роботи сходяться на думці про те, що обидві сторони здійснюють свій внесок у якість робочого альянсу. Стиль прив'язаності психотерапевта може бути не менш впливовим, ніж стиль клієнта. Дослідження С. Форнателлі (C. Fornarelli et al., (2020)) [24] демонструє, що психотерапевти з безпечним стилем прив'язаності стабільно формують кращий робочий альянс зі своїми пацієнтами.

Перейдемо до останнього завдання – *окреслення практичних рекомендацій для психотерапевтів щодо адаптації інтервенцій з урахуванням стилю прив'язаності клієнта.* Ці рекомендації є важливими, оскільки дають змогу психотерапевту глибше зрозуміти унікальні потреби клієнта, зумовлені його стилем прив'язаності, та адаптувати робочий альянс відповідно до цих потреб. Такий індивідуалізований підхід сприяє побудові надійного альянсу, знижує ризик дострокового припинення психотерапії та створює умови для коригуючого емоційного досвіду, який здатен трансформувати дезадаптивні моделі прив'язаності.

Оцінка стилю прив'язаності та його врахування у плануванні психотерапії. Слід визначити та врахувати стиль прив'язаності клієнта на початку формування робочого альянсу (К. Пандо-Марс (K. Pando-Mars (2016) [41]). Дослідження Б. Штраус (B. Strauss et al. (2016)) [46] показує, що особливості прив'язаності клієнта і психотерапевта впливають на формування робочого альянсу та результати лікування.

Формування «безпечної психотерапевтичної прив'язаності» (міцного альянсу). Психотерапевт у ролі «безпечної бази» забезпечує клієнту стабільне емпатійне, надійне середовище, що дає простір для дослідження важких переживань (В. Романо, М. Фітцпатрік, Дж. Янзен (V. Romano, M. Fitzpatrick, J. Janzen (2008) [42]).

Коригуючий емоційний досвід та розвиток рефлексивної функції (менталізації). Психотерапія має пропонувати клієнту новий досвід стосунків, який виправляє наслідки ранніх порушень прив'язаності – через стабільну емпатію, своєчасне відновлення довіри після розривів та поступове навчання клієнта переносити близькість без тривоги. Таким чином, клієнт з тривожним стилем прив'язаності поступово переконується, що його емоційні потреби не призводять до відкидання, а клієнт з уникаючим стилем прив'язаності – що вразливість і відкритість можуть бути безпечними. Важливим чинником є розвиток рефлексивної здатності обох учасників психотерапії: дослідження показують, що високий рівень менталізації у психотерапевта пов'язаний з формуванням довірчого альянсу та кращими результатами лікування (П. Фонеджі (P. Fonagy et al., 2002) [20]).

Висновки. На основі проведеного дослідження можна дійти таких висновків.

Аналіз проблеми дав змогу визначити, що аналіз теоретичних підходів до розуміння стилів

прив'язаності у дорослому віці та їхньої ролі у психотерапевтичній взаємодії ґрунтується на трьох основних підходах, як-от *класичний* (дослідницький), головною тезою якого є створення безпечної бази для клієнта у процесі індивідуальної психотерапії; *менталізаційний*, основою якого є розвиток рефлексивної здатності клієнта через довірливий зв'язок у психотерапії; *інтегративний* – цілеспрямована робота зі стосунками та врахування в практиці тези, що психотерапевтичні стосунки є мікромоделлю прив'язаності.

Теоретичний аналіз проблеми дав змогу виокремити основні особливості формування терапевтичного альянсу в контексті різних стилів прив'язаності клієнта. Це врахування особливостей стилю прив'язаності клієнта – тривожного, уникаючого, дезорганізованого, стилю прив'язаності самого спеціаліста, компліментарність стилів прив'язаності спеціаліста та клієнта, динаміка альянсу.

До основних практичних рекомендації для психотерапевтів належать оцінка стилю прив'язаності та його врахування у плануванні психотерапії; формування «безпечної психотерапевтичної прив'язаності» (міцного альянсу); коригуючий емоційний досвід та розвиток рефлексивної функції (менталізації).

Перспективи подальших досліджень автори вбачають у вивченні зв'язку прив'язаності та феномена психологічної стійкості, виокремленні психологічних складових частин прив'язаності особистості та їх емпіричному вивченні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гречаник М., Ткалич М. Когнітивні компоненти прив'язаності індивіда. Журнал сучасної психології. 2025. № 2. С. 106–111.
2. Гречаник М., Ткалич М. Еволюційні чинники становлення прив'язаності індивіда. Журнал сучасної психології. 2025. № 1(36). С. 28–35.
3. Кісарчук З., Омельченко Я., Лазос Г., Гурлєва Т., Гребінь Л., Журавльова Н., Уркаєв В. Особливості стосунків «психотерапевт – клієнт» у сучасному соціокультурному середовищі: монографія, 2017.
4. Горностай П. Консультативна психологія: теорія і практика проблемного підходу. Київ: Ніка-Центр, 2018. 400 с.
5. Ткалич М., Гречаник М. Теоретичне підґрунтя дослідження прив'язаності особистості: концепції та підходи. Габітус. 2025. № 70. С. 198–204.
6. Ainsworth M. Infant–mother attachment. *American psychologist*. 1979. № 34 (10). P. 932.
7. Bartholomew K. Avoidance of intimacy: an attachment perspective. *J Soc Pers Relationsh*. 1990. № 7. P. 147–178.
8. Bartholomew K., Shaver P.R. Methods of assessing adult attachment. *Attachment theory and close relationships*. 1998. P. 25–45.
9. Bordin E. The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, research & practice*. 1979. № 16 (3). P. 252.
10. Bowlby J. Attachment and loss. L.: Random House, 1969. P. 265.
11. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 2. Separation: Anxiety and Anger. New York: Basic Books; 1973.
12. Bowlby E. Loss-Sadness and Depression: Attachment and Loss. Volume 3. L.: Random House, 2008. P. 732.
13. Bowlby J. The Making and Breaking of Affectional Bonds. London: Tavistock, 1979.
14. Bucci S., Seymour-Hyde A., Harris A., Berry KClient and therapist attachment styles and working alliance. *Clinical psychology & psychotherapy*. 2016. № 23 (2). P. 155–165.
15. Coan J. Adult attachment and the brain. *Journal of Social and Personal Relationships*. 2010. № 27 (2). P. 210–217.
16. Coan J. Toward a neuroscience of attachment. *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*. 2008. № 2. P. 241–265.
17. Daniel S. Adult attachment patterns and individual psychotherapy: A review. *Clinical psychology review*. 2006. № 26 (8). P. 968–984.
18. Diener M., Monroe J. The relationship between adult attachment style and therapeutic alliance in individual psychotherapy: A meta-analytic review. Psychotherapy. 2011. № 48(3). P. 237–248.
19. Flückiger C., Del Re A., Wampold B., Horvath A. The alliance in adult psychotherapy: A meta-analytic synthesis. *Psychotherapy*. 2018, № 55 (4). P. 316.
20. Fonagy P., Gergely G., Jurist E., Target M. Affect regulation, mentalization, and the development of the self. New York: Other Press, 2002. 543 p.
21. Fonagy P., Campbell C., Bateman A. Mentalizing, attachment, and epistemic trust in group therapy. *Attachment in group psychotherapy*. L.: Routledge, 2019. 219 p.
22. Fonagy P., Target M. Attachment and reflective function: Their role in self-organization. *Development and psychopathology*. 1997. № 9 (4). P. 679–700.
23. Fonagy P., Luyten P., Allison E., Campbell C. Mentalizing, epistemic trust and the phenomenology of psychotherapy. *Psychopathology*. 2019. № 52 (2). P. 94–103.
24. Fornarelli C., Cassibba R., Musso P., Antonucci L. Attaccamento e alleanza di lavoro nella relazione clinica: una rassegna degli studi pubblicati nell'ultimo decennio. *Psicologia della salute: quadrimestrale di psicologia e scienze della salute*. 2020. № 3. P. 88–108.
25. Gelso C. The real relationship in psychotherapy. *The hidden foundation of change. Washington: American Psychological Association*. 2011.
26. Gillath O., Karantzas G., Fraley R. Adult attachment: A concise introduction to theory and research. Academic Press, 2016.
27. Greenson R., Wexler M. The non-transference relationship in the psychoanalytic situation. *International Journal of Psycho-Analysis*. 1969. № 50 (1). P. 27–39.
28. Hazan C., Shaver P. Romantic love conceptualized as an attachment process. *Interpersonal development*. L.: Routledge. 2017. P. 283–296.
29. Horvath A., Del Re A., Flückiger C., Symonds D. Alliance in individual psychotherapy. *Psychotherapy*. 2011. № 48 (1). P. 9.
30. Huang T., Hill C., Gelso C. Psychotherapy engagers versus non-engagers: Differences in alliance, therapist verbal response modes, and client

attachment. *Psychotherapy Research*. 2013. № 23 (5). P. 568–577.

31. Johnson S. The love secret: The revolutionary new science of romantic relationships. Hachette UK. L.: Routledge, 2014. P. 283.

32. Levy K., Ellison W., Scott L., Bernecker S. Attachment style. *Journal of clinical psychology*. 2011. № 67 (2). P. 193–203.

33. Levy K., Kivity Y., Johnson B., Gooch C. Adult attachment as a predictor and moderator of psychotherapy outcome: A meta-analysis. *Journal of clinical psychology*. 2018. № 74 (11). P. 1996–2013.

34. Luyten P., Campbell C., Allison E., Fonagy P. The mentalizing approach to psychopathology: State of the art and future directions. *Annual review of clinical psychology*. 2020. № 16 (1). P. 297–325.

35. Mikulincer M. Attachment working models and the sense of trust: an exploration of interaction goals and affect regulation. *J Pers Soc Psychol*. 1998. № 74. P. 1209–1224.

36. Mikulincer M., Shaver P. The attachment behavioral system in adulthood: activation, psychodynamics, and interpersonal processes. *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 35 / ed. by M. Zanna. New York: Academic Press, 2003. P. 53–152.

37. Mikulincer M., Shaver P., Berant E. An attachment perspective on therapeutic processes and outcomes. *Journal of personality*. 2013. № 81 (6). P. 606–616.

38. Muzi S., Madera F., Boiardo A. A narrative review on clinical and research applications of the Mirror paradigm: body image, psychopathology, and attachment. *Mediterranean Journal of Clinical Psychology*. 2021. № 9 (2).

39. Notsu H., Blansfield R., Spina D., Levy K. An updated meta-analysis of the relation between adult attachment style and working alliance. *Psychotherapy Research*. 2024. № 1. P. 14.

40. Oliveira P., Fearon P. The biological bases of attachment. *Adoption & Fostering*. 2019. № 43 (3). P. 274–293.

41. Pando-Mars K. Tailoring AEDP interventions to attachment style. *Transformance: The AEDP Journal*. 2016. № 6 (2). P. 1–91.

42. Romano V., Fitzpatrick M., Janzen J. The secure-base hypothesis: global attachment, attachment to counselor and session exploration in psychotherapy. *J. Couns. Psychol*. 2008. № 55. P. 495–504.

43. Siefert C., Hilsenroth M. Client attachment status and changes in therapeutic alliance early in treatment. *Clinical psychology & psychotherapy*. 2015. № 22 (6). P. 677–686.

44. Slade A., Holmes J. Attachment and psychotherapy. *Current opinion in psychology*. 2019. № 25. P. 152–156.

45. Solomon M., Tatkin S. Love and War in Intimate Relationships: How the Mind, Brain and Body Inteacts. L.: Random House, 2009. 324 p.

46. Strauss B., Kirchmann H., Eckert J., Lobo-Drost A., Marquet A., Papenhausen R. Attachment characteristics and treatment outcome following inpatient psychotherapy: results of a multisite study. *Psychother. Res*. 2016. № 16. P. 579–594.

47. Talia A., Miller-Bottome M., Katznelson H., Pedersen S., Steele H., Schröder P., Taubner S. Mentalizing in the presence of another: Measuring reflective functioning and attachment in the therapy process. *Psychotherapy Research*. 2019. № 29 (5). P. 652–665.

48. Wallin D. Attachment in psychotherapy. Guilford press, 2007, 345 p.

DEVELOPMENTAL DYNAMICS AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEFENSE MECHANISMS DURING ADOLESCENCE

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ У ПІДЛІТКІВ

UDC 159.923
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.35
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Ibrahimova Sh.A.
PhD Student in Personality Psychology, Psychologist
Baku State University

Defense mechanisms are automatic, subconscious strategies that serve to protect the personality. These mechanisms are especially relevant during adolescence and serve to reduce the teenager's tension during the crisis period. According to psychoanalysis, adolescence is the period of sexual maturity. This period is a period in which the teenager experiences various emotional states in connection with the changes (physical, psychological, emotional) he undergoes. Therefore, on the one hand, the teenager discovers his identity, and on the other hand, he transitions to a period of new object relations, as a result of which he resorts to defense mechanisms to eliminate the various emotional states he experiences, anxiety, protect the existing ego state and maintain emotional stability. According to studies, immature defense mechanisms prevail during adolescence. With the development of analytical thinking, defense mechanisms such as intellectualization, humor, idealization, projection, etc. are considered characteristic of this period. Understanding the underlying functions of these mechanisms can provide deeper insight into adolescent behavior and mental health development. These mechanisms are shaped not only by individual psychological development but also by environmental and interpersonal influences. The article discusses the developmental characteristics of adolescence, the psychodynamic view of this period, defense mechanisms and their forms of manifestation during adolescence, and their replacement. Also, research studies conducted in different countries were analyzed, and the scientific basis for the relationship between defense mechanisms and age, gender, emotional state, risk factors, character type and temperament was presented. The aim of the article is to provide a psychodynamic analysis of defense mechanisms used during adolescence and to examine their psychological functions.
Key words: *psychodynamic therapy, defense mechanisms, mature, immature, neurotic, adolescence.*

Захисні механізми – це автоматичні, підсвідомі стратегії, що служать для захисту особистості. Ці механізми особливо актуальні в підлітковому віці та сприяють зниженню напруги підлітка в кризовий період. Згідно з психоаналізом, підлітковий вік – це період статевої зрілості. Це період, коли підліток переживає різні емоційні стани у зв'язку зі змінами (фізичними, психологічними, емоційними), яких він зазнає. Тому, з одного боку, підліток відкриває свою ідентичність, а з іншого – переходить до періоду нових об'єктних відносин, у результаті чого він удається до захисних механізмів, щоб усунути різні емоційні стани, які він переживає, тривогу, захистити існуючий его-стан та підтримувати емоційну стабільність. Згідно з дослідженнями, у підлітковому віці переважають незрілі захисні механізми. Із розвитком аналітичного мислення характерними для цього періоду вважаються такі захисні механізми, як інтелектуалізація, гумор, ідеалізація, проєкція тощо. Розуміння основних функцій цих механізмів може забезпечити глибше розуміння поведінки підлітків та розвиток психічного здоров'я. Ці механізми формуються не лише індивідуальним психологічним розвитком, а й впливом навколишнього середовища та міжособистісних чинників. У статті розглядаються особливості розвитку підліткового віку, психодинамічний погляд на цей період, захисні механізми та їх форми прояву в підлітковому віці, а також їх заміна. Проаналізовано дослідження, проведені в різних країнах, та представлено наукову основу взаємозв'язку між захисними механізмами та віком, статтю, емоційним станом, чинниками ризику, типом характеру та темпераментом. Метою статті є психодинамічний аналіз захисних механізмів, що використовуються у підлітковому віці, та вивчення їхніх психологічних функцій.
Ключові слова: *психодинамічна терапія, захисні механізми, зрілий, незрілий, невротичний, підлітковий вік.*

İntroduction. According to psychoanalysis, adolescence is a repetition of childhood. That is, the experiences experienced during childhood are repeated during adolescence. The phallic stage is the period of the Oedipus complex, and this stage is especially repeated in adolescence. Simply, during adolescence, libido investments change their place, sexual and aggressive impulses are regulated within object relations. According to A. Freud, adolescence is characterized by separation and the mourning of object relations that are replaced by new ones. Thus, the teenager moves away from the incest relationship, that is, from the people who take care of him (father, mother). While searching for libido investments, on the one hand, the teenager also faces his own self, experiences a return to his identity, thereby narcissistic and mature characteristics emerge in the teenager. For this reason, this period is considered a period of noisy, internal conflicts. In addition, the teenager's search for an object that is not incestuous during this period requires that his mental functionality be in order during this period. Also, during this period, the teenager asks himself «who am I? What is my role in society?» begins to discover himself by searching for answers to questions such as. Blos notes that during this period, the teenager's desire for new object relationships, his separation from his parents, indicates that there is a period of mental development and crisis at this stage [12, p. 147]. In the stage of separation and searching for a new object, the

teenager faces himself, discovers his identity, and on the other hand, the increase in sexual impulses and the instability of the emotional state reveal the importance of the role of using defense mechanisms. That is, in order to reduce and eliminate the existing anxiety, the teenager uses defense mechanisms. Defense mechanisms are strategies that serve to protect the ego from internal and external stress factors. These mechanisms intensify due to the occurrence of emotional, physical, and hormonal changes during adolescence. Thus, defense mechanisms serve to protect the teenager's ego and reduce the existing tension.

Method. The article discusses the period of adolescence, age characteristics, defense mechanisms, and their manifestations in adolescence within the framework of the psychodynamic approach. During the analysis of scientific literature, classical psychoanalysts (S. Freud, A. Freud), classification of defense mechanisms (approaches of G. Vaillant, P. Cramer), as well as empirical studies conducted with adolescents in different countries were analyzed. The structure of the article consists of the developmental characteristics of adolescence, a psychodynamic view of this period, the use of defense mechanisms in this period, and the results of empirical studies.

Discussion. Defense mechanisms are psychological strategies that arise and are used unconsciously to protect a person from unacceptable thoughts and ideas. Although this concept was put forward by S. Freud, it was developed by A. Freud [11, p. 43]. Defense mechanisms are strategies used by the ego of a person, a bio-psycho-social being, and ensure mental survival. Although these unconscious reactions serve to restore the conflict between the id and the superego, reduce the person's anxiety, in many cases they can cause the person to escape from reality and aggravate the existing problem. In DSM IV, the term defense mechanisms is recorded as a "defense functionality scale" [1, p. 754]. Defense mechanism reactions are automatic, subconscious processes, and in the process of implementing these mechanisms that help a person accept reality, the ego is not independent, but dependent on the id. The id, which is the source of pleasure impulses, is a product of subconscious processes and it causes the ego to experience different emotions, such as joy, sadness, anger, etc. Another part that determines the right and wrong of the ego's actions is the superego. From an early age, the child assimilates the moral norms of his parents, teachers, and society, as well as the system of prohibitions and boundaries. The superego blames the ego for the mistakes he makes. In order not to experience this feeling, the ego tries to find a common path between the desires of the id and the superego. No matter how much the ego tries to maintain a balance between the id and the superego, the id tends to carry out its own desires. For example, if a child is bitten by a dog or falls down the stairs, the child will run away from the dog or not climb the stairs due to the fear he experiences, but the ego cannot cope with the subconscious fear and anxiety, at which point the superego enters the process and punishes the ego, which results in feelings of guilt and shame [17, p. 47]. Although the ego is the observed party, a person's behaviors and thoughts may not always make sense. Since the id demands that its impulses be satisfied, the ego adapts to the demands of social society and the representation of these demands in the superego and tries to restrain it. When these two factors contradict each other, conflict arises, and when the superego cannot resolve this conflict, anxiety arises, and the ego uses defense mechanisms to eliminate the existing anxiety and restrain the id impulses. As a result, the ego both eliminates anxiety and tries to keep the basis of anxiety unconscious. A. Freud considers the use of defense mechanisms by the ego to eliminate the conflict between the structures of the personality (id, superego) as a normal process [11, p. 16]. In order to understand how the ego uses defense mechanisms, it is important to understand the functions of defense mechanisms. A. Freud classifies 10 main defense mechanisms: regression, repression, reaction formation, isolation, undoing, projection, introjection, turning against the self, reversal and sublimation. G. Vaillant, based on the psychodynamic approach, divides defense mechanisms into 4 levels [15, p. 366–370]:

1. The image distorting style (dissociation, denial, splitting, isolation, devaluation);
2. The Immature style (acting-out, passive-agression, autistic-fantasy, somatization, displacement, projection);
3. Neurotic (undoing, pseudoalturism, idealization, reaction formulation);
4. Mature (sublimation, anticipation, humor, suppression).

As a result, each of these defense mechanisms differs depending on the age, development and character characteristics of the personality. Based on these classifications, it is possible to study how and with what frequency defense styles are used during adolescence.

Age and developmental characteristics of adolescence

The period in which the child grows physically and completes the acquisition of the function of sexual maturation is called adolescence. This period begins around the ages of 10–11. The most important sign of adolescence is the structural changes occurring in the psyche, which change under the influence of anatomical and physiological development. During this period, boys and girls gradually experience changes in their appearance: facial features, body structure, deepening of the voice in boys, hormonal fluctuations, and parallel height growth. At the same time, personal communication, self-awareness, the formation of real and ideal selves, and the development of social communication play an important role during this period. Communication is considered the leading activity in adolescents during this period. The social environment and relationships with friends are

considered a priority for adolescents. Many authors call this period a crisis period. Because during this period, both physical and mental development are in the foreground. Another reason for calling it a crisis period is that during this period, many changes and maturity characteristics appear in the development of the child's personality, as a result of which various difficulties arise in the behavior of the teenager: laziness, isolation, stubbornness. The teenager begins to become introverted by distancing himself from his parents, or the social environment (friends) comes to the fore. Therefore, this period is considered the most difficult and critical period. Also, 3 main levels of maturity appear in adolescents: social maturity, psychological maturity, and sexual maturity. For both the physical and mental development of the teenager, each of these maturity levels must develop in parallel. The adolescence period is also characterized by the development of a sense of adulthood. As a result, the teenager turns from a small child into a big child during this period. At the same time, with the emergence of a sense of adulthood, the teenager begins to adopt the norms and rules for adults. As a result, adolescents resemble their behavior and attitudes to adults. With the emergence of a sense of adulthood in adolescents, adolescents want to be treated like adults, not treated like children. The teenager's communication with friends gradually expands and qualities such as loyalty to friends and equality develop. This also indicates the development of a «friendship code». According to studies, ambivalence is manifested in behavior during adolescence. As the opposite sexes are interested in each other, on the other hand, they tend to be chosen among their friends. For this reason, boys try to be friend boys and girls, and this nuance is associated with the gender differences between them. The emotional instability, reaction to internal and external stress factors, and social adaptation difficulties encountered during this period necessitate the use of defense mechanisms.

Defense mechanisms frequently encountered in adolescents

According to A. Freud, asceticism and intellectualization are used more during this period. While asceticism prevents the expression of impulses, thanks to intellectualization, the teenager relaxes his aggression by rationalizing and applying logic to the event. According to Blos, during this period, the teenager tends to engage in ascetic behaviors to cope with sexual and bodily desires, for example, depriving himself of pleasurable activities and food. When faced with mental disorders, his ability to explain them intellectually and the development of rational thinking skills indicate that analytical thinking skills are also developing during this period. The development of analytical thinking is considered an important factor for the formation and development of personality. According to A. Freud, these two defense mechanisms are very important for maturation and include the role of defense mechanisms against impulses. Teenagers use creative imagination to express their inner world during times of crisis. This provides them with emotional relief. According to Henderson, the defense mechanisms of denial are active in children aged 5–6, and projection are active in children aged 8–11 [16, p. 110–117]. Reaction formation is active in childhood, and intellectualization is active in adolescence. According to Cramer, denial, projection, and identification are used more in adolescence [14, p. 607–620]. Another study proves that defense styles change according to age and gender [13, p. 523–552].

Below are examples of defense mechanisms used by adolescents:

Rationalization: A teenager justifies his poor performance in school by the inadequacy of his teacher;

Reaction formation: Showing unacceptable desires and feelings with behaviors that create a sense of guilt in the ego, for example, a teenager who is jealous of his sister shows love to her, a teenager with active sexual impulses demonstrates religious and moral behaviors;

Undoing: Behaviors a person does to eliminate feelings of guilt after a wrong behavior, such as apologizing;

Repression: The suppression of disturbing emotions and events in the subconscious, but the suppressed impulses come to light in the future in dreams or through slips of the tongue.

Displacement: The transfer of dangerous, unacceptable emotions to a smaller object. For example, a teenager who is abused by his parents acts violently towards the animal he feeds, a teenager who is beaten by his parents at home hits his classmates, makes aggressive gestures, etc.

Sublimation: A teenager directs his aggressive impulses to sports;

Humor: One of the main defense mechanisms that allows a sense of maturity in the relationship of children and adolescents with their relatives.

Projection: An example of this defense mechanism is when a teenager transfers his internal aggression to others. In a study conducted with adolescents on defense mechanisms and psychological development, it was observed that projection decreases in women and increases in men towards the end of adolescence.

Empirical approaches and modern research results

In modern times, there are many tools for measuring defense mechanisms in adolescents, the most commonly used of which are DSQ40, DMRS-Q-C (up to 13–14 years old). However, it should be noted that the original version of the DSQ40 test was developed for adults [2, p. 246–256]. Recently, adapted versions for adolescents have begun to be used in research [19, p. 41–52]. A large part of the analyzed studies were conducted using these tools. Adolescents experiencing a crisis period use various defense mechanisms during their development. Thus, studies show that more denial, projection, and more complex defense mechanisms are observed

with the development of the superego in later stages of development. The frequency of use of defense mechanisms is related to the adolescent's temperament type, character, family type, risk factors, and level of emotional instability. There are many studies reflecting this. Thus, one article states that there is a relationship between defense mechanisms and various emotional states [3, p. 1241–1245]. In a study conducted on adolescents by Lobel and colleagues, the results of women and men showed differences, as in women anxiety, worry are negatively related to denial, repression, rationalization, while in men there is no significant difference between these variables [4, p. 110–117]. Another study conducted on adolescents shows that anger is positively related to projection, displacement and repression, anxiety is positively related to displacement, reaction formulation, undoing, and denial is negatively related to depression, that is, as the denial defense mechanism increases, depression decreases [5, p. 133–148]. Feldman et al. showed that the age, gender, and psychological health of the adolescent affect the defense mechanisms he uses, and also, as a result of the study, immature defense mechanisms prevailed in mentally unhealthy adolescents [6, p. 1344–1354]. An interesting result was obtained from a study conducted in the USA by Erikson, Feldman and Steiner with 140 adolescents. It was found that the level of adaptation of the adolescent affects his defense style, so that adolescents with a mature defense style have better psychological adaptation ability, while adolescents who prefer immature defense mechanisms have poor adaptation ability [7, p. 1599–1607]. According to the results of a study on the relationship between personality styles and defense mechanisms, consisting of 830 people aged 14–19, using the DMI-Y and MACI instruments, adolescents with an introverted personality type use more inward-oriented defense mechanisms (repression, introprojection, fantasy, somatization), while adolescents with an extroverted personality type use more outward-oriented defense mechanisms (projection, rationalization) [8, p. 14–40]. Another interesting study was conducted among 266 adolescents using the Kellerman' life style questionnaire (LSQ). Thus, the study determines how students' defense mechanisms change from the first year of school to high school. According to the results, regression increases with age in boys, while reactive formulation decreases in girls [9, p. 75–80]. The next study is a study conducted with 510 adolescents using the OPD-CA2-SQ, DSQ-A instruments, according to the results, mental health problems, psychodynamic conflict level (anxiety, self-blame, etc.) and maladaptive defense styles are positively correlated [10, p. 157–164]. The analyzed research results show that the defense mechanisms used during adolescence differ and change depending on age, gender, character traits, and the level of stress factors.

Conclusion. Adolescence is a period of crisis, as well as a period when personality structures are formed, the tendency to become mature, independent, and social relationships come to the fore. The defense mechanisms used during this period are usually related to the emotional instability, anxiety, and psychosocial functionality of the adolescent. The analysis of scientific literature shows that adolescents who use mature defense styles have lower levels of psychological distress, while adolescents with high psychological distress also have higher levels of immature defense mechanisms. The analysis of studies shows that gender and age differences in the use of defense mechanisms are also important factors. As a result, the scientific analysis of the literature reveals the importance of the use of defense mechanisms in adolescents, and also contributes to understanding how defense styles change at different developmental stages.

BIBLIOGRAPHY:

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. 4th ed. Arlington : American Psychiatric Association, 1994.

2. Andrews G., Singh M., Bond M. The Defense Style Questionnaire. *Journal of Nervous and Mental Disease.* 1993. Vol. 181, No. 4. P. 246–256. DOI: https://doi.org/10.1097/00005053-199304000-00006.

3. Waqas A., Khan S., Sharif W., Khalid U., Ali A. Association of academic stress with sleeping difficulties in medical students: A cross-sectional study. *Saudi Medical Journal.* 2015. Vol. 36, No. 10. P. 1241–1245. DOI: https://doi.org/10.15537/smj.2015.10.12257.

4. Lobel T.E., Granot Y., Shalom A. Trait anxiety and defense mechanisms: Gender differences in adolescents. *Journal of Adolescence*. 2016. Vol. 50. P. 110–117. DOI: https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2016.05.006.

5. Offer D., Kaiz M., Howard K.I., Bennett E.S. Ego defense mechanisms: A comparison between psychiatric and non-psychiatric adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*. 2000. Vol. 29, No. 2. P. 133–148. DOI: https://doi.org/10.1023/A:1005181922511.

6. Feldman S.S., Araujo K.B., Steiner H. Defense mechanisms in adolescents as a function of age, sex, and mental health status. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry.* 1996. Vol. 35, No. 10. P. 1344–1354. DOI: https://doi.org/10.1097/00004583-199610000-00015.

7. Erickson S.S., Feldman S.S., Steiner H. Defense mechanisms and adjustment in normal. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry.* 1996. Vol. 35, No. 12. P. 1599–1607. DOI: https://doi.org/10.1097/00004583-199612000-00016.

8. Rachão I., Campos R.C. Personality styles and defense mechanisms in a community sample of adolescents: An exploratory study. *Bulletin of the Menninger Clinic.* 2015. Vol. 79, No. 1. P. 14–40. DOI: https://doi.org/10.1521/bumc.2015.79.1.14.

9. Graovac M., Pernar M., Moro L., Petrić D., Ružić K., Girotto I., Frančišković T. Changes of adolescents' defence mechanisms during the first year of high school education. *Collegium Antropologicum*. 2006. Vol. 30, No. 1. P. 75–80.

10. Akın A., Goth K., Seiffge Krenke I., Obbarius A., Winter S.M., Sarrar L. Associations between personality structure, psychodynamic conflicts and defense styles

in adolescences with mental health problems. *Psychother Psychosom Med Psychol.* 2024. Vol. 74, No. 5. P. 157–164. DOI: https://doi.org/10.1055/a-2255-3572.

11. Freud A. The Ego and The Mechanisms of Defense. New York : International Universities Press, 1936.

12. Blos P. On adolescence, a psychoanalytic interpretation. New York : The Free Press, 1962.

13. Cramer P. Understanding Defense Mechanisms. *Psychodynamic Psychiatry.* 2015. Vol. 43, No. 4. P. 523–552.

14. Cramer P. The development of defense mechanisms during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*. 1991. Vol. 20, No. 6. P. 607–620. DOI: https://doi.org/10.1007/BF01537355.

15. Vaillant G.E. Involuntary coping mechanisms: A psychodynamic perspective. *Dialogues in Clinical Neuroscience.* 2011. Vol. 13, No. 3. P. 366–370. DOI: https://doi.org/10.31887/DCNS.2011.13.3/gvaillant.

16. Henderson S.W., Martin A. Case formulation and integration of information in child and adolescent mental health. In: Rey J. M. (Ed.). IACAPAP e Textbook of Child and Adolescent Mental Health. Geneva : International Association for Child and Adolescent Psychiatry and Allied Professions, 2014. URL: https://iacapap.org/

17. Schultz D.P., Schultz S.E. Theories of personality. 10th ed. Boston : Cengage Learning, 2013.

18. Ruuttu T., Pelkonen M., Holi M., Karlsson L., Kiviruusu O., Heilä H., Tuisku V., Tuulio Henriksson A., Marttunen M. Psychometric properties of the Defense Style Questionnaire (DSQ 40) in adolescents. *Journal of Nervous and Mental Disease.* 2006. Vol. 194, No. 2. P. 98–105. DOI: https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000198141.88926.2e.

19. Di Giuseppe M., Perry J.C., Petraglia J., Janzen J.I., Orrù G. Defense Mechanisms Rating Scales Q-Sort for Children (DMRS-Q-C): Development and preliminary validation. *Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome.* 2021. Vol. 24, No. 1. P. 41–52. DOI: https://doi.org/10.4081/ripppo.2021.500.

РОЗВИТОК РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

DEVELOPING PERSONAL RESILIENCE THROUGH POSITIVE PSYCHOTHERAPY

УДК 417.4-057.874.1:159.9.018.423
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.36
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Карпенко Є.В.
д.психол.н., доцент,
професор кафедри практичної психології
Навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті висвітлено актуальність дослідження феномену психологічної резильєнтності, яка набуває особливого значення в контексті російсько-української війни, а також політичної та соціальної нестабільності в світі. Життя в таких умовах потребує мобілізації особистісних і державних ресурсів для збереження психічного здоров'я та виживання. Резильєнтність розкрито як динамічний і багатовимірний процес успішної адаптації до значних життєвих негараздів, що передбачає не лише стійкість, а й потенціал до зростання. У статті проаналізовано еволюцію концептуального осмислення резильєнтності від статичної риси характеру до керованої динамічної взаємодії між особистістю та її оточенням. Метою статті є комплексний аналіз резильєнтності як ключового чинника психічного здоров'я крізь призму теоретичних поглядів та емпіричних досліджень ефективності позитивної психотерапії Носсрата Пезешкіана. У статті висвітлено ключові концептуальні моделі, що пояснюють механізми формування резильєнтності: компенсаторну, захисну та модель виклику. Узагальнено погляди провідних дослідників на це явище, які підкреслюють, що здатність долати труднощі є результатом звичайних щоденних процесів і ресурсів, які можуть бути розвинені в більшості людей. Також представлено позитивну психотерапію Н. Пезешкіана як ефективний інструмент підвищення резильєнтності у вузькому, широкому та всеохоплюючому значеннях. За допомогою цього підходу резильєнтність проаналізовано як здатність особистості балансувати сфери життя (Тіло, Діяльність, Стосунки, Смисли) на основі розвитку гнучких базових емоційних установок. Окремо висвітлено вплив біологічних, психологічних та соціальних факторів на формування індивідуальної та колективної резильєнтності. Узагальнено та представлено ключові практичні навички, що сприяють формуванню резильєнтності, зокрема: когнітивну гнучкість, оптимізм, самоефективність, а також розвиток емоційного інтелекту, саморегуляції та пошук сенсу життя. Підкреслено, що резильєнтність полягає не лише в актуалізації потенціалу, а й у вмінні його доцільно використовувати. Акцентовано увагу, що резильєнтність є динамічним, багатовимірним конструктом, який піддається розвитку і сприяє посттравматичному зростанню, що дозволяє особистості успішно справлятися з кризовими явищами в особистому та суспільному житті.

Ключові слова: *резильєнтність, позитивна психотерапія, розвиток особистості, психічне здоров'я, адаптація, стрес, посттравматичне зростання, самодопомога.*

This article highlights the relevance of researching the phenomenon of psychological resilience, which is of particular importance in the context of the Russian-Ukrainian war as well as political and social instability around the world. Life in such conditions requires the mobilization of personal and state resources to preserve mental health and survival. Resilience is revealed as a dynamic and multidimensional process of successful adaptation to significant life adversities, which involves not only endurance but also the potential for growth. The article analyzes the evolution of the conceptual understanding of resilience from a static character trait to a controlled, dynamic interaction between the individual and their environment.

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of resilience as a key factor in mental health through the lens of theoretical views and empirical studies on the effectiveness of Nossrat Peseschkian's positive psychotherapy. The article also covers the key conceptual models that explain the mechanisms of resilience formation: compensatory, protective, and the challenge model. It summarizes the views of leading researchers on this phenomenon, who emphasize that the ability to overcome difficulties is the result of ordinary daily processes and resources that can be developed in most people.

Peseschkian's positive psychotherapy is also presented as an effective tool for increasing resilience in narrow, broad, and comprehensive senses. With this approach, resilience is analyzed as the ability of an individual to balance the spheres of life (Body, Activity, Relationships, Meanings) based on the development of flexible basic emotional attitudes. The influence of biological, psychological, and social factors on the formation of individual and collective resilience is highlighted separately.

Key practical skills that contribute to the formation of resilience are summarized and presented, including: cognitive flexibility, optimism, self-efficacy, and the development of emotional intelligence, self-regulation, and the search for the meaning of life. The article emphasizes that resilience is not only about actualizing one's potential but also about the ability to use it appropriately. It is stressed that resilience is a dynamic, multidimensional construct that can be developed and contributes to post-traumatic growth, allowing individuals to successfully cope with crises in their personal and public lives.

Key words: *resilience, positive psychotherapy, personal development, mental health, adaptation, stress, post-traumatic growth, self-help.*

Актуальність проблеми дослідження. Політична, соціальна та економічна нестабільність у світі сприяє зростанню інтересу науковців та практиків до феномену резильєнтності. В українських реаліях такий інтерес посилюється тривалою та виснажливою війною з росією за власну незалежність, яка потребує мобілізації як особистісних, так і державних ресурсів. У таких умовах зростають загрози не лише психічному здоров'ю на індивідуальному та колективному рівнях, але й виживанню як окремої особи, так і народу загалом. Зазначене актуалізує дослідження феномену резильєнтності. Резильєнтність – це більше, ніж просте «виживання» чи повернення до попереднього стану після травматичної події. Вона являє собою динамічний і багатовимірний процес успішної адаптації до значних життєвих негараздів, що передбачає не лише стійкість, а й потенціал до зростання та розвитку [15, с. 741].

Резильєнтність проявляється в інтеграції когнітивних, афективних та поведінкових особливостей, які дозволяють людині підтримувати психологічне благополуччя, навіть перебуваючи під тиском [14, с. 453]. Концептуальне осмислення резильєнтності еволюціонувало від статичної риси характеру до динамічної взаємодії між особистістю та навколишнім середовищем, що робить її не вродженою, а набутою та керованою рисою [7, с. 33]. Позитивна психотерапія Н. Пезешкіана є ефективним інструментом розвитку резильєнтності. На це вказує успішна практика застосування методу в складних життєвих ситуаціях та при роботі з розладами, пов'язаними зі стресом [10, с. 219].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні наукові дослідження приділяють значну увагу вивченню феномену психологічної резильєнтності як ключового чинника адаптації особистості в умовах кризи та невизначеності. У працях Л. Адаменка [1] та О. Чиханцової [11; 12] резильєнтність розглядається як динамічний процес, що забезпечує ефективне відновлення та зростання після травматичних подій. Аналіз літературних джерел К. Балахтара [2] та В. Готич [4] вказує на виняткову важливість психологічної стійкості як невід'ємної професійної якості. Дослідження С. Дмитиришина [5], а також А. Жолтка і Н. Білика [7], підтверджують, що резильєнтність є предиктором психічного благополуччя, що обумовлює стабільне функціонування особистості. Окрім того, значний науковий інтерес викликає роль емоційного інтелекту, який, за твердженнями Н. Степанової [9], є істотним ресурсом у процесі життєздійснення. У контексті формування цих особистісних якостей, роботи М. Тищенка [10].

В українській науковій літературі також активно висвітлюється феномен резильєнтності в умовах кризи та війни. Зокрема, аналізуються відмінності між психологічною стійкістю, що допомагає функціонувати під час стресу, та посттравматичним зростанням, що описує можливості розвитку через переживання травми. Встановлено, що хоча ці явища не є тотожними, вони тісно взаємопов'язані через процес відновлення після травматичного досвіду [6, с. 70].

Попри значні досягнення, у сфері досліджень резильєнтності все ще існують прогалини. Наприклад, відзначається нестача даних про зв'язок резильєнтності з психічним здоров'ям у загальній популяції. Крім того, майбутні дослідження мають зосередитися на міждисциплінарних підходах, які інтегрують біопсихосоціальну модель формування психічних розладів та особистісних ресурсів з дослідженнями кроскультурних відмінностей у проявах і розвитку резильєнтності. Одним із таких підходів, безумовно, є позитивна психотерапія Н. Пезешкіана, що являє собою одночасно гуманістичний, психодинамічний, конфліктцентрований напрям з доведеною ефективністю, враховує кроскультурні відмінності та не має протипоказань для застосування з різними категоріями населення.

Метою статті є комплексний аналіз феномену резильєнтності як ключового чинника психічного здоров'я особистості крізь призму теоретичних поглядів та емпіричних досліджень ефективності позитивної психотерапії Н. Пезешкіана.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен резильєнтності є складним і багатогранним, що призвело до формування різних концептуальних підходів, які взаємодоповнюють один одного. У науковій літературі резильєнтність розглядається у трьох основних площинах: як риса особистості, як динамічний процес і як адаптаційно-захисний механізм. Резильєнтність як риса особистості передбачає наявність певного набору вроджених або набутих якостей, які роблять людину стійкою до стресу. Цей підхід домінував на початкових етапах досліджень і розглядав резильєнтність як складний комплекс індивідуальних особливостей, що дозволяє людині долати негативні чинники та підтримувати внутрішню гармонію [7, с. 33].

Резильєнтність як динамічний процес підкреслює гнучкі когнітивні, емоційні та поведінкові реакції на стрес. Це визначення поширилося з другою хвилею досліджень [13, с. 38] і розглядає резильєнтність не як статичну якість, а як набір активних дій, що дозволяють людині адаптуватися до мінливих обставин. Динамічний процес резильєнтності включає контакт із несприятливими подіями, активацію захисних факторів та їх взаємодію з уразливістю, що в результаті призводить або до розвитку резильєнтності, або до патологічної реакції психіки. Резильєнтність як адаптаційно-захисний механізм – це здатність протистояти або адаптуватися після психотравми, яка захищає особу від дезінтеграції та появи різних розладів, створюючи основу для повноцінного психічного здоров'я [1, с. 6–7].

Резильєнтність являє собою здатність людини успішно адаптуватися до складних життєвих обставин, справлятися зі стресом й долати різно-

манітні труднощі, а також відновлюватися після впливу травмуючих факторів, зберігаючи психічне благополуччя [11, с. 118]. Послуговуючись термінологією позитивної психотерапії Н. Пезешкіана, ми можемо інтерпретувати її як здібність балансувати різні сфери життя (Тіло, Діяльність, Стосунки, Смисли) під впливом стресогенних зовнішніх обставин, що досягається завдяки формуванню гнучких базових емоційних установок у сферах Я, Ти, Ми і Пра-Ми. У процесі становлення особистості закладаються основи резильєнтності, розвиток якої детермінується експресією базових емоційних установок батьків у континуумах ригідності-гнучкості, токсичності-екологічності тощо. Відтак кожна людина має більший чи менший потенціал для розвитку резильєнтності в дорослому віці. Такий погляд на резильєнтність відповідає усім трьом принципам позитивної психотерапії, а саме: надії, балансу та самодопомоги [3, с. 22–24].

Узагальнюючи ці підходи, науковці сформулювали низку ключових визначень:

Е. Вернер виділила три основні ознаки резильєнтності: позитивний результат розвитку попри високий ризик, стійку компетентність під час стресу, а також здатність до відновлення після травми [17, с. 81];

С. Лутар визначила резильєнтність як «позитивну адаптацію попри негаразди». Вона зауважила, що резильєнтність в одній сфері (наприклад, академічна успішність) може співіснувати з розладами в іншій (наприклад, емоційні порушення) [15, с. 739–740];

Американська психологічна асоціація (APA) визначає резильєнтність як процес і результат успішної адаптації до складних життєвих обставин, який досягається завдяки гнучкості мислення, емоцій та поведінки [6, с. 68];

А. Мастен ввела концепцію «звичайної магії», стверджуючи, що здатність долати негаразди не є рідкісною, а радше є результатом звичайних, щоденних процесів і ресурсів, які можуть бути розвинені у більшості людей [16, с. 227–228].

Для пояснення взаємодії факторів ризику та захисту дослідники розробили кілька концептуальних моделей, які допомагають зрозуміти механізми, що лежать в основі формування резильєнтності. Компенсаторна модель передбачає, що захисний фактор безпосередньо протидіє фактору ризику. У цій моделі вплив резильєнтного фактора є незалежним від впливу фактора ризику. Наприклад, наявність міцних сімейних зв'язків може компенсувати вплив бідності на розвиток дитини. Захисний фактор спричинює прямий позитивний ефект, незалежно від рівня ризику [13, с. 38]. Захисна модель стверджує, що ресурси або активи зменшують чи пом'якшують негативний ефект фактора ризику. Вона пояснює, як певні характеристики особистості чи середовища можуть виступати буфером проти несприятливих обставин. Наприклад, висока самоефективність може зменшити ймовірність розвитку депресії у людини, що пережила стресову подію, оскільки вона пов'язана з відчуттям контролю над ситуацією. Модель виклику висвітлює нелінійну залежність між ризиком і результатом, де помірний рівень стресу може сприяти резильєнтності. Ця концепція включає ідею «ефекту загартування» (steeling effect), згідно з якою подолання керованих труднощів зміцнює індивіда, готуючи його до майбутніх викликів. Особи, які пережили помірні негаразди, часто розвивають ефективні механізми копінгу та ресурси, що дозволяють їм краще справлятися з подальшими стресорами. Цей підхід пояснює, чому життєвий досвід підвищує резильєнтність та надає людині впевненості у власних силах. Одним з аспектів цієї моделі є «резильєнтна реінтеграція», коли зіткнення з труднощами призводить до нового рівня зростання та зміцнення резильєнтних якостей [1, с. 8–9].

Доповнює ці моделі екологічний підхід, що підкреслює значення взаємодії між особистістю та її оточенням. Він розглядає розвиток резильєнтності у контексті мікросистем (сім'я, школа), мезосистем (взаємодія між мікросистемами) та макросистем (культурні норми, соціальні цінності). Даний підхід резонує з поглядами Н. Пезешкіана, який розглядає психотерапію у вузькому, широкому та всеохоплюючому контекстах [3]. Згідно з ним, резильєнтність формується не тільки як внутрішня якість, а й завдяки підтримці та ресурсам, що надаються суспільством. Нещодавні дослідження гіпоталамо-гіпофізарно-наднирникової (ГГН) осі та нейропластичності також підкреслюють біологічні основи резильєнтності [12, с. 59].

Розвиток резильєнтності є складним процесом, що залежить від взаємодії біологічних (спадковість), психологічних (базові емоційні установки) та соціальних (культуральні особливості) факторів на різних рівнях: індивідуальному, соціальному та системному. Комбінація цих факторів визначає сформованість як індивідуальної резильєнтності, так і колективної (сім'я, родина, організація, соціум тощо). Таким чином людина чи група проявляють більшу чи меншу резильєнтність, а також відповідний потенціал для її розвитку, яким вони можуть скористатися або ж ні.

Власні ресурси, що включають когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти, становлять основу індивідуальних чинників, які сприяють формуванню стійкості особистості. Розгляньмо детальніше, які саме якості допомагають людині долати труднощі.

Когнітивна гнучкість та рефреймінг – здатність поглянути на проблему з іншої, більш конструктивної точки зору. Це допомагає не сприймати кризу як непереборну перешкоду, а знаходити в ній можливості для навчання та зростання. З цією метою позитивна психотерапія Н. Пезешкіана пропонує такі техніки, як позитивна реінтерпретація, кроскультурний підхід та диференціація зумовленої і визначеної доль. Остання передбачає визначення того, на що людина може впливати і контро-

лювати, і того, що їй не підвладне. Таким чином унормовується розвиток таких актуальних здібностей, як довіра, сумнів, впевненість, прийняття і справедливість, які набувають не лише внутрішньо збалансованого характеру, але й узгоджуються із зовнішніми реаліями, сприяючи адаптації та самореалізації в складних життєвих обставинах [3, с. 144]. Резильєнтні люди ефективно розрізняють те, що вони можуть контролювати, і те, що знаходиться поза їхнім контролем.

Оптимізм відіграє ключову роль у розвитку стійкості, оскільки він дає людині позитивний погляд на майбутнє та віру в успіх. Оптимісти сприймають невдачі як тимчасові, що дозволяє їм підтримувати надію та мотивацію [5, с. 68]. З точки зору позитивної психотерапії Н. Пезешкіана йдеться про реалізацію positum-підходу (positum з лат. «реальний», «фактичний»), який передбачає вміння ідентифікувати й визнавати власні проблеми та ресурси, а також вірити й розвивати власну спроможність справлятися з життєвими негараздами за рахунок активізації власного потенціалу до самозцілення [3, с. 27].

Самоефективність та внутрішній локус контролю забезпечують відчуття впевненості та контролю над власним життям [5, с. 68], завдяки яким вона може ефективно впоратися з викликами. Емоційна регуляція та стресостійкість допомагають зберігати спокій та оптимізм навіть під час стресу. Люди з високою резильєнтністю здатні усвідомлювати свої емоції та керувати ними, що дозволяє їм зберігати ясний розум і не піддаватися паніці [8, с. 345]. Це досягається завдяки дистанціюванню від власних емоцій і почуттів та зайняттю зручної для включеного спостереження метапозиції [9, с. 68]. Вміння її займати є ознакою високого емоційного інтелекту та розвинутих здібностей метакогнітивного моніторингу. Воно формується вже на першому етапі 5-крокової моделі консультування та самодопомоги в напрямі позитивної психотерапії Н. Пезешкіана – дистанціюванні [3, с. 125]. Відділення себе від власних проблем, сценаріїв та установок не лише допомагає ефективніше проаналізувати проблеми, відкоригувати установки та сформувати нові, більш релевантні зовнішнім реаліям та можливостям особистості. Воно також формує модель адаптивного ставлення до різного роду стресорів, а відтак сприяє зростанню резильєнтності [8, с. 348].

Наявність значущої мети та відчуття сенсу життя є потужним джерелом сили у складні часи [5, с. 70]. Цілеспрямовані люди залишаються відданими своїй справі, що дає їм мужність та рішучість долати труднощі, а також життєву енергію для самореалізації. Сенси, як одна з чотирьох сфер балансної моделі Н. Пезешкіана, є джерелом мотивації, віри й цілісності особистості. Відтак пошук і реалізація індивідуальних сенсів є як джерелом, так і мірилом розвитку резильєнтності [3, с. 38–41].

До інших якостей, що впливають на життєстійкість, належать позитивна самооцінка, почуття гумору, завзятість і наполегливість, які допомагають підтримувати зусилля попри невдачі. Крім того, важливу роль у формуванні резильєнтності відіграють соціальні фактори, що є ресурсами, наданими соціальним оточенням. Одним із таких факторів є соціальна підтримка, тобто наявність міцної мережі родичів, друзів та колег. Дослідження показують, що високий рівень соціальної підтримки асоціюється з нижчим рівнем депресивних та тривожних симптомів [12, с. 57]. Для дітей та підлітків сімейна підтримка, що включає згуртованість, теплоту, заохочення та турботу в родині, є безцінним захисним фактором. Нарешті, сприятливе соціальне оточення – позитивний клімат у колективі, на роботі чи в навчальному закладі, а також підтримка з боку спільноти є важливим чинником резильєнтності [2, с. 56]. Активна участь у громадській діяльності допомагає розширити соціальні зв'язки та зміцнити почуття приналежності.

Системні фактори – це ширші умови та ресурси, що існують на рівні суспільства і впливають на здатність індивіда долати негаразди. До них відносяться доступ до освіти та охорони здоров'я, адже можливість отримати якісну освіту та медичну допомогу є фундаментальним ресурсом, що сприяє резильєнтності. Не менш важливим є компетентне врядування через стабільні суспільні інституції, що забезпечують доступ до ресурсів і зменшують загальний рівень ризику для населення. Нарешті, матеріальні ресурси також відіграють незамінну роль, адже достатньо високий соціально-економічний статус людини надає їй додаткові можливості для успішного проходження крізь стресові ситуації та життєві випробування [12, с. 60].

Сучасні дослідження переконливо демонструють, що резильєнтність не є статичною рисою, а може бути активно розвинена та підсилена через цілеспрямовані втручання. Ці стратегії охоплюють як когнітивні, так і поведінкові аспекти. Однією з них є тренування «мислення зростання» (growth mindset) [14, с. 455]. Втручання, спрямовані на зміну мислення, можуть допомогти людям переосмислити катастрофічні події не лише як джерело страждань, а й як можливість для особистісного та колективного зростання. Таке переосмислення запускає адаптивні механізми, що сприяють зниженню рівня депресії та навіть фізіологічних маркерів стресу [6, с. 68–69]. Важливим елементом цього підходу є сприйняття невдач та критики як джерела інформації, що дає можливість пробувати знову і досягати кращого результату. Як зазначає С. Любомирська, для успішної адаптації після травматичної події, наприклад, розлучення, необхідно «залишити себе в минулому» і бути готовим до нового самовизначення.

Н. Пезешкіан вказує на наявність присутніх від народження базових здатностей та фор-

мування на їх основі індивідуально своєрідної комбінації актуальних здібностей (первинних і вторинних) [3, с. 141]. У цьому контексті особистість із високими показниками резильєнтності послуговується широким арсеналом здібностей, які вміло адаптує до вимог конкретної ситуації, що допомагає досягати успіху навіть під тиском стресогенних факторів. Таким чином резильєнтність полягає не лише в актуалізації потенціалу людини, але й у розвитку вміння його доцільно використовувати. Відтак можливості для підвищення рівня резильєнтності є в кожної людини незалежно від віку, статі чи соціального статусу. Хоча, звісно, деякі з указаних характеристик можуть ускладнювати чи, навпаки, полегшувати цей процес.

Аналіз літератури дає підстави виокремити низку практичних навичок, які сприяють формуванню резильєнтної особистості. Розвиток емоційного інтелекту та саморегуляції включає усвідомлення та управління власними емоціями, а також здатність до емпатії та активного слухання [9, с. 67]. Здорова емоційна регуляція є ключовим компонентом резильєнтності, допомагаючи зберігати спокій у стресових ситуаціях. Налагодження та підтримка ефективних зв'язків із друзями, родиною та спільнотою є критично важливими. Соціальна підтримка забезпечує відчуття приналежності, зменшує ізоляцію та надає емоційну та практичну допомогу у важкі часи. Взаємодія з довіреним оточенням сприяє зміцненню резильєнтності. Йдеться про зміцнення сфери Стосунків, які дають відчуття опори, взаєморозуміння, підтримки й захищеності. Піклування про себе, що включає фізичні вправи (зокрема високоінтенсивні), повноцінний сон, здорове харчування та хобі, є основою для підтримки як фізичного, так і психічного благополуччя. Фізична активність, зокрема, позитивно впливає на самооцінку та допомагає знизити вплив стресу [2, с. 58]. Таким чином активується сфера Тіла, що сприяє розвитку резильєнтності. Залучення власних сильних сторін, таких як креативність, наполегливість чи почуття гумору, може підвищити відчуття контролю над ситуацією та додати сенсу боротьбі з викликами. Такі сильні сторони проявляються в усіх сферах переробки конфлікту (балансна модель Н. Пезешкіана): Тілі, Діяльності, Контактах і Сенсах.

Попри цінність індивідуальних інтервенцій, існує наукова дискусія щодо надмірної індивідуалізації концепції резильєнтності. Деякі дослідники вважають, що занадто сильний акцент на особистій здатності «виживати» може несвідомо перекладати відповідальність за соціальні та системні проблеми на індивіда. Це може призвести до ігнорування системних недоліків, що створюють несприятливі умови. Отже, ефективні інтервенції мають бути багаторівневими, впливаючи не лише на психологічні навички індивіда, а й на підтримку ключових соціальних інституцій та забезпечення доступу до різноманітних надіндивідуальних ресурсів [12, с. 59]. Розуміння контексту, в якому перебуває людина, є критично важливим для розробки успішної програми з розвитку резильєнтності.

Висновки. Резильєнтність є не просто вродженою рисою, а динамічним, багатовимірним і таким, що піддається розвитку, конструктом, а також захисним фактором, який допомагає запобігти появі або зменшити прояви психічних розладів, зокрема депресії та тривоги, що особливо актуально в умовах глобальних криз. Головним здобутком сучасних досліджень є перехід від суто теоретичного осмислення феномену до розробки та емпіричної оцінки конкретних психотерапевтичних інтервенцій на предмет їх ефективності. Було встановлено, що втручання, спрямовані на зміну мислення та формування навичок копінгу, можуть позитивно впливати не лише на психічний стан, а й на фізіологічні показники стресу. Резильєнтність все частіше розглядається як каталізатор посттравматичного зростання, що дозволяє особистості виходити з кризи не лише відновленою, а й сильнішою та мудрішою.

Позитивна психотерапія Н. Пезешкіана є ефективним інструментом розвитку резильєнтності, що може застосовуватися у вузькому, широкому та всеохоплючому форматах. Розвиток резильєнтності особистості відбувається під впливом її базових емоційних установок, що проявляються в усіх сферах переробки конфлікту у вигляді індивідуально своєрідної комбінації первинних і вторинних актуальних здібностей. Таким чином психотерапія резильєнтності полягає в усвідомленні клієнтом власних базових емоційних установок, формуванні на їх основі нових, більш релевантних зовнішнім реаліям та внутрішнім можливостям, а також розвитку відповідних актуальних здібностей та вміння їх гнучко використовувати в різних життєвих ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаменко Л. Актуальні підходи до проблеми дослідження психічної резильєнтності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Вип. 5. С. 5–13.

2. Балахтар К. Резильєнтність викладача ЗВО в умовах військового стану. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. 2022. Вип. 1. С. 55–62.

3. Бьоссманн У., Реммерс А. *Позитивна психодинамічна психотерапія : підручник*. Вісбаден : WAPP Press, 2025. 357 с.

4. Готич В. Психологічна стійкість особистості в сучасних умовах: теоретико-методологічний аналіз. *Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики*. 2023. С. 423–426.

5. Дмитришин С. Резильєнтність як предиктор психічного здоров'я особистості: аналіз наукових досліджень. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2024. Вип. 20. С. 67–73.

6. Дмитришин С. Резильєнтність особистості: сутність феномену та методи розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2024. Вип. 20. С. 67–74.

7. Жолтко А., Білик Н. Резилієнтність особистості: сутність феномену, психодіагностика та засоби розвитку. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2017. Вип. 22. № 45. С. 32–37.

8. Карпенко Є. *Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості : монографія*. Дрогобич : Посвіт, 2020. 436 с.

9. Степанова Н. Розвиток емоційного інтелекту в майбутніх вихователів як однієї з важливих навичок професійної діяльності. *Вища освіта України*. 2023. Вип. 3. С. 67–72.

10. Тищенко М. *Основи позитивної психотерапії : навч. посіб*. Київ : ТОВ «Франко Пак», 2025. 536 с.

11. Чиханцова О. Резильєнтність особистості як чинник психічного благополуччя в ситуаціях невизначеності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2023. Вип. 34. № 73. С. 118–122.

12. Чиханцова О. А. Роль резильєнтності як особистісного ресурсу людини в ситуаціях невизначеності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2025. Вип. 36. № 75. С. 55–61.

13. Dias P., Cadime I. Protective factors and resilience in adolescents: The mediating role of self-regulation. *Psicología Educativa.* 2017. Vol. *23*(1). P. 37–43.

14. Forbes S., Fikretoglu D. Building resilience: The conceptual basis and research evidence for resilience training programs. Review of General Psychology. 2018. Vol. 22(4). P. 452–468. https://doi.org/10.1037/gpr0000152

15. Luthar S. Resilience in Development: A Synthesis of Research across Five Decades. In D. Cicchetti, D. Cohen (Eds.) *Developmental Psychopathology: Risk, Disorder, and Adaptation*. Wiley, 2006. P. 739–795.

16. Masten A. Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist.* 2001. *Vol. 56*(3). P. 227–238.

17. Werner E. Resilience in development. *Current Directions in Psychological Science.* 1995. Vol. 4(3). P. 81–84.

КОМУНІКАЦІЙНА АДАПТАЦІЯ УЧНІВ ІЗ РІЗНИМИ ТИПАМИ ОСВІТНІХ ТРУДНОЩІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

THE COMMUNICATIVE ADAPTATION OF STUDENTS WITH VARIOUS TYPES OF LEARNING DIFFICULTIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

УДК 376-056.36: 37.015.3
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.37
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Колодич О.Б.
к.психол.н., доцент,
заступник директора з науково-методичної роботи, адміністрування та розвитку
Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Статтю присвячено дослідженню процесу комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів під час навчання. Акцентовано увагу на досягненні найвищої якості життя учнів з особливими освітніми потребами шляхом відновлення їх соціальної комунікації з акцентом на особистісну взаємодію, що реалізується засобами активізації ресурсів на індивідуальному, груповому, сімейному та суспільному рівнях. Організація ефективної системи комунікаційної адаптації у сфері психічного здоров'я відбувається за рахунок впливу на системні чинники життєдіяльності, спрямовані на зниження рівня стресу, у якій особливу роль відіграють саме методи роботи, способи активації систем підтримки. Виокремлено основні функції комунікаційної адаптації, де матеріальна та інформаційна є конкретно-предметними, а психологічна функція, яка представлена сімома компонентами (емоційна підтримка, товариська підтримка, відчуття самореалізації, статусна підтримка, підтримка фахівців, підтримка самоефективності), виступає як підґрунтя для формування мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі. Важливими для дослідження комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є питання визначення понять «комунікаційна адаптація» і «соціалізація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі». Розглянуто мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які не заважають досягненню цілей та задоволенню необхідних потреб та дають змогу стверджувати, що більшість дітей з особливими освітніми потребами може навчитися жити у суспільстві зі збереженням якості свого життя. Комунікаційна адаптація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі – це не лише комунікативний або соціальний складник взаємодії, на неї впливають оточення, культурологічний аспект, особистісні чинники, внутрішні переживання. Важливим у дослідженні є питання взаємного впливу в учнівському колективі на поведінку, переконання як етап соціалізації, як обмін ресурсами, як намір допомогти, як дії, що спрямовані на задоволення колективних інтересів.

Ключові слова: *комунікаційна адаптація, освітні труднощі, соціальна взаємодія, мотиваційні чинники, навчальний процес.*

The article is devoted to the research of the process of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties during their studies. The achieving the highest quality of life of students with special learning needs by restoring their social communication with an emphasis on personal interaction, which is implemented by means of activating resources at the individual, group, family and social levels. The organization of an effective system of communicative adaptation in the field of mental health occurs due to the influence on systemic factors of life, aimed at reducing the level of stress, in which work methods and ways of activating support systems play a special role. The main functions of communicative adaptation are identified, as material and informational subject which is specific, and the psychological function, which is represented by seven components: emotional support, social support, sense of self-realization, status support, support from specialists, support for self-efficacy, acts as a basis for the formation of motivational factors of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process. For the research of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process are important to defining the concepts of «communication adaptation» and «socialization of students with different types of learning difficulties in the educational process». The motivational factors of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process are considered with achieving goals and meeting necessary needs to allow us to assert that most children with special educational needs can learn to live in society while maintaining the quality of their lives. Communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process is not only a communicative or social component of interaction, it is influenced by the environment, the cultural aspect, personal factors, internal experiences. Important in the study is the issue of mutual influence in the student team on behavior, believes, as a stage of socialization, as an exchange of resources, as an intention to help, as actions aimed at satisfying collective interests.

Key words: *communicative adaptation, learning difficulties, social interaction, motivational factors, educational process.*

Актуальність процесу комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів під час навчання зумовлена посиленням уваги суспільства до якості освітніх послуг для різних категорій здобувачів освіти. Проблема комунікації учнів із різними типами освітніх труднощів у закладах освіти вимагає подальших наукових досліджень у галузі спеціальної психології та психології конфлікту. Тому питання розвитку комунікаційних навичок учнів із різними типами освітніх труднощів у закладах освіти є основним у процесі підтримки та поглиблення інтеграції у суспільство.

Гуманістична концепція, теорія когнітивного дисонансу, символічний інтеракціонізм висту-

пають основними теоретико-методологічними напрямами у соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні й аналізі соціальних взаємодій у сучасній практиці комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які спроможні досягати мети і цілей свого життя, самореалізації та самоефективності. Пріоритетним є досягнення найвищої якості життя учнів з особливими освітніми потребами шляхом відновлення їх соціальної комунікації з акцентом на особистісну взаємодію, що реалізується засобами активізації ресурсів на індивідуальному, груповому, сімейному та суспільному рівнях. Організація ефективної системи комунікаційної адаптації у сфері психічного здоров'я відбувається за рахунок впливу на системні чинники життєдіяльності, спрямовані на зниження рівня стресу, у якій особливу роль відіграють саме методи роботи, способи активації систем підтримки.

Комунікаційна адаптація осіб з особливими освітніми потребами є інтерактивною та втілюється у навчальний процес як спосіб обміну ресурсами, що реалізуються через взаємодію, стосунки, які підвищують комунікативні навички та допомагають долати життєві труднощі.

Адаптація розглядається з двох позицій, пояснюючи її зв'язок зі здоров'ям (психічним, фізичним, соціальним), ментальним благополуччям. Перша вказує на необхідність підтримки в стресових ситуаціях як головного ефекту; друга гарантує підтримку незалежно від наявності стресових чинників.

Феномен комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі – це позиція категоризації аспектів за критеріями структури, функціями і оцінюванням, що дає змогу розглядати її як системну якість. На підставі такої позиції виокремлено основні функції комунікаційної адаптації, де матеріальна та інформаційна є конкретно-предметними, а психологічна функція, яка представлена сімома компонентами (емоційна підтримка, товариська підтримка, відчуття самореалізації, статусна підтримка, підтримка фахівців, підтримка самоефективності) виступає як підґрунтя для формування мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

Особливості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі в умовах освітнього процесу досліджували такі вчені, як А. Зінорук [3], Н.М. Компанець, Л.В. Коваль-Бардаш [4], А.В. Косенко [5]. Особливості освітнього процесу як основи соціальної підтримки та психологічної адаптації розкривається переважно у працях Н.Є. Завацької [2], А. Гідрі [8], а також у дослідженнях Ф.С. Баневич [1].

Важливими для дослідження комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є питання визначення понять «комунікаційна адаптація» і «соціалізація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі». Питання норми і освітніх труднощів у розвитку дітей є загальною проблемою багатьох галузей науки – медичної, психологічної, соціальної, яка привертає увагу дослідників різних напрямів. Недостатня дослідженість організаційних засад психічного і фізичного здоров'я зумовлює різноманіття психолого-педагогічних підходів до їх вивчення. К. Роджерс [11] запропонував термін «повноцінно функціонуюча особистість» для позначення здорових дітей, котрі використовують свої здібності, реалізують свої таланти і спрямовані на здобуття повноцінної освіти, пізнання себе і своїх переживань. А. Бандура [12] визначав психічне здоров'я в термінах теорії комунікаційної адаптації, у якій важливою особливістю пристосування є самоефективність або усвідомлення особистої здатності вибирати адекватні види поведінки, що необхідні для досягнення мети. А. Маслоу [10] вважав, що нормальний особистісний розвиток людини супроводжується необхідністю змінювати значимі потреби від найбільш примітивних до найвищих. Науковці визначають особливості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, основу яких становить загальний стан, що забезпечує адекватні емоційні та поведінкові реакції, і стверджують, що особистість спроможна протидіяти впливу негативних чинників у спілкуванні лише за умови належної психологічної підтримки, психічного здоров'я [5; 10].

Отже, у сучасній психологічній науці немає єдиного визначення поняття комунікаційної адаптації, виникає певна неузгодженість у чинниках, ознаках, структурі.

Ураховуючи вищезазначене основними завданнями дослідження є:

– визначення особливостей комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які проявляються в динаміці групової взаємодії та підтримки;

– посилення інтегруючого ефекту психологічних впливів педагогічного колективу в процесі комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі;

– активізація мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

Проблематика соціального ігнорування, а також комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі розробляється у сфері спеціальної психології та психології конфлікту [2; 9]. Феномен функціонування груп як джерела підтримки та мотивації розкривається переважно у працях зарубіжних учених: К. Роджерса [11], А. Бандури [12], А. Маслоу [10, с. 370–396], а також в епізодичних дослідженнях вітчизняних науковців [3; 6]. Особливості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі досліджували Л.В. Коваль-Бардаш, Н.М. Компанець [4]. Особли-

вості освітнього процесу як основи соціальної підтримки та комунікаційної адаптації розкривається переважно у працях Н.Є. Завацької [2], а також у дослідженнях А. Бонді, К. Хортон, І. Фрост [7].

Дослідження основ комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі переважно стосуються корекційної психології та педагогіки, психології конфлікту, соціальної роботи, які частково торкаються психологічних аспектів: із погляду ресурсів соціальних зв'язків та взаємодії, оцінки їх доступності, у контексті теорії когнітивних впливів на самооцінку та емоції, із позиції психології здоров'я та суспільної комунікації, а також як чинників компенсації впливу соціальних негараздів [2; 5; 9]. У міжособистісній взаємодії феномен комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі вивчається як зв'язок між недостатністю соціальних контактів та ризиком дезадаптованості, виконання ролі захисту від стресу та чинника підвищення супротиву обмеженням фунціонування [5; 8]. Значення підтримки у соціальному функціонуванні учнів розкривається в контексті теорії психологічного обміну, комунікативної теорії та групової взаємодії, концепції життєвої та рольової компетентності у подоланні вікових криз [3; 6; 11].

Незважаючи на значні наукові та практичні досягнення у вивченні чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, існує недостатньо досліджень у площині спеціальної психології.

Метою дослідження є визначення особливостей та мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, аналіз існуючих концепцій комунікаційної адаптації учнів у контексті психологічних знань та особливостей їх реалізації в освітньому процесі.

Науковці та практики у сфері корекційної психології зазначають, що різні типи порушень психофізичного розвитку можуть вплинути на мислення, відчуття, поведінку, комунікацію, можливість самообслуговування, виконання навчальних завдань, що позначається на комунікаційній адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

Аналіз літературних джерел засвідчив існування негативного ставлення до тих, хто має особливі освітні потреби, їх традиційно ідентифікують як самотніх, неосвічених, соціально дезадаптованих, нездатних до навчання, з низьким соціально-економічним статусом, обмеженими ресурсами для задоволення своїх потреб [2, с. 157–165].

Сучасні теоретичні підходи пропонують враховувати вплив біологічних, соціальних та психологічних чинників на розвиток (традиційна медична модель, реабілітаційна модель, соціальна модель та біопсихосоціальний підхід), які акцентують увагу на мотиваційних факторах комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі [10].

Учні з особливими освітніми потребами як соціальна спільнота мають специфічні потреби, які відрізняють їх від інших членів суспільства [12]. Тому завдання психологів та педагогічних працівників – покращити якість життя осіб з особливими освітніми потребами шляхом застосування професійних підходів, методик, що ґрунтуються на біопсихосоціальний моделі. Ці концепції розглядають мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які не заважають досягненню цілей та задоволенню необхідних потреб; стверджують, що більшість дітей з особливими освітніми потребами можуть навчитися жити у суспільстві зі збереженням якості свого життя [7]. Прикладом такої методики є модель сучасної практики психолого-педагогічної роботи «діти-в-групі». На відміну від клінічної психології та психіатрії, яка зосереджується на розладах психіки з метою їх трансформації, психологи та педагогічні працівники зосереджені на наслідках: психологічних, емоційних, когнітивних та соціальних проблемах. Водночас психологія і педагогіка у своїй практиці враховують циклічний характер прояву освітніх труднощів, що сприяє ефективності комунікаційної адаптації. Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів можуть працювати як механізм психологічного захисту в умовах стресових ситуацій, який у кожного проявляється індивідуально.

Щоразу перед фахівцями постає завдання знаходити інші форми комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі для подолання проблем та надання додаткової підтримки і мобілізації власних ресурсів. Саме такі переваги отримують діти з особливими освітніми потребами, якщо вирішують брати участь у діяльності колективу [4].

Актуальними є два підходи до трактування мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі: біологічний та біопсихосоціальний. У процесі теоретичного аналізу з'ясовано, що внесок психологів та педагогічних колективів закладів у поліпшення якості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів полягає у відновленні їх психологічного, емоційного, когнітивного та соціального функціонування. Усі учасники освітнього процесу взаємодіють на трьох рівнях: індивідуальному, родинному, освітньому, проте залишається місце для альтернативного впливу.

Формування мотиваційних чинників для комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі не втрачає своєї актуальності. Недостатність соціальних комунікаційних зв'язків взаємопов'язана з підвищеною частотою самогубств. У межах психологічного знання мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів

у навчальному процесі вперше розглянуто у роботах А. Бонді, К. Хортон, І. Фрост [7], які вказували на їхню роль у підвищенні стійкості до хвороб та розробили першу класифікацію функцій комунікаційної адаптації. Дослідники продемонстрували роль комунікаційної адаптації дітей із різними типами освітніх труднощів як захисного механізму від стресових впливів. Результати досліджень із біопсихосоціальних взаємозв'язків між мотиваційними чинниками комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі та збереженням здоров'я показали їхній позитивний вплив. Соціальна адаптація дітей із різними типами освітніх труднощів пов'язується вченими з психологічним благополуччям, оскільки поєднує позитивні емоції, стабільність у житті та впливає на психологічний стан. Результати наукового пошуку в контексті різноманітних життєвих подій підтверджують позитивні зміни рівня комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів, а також сприяння психічному і фізичному здоров'ю [2]. Зосередившись на психологічних механізмах, що пов'язують мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів з активним процесом соціалізації через емоційні впливи або через форми поведінки, підтвердили той факт, що соціальна адаптація дітей із різними типами освітніх труднощів може змінити реакції на оточення і стресові події, на фізичне та психічне здоров'я і сприяти стабілізації психологічного стану на певному рівні, знизити негативні чинники.

Комунікаційна адаптація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі – це не лише комунікативний або соціальний складник взаємодії, на неї впливають оточення, культурологічний аспект, особистісні чинники, внутрішні переживання. Важливими у дослідженні мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є питання взаємного впливу в учнівському колективі на поведінку, переконання як етап соціалізації, як обмін ресурсами, як намір допомогти, як дії, що спрямовані на задоволення колективних інтересів.

Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі впливають на розвиток соціальних взаємин, когнітивних навичок, емоцій, поведінку, а також на зв'язок між соціальною адаптацією, здоров'ям та благополуччям.

У процесі дослідження з'ясовано, що високий рівень комунікаційної адаптації свідчить про позитивний вплив когнітивних репрезентацій на самооцінку та емоції учнів із різними типами освітніх труднощів.

Поведінка осіб з особливими освітніми потребами визначається трьома змінними: структурою особистості, роллю та референтною групою, тому варто її аналізувати в рамках складної колективної активності та поведінки. Іншими словами, учні вчаться саморегуляції, застосовуючи стандарти колективу як щодо своєї власної поведінки, так і проявів комунікаційної адаптації. Це створює соціальний механізм регулювання проявів, які можуть завдавати шкоди. Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі допомагають створювати і підтримувати ідентичність та самооцінку кожного через ролі в адаптивних взаємостосунках і в такий спосіб сприяють зміцненню психічного здоров'я та благополуччя, забезпечуючи засобами осмислення себе і світу. Ефективність комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів та регуляції емоцій демонструється через спілкування та спільні види діяльності, а не через настанови про подолання стресу, та є шляхом до нормалізації психофізіологічного стану. При цьому роль комунікаційної адаптації, теми комунікації та заходи, які регулюють емоції, залежать від особистісних якостей учнів з особливими освітніми потребами, про що свідчать результати досліджень.

Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі розглядаються як частина загальних процесів комунікації. Діти прагнуть до встановлення значущих соціальних зв'язків з іншими і лише потім до виконання функцій як члени колективу.

Ураховуючи вищезазначене, можемо сформулювати таке визначення мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі як трансакційний комунікативний процес, який містить вербальну або невербальну комунікацію, що спрямована на обмін фізичними та психологічними ресурсами, призначеними для поліпшення психофізіологічного стану осіб з особливими освітніми потребами, покращення рівня власних можливостей, компетенцій, підтвердження приналежності до колективу, що створює захист проти негативного впливу стресових чинників. Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі можуть розглядатися з позиції декількох категорій: ресурси соціальних мереж, конкретні акти комунікаційної адаптації та її оцінка, що дає підстави говорити про багатовимірність цих чинників.

Під час визначення місця та ролі психологічних аспектів у конструкті мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі використано метод моделювання, оскільки саме модель є системою, уявною або матеріально реалізованою, яка відтворює сутність об'єкту дослідження, замінюючи його таким чином, щоб вона стала джерелом інформації про змістовні характеристики об'єкта пізнання. Вимір структурних аспектів спрямований на вивчення кількісного складу колективу: структура, кількість соціальних контактів, надання підтримки.

Основні аспекти мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх

труднощів у навчальному процесі спрямовані на вивчення якісного змісту колективної взаємодії: конкретні види поведінки, емоційна підтримка. Найважливішими складниками мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є різні види підтримки та взаємодопомоги. Якість колективної взаємодії є показником психічного стану та комунікації. Оцінювальний аспект мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі стосується оцінювання одержувачами наданої або можливої підтримки, що розширило вивчення якісного складу процесу колективної взаємодії.

Важливим аспектом дослідження є розмежування наявного рівня комунікаційної адаптації дітей та очікувань, що підтримка у майбутньому дасть вищий рівень результативності.

Загалом учні з різними типами освітніх труднощів у закладах освіти активно долучаються до колективної взаємодії, що свідчить про соціальні зв'язки, комунікацію, взаємостосунки між учасниками.

Отже, комунікаційна адаптація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі як комплексний індивідуально-психологічний феномен соціального контексту містить елементи когнітивних уявлень, оцінок про себе та оточуючих, про стандарти колективу, які проявляються через поведінку, виконання соціальних ролей, самоідентифікацію, створення або розрив взаємостосунків, спілкування під впливом зовнішніх чинників: оточення, культури, виховання, обставин життя, приналежності до групи, пов'язана із задоволенням базових психологічних потреб і спрямована на психофізіологічне збереження функцій життєдіяльності.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів складної та багатогранної проблеми комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі. Перспектива подальшого дослідження полягає у розробленні цілісної, психологічно обґрунтованої концепції формування системи комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі. Подальшого розроблення потребують освітні програми, спрямовані на створення умов успішної комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2004. 344 с. URL: https://document.kdu.edu.ua/info_zab/061_123.pdf

2. Завацька Н.Є. Психологічні особливості соціальної підтримки осіб із проблемами невдалого процесу адаптації в соціумі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2015. № 2(37). С. 157–165.

3. Зінорук А. Сутність поняття «комунікативні уміння». *Молодь і ринок*. 2022. Вип. 3/201. С. 196–201. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.255778

4. Компанець Н.М., Коваль-Бардаш Л.В. Включення дітей з особливими потребами у соціальне середовище: особливості формування комунікації та подолання поведінкових розладів. Київ, 2020. 137 с. URL: https://ispukr.org.ua/?p=11775

5. Косенко А.В. Роль міжособистісної атракції у спілкуванні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Серія «Філологія»*. 2016. № 24. Т. 2. С. 165–167.

6. Савчук І.І. Теорія мовленнєвої комунікації. *Методичні матеріали до семінарів і організації самостійної роботи студентів*. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка. 2018. 55 с. URL: https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/29531

7. Bondy A., Horton C., Frost L. Promoting Functional Communication Within the Home Behavior Analysis in Practice. 2020. DOI: https://doi.org/10.1007/s40617-020-00439-6

8. Hidri A. How Ideas Turn into an Active Force in Society. Advances in Journalism and Communication. 2019 7. Pp. 1–18. DOI: 10.4236/ajc.2019.71001

9. Maslow A.H. Conflict, frustration, and the theory of threat. *The Journal of Abnormal and Social Psychology, 38(1).* Pp. 81–86. DOI: https://doi.org/10.1037/h0054634

10. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation. *Psychol. Rev.* Vol 50. 1943. Pp. 370–396. URL: https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm

11. Rogers C.R. On Becoming a Person, A Therapist's View of Psychotherapy. Boston. Houghton Mifflin. 1961. ISBN 0-395-75531-X USA. URL: https://books.google.com.ua/books?id=0yHBXXhJbKQC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/

12. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves, by Albert Bandura. New York. Macmillan. 2016. 544 pp. ISBN: 978-1-4641-6005-9.

ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЄ У СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

TRANSFORMATION OF STUDENTS' IDEAS ABOUT THE FUTURE IN WARTIME: A PSYCHOLOGICAL DIMENSION

УДК 159.954.3:2-187-044.922-057.87"364"
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.38
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Костенко Т.М.
к.психол.н., старша дослідниця, професорка кафедри психології Навчально-наукового інституту права та психології
Національна академія внутрішніх справ України

Шашкова А.В.
психолог ПЗ «Їжачкова школа», членкиня ГО «Асоціація дієвих психологів України»

У статті досліджується психологічний вимір уявлень студентської молоді про майбутнє в умовах війни, що є надзвичайною соціально-психологічною ситуацією з високим рівнем невизначеності, загроз і стресу. Проведено глибокий теоретичний аналіз феномену уявлень про майбутнє як багатовимірного психологічного конструкта, що охоплює когнітивні (прогнозування сценаріїв, стратегічне планування), емоційні (надія, страх, тривога), мотиваційні (цілеспрямованість, прагнення до самореалізації) та смисложиттєві (відчуття призначення, ідентичність) компоненти. Зовнішній стресор – воєнні дії – змінює часову перспективу, звужує горизонт планування, фокусує увагу на теперішньому та підвищує рівень тривожності. Емпіричне дослідження проведено серед 120 студентів із різних регіонів України включно із внутрішньо переміщеними особами. Використано валідизовані україномовні шкали SOPS-2U, LOT-R і HADS. Статистичний аналіз виявив значущі негативні кореляції тривожності з оптимізмом і почуттям призначення, а також позитивний взаємозв'язок між оптимізмом та життєвими смислами. Незважаючи на підвищену тривожність, внутрішньо переміщені студенти зберігають мотиваційну цілеспрямованість, що вказує на мобілізацію компенсаторних ресурсів. Висновки підкреслюють важливість розвитку внутрішньої стійкості, оптимістичних установок і смислотворення як ключових чинників збереження майбутньої перспективи.
Практична значущість полягає у формуванні рекомендацій для програми психологічної підтримки молоді в умовах воєнної невизначеності. Рекомендації передбачають вправи для зміцнення психологічної стійкості, тренінги з регуляції тривожності та групові техніки соціальної підтримки. Подальші дослідження зосередяться на взаємодії внутрішніх ресурсів і зовнішніх стресорів, оптимізації програм психологічної підтримки.
Ключові слова: *уявлення про майбутнє, часова перспектива, війна, тривожність, оптимізм, життєве призначення, студентська молодь.*

The article is devoted to the study of the psychological dimension of students' perceptions of the future in wartime conditions. A theoretical analysis of the future image as a multidimensional construct is presented, encompassing cognitive, emotional, motivational, and existential components. Particular attention is paid to the influence of external crisis factors, especially war, on the transformation of an individual's time perspective, as well as the role of internal resources – anxiety, optimism, and sense of purpose – in maintaining future orientation
The article examines how university students perceive their future under wartime conditions, defined as a critical socio-psychological context with elevated uncertainty, threats, and stress. A detailed theoretical analysis presents future orientation as a multidimensional psychological construct integrating cognitive (scenario forecasting, strategic planning), emotional (hope, fear, anxiety), motivational (goal setting, striving for self-realization) and existential (sense of purpose, identity) components. External stressors – military actions – alter time perspective, narrow planning horizons, focus attention on the present moment, and raise anxiety levels. The empirical study involved 120 students, from various regions of Ukraine, including internally displaced persons. Validated Ukrainian versions of the Revised Sense of Purpose Scale (SOPS-2U), Life Orientation Test–Revised (LOT-R), and the anxiety subscale of the Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS) were applied. Statistical analysis revealed significant negative correlations between anxiety and both optimism and sense of purpose, along with a positive correlation between optimism and life meaning. Despite elevated anxiety, internally displaced students maintained goal-directed motivation, indicating mobilization of compensatory psychological resources. The findings emphasize the importance of fostering resilience, optimism, and meaning making as key factors in preserving future orientation during prolonged conflict. Recommendations include resilience-building exercises, anxiety regulation training, and group techniques for social support. Further research should focus on interactions between internal resources and external stressors to optimize psychological support programs for youth. Insights inform program!
Key words: *future perception, time perspective, war, anxiety, optimism, life purpose, student youth.*

Уявлення про майбутнє – це комплекс когнітивних, афективних та мотиваційних процесів, через які особистість формує образ свого «я» у часі, проєктуючи бажані та можливі стани. Когнітивно воно включає уявні сценарії подій (mental time travel), що базуються на попередньому досвіді та знаннях; афективно – емоційне забарвлення цих сценаріїв (надія, страх, тривога); мотиваційно – спрямованість на досягнення конкретних цілей чи уникнення небажаних результатів. Саме ця тривимірна структура забезпечує здатність людини планувати, приймати рішення та регулювати власну поведінку згідно з довгостроковими перспективами.

Одним із найбільш визнаних інструментів вимірювання часової перспективи є шкала часових перспектив Зімбардо та Бойда, яка виокремлює п'ять хронотопів: далеке минуле, близьке минуле, теперішнє – задоволення, теперішнє – ризик та майбутнє [8, с. 273]. Автори підкреслюють, що футурова спрямованість – високий рівень орієн-

тації на майбутнє – корелює з найкращими академічними досягненнями й адаптивними стратегіями протистояння стресу, водночас надмірне фокусування на майбутньому може підвищувати тривожність через невизначеність, що робить розуміння балансу між часовими перспективами критично важливим у воєнних умовах.

У молодіжному віці особистість перебуває в активному процесі ідентифікації: за Е.Г. Еріксоном, це етап «ідентичність – рольова невизначеність», коли закладаються базові уявлення щодо власного «я» в майбутньому [1, с. 226]. Юнаки та дівчата проєктують своє майбутнє, спираючись на соціальні очікування, освітні плани та особистісні цінності, які визначають як довгострокові цілі (кар'єра, сім'я), так і короткострокові проєкти (навчальні досягнення, міжособистісні стосунки). У цьому контексті майбутня «Я-концепція» є когнітивно-мотиваційною рамкою, що спрямовує поведінку й саморегуляцію молодої людини в умовах невизначеності.

Дослідження Я.-Е. Нурмі показало, що до кінця підліткового віку формується стійка майбутня орієнтація, яка включає й планування освітньо-професійних шляхів, й емоційно-афективне оцінювання можливих подій майбутнього [6, с. 395]. Ця здатність прогнозувати й емоційно готуватися до майбутніх подій корелює з ефективнішим прийняттям рішень та зниженим рівнем тривожності під час важливих переходів (вступ до університету або перший професійний досвід). Отже, уявлення про власне «я» у майбутньому набувають конкретних рис уже в юності, що необхідно враховувати під час дослідження впливу зовнішніх стресорів, зокрема війни, на студентів.

Кризові події, серед яких війна посідає особливе місце через високий рівень загроз і втрат ресурсів, суттєво порушують структуру уявлень про майбутнє. Згідно з Консерваційною теорією ресурсів (Conservation of Resources, COR) С. Хобфолла, стрес виникає, насамперед, через реальні чи потенційні втрати ресурсів (матеріальних, особистісних, соціальних), що призводить до зниження здатності проєктувати та планувати майбутні події [5, с. 516]. У воєнних умовах утрата житла, безпеки, соціальних зв'язків та контролю над власним життям формує хронічне відчуття нестабільності й невизначеності, підсилюючи тривожність і песимізм щодо довгострокових перспектив.

На рівні суб'єктивного сприйняття майбутнього студенти, які переживають військові дії чи вимушене переселення, частіше демонструють зсув часових перспектив у бік «теперішнього ризику» та «теперішнього задоволення», водночас знижуючи фокус на майбутньому [5, с. 519]. Така зміна хронотопів зумовлює орієнтацію на вирішення негайних потреб і уникнення загроз – стратегія, що може бути адаптивною у гострий період кризи, однак у довгостроковій перспективі сприяє зменшенню мотивації до освітніх і кар'єрних цілей та замороженню планів на майбутнє.

Соціальна підтримка сприяє відчуттю безпеки та зниженню напруги, що дає студентам змогу зосереджуватися на довгострокових цілях навіть в умовах війни. Надійні стосунки з однокурсниками, викладачами чи рідними посилюють психологічні ресурси особистості та полегшують подолання кризових ситуацій.

Надія поєднує два ключові складники: агенцію – віру у власні сили для досягнення мети та шляхи – здатність проєктувати альтернативні маршрути до цієї мети за умов обмежень [7, с. 252]. У воєнному контексті високий рівень надії стимулює активний пошук можливостей для навчання та підтримання освітніх планів попри руйнування звичних ресурсів і шляхів їх досягнення.

Життєстійкість розглядається як сукупність внутрішніх (оптимізм, саморегуляція) та зовнішніх (соціальні зв'язки, організаційні ресурси) чинників, що забезпечують відновлення функціонування після стресових подій. Студенти з високим рівнем життєстійкості демонструють сталіше планування майбутнього та швидшу адаптацію до мінливих обставин.

Формування уявлень про майбутнє є важливим складником психологічного розвитку молодої людини, оскільки саме у студентському віці відбувається активне планування життєвих орієнтирів, професійної реалізації, особистих відносин та інших екзистенційно значущих сфер. Війна як надзвичайно потужний кризовий чинник впливає на стабільність цих уявлень, порушуючи хід звичних біографічних сценаріїв. У такому контексті особливого значення набуває вивчення тих психологічних ресурсів, які можуть або підтримати орієнтацію на майбутнє, або, навпаки, блокувати її.

Одним із таких чинників є тривожність, яка підвищується в умовах невизначеності, загроз безпеці та втрати звичних опор. Підвищена тривожність здатна звузити часову перспективу, спричинити уникнення планування та сприяти виникненню песимістичних уявлень про подальше життя. У цьому зв'язку виникає перше припущення:

Н1. У студентів із вищим рівнем тривожності частіше формуються песимістичні, розмиті або суперечливі уявлення про майбутнє.

Другим значущим чинником виступає соціальна підтримка, як наявна, так і суб'єктивно сприйнята. Підтримка з боку важливих інших (друзів, викладачів, родини) може компенсувати втрату відчуття контролю, відновити довіру до світу та допомогти зберегти мотивацію до довгострокових цілей. Тому можна очікувати:

Н2. Студенти, які відчувають достатню соціальну підтримку, частіше демонструють чіткі й збережені уявлення про своє майбутнє.

Окремо варто звернути увагу на гендерні відмінності у сприйнятті війни та її психологічних наслідках. Дослідження свідчать, що жінки в ситуаціях стресу частіше схильні до підвищеного емоційного реагування, переживання тривоги та складнощів у прийнятті рішень. Це може відображатися й на

образі майбутнього, який у дівчат буде менш стабільним або більш емоційно забарвленим. Таким чином, висувається третє припущення:

Н3. Дівчата частіше, ніж хлопці, демонструють емоційно насичені, нестабільні або суперечливі уявлення про майбутнє в умовах війни.

Ці гіпотези спрямовані на те, щоб виявити не лише характер змін у сприйнятті майбутнього у студентів, а й вивчити механізми адаптації до воєнної дійсності через особистісні та соціальні ресурси.

Для перевірки висунутих гіпотез було проведене емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення змін у майбутній перспективі студентів та вивчення впливу емоційних і соціальних чинників. Щоб результати мали аналітичну цінність, до вибірки були включені студенти з різних регіонів України з урахуванням різного контексту воєнного досвіду – як тих, хто проживає в умовно безпечних територіях, так і тих, хто зазнав вимушеного переселення чи живе поблизу зон бойових дій.

Загальна кількість учасників становила 120 осіб. Вік респондентів коливався від 17 до 23 років (середнє арифметичне – 19,8 року), що відповідає віковій категорії молоді в період активного формування життєвої перспективи. У вибірку увійшли студенти 1–4-го курсів бакалаврату з шести університетів України.

У гендерному складі було 78 дівчат (65%) та 42 юнаки (35%). Окрім того, 38 осіб (31,7%) мали статус внутрішньо переміщених осіб (ВПО), що є важливим чинником для подальшого аналізу міжгрупових відмінностей у сприйнятті майбутнього.

Опитування проводилося онлайн за допомогою Google Forms у березні 2025 р. Перед участю всі респонденти ознайомлювалися з інформацією про дослідження, гарантії анонімності, конфіденційності та добровільності. Усі учасники підтвердили свою інформовану згоду перед початком заповнення анкети.

Із метою комплексного вивчення психологічних чинників, що впливають на уявлення студентів про майбутнє в умовах війни, було використано валідизований україномовний психодіагностичний інструментарій, що охоплює ключові внутрішні ресурси особистості: відчуття життєвого призначення, оптимістичне ставлення до життя та рівень тривожності. Добір методик відповідав концептуальній рамці дослідження і був спрямований на виявлення як когнітивних, так і емоційних компонентів майбутньої перспективи.

Для оцінки смисложиттєвих орієнтацій застосовано Шкалу почуття життєвого призначення – SOPS-2U (Revised Sense of Purpose Scale – Ukrainian Version), адаптовану українськими вченими М.А. Юхименко-Лескруар та О. Воїдиловою у 2024 р. Шкала складається з 14 тверджень, що об'єднані в три субшкали: «пробудження» (відчуття початку формування призначення), «усвідомлення» (чітке розуміння життєвої мети) та «альтруїзм» (орієнтація на служіння іншим). Методика дає змогу оцінити глибину інтеграції життєвих смислів у самосвідомість особистості, ступінь внутрішньої мотивації та наявність перспективного бачення себе. У процесі адаптації було підтверджено її високу внутрішню узгодженість (α = 0.89) та конструктивну валідність у студентській вибірці [4, с. 5].

Другим інструментом стала Шкала диспозиційного оптимізму – Life Orientation Test–Revised (LOT-R), що дає змогу вимірювати стабільну тенденцію особистості очікувати позитивних або негативних подій у майбутньому. Українська адаптація LOT-R здійснена С.В. Луковою у 2023 р. Шкала включає 10 тверджень (6 основних та 4 філерні), які оцінюються за 5-бальною шкалою. Дослідження засвідчили прийнятні психометричні властивості україномовної версії, зокрема двофакторну структуру (оптимізм/песимізм) та задовільну внутрішню узгодженість (α = 0.70). Ця методика є актуальною в умовах кризової ситуації, оскільки оптимізм виконує роль буферного механізму під час переживання невизначеності [3, с. 50].

Оцінку емоційного стану студентів здійснено за допомогою україномовної адаптації Госпітальної шкали тривоги і депресії – Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS). У дослідженні використано лише підшкалу тривожності, що складається із семи пунктів. Інструмент розроблений для швидкої та надійної оцінки рівня тривожності у неклінічних популяціях. Українська адаптація шкали здійснена у 2012 р. (О.В. Іванова) та показала добру внутрішню узгодженість і структурну валідність (α = 0.81). Завдяки простоті й ефективності шкала активно використовується у дослідженнях психоемоційних станів молоді в період соціальних криз [2, с. 70].

Використання саме цих методик дає змогу всебічно охопити як смислові й мотиваційні характеристики особистості, так і її емоційну чутливість до кризових умов, що дає можливість отримати надійну емпіричну базу для подальшого аналізу уявлень про майбутнє у студентської молоді.

Збір емпіричних даних відбувався в один етап у березні 2025 р. з використанням електронної анкети на платформі Google Forms. Кожному респонденту на початку надавався текст інформованої згоди, що містив опис мети дослідження, умови анонімності та конфіденційності, а також право відмовитися від участі в будь-який момент без пояснення причин. Анкета складалася з трьох основних блоків: шкали SOPS-2U, LOT-R та підшкали тривожності HADS, розташованих у зазначеному порядку для мінімізації впливу попередніх відповідей на подальші.

Посилання на анкету було розіслано через офіційні університетські канали: електронні розсилки, внутрішні портали та групи в месенджерах із метою забезпечення різноманітності вибірки за регіональними, гендерними та курсами навчання критеріями. Прохання взяти участь супроводжувалося коротким інформаційним повідомленням,

яке мотивувало студентів до чесного й уважного заповнення.

Для підвищення якості даних до анкети додано два контрольні «філерні» пункти в блоці LOT-R, а також установлено мінімальний рекомендований час заповнення – не менше ніж сім хвилин. Анкети, заповнені значно швидше, а також ті, де респонденти пропустили понад 20% запитань, були виключені з подальшого аналізу. Після завершення збору всі відповіді були автоматично збережені в захищеному обліковому записі Google Drive, доступ до якого мали лише дослідник та науковий керівник. Завершальна стадія включала перевірку на повноту даних, кодування відповідей та підготовку файлу для подальшої статистичної обробки. Дотримання зазначених процедур забезпечило високий рівень достовірності та надійності емпіричного масиву і повну відповідність етичним стандартам психологічних досліджень.

Після очищення й кодування даних для кожної шкали було обчислено описові показники – середні значення, стандартні відхилення, мінімальні та максимальні результати. Далі перевірили розподіл даних за допомогою тесту Шапіро – Вілка. Якщо показники відповідали нормальному розподілу, для оцінки взаємозв'язків між рівнями почуття призначення (SOPS-2U), оптимізму (LOT-R) та тривожності (HADS) застосовували кореляційний аналіз за Пірсоном. У разі відхилення від нормальності або для порівняння груп (за гендером чи статусом ВПО) використовували непараметричний U-критерій Манна – Вітні. Для виявлення спільного впливу життєвого призначення, оптимізму й тривожності на уявлення про майбутнє було виконано лінійну регресію, у якій ці змінні виступали незалежними предикторами. Рівень статистичної значущості для всіх аналізів було встановлено на рівні $p < 0,05$.

У результаті статистичної обробки емпіричних даних було отримано загальні уявлення про рівень особистісних ресурсів студентів та вплив психологічних чинників на формування образу майбутнього в умовах війни. Для аналізу було використано три психодіагностичні методики: Шкала почуття життєвого призначення (SOPS-2U), Шкала диспозиційного оптимізму (LOT-R) та Шкала тривожності HADS. Описові статистики для кожної з методик наведено в табл. 1.

Середній показник за шкалою почуття життєвого призначення ($M = 3.42$; $SD = 0.61$) свідчить про помірний рівень вираженості життєвої цілеспрямованості в учасників дослідження. Це свідчить про наявність певного змістового фундаменту, що дає змогу молоді зберігати орієнтацію на майбутнє навіть в умовах невизначеності та нестабільності, зумовлених війною. Проте значна варіативність (від 2.10 до 4.80) указує на те, що не всі респонденти демонструють інтегровану смислову перспективу: частина з них перебуває у стані фрустрації або втрати сенсу.

Рівень диспозиційного оптимізму студентів ($M = 3.18$; $SD = 0.67$) також перебуває у межах середніх значень. У поєднанні з результатами SOPS-2U це може свідчити про існування внутрішніх ресурсів, які дають змогу особистості зберігати позитивне бачення майбутнього навіть за умов обмеженого контролю над зовнішніми обставинами. Водночас у частини студентів простежується тенденція до песимістичного мислення, що узгоджується з іншими даними.

Найбільш проблемним показником виявився рівень тривожності (HADS): середній бал становив 8.54 за максимального значення 19.0, а близько 35% респондентів мали показники понад 10 балів, що свідчить про підвищену емоційну уразливість та потенційний ризик для психічного здоров'я. Такий рівень тривожності, особливо в умовах війни, здатен суттєво впливати на здатність до прогнозування, планування та позитивного емоційного сприйняття майбутнього.

Із метою дослідження зв'язків між основними змінними було проведено кореляційний аналіз. Результати наведено в табл. 2.

Отримані дані вказують на значущі позитивні зв'язки між почуттям життєвого призначення та оптимізмом ($r = 0.56$; $p < 0.01$), а також на значущі негативні кореляції між тривожністю та обома

Таблиця 1

Описові статистики за шкалами SOPS-2U, LOT-R та HADS

Показник	M	SD	Min	Max
Почуття життєвого призначення (SOPS-2U)	3.42	0.61	2.10	4.80
Диспозиційний оптимізм (LOT-R)	3.18	0.67	1.20	4.60
Рівень тривожності (HADS)	8.54	3.14	1.00	19.00

Таблиця 2

Кореляційна матриця між основними змінними

Показники	SOPS-2U	LOT-R	HADS
SOPS-2U	–	0.56**	–0.48**
LOT-R	0.56**	–	–0.52**
HADS	–0.48**	–0.52**	–

Примітка: $p < 0.01$.

ресурсними змінними (SOPS-2U: r = –0.48; LOT-R: r = –0.52; p < 0.01). Це підтверджує гіпотезу про те, що вища тривожність асоціюється зі зниженням здатності особистості формувати змістовну та оптимістичну перспективу майбутнього.

Додатково було проаналізовано відмінності між студентами з досвідом внутрішнього переміщення (ВПО) та тими, хто не змінював місце проживання. Для цього використано U-критерій Манна – Вітні. Результати представлено в табл. 3.

Результати вказують на статистично значущі вищі показники тривожності серед ВПО (Md = 10.5), що можна інтерпретувати як реакцію на втрату домівки, соціального середовища та загальну нестабільність життєвої ситуації. Водночас рівень життєвого призначення та оптимізму в цих осіб не знижений, що може свідчити про активацію компенсаторних механізмів або ефекту психологічної мобілізації в умовах кризи.

Таким чином, результати дослідження свідчать про наявність складної системи взаємозв'язків між ресурсами особистості та дестабілізуючими чинниками. У подальшому це потребує більш глибокого аналізу та визначення потенціалу інтервенцій, спрямованих на підтримку образу майбутнього в умовах воєнної нестабільності.

Переходячи від суто кількісної презентації даних до їх психологічної інтерпретації, слід розглянути, як виявлені закономірності відображають внутрішні процеси особистісного реагування на воєнний стрес.

По-перше, високий рівень почуття життєвого призначення (SOPS-2U) у частини студентів свідчить про активізацію смислових механізмів, що працюють як «якір» у кризових умовах. З одного боку, це підтверджує здатність особистості знаходити та утримувати ключові цінності й цілі, незважаючи на зовнішні загрози; з іншого – значна варіативність у показниках (від 2.10 до 4.80) указує на неоднорідність цих ресурсів у групі: ті, хто має низькі бали, опиняються у зоні підвищеної екзистенційної невизначеності, що може зумовлювати ризик розвитку демотивації та фрустрації [4, с. 9–11].

По-друге, диспозиційний оптимізм (LOT-R) виявився не просто відображенням позитивних очікувань, а динамічною стратегією подолання невизначеності. Оптимістичні установки сприяють гнучкості мислення, здатності шукати альтернативні шляхи реалізації цілей і долати перешкоди. У контексті війни оптимізм стає своєрідним «психологічним щитом», який знижує емоційний тиск і підтримує мотиваційну активність [3, с. 51–52].

По-третє, тривожність (HADS) виконує роль чинника, що «звужує» часову перспективу: під впливом постійного стресу та невизначеності особистість фокусується на негайних загрозах і втрачає здатність до довгострокового планування. Емоційний дистрес знижує когнітивні ресурси, ускладнює процес формування смислових орієнтирів і посилює уникнення ризику [2, с. 69].

З огляду на це, інтерпретація результатів дає підґрунтя для оцінки висунутих гіпотез:

H1 (тривожність і песимізм) отримує підтвердження: негативні кореляції HADS із SOPS-2U (r = –0.48; p < 0.01) і LOT-R (r = –0.52; p < 0.01) свідчать про те, що емоційний дистрес послаблює життєві смисли та оптимістичні установки.

H2 (психологічні ресурси як буфер) також підтверджується: позитивний зв'язок між SOPS-2U і LOT-R (r = 0.56; p < 0.01) указує на взаємопідсилення смислових та мотиваційних механізмів, які створюють внутрішній ресурс, що пом'якшує вплив війни.

H3 (гендерні відмінності) потребує окремого аналізу. У поточному блоці ми не виявили статистично значущих розходжень, проте варто розглянути взаємодію гендеру з іншими змінними в майбутніх дослідженнях.

Таким чином, поглиблений аналіз результатів не лише підтверджує дві з трьох гіпотез, а й виявляє напрями, за якими слід розвивати інтервенційні програми: посилення життєвого призначення та оптимізму, а також робота з емоційною регуляцією тривожності.

У статті здійснено комплексне дослідження психологічного виміру уявлень про майбутнє студентської молоді в умовах війни, що передбачало як теоретичне осмислення проблеми, так і емпіричну перевірку сформульованих гіпотез. Теоретичний аналіз показав, що уявлення про майбутнє розглядаються сучасною психологічною наукою як багаторівневе утворення, яке включає когнітивні, емоційні, мотиваційні та смисложиттєві компоненти. Особливу роль у його формуванні відіграють смислотворчі процеси (Франкл, Леонтьєв), часові перспективи (Зімбардо), ідентичність (Еріксон) і здатність до планування майбутнього як частини «Я-концепції».

У воєнному контексті ці механізми зазнають трансформації: війна як кризове середовище провокує високий рівень тривожності, невизначеності, втрати відчуття контролю, що, своєю чергою, впливає на зниження чіткості й позитивності образу майбутнього. Проте результати дослідження свідчать, що наявність внутрішніх психо-

Таблиця 3

Порівняння студентів із досвідом ВПО та без (U-критерій Манна – Вітні)

Змінна	Md (ВПО)	Md (не ВПО)	U	p
Рівень тривожності (HADS)	10.5	7.0	1023.5	0.032
Почуття життєвого призначення (SOPS-2U)	3.45	3.41	1220.0	0.281
Оптимізм (LOT-R)	3.13	3.19	1172.0	0.196

логічних ресурсів може частково нейтралізувати цей вплив.

Емпіричне дослідження з участю студентів із різних регіонів України (N = 120) показало, що високий рівень почуття життєвого призначення (за шкалою SOPS-2U) корелює з наявністю чітких, цілеспрямованих і осмислених уявлень про майбутнє. Цей смислотворчий ресурс виконує стабілізуючу функцію в умовах тривалої невизначеності. Аналогічно, диспозиційний оптимізм (LOT-R) сприяє формуванню адаптивних когнітивних стратегій щодо майбутнього, зменшує вплив деструктивних емоцій і підтримує здатність до позитивного прогнозування.

Натомість тривожність (за шкалою HADS) чинить деструктивний вплив, знижуючи когнітивну гнучкість та фокусуючи увагу особистості на короткострокових загрозах. Виявлені кореляційні зв'язки між показниками тривожності, оптимізму та почуття призначення підтверджують гіпотезу про взаємозв'язок афективних і мотиваційно-смислових компонентів у побудові майбутньої перспективи.

Таким чином, уявлення студентів про майбутнє в умовах війни є відображенням складної взаємодії між рівнем тривожності, наявністю особистісних ресурсів і здатністю до смислової інтеграції подій. Психологічна підтримка молоді в умовах війни має зосереджуватися на розвитку внутрішньої стійкості, сенсожиттєвих орієнтирів і оптимістичних установок як чинників збереження цілісної часової перспективи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Еріксон Е.Г. Ідентичність: юність і криза / пер. з англ. Нью-Йорк : W.W. Norton & Company, 1968. 226 с.

2. Іванова О.В. Валідація англомовної шкали HADS у студентській популяції України. *Психологічний журнал*. 2012. Vol. 33. № 2. С. 67–75.

3. Лукова С.В. Валідація української версії шкали диспозиційного оптимізму (Life Orientation Test–Revised – LOT-R). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2023. № 1. С. 47–55.

4. Юхименко-Лескруар М.А., Воїдилова О.В. Validation of the Ukrainian versions of two life purpose scales: Revised Sense of Purpose Scale – Ukrainian Version (SOPS-2U). *MethodsX*. 2024. Vol. 12.

5. Hobfoll S.E. Conservation of resources: a new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*. 1989. Vol. 44. № 3. P. 513–524.

6. Nurmi J.-E. How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *International Journal of Behavioral Development*. 1991. Vol. 14. № 4. P. 385–402.

7. Snyder C.R. Hope theory: rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*. 2002. Vol. 13. № 4. P. 249–275.

8. Zimbardo P.G., Boyd J.N. Putting time in perspective: A valid reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. Vol. 77. № 6. P. 1271–1288.

КОНТЕЙНУЮЧА ЗДАТНІСТЬ МАТЕРІ: ОБҐРУНТУВАННЯ ВВЕДЕННЯ НОВИХ ТИПІВ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

MATERNAL CONTAINING CAPACITY: JUSTIFICATION FOR THE INTRODUCTION OF NEW TYPES FOR EFFECTIVE PSYCHOTHERAPEUTIC INTERACTION

УДК 159.922.7:159.942
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.39
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Кунченко Д.А.
аспірант
Київський інститут сучасної психології та психотерапії

У сучасному психологічному дискурсі все більшої уваги набуває вивчення механізмів емоційної взаємодії між матір'ю та дитиною, зокрема феномену контейнування як ключової умови формування психологічного благополуччя дитини. Контейнування – це здатність матері емоційно «вміщати» переживання дитини, опрацьовувати їх усередині себе й повертати у трансформованому, зрозумілому та заспокійливому вигляді. Цей процес є критично важливим для формування базової безпеки, емоційної саморегуляції, резильєнтності та ідентичності дитини.

Стаття обґрунтовує у цілому важливість нормалізації уявлень про материнську роль у суспільстві, скорочуючи розрив між громадською думкою та науковим мейнстрімом, перш за все, у царині розроблення практичних підходів до її підтримки та вдосконалення як детермінуючої ролі провадження нових наукових досліджень і розроблення нових психотерапевтичних методик для збереження ментального здоров'я матерів і дітей.

В умовах турбулентності соціальних процесів, коли стресові чинники, економічні труднощі, соціальна ізоляція та постійні зміни у зовнішньому середовищі створюють додаткові навантаження, навіть матері, які раніше проявляли ознаки достатньо хорошого контейнера для своїх дітей, можуть почати демонструвати нестабільні реакції. У зв'язку із цим у статті досліджується необхідність уведення додаткових типів контейнерів, які відповідають саме таким видам поведінки.

Отже, стаття розглядає: теперішній вплив стереотипних культурних і соціальних образів матері на самосприйняття жінок та їхню здатність виконувати материнську роль, у тому числі у контейнуванні; історіографію формування сучасної наукової теоретичної моделі саме нестабільної контейнуючої здатності матері; важливість продовження вивчення нових аспектів її формування та запровадження додаткових авторських класифікаційних критеріїв для подальшої методологічної імплементації у психотерапевтичну практику у світі новітніх соціально-психологічних викликів інформаційного суспільства.

Ключові слова: *контейнування, холодна, ригідна, нечутлива, слабка, гнучка, мати, що розвалюється, знецінювальна, руйнівна, резильєнтність, емпатія.*

In modern psychological discourse, the study of the mechanisms of emotional interaction between mother and child is gaining increasing attention, in particular the phenomenon of containment as a key condition for the formation of the child's psychological well-being. Containment is the mother's ability to emotionally «contain» the child's experiences, process them within herself and return them in a transformed, understandable and soothing form. This process is critically important for the formation of basic security, emotional self-regulation, resilience and identity of the child.

The article substantiates, in general, the importance of normalizing ideas about the maternal role in society, narrowing the gap between public opinion and the scientific mainstream, primarily in the field of developing practical approaches to its support and improvement as a determining role in conducting new scientific research and developing new psychotherapeutic techniques to preserve the mental health of mothers and children.

In conditions of turbulence of social processes, when stress factors, economic difficulties, social isolation and constant changes in the external environment create additional loads, even mothers who previously showed signs of being a fairly good container for their children may begin to demonstrate unstable reactions. In this regard, the article explores the need to introduce additional types of containers that correspond to such types of behavior.

And so, the article considers: the current influence of stereotypical cultural and social images of the mother on the self-perception of women and their ability to fulfill the maternal role, including in containment; the historiography of the formation of a modern scientific theoretical model of the unstable containing ability of the mother; the importance of continuing to study new aspects of its formation and introducing additional author's classification criteria for further methodological implementation in psychotherapeutic practice in the world of the latest socio-psychological challenges of the information society.

Key words: *containment, cold, rigid, insensitive, weak, flexible, mother, falling apart, devaluing, destructive, resilience, empathy.*

Вступ. Створення надійних зв'язків із важливими дорослими, підтримка та спрямування соціально адекватної емоційної регуляції, суспільна інтеграція та раннє втручання в разі потреби – усі ці чинники визначають здатність індивіда ефективно справлятися з найстабільнішим екзистенційним феноменом нашого життя – його нестабільністю. Це підкреслює важливість формування здорового психологічного довкілля, де фігура матері виступає ядром на ранніх етапах розвитку дитини для забезпечення її психічної стійкості як «тут і тепер», так і в дорослому житті.

Засоби масової інформації та соціальні нормативи в сучасному культурологічному контексті сформували ідеалізовані образи матері, що вимагають від жінок виконання ролі бездоганних вихо-

вательок, які повинні постійно перебувати у гармонії із собою та навколишнім світом. Це спричиняє на них значний тиск, змушуючи постійно порівнювати себе з недосяжними стандартами, що призводить до нестабільного самосприйняття та психоемоційного виснаження.

Як наслідок, ця проблема впливає на здатність матерів бути ефективними «контейнерами» для емоцій своїх дітей, оскільки емоційне виснаження матері може знизити їхню можливість підтримувати емоційну рівновагу та стабільність у взаємодії з дитиною. Загалом сучасна психологія підтримує ідею про те, що ідеалізований образ матері, яка повинна бути бездоганною, є нереалістичним і шкідливим для якості взаємодії з дитиною.

Незважаючи на зростаючий інтерес до цієї теми, сьогодні бракує валідованих психодіагностичних інструментів, що давали б змогу емпірично вимірювати рівень контейнування матері щодо своєї дитини. Більшість досліджень базується на якісних методах або загальних уявленнях про батьківську чуйність, тоді як контейнування має свою унікальну структуру та механізми. Відсутність стандартизованого опитувальника ускладнює проведення як наукових досліджень, так і практичну психотерапевтичну роботу з родинами. Тому, на нашу думку, розроблення спеціалізованого опитувальника визначення типу контейнування матері до дитини є актуальним завданням, що дасть змогу:

- діагностувати порушення у сфері емоційної взаємодії «мати – дитина»;
- визначати потребу у психологічному супроводі;
- оцінювати ефективність психокорекційних програм;
- збагачувати наукове розуміння ранніх афективних зв'язків;
- формувати резильєнтність дитини – її соціально-психологічної адаптивності до змін суспільного довкілля та внутрішніх особистісних переживань у мінливих життєвих обставинах.

На даному етапі на виконання цього завдання нами розроблено теоретичне обґрунтування необхідності запровадження двох нових типів контейнування до існуючої трикатегоріальної класичної моделі та перший робочий варіант опитувальника контейнування матері до дитини. Для забезпечення верифікації його змістової валідності первинна версія була передана на експертне оцінювання фахівцям у галузі дитячої, клінічної та сімейної психології, після чого ми внесли відповідні корективи.

Частина 1. Ідеалізація материнства в сучасному масовому соціально-стереотипному сприйнятті та необхідність її еволюціонування

На тлі титанічних глобальних «суспільних зсувів», які виступають детермінантами потреби формування нових та підвищення ефективності наявних навичок соціально-психологічної адаптації індивіда до соціуму, відбувається також перехід концепцій материнства як такого у домінуючому соціальному сприйнятті. Так, ми є сучасниками двох еволюційних процесів цього поняття.

Першого – від концепції материнства як біологічної функції до більш глибокого та психосоціального його розуміння як активної практики виховання, який розпочався в другій половині XX ст. і вилився навіть не в еволюцію, а скоріше у революцію уявлень про роль матері, акцентуючи увагу на зміні поглядів від традиційного біологічного аспекту до більш комплексного уявлення про материнство як динамічну та взаємодійну практику, що включає емоційний, соціальний та психологічний вплив [1].

Цей процес увінчався ідеалізацією ролі матері для «покоління Z» і формуванням так званого «чайлдоцентризму» – новітнього стереотипного соціального диктату в темі материнства, де все її єство мало би мати за єдино правильне життєве цілепокладання «віддати дитині все». Формування саме такої громадської думки про «безумовно хорошу матір» мало надмірно позитивний і нереалістичний характер із завищеними вимогами до самої матері. Це було зумовлено суспільною потребою підвищування народжуваності, яка різко пішла на спад у 70-х роках минулого сторіччя, коли відбувався суспільний процес формування нової соціальної верстви – середнього класу з його відносно стабільним матеріальним благополуччям та можливістю кар'єрної реалізації жіноцтва, що фактично створив нову соціальну реальність, де раніше звична багатодітність замінилася голою статистикою 1,95 дитини на сім'ю [2], після чого політичні еліти почали бити на сполох, який став відправною точкою формування нової суспільної ідеологеми.

Соціальні очікування та культурні норми стосовно материнства, з одного боку, сформували до нього суспільну шану, а з іншого – стали обмежувати можливості жінок для самореалізації та викликати відчуття невідповідності власного материнського досвіду до соціальних норм і стандартів, увівши в послуговування психологічний ярлик, іноді навіть з уякоріннням в особистісну парадигму, поняття «погана мама».

Така соціально-психологічна ескалація ролі матері, яка досягла свого апогею в часи ковідного локдауну, залишивши матерів наодинці зі своїми дітьми поза контактом перших і других з їхніми соціальними групами, підсилила динаміку виникнення амбівалентності матері за контейнування психоемоційних станів її дитини і сформувала соціальний запит на другу хвилю революції формування нової громадської думки щодо материнства – від ідеальної до достатньо хорошої матері, яка утвердилася у соціально-психологічній науковій парадигмі ще наприкінці XX ст., а її широкий масовий резонанс лише зараз розпочинає свій поступ у суспільній свідомості.

Частина 2. Науково-історіографічний базис розширення типологізації контейнуючої здатності матері

Психологи новітньої доби по-різному описували роль динамічної материнської емпатії у розвитку дитини. Але практично кожного з них можна зарахувати до плеяди тих, хто залишив свій дослідницький слід у захисті материнського права бути неідеальною.

Зокрема, Дональд Вудс Віннікотт (психоаналітична школа) увів поняття «достатньо хороша матір», підкреслюючи, що для здорового психічного розвитку дитині не потрібна ідеальна мати, а важливіше, щоб вона була емоційно доступною та чутливою до потреб дитини [3].

Дослідження Еммі Вернер (психологія розвитку) показали, що теплі та стабільні відносини хоча б з одним дорослим є критичним чинником для стійкості дитини [4].

Ерік Еріксон (психоаналітична психологія, психологія розвитку) у цьому контексті зазначав, що просте досягнення балансу між станами довіри і недовіри до світу, який формується у дитини через різнопланове ставлення матері, є достатнім для психологічного благополуччя дитини [5].

Джон Боулбі (теорія прив'заності), формулюючи свою інтерпретацію материнства, підкреслював, що важливими є не лише безумовна любов і захист, а й здатність матері бути чутливою до потреб дитини, навіть якщо її реакції не ідеальні, адже, за його словами, адаптація матір'ю своєї поведінки відповідно до ситуації, навіть із помилками і невдачами, дає змогу дитині розвивати здорову емоційну стійкість [6].

Карл Роджерс (гуманістична психологія) уважав, що автентичність самопрояву матері полягає у щирості та прийнятті своїх недосконалостей у процесі виховання і є важливішою за марне прагнення до ідеалізованого образу, оскільки тривожний стан матері через його недосяжність може відчуватися дитиною так само [7].

Емма Кінг (психоаналітичний підхід) стверджувала, що ідеалізація матері може призвести до внутрішніх конфліктів у дітей. Натомість матері мають бути здатними виражати свої уразливість і помилки, що дає змогу дітям зрозуміти і відчути, що кожен має право на недосконалість [8].

Ненсі Шварц (теорія розвитку самооцінки), формулюючи концепцію здорового материнства, передбачила підтримку та прийняття дитини з недосконалостями, тобто емоційну відкритість і готовність до помилок, що формувати здорове почуття власної гідності незалежно від досягнення ідеалізованих стандартів [9].

Маріанна Райт Едельман (психологія емоційної підтримки) також зводила роль матері не до ідеалізованої перфекції, а до емоційної підтримки, розуміння та турботи, яка повинна дозволяти собі бути уразливою та мати право на помилки [10].

Ще один історичний теоретичний тематичний науковий чинник, який став предтечею формування гіпотези про необхідність розширення типологізації контейнуючої здатності матері, є взаємодія між матір'ю та дитиною не лише через односторонній вплив із боку матері, а й як динамічний процес взаємної регуляції. Теорії емоційної взаємодії підкреслюють, що ці стосунки є двостороннім процесом, у якому обидві сторони – і мати, і дитина – активно впливають одна на одну. У цьому контексті поняття взаємного впливу передбачає, що емоційні та психічні стани обох учасників взаємодії постійно корегуються та адаптуються в процесі комунікації.

Так, Нека Морріс (клінічна педіатрична психологія) у своїй роботі досліджує, як взаємодія між батьками та дітьми впливає на розвиток здатності дітей керувати своїми емоціями. Авторка визначає спільну регуляцію як процес взаємної регуляції, що складається з узгодженого емоційного вираження між батьками та дітьми [11].

Важливо враховувати, що здатність до контейнування може бути ситуативною та змінюватися залежно від емоційного стану матері, соціальної підтримки, виду соціального контексту та рівня стресу. Це особливо актуально в концепті спільної регуляції, коли не лише мати впливає на емоційний розвиток дитини, а й дитина зі своїми потребами та емоціями впливає на психоемоційний стан матері.

Таким чином, концепт емоційно нестабільної матері та двовекторний детермінізм її взаємодії з дитиною відкриває нові можливості пошуку точок впливу на інтенсифікацію процесу контейнування, що, зрештою, цілком логічно сприятиме конструюванню нових, більш ефективних методологічних моделей психотерапевтичної роботи заради покращення контейнуючої здатності матері.

Частина 3. Доцільність запровадження додаткових авторських класифікаційних видів контейнуючої здатності матері

Саме для виокремлення та врахування динамічного параметру материнського емоційного відреагування матері у контакті з дитиною, увагу на якому акцентують вище наведені до прикладу та численна решта науковців, а також керуючись власним багаторічним психотерапевтичним досвідом роботи із цією проблемою, ми запропонували запровадження в класичну теоретичну модель типологізації видів контейнування, основоположником якої є Вільфред Біон, двох додаткових позицій – *«симулятивно-порожній контейнер»* та *«руйнівний (знецінювальний) контейнер».*

Наша гіпотеза полягає у тому, що апгрейд сучасної системної моделі контейнування шляхом аналізу-синтезу та нашим авторським професійним розширенням за рахунок уведення нових двох типів контейнерів після їх утвердження в науковому дискурсі та запровадження в психотерапевтичну практику суттєво вплине на особистісне психоемоційне зростання індивіда. Кінцевим якісним результатом цього процесу стане покращення якості ментального здоров'я як матері, так і дитини.

Цього результату буде досягнуто в процесі психологічного корегування з урахуванням двох нових аспектів терапевтичного впливу, що, своєю чергою: по-перше, призведе до посилення суспіль-

ного резонансу феномену материнського контейнування, що поступово сформулює якісно нову громадську думку, яка ознаменує завершення другої революційної хвилі остаточної заміни соціальних стереотипів материнства з образу «ідеальної» на «достатньо хорошу» матір; по-друге, приверне увагу та заохотить ширше коло матерів до встановлення щирого відкритого емоційного зв'язку з дитиною без почуття сорому та провини через власну недосконалість.

Тому наша теоретична розробка, яка включає урахування динамічності контейнуючих функцій, їх мінливість під впливом соціальних та психологічних чинників, а також взаємний характер регуляції у стосунках матері та дитини, дасть змогу більш адекватно пояснити, як у сучасному контексті відбувається формування емоційної резильєнтності дитини та яким чином материнська здатність до контейнування адаптується до зростаючих соціальних вимог і персональних емоційних викликів.

Вільфред Біон виділив у відносинах між контейнером і контенованим три типи:

Ригідний. Реагує на вторгнення, ставши жорстким і відмовляючись приймати те, що в нього увійшло; як наслідок, контейноване втрачає свою форму та зміст, і контейнер не обробляє емоційні переживання належним чином [12].

Слабкий. Контейноване володіє такою силою, що перевищує можливості контейнера, унаслідок чого він утрачає свої структуру та функціональність.

Гнучкий. Контейнер, модифікуючись сам, модифікує те, що в ньому міститься. Наприклад, «мати здатна переживати почуття жаху, з яким дитина намагається впоратися за допомогою проєктивної ідентифікації, але при цьому зберігає спокій» [13].

У роботі «Введення в роботи Біона» автори Леон Грінберг, Дідьє Сор та Елізабет Табак де Бьянчеді аналізують ключові концепції Вільфреда Біона, зокрема його теорію «контейнера та контейнованого», як спробу певної класифікації контейнерів та зв'язків між контейнером та контейнованим, говорячи про матір, яка функціонує як ефективний контейнер для відчуттів немовляти і здатна успішно трансформувати голод у насичення, страх смерті – у спокій. Цю здатність матері бути відкритою до проєктованих дитиною потреб Біон називає здатністю мріяти [14]. Також автори говорять про негативний контейнер, за якого у разі психотичних розладів або глибокої емоційної дисфункції матері проєкції не лише не трансформуються, а й набувають негативного значення. Це може призвести до формування глибинної тривоги та патологічних внутрішніх об'єктів у дитини. До прикладу, матір, яка сприймає проєкції дитини як ворожість або жадібність, повертає їх у вигляді невизначеного жаху, що підсилює почуття незахищеності та дезінтеграції [15].

Основними типами контейнерів, виділених та описаних з указаного масиву авторських теоретичних трактувань та обґрунтувань, сформульованих на основі концепцій Біона за допомогою синтез-аналізу з описом їхніх ознак і якісного впливу на психічний розвиток дитини, є:

1. Холодна мати (ригідна, зовсім нечутлива до потреб дитини).

Функціональні ознаки:

Демонструє емоційну відстороненість, не здатна приймати чи переробляти проєкції дитини. Вона ігнорує або відкидає емоційні потреби, не відображає їх у зрозумілій формі. Не виконує альфа-функцію: замість перетворення сирих емоцій на зрозумілі символи емоційні переживання залишаються необробленими.

Вплив на психіку дитини:

Породжує у дитини відчуття покинутості, що може призвести до формування «недостатньо хорошого об'єкта» [16] і викликати труднощі в розвитку емоційної регуляції. Діти таких матерів часто схильні до алекситимії, проявляють емоційне відчуження та нездатність ідентифікувати й висловлювати свої почуття [17].

2. Тепла мати (гнучка, достатньо чутлива).

Функціональні ознаки:

Відреаговує як «достатньо хороша мати» [18], яка приймає проєкції дитини, переробляє їх і повертає у заспокійливій формі. Вона чуйна до емоційних потреб, демонструє стабільність та здатність до утримання важких почуттів. Альфа-функція реалізується повноцінно, сприяючи емоційній інтеграції.

Вплив на психіку:

Сприяє формуванню безпечної прив'язаності [19], розвиває здатність до менталізації [20] та підтримує емоційну стійкість. Дитина, отримуючи адекватну емоційну відповідь, учиться розрізняти свої почуття та реагувати на них конструктивно.

3. Мати, що «розвалюється» (слабка, гіперчутлива).

Функціональні ознаки:

Демонструє надмірну емоційну реактивність і не здатна адекватно переробляти проєкції дитини. Вона піддається тривозі, не витримує проєкції та повертає їх у непереробленій або навіть загостреній формі. Замість виконання альфа-функції така мати часто відображає власні страхи, що посилює тривожність дитини.

Вплив на психіку:

Може призвести до розвитку дезорганізованої прив'язаності [21], що супроводжується страхом перед об'єктом прив'язаності. Діти таких матерів часто мають підвищений рівень тривожності, схильність до дисоціації та труднощі з емоційною регуляцією.

Аналізуючи викладену концепцію типів контейнерів, ми виділили кілька теоретичних аспектів, які, на нашу думку, варто піддати глибшому теоретико-емпіричному дослідницькому пошуку з метою подальшої їх екстраполяції у методологічне розроблення та імплементації у терапевтичну практику. Ось деякі з них:

1. Систематизація типів контейнерів є абстрактною та не містить чітких критеріїв для їх верифікації.

2. Відсутність опису конкретних механізмів, за допомогою яких ці контейнери взаємодіють із психікою. Наприклад, не розглядається глибше, яким чином конкретні психічні процеси (наприклад, когнітивні або нейробіологічні механізми) взаємодіють із цими типами контейнерів у конкретних індивідів.

3. Обмежена емпірична верифікація. Хоча концепція контейнерної функції є важливою у психоаналітичній теорії, вона не підтримана в достатній кількості емпіричними даними.

4. Не враховано розвиток контейнування з часом. Біон та його послідовники переважно фокусуються на початкових етапах взаємодії між контейнером і вміщуваним, але менше уваги приділено трансформації цієї функції у процесі особистісного розвитку обидвох учасників цієї психологічної взаємодії, тим паче під час розгортання дитячої вікової карти, коли трансформація психічних процесів відбувається особливо динамічно.

5. Не опрацьовано достатньо вичерпним чином вплив соціокультурних чинників. Існуюча психоаналітична модель орієнтована переважно саме на психоаналітичну практику і мало враховує вплив соціальних, культурних та економічних умов на формування контейнуючих функцій.

6. Відсутність чітких методів оцінки контейнуючої функції або її типу, що ускладнює її застосування в практичних психотерапевтичних контекстах.

Наведені чинники, на нашу думку, вказують на актуальність запиту на розроблення методології вирішення необхідності врахування не лише індивідуальних, а й соціокультурних аспектів у контексті функціонування контейнерів, яким, як уже зазначалося, притаманні більш динамічні ознаки. Саме із цією метою нами запропоновано розширення класифікаційної теоретичної моделі контейнуючої здатності матері двома новими типами – *«симулятивно-порожній контейнер»* та *«руйнівний (знецінювальний) контейнер»,* що, на наше переконання, справляються із завданням виявлення критеріїв динамічнішого контейнування, їх якісної оцінки для віднайдення нових точок психотерапевтичного впливу.

Отже, четвертим типом контейнування ми пропонуємо вибрати *«симулятивно-порожній контейнер»*, що, на нашу думку, має свою відповідність психоаналітичним концепціям, зокрема ідеям про фальшиву взаємодію**,** порушене віддзеркалення та розщеплення емоційного досвіду дитини. Такий тип матері демонструє зовні прийнятну поведінку: удавану турботу, теплоту, підтримку, але не несе реального емоційного наповнення. Унаслідок цього дитина не відчуває справжнього емоційного контакту, переживає відчуття фальші, недовіру до власних почуттів і формує глибинне відчуття екзистенційної порожнечі. Цей тип є концептуально вмотивованим і вдало розкриває механізм формування внутрішнього емоційного розриву, притаманного дітям, що зростають у середовищі зовнішньо благополучного, але емоційно пустого материнського контейнування.

П'ятим типом, на нашу думку, може виступити *«руйнівний (знецінювальний) контейнер»*. Ми вважаємо, що назва цього типу змістовно точно передає як силу деструктивного впливу, так і емоційну природу його негативного, патологічного варіанту. Цей контейнер, які і попередні, також відзначається відповідністю психоаналітичним уявленням про травматичні форми взаємодії дорослого з емоційною реальністю дитини. Цей тип матері характеризується агресивним, іронічним або відверто принизливим ставленням до дитячих переживань, що виявляється у відкритому запереченні, знеціненні або висміюванні почуттів дитини. Таке ставлення не лише руйнує емоційний зв'язок у діаді «мати – дитина», а й призводить до глибокої емоційної травматизації, викликаючи почуття сорому, втрати довіри до власного досвіду і зниження почуття особистої цінності. У результаті дитина може або надмірно придушувати свої емоції, або формувати ворожу, замкнену, гіперконтрольовану модель реагування у міжособистісних стосунках.

Загалом виокремлення двох нових типів контейнування забезпечуватиме баланс між попередніми полюсними трьома. Так, у моделі, де холодна мати (ригідна) постійно залишається нечутливою, а мати, що розвалюється (крихка), практично не має здатності обробляти емоції, симулятивна та знецінююча мати представляють проміжні динамічні типи. Їх періодична чутливість указує на те, що здатність до емпатії не є статичною, а може змінюватися під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, що формує у дитини переконання, що світ стабільний у своїй нестабільності, і може бути по-різному, але це не є підставою для втрати нею базової довіри до нього, адже періодична емоційна підтримка все-таки відбувається, і, виходячи з уже отриманого позитивного досвіду, контейнування неприємного емоційне переживання відчувається як кінечне, що, своєю чергою, підсилює інтенцію до резильєнтності. У терапевтичних та освітніх контекстах розуміння цих типів допомагатиме розробляти стратегії для підтримки матерів, які стикаються з коливаннями у власній здатності до емпатії. Це, своєю чергою, сприятиме формуванню більш адаптивних моделей прив'язаності та соціальної взаємодії.

Висновки. Проведений аналіз визначає важливість перегляду та доповнення існуючих моделей контейнування в контексті сучасних соціальних і психологічних викликів. Зміна соціальних реалій, підвищення загального рівня тривожності та трансформація образу матері вимагають більш гнучкого та комплексного підходу до розуміння контейнуючої функції. На основі аналізу було запропоновано розширення існуючих типів контейнерів та критеріїв їх оцінки, що дає змогу точніше описати взаємодію між матір'ю та дитиною.

Традиційна модель контейнування Вільфреда Біона та його послідовників є фундаментальною для розуміння емоційної регуляції дитини, проте вона потребує розширення. Соціокультурні зміни, зростання загальної тривожності та змінений образ матері сьогодні створюють нові виклики для материнської функції контейнерування. Необхідно враховувати динамічність та ситуативність контейнерних процесів, які залежать від психоемоційного стану матері та її здатності адаптуватися до мінливих обставин.

Окрім трьох традиційних типів: ригідного, слабкого, гнучкого, обґрунтовано необхідність уведення двох нових типів – симулятивного та знецінюючого, які відображають непослідовність у чутливості та здатності до контейнування. Ці типи матерів демонструють епізодичну чутливість до емоцій дитини, чергуючи етапи емпатії з фазами емоційної закритості або дезінтеграції. Такі категорії дають змогу більш точно описати реальні варіанти материнського психоемоційного стану у взаємодії з дитиною.

Наступним етапом роботи буде комплексне емпіричне дослідження з обґрунтування запропонованої теоретичної моделі та стандартизації даної методики. Для цього вже розроблений відповідний опитувальник та завершений перший етап його валідизації шляхом якісного експертного дослідження.

Зібрані дані дадуть змогу не лише перевірити валідність і надійність нових критеріїв, а й виявити закономірності між якістю контейнуючої функції та рівнем емоційної стійкості у дітей. Це відкриє можливості для розроблення нових психотерапевтичних інтервенцій, спрямованих на посилення контейнуючих здібностей матері та впровадження більш адаптивних підходів до підтримки емоційного розвитку дитини в умовах теперішніх соціальних викликів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. O'Reilly A. From motherhood to mothering: The legacy of Adrienne Rich's Of Woman Born. Albany : SUNY Press, 2004.

2. Statista. Total fertility rate in Europe from 1950 to 2023. URL: https://www.statista.com/statistics/1251565/total-fertility-rate-in-europe/ (дата звернення: 30.07.2025).

3. Winnicott D.W. The theory of the parent-infant relationship. The maturational processes and the facilitating environment. London : Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1960. P. 37–55.

4. Werner E., Smith R. Overcoming the odds: High risk children from birth to adulthood. Ithaca : Cornell University Press, 1992.

5. Erikson E.H. Childhood and society. New York : W.W. Norton & Company, 1950.

6. Bowlby J. Attachment and loss: Volume 3: Loss: Sadness and depression. London : Hogarth Press, 1999.

7. Bowlby J. A secure base: Parent-child attachment and healthy human development. London : Routledge, 1988.

8. Rogers C.R. On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy. Boston : Houghton Mifflin, 1961.

9. King E. The development of the person: A psychoanalytic perspective. London : Routledge, 1999.

10. Schwartz N. Self-esteem and development: A psychological perspective. Chicago : University of Chicago Press, 2002.

11. Edelman M.R. The power of vulnerability: Embracing imperfection in parenting. New York : HarperCollins, 1999.

12. Morris N. Parent-child co-regulation predicting emotion regulation in early childhood : Diss. ... PhD : 19.00.07. Greensboro : University of North Carolina, 2015.

13. Bion W.R. Elements of psycho-analysis. London : Maresfield Library, 1989.

14. Bion W.R. Learning from experience. London : Karnac Books, 1962.

15. Grinberg L., Sor D., Tabak de Bianchedi E. Introduction to the work of Bion. Northvale, NJ : Jason Aronson, 1977. C. 37.

16. Grinberg L., Sor D., Tabak de Bianchedi E. Introduction to the work of Bion. Northvale, NJ : Jason Aronson, 1977. C. 38.

17. Winnicott D.W. The maturational processes and the facilitating environment. London : Hogarth Press, 1965.

18. Fonagy P., Gergely G., Jurist E.L., Target M. Affect regulation, mentalization, and the development of the self. New York : Other Press, 2002.

19. Winnicott D.W. Transitional objects and transitional phenomena. International Journal of Psycho-Analysis. 1953. Vol. 34. P. 89–97.

20. Bowlby J. Attachment and loss: Volume 1: Attachment. New York : Basic Books, 1969.

21. Main M., Solomon J. Procedures for identifying disorganized/disoriented attachment. Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention / Eds. M.T. Greenberg, D. Cicchetti, E.M. Cummings. Chicago : University of Chicago Press, 1990. P. 121–160.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ РЕВНОЩІВ У СИБЛІНГОВІЙ ПІДСИСТЕМІ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING JEALOUSY IN THE SIBLING SUBSYSTEM

УДК 159.937:94:246.3:159.91
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.40
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Кучманич І.М.
к.психол.н., доцент кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Болгарчук С.М.
здобувач вищої освіти
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті висвітлюється проблема переживання ревнощів у сиблінговій підсистемі як важливого емоційного компонента міжособистісних взаємин у сім'ї. Ревнощі між братами та сестрами розглядаються як складна емоційна реакція, що виникає в умовах суперництва за обмежену батьківську увагу, любов, підтримку та матеріальні ресурси. Автори акцентують увагу на ролі стилю батьківського виховання, рівні емоційної включеності дорослих, а також значенні індивідуально-психологічних характеристик дитини у формуванні ревнощів. Проаналізовано сучасні емпіричні дослідження, зокрема роботи українських науковців О. Гончаренка та І. Кондратюк, що вивчають механізми появи і прояву сиблінгових ревнощів у різних вікових категоріях. Увагу приділено віковим особливостям переживання ревнощів у дітей віком від 6 до 12 років. Описано результати емпіричного дослідження, проведеного з використанням проєктивної методики «Коло сім'ї», яка дала змогу виявити специфіку емоційної дистанції, рівня прихильності та поведінкових проявів ревнощів у молодшому шкільному віці та в підлітковому періоді. Показано, що молодші діти демонструють більш яскраві форми ревнощів, тоді як підлітки схильні до дистанціювання і переоцінки сімейної ролі. Теоретичну основу дослідження становлять підходи З. Фройда, М. Кляйн, Д. Басса, Д. Гоулмана та Р. Лазаруса, які дають змогу глибше осмислити природу та багатогранність цього емоційного стану. Зроблено висновок, що сиблінгові ревнощі є багатоаспектним психологічним явищем, зумовленим поєднанням особистісних, вікових і соціальних чинників.

Матеріали статті можуть бути використані у практичній діяльності психологів, педагогів, фахівців із сімейного консультування, а також стануть у пригоді батькам для кращого розуміння внутрішнього світу дитини.

Ключові слова: *сиблінги, ревнощі, сиблінгова підсистема, дитинство, міжособистісні стосунки, емоційна взаємодія, сім'я, психологія розвитку, емоційна дистанція, виховання.*

The article addresses the issue of experiencing jealousy within the sibling subsystem as a significant emotional component of interpersonal relationships in the family. Jealousy between brothers and sisters is viewed as a complex emotional reaction that arises in the context of competition for limited parental attention, love, support, and material resources. The authors emphasize the role of parenting style, the level of emotional involvement of adults, and the importance of a child's individual psychological traits in the development of jealousy. Contemporary empirical studies are analyzed, including works by Ukrainian researchers O. Honcharenko and I. Kondratiuk, who explore the mechanisms of the emergence and expression of sibling jealousy in different age groups. Special attention is given to the age-related characteristics of jealousy in children aged 6 to 12. The article presents the results of an empirical study conducted using the projective technique «Family Circle,» which made it possible to identify the specifics of emotional distance, attachment levels, and behavioral manifestations of jealousy in younger school-age children and adolescents. It is shown that younger children display more vivid forms of jealousy, while adolescents tend to distance themselves and reassess their role within the family system. Theoretical approaches by S. Freud, M. Klein, D. Buss, D. Goleman, and R. Lazarus provide the foundation for a deeper understanding of the nature and complexity of this emotional state. The study concludes that sibling jealousy is a multifaceted psychological phenomenon determined by a combination of personal, age-related, and social factors. The materials of the article can be useful in the practical work of psychologists, educators, family counseling professionals, and also serve parents in better understanding the inner world of the child.

Key words: *siblings, jealousy, sibling subsystem, childhood, interpersonal relationships, emotional interaction, family, developmental psychology, emotional distance, parenting.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психології особливу увагу привертає проблема міжособистісних взаємин у родині, зокрема в сиблінговій підсистемі. Братерсько-сестринські стосунки відіграють важливу роль у соціалізації дитини, формуванні її емоційної сфери та навичок міжособистісної взаємодії. Одним із найпоширеніших явищ у сиблінгових взаєминах є ревнощі – емоційний стан, що виникає унаслідок реального або уявного суперництва за увагу батьків, ресурси чи соціальний статус у сім'ї. Дитячі ревнощі можуть мати значний вплив на психологічний розвиток особистості, формування самооцінки, комунікативних навичок і навіть майбутніх сімейних відносин. Дослідження ревнощів у сиблінговій підсистемі є актуальним як із наукового, так і з практичного погляду, оскільки допомагає краще зрозуміти механізми їх виникнення та впливу на дитячу психіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Активно досліджують цю проблему Ірина Кондратюк («Сиблінгові стосунки у контексті сімейної психотерапії», 2022, збірка НаУКМА) та Олена Гончаренко («Ревнощі як механізм конкуренції за батьківську увагу у дошкільному віці», 2023).

У своєму дослідженні Ірина Кондратюк аналізує сиблінгові стосунки як важливий компонент функціонування родинної системи. Авторка підкрес-

лює, що якість взаємин між братами і сестрами значною мірою впливає на емоційний розвиток дитини. Вона розглядає ревнощі у сиблінговій підсистемі як природну, але потенційно деструктивну емоцію, якщо її не опрацьовувати. Однією з причин виникнення ревнощів є сприйняття нерівного розподілу батьківської любові й уваги. Кондратюк пропонує застосовувати системний підхід у психотерапевтичній роботі із сім'ями, де є конфлікти між сиблінгами. Дослідниця наголошує на необхідності розвивати у дітей навички співпереживання та комунікації [2, с. 59–65].

Олена Гончаренко досліджує ревнощі у дітей дошкільного віку як емоційно-поведінковий механізм, спрямований на збереження доступу до батьківської любові. Авторка підкреслює, що ревнощі у цьому віці є нормальним етапом емоційного розвитку, але можуть набути негативних форм. У центрі дослідження – спостереження за поведінкою дітей у сім'ях, де з'явилася молодша дитина. Гончаренко акцентує увагу на тому, що поява нового сиблінга часто викликає у старшої дитини страх бути «втраченою» для батьків. Ревнощі проявляються через агресію, регресивну поведінку (наприклад, повернення до дитячих звичок) або демонстративну слухняність. Авторка провела емпіричне дослідження за участі батьків і вихователів, фокусуючись на сприйнятті дитиною сімейної уваги. Важливу роль у формуванні ревнощів відіграє стиль виховання: надмірна опіка або ігнорування потреб старшої дитини посилюють ревнощі. Гончаренко підкреслює значення емоційної включеності батьків у життя кожної дитини окремо [1, с. 75–81].

Обидві дослідниці розглядають ревнощі як емоційну реакцію, що виникає у сиблінговій підсистемі в умовах конкуренції за батьківську увагу. І Кондратюк, і Гончаренко наголошують на впливі сімейного виховання та батьківської поведінки на інтенсивність і характер ревнощів між братами та сестрами.

Відмінність між дослідженнями О.В. Гончаренко та І.О. Кондратюк полягає у тому, що перша зосереджується на ревнощах у дошкільному віці як емоційно-поведінковому явищі, а друга розглядає ревнощі в межах сиблінгових стосунків у контексті системної сімейної психотерапії.

Мета дослідження: теоретично вивчити та емпірично дослідити особливості переживання ревнощів між сиблінгами та визначити чинники, що впливають на їхній рівень та інтенсивність.

Виклад основного матеріалу. Термін *«сиблінг»* походить з англійської мови (sibling) і означає рідного або зведеного брата чи сестру. Сиблінгова підсистема – це сукупність взаємин між братами і сестрами в межах сімейної системи. Сиблінгові стосунки відіграють важливу роль у соціалізації дитини, оскільки саме через ці взаємини дитина вчиться взаємодіяти, конкурувати, підтримувати та співпереживати. Уперше наукове визначення сиблінгової підсистеми з'явилося в межах системного підходу до сім'ї, зокрема в роботах Сальвадора Мінухіна, який розглядав сім'ю як єдину систему, що складається із взаємозалежних підсистем.

Сальвадор Мінухін розглядає сиблінгову підсистему як одну з ключових функціональних одиниць у структурі сім'ї. Вона повинна мати чіткі межі, що забезпечують автономію дітей і регулюють взаємодію з батьками. Порушення меж (наприклад, коаліції або розмиті ролі) можуть спричиняти конфлікти, поведінкові порушення або дисфункцію в інших підсистемах. Мінухін підкреслює, що здорові сиблінгові стосунки сприяють розвитку навичок співпраці, конкуренції та емпатії, а також підтримують сімейну стабільність [3, с. 368].

Стосунки між сиблінгами – це один із найтриваліших типів міжособистісних зв'язків у житті людини. Вони можуть бути джерелом підтримки, дружби та емоційної безпеки, а також простором для суперництва, конфліктів і ревнощів. Досить часто багато науковців пишуть і підкреслюють, що провідним почуттям між сиблінгами є ревнощі.

Ревнощі – це складний емоційний стан, що включає комбінацію страху втрати, невпевненості, гніву, суму та зниження самооцінки. У психології цей феномен розглядається як реакція на реальну або уявну загрозу стосункам, що є значущими для людини. Відомий еволюційний психолог Девід М. Бас (David M. Buss) розглядає ревнощі як емоційну реакцію в еволюційному контексті, що виникає за реальної або уявної загрози втрати інтимного партнера. Ця емоція мобілізує когнітивні, емоційні та поведінкові механізми, спрямовані на забезпечення збереження інвестиції у відносини. Згідно з визначенням Д. Баса, ревнощі виникають у відповідь на ситуацію, коли людина боїться втратити любов, увагу або ресурси через присутність третьої особи, яка сприймається як конкурент [5].

У контексті сиблінгових взаємин ревнощі найчастіше проявляються у вигляді суперництва за увагу батьків. Дитина може відчувати загрозу, коли народжується молодший брат чи сестра або коли батьки демонструють більшу прихильність до іншої дитини.

Вивчення феномену ревнощів має довгу історію у психології, і різні теоретичні школи по-різному пояснюють механізми їх виникнення. Зигмунд Фройд розглядав ревнощі як прояв суперництва, яке бере початок у ранньому дитинстві. На його думку, ревнощі є наслідком несвідомого конфлікту, пов'язаного з едіповим комплексом: дитина прагне отримати максимальну увагу матері (або батька) і сприймає інших членів родини як загрозу [4, с. 352]. Мелані Кляйн у своїх дослідженнях підкреслювала, що дитячі ревнощі пов'язані з прив'язаністю до матері та страхом утратити її любов. У сиблінговій підсистемі це проявляється у вигляді заздрості до брата або сестри, які отримують більше уваги [7]. Р. Лазарус стверджував, що ревнощі виникають тоді, коли людина відчуває

загрозу своєму статусу або самооцінці [8]. Д. Гоулман, розглядаючи ревнощі у дітей, акцентував увагу на важливості емоційного інтелекту: діти, які мають вищий рівень саморегуляції, краще справляються з почуттям ревнощів [6].

Ревнощі між сиблінгами найчастіше виникають як емоційна реакція на сприйняту нерівність у розподілі батьківської уваги, любові чи ресурсів. Діти дуже чутливі до ставлення з боку батьків і легко помічають навіть незначні прояви, які, на їхню думку, свідчать про перевагу одного з братів чи сестер. Особливо загострюються ревнощі у момент народження молодшої дитини, коли старша втрачає винятковий статус у сім'ї.

Ще однією причиною сиблінгових ревнощів є порівняння, до якого часто схильні самі батьки, навіть несвідомо. Фрази на кшталт «А от твоя сестра вже сама прибирає» формують у дітей відчуття несправедливості та змушують змагатися за позитивне схвалення дорослих.

Варто також ураховувати соціальні й культурні чинники, які задають певні моделі взаємодії у родині. Наприклад, у деяких родинах старших дітей автоматично наділяють більшою відповідальністю, покладаючи на них ролі «других батьків». Це може викликати образу й ревнощі до молодших, які звільнені від таких обов'язків. Натомість у інших родинах молодші діти сприймаються як «меншенькі й улюблені», що також стає джерелом напруження. Усе це свідчить про те, що ревнощі між сиблінгами не є просто «поганою поведінкою», а глибоко вкоріненою емоційною реакцією на особливості сімейної динаміки.

Під час дослідження психологічних особливостей ревнощів у сиблінговій підсистемі до комплексу емпіричних методів було включено спостереження, бесіда, анкетування та опитування батьків і дітей для визначення рівня ревнощів, а також психодіагностичні методики «Рівень дитячих ревнощів» (авторська адаптація на основі шкали оцінки поведінкових реакцій Л.А. Венгера), тест «Батьківське ставлення» (А. Варга, В. Столін) та опитувальник для дітей «Коло сім'ї» (модифікація методики Р. Жиля).

Найбільш інформативною виявилася методика «Коло сім'ї» – проєктивна техніка, що допомагає діагностувати уявлення дитини про сімейну ієрархію, емоційні зв'язки та рівень наближеності до кожного члена родини. У процесі виконання завдання дитині пропонується намалювати себе та інших членів родини у вигляді кружечків усередині великого кола. Важливими є розмір кружечків (як дитина оцінює значущість), їхній колір, розташування щодо себе (близькість/дистанція) та інші символічні елементи. Інтерпретація базується на аналітичних принципах проективної психології. Ознаки ревнощів проявляються у розміщенні себе на відстані від батьків або у центрі кола; виключенні сиблінга з кола або зменшенні його образу; підкресленні власної важливості через колір чи розмір фігури.

Дослідження проводилося серед 30 дітей віком від 6 до 12 років, які були розподілені на три вікові групи: I група – 6–8 років (10 дітей); II група – 9–10 років (10 дітей); III група – 11–12 років (10 дітей).

Насамперед привертає увагу те, що сиблінгові ревнощі найбільш виражені у віці 6–10 років, коли діти емоційно залежні від батьків і змагаються за їхню увагу. У віці 11–12 років відбувається поступова переорієнтація на поза сімейні зв'язки, а конфлікти з братами/сестрами часто набувають латентного характеру. Дистанція, розмір і колір кружечків виступають надійними індикаторами емоційного ставлення та рівня прийняття/відторгнення. Вербальні коментарі дитини є важливим доповненням до проєктивної частини, особливо під час діагностики ревнощів.

Аналіз результатів дослідження за модифікованою методикою Р. Жиля «Коло сім'ї» виявив вікові особливості сприйняття родинної системи та проявів сиблінгової ревнощів у дітей, які наглядно продемонстровано в табл. 1.

У віковій групі 6–8 років спостерігається висока емоційна залежність від батьків і значна емоційна дистанція до братів або сестер. У малюнках дітей цієї групи сиблінги часто зображувалися на відстані, меншого розміру, темними кольорами або взагалі не зображувалися. Це свідчить про актуальність ревнощів як емоційного переживання, що виникає унаслідок конкуренції за увагу та любов батьків.

У групі 9–10 років спостерігається часткове усвідомлення власної ролі у родині та складніша структура сімейного образу. Діти починають демонструвати амбівалентне ставлення до сиблінгів: поруч із ревнощами з'являються прояви дружби, співпереживання, розуміння. Малюнки характеризуються ширшою палітрою, більшим залученням кольору, елементами символіки. Це може свідчити про розвиток емоційного інтелекту і здатності до соціального прогнозування.

У найстаршій групі – 11–12 років – спостерігається тенденція до емоційного дистанціювання не лише від сиблінгів, а й від родини загалом. У цій віковій категорії «Я» часто розміщується відокремлено, малюнки стають схематичними, зникає емоційне забарвлення. Водночас ревнощі до сиблінгів трапляються рідше, що можна трактувати як наслідок зниження залежності від батьків і переорієнтації на поза сімейні соціальні контакти.

Таким чином, результати свідчать про наявність виражених сиблінгових ревнощів у дітей молодшого шкільного віку, що поступово знижується з віком у процесі соціального та емоційного дозрівання. Емпіричне дослідження показало, що рівень ревнощів у сиблінгових взаєминах залежить від віку дитини, стилю батьківського виховання (авторитаризм і гіперопіка пов'язані з вищими рівнями ревнощів), емоційного клімату в родині.

Ключовими причинами виникнення ревнощів у сиблінгових стосунках є:

Таблиця 1

Вікові особливості сприйняття родинної системи за модифікованою методикою Р. Жиля «Коло сім'ї»

Параметр	I група (6–8 років)	II група (9–10 років)	III група (11–12 років)
Кількість зображених членів сім'ї	3–5 (найчастіше: мати, батько, брат/сестра)	4–6 (практично завжди включають сиблінгів)	2–4 (часто не зображують сиблінгів або зображують менше членів родини)
Чи зображено себе?	Так – 100%	Так – 100%	Так – 100%
Розташування себе відносно інших	Ближче до батьків, далі від сиблінгів	Переважно поруч із батьками або між ними та сиблінгами	Часто на відстані від усіх членів родини
Розмір кружечків	Найбільший: батьки або «Я»	Найбільший: мати	Найбільший: «Я» або ніхто (всі приблизно однакові)
	Найменший: брат/сестра	Найменший: брат/сестра або «Я»	Найменший: сиблінги
Колір та додаткові елементи	Теплі кольори для батьків	Різноманітні кольори	Часто відсутність кольору, нейтральна палітра
	Холодні для сиблінгів	У деяких – символи (серце, хрестик тощо)	Мінімум декоративності
	Малюнки без деталей		
Висновки щодо емоційної дистанції, ревнощів, прихильності	Висока емоційна прив'язаність до батьків, ревнощі до сиблінгів, часто конфлікт	Амбівалентність до сиблінгів, ревнощі через увагу батьків, початок саморефлексії	Віддалення від родини, послаблення ревнощів, ріст самостійності, ізоляція

– *стиль виховання та поведінка батьків*. Якщо батьки схильні надавати перевагу одній дитині, частіше хвалити її або ставити як приклад, інші діти можуть сприймати це як несправедливість;

– *вікова різниця та порядок народження дітей.* Наприклад, старші діти можуть відчувати втрату привілейованого статусу з появою молодших. Молодші ж, навпаки, можуть ревнувати до старших через їхні досягнення чи автономію;

– *індивідуальні психологічні особливості дітей*, зокрема рівень тривожності, самооцінка, темперамент та здатність до емпатії. Діти з підвищеною чутливістю або невпевненістю в собі схильні частіше відчувати ревнощі, навіть за об'єктивно рівних умов. Також впливає загальна атмосфера в родині: якщо в ній панують напруження, брак довіри або хронічні конфлікти, це створює ґрунт для посилення суперництва між сиблінгами. Навпаки, у родинах, де практикуються відкритий діалог, повага до індивідуальності кожної дитини та розвинена емоційна грамотність, ревнощі мають менше шансів на розвиток.

Висновки. Теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми ревнощів показав, що це складне емоційне явище, яке формується під впливом біологічних, когнітивних та соціальних чинників. Психоаналітичні теорії (З. Фройд, М. Кляйн) розглядають ревнощі як наслідок внутрішніх конфліктів і суперництва за батьківську увагу. Емоційний підхід (Р. Лазарус, Д. Гоулман) підкреслює роль стресу та емоційної саморегуляції у переживанні цього явища.

Дослідження особливостей сиблінгових взаємин підтвердило, що вікова різниця, стать дітей та стиль виховання значною мірою визначають рівень переживання ревнощів.

Виявлення основних психологічних чинників показує, що найбільший вплив на рівень ревнощів мають стиль батьківського виховання, конкуренція за увагу та ресурси, а також особливості емоційної регуляції дитини. До основних чинників, що впливають на рівень та інтенсивність сиблінгових ревнощів, віднесено: стиль сімейного виховання, ступінь емоційної залученості батьків, стать сиблінгів, вікову різницю між ними, а також індивідуально-психологічні особливості кожної дитини (темперамент, рівень емоційної зрілості, потреба у схваленні тощо).

Рівень ревнощів у сиблінгових взаєминах залежить від віку дітей, кількості дітей у сім'ї та стилю батьківського виховання. Діти у сім'ях із двома дітьми частіше демонстрували високий рівень ревнощів, аніж у багатодітних сім'ях. Авторитарний стиль виховання сприяв посиленню конкурентної боротьби між братами і сестрами, тоді як демократичне виховання допомагало знизити рівень ревнощів та сприяло більш гармонійним взаєминам.

Таким чином, ревнощі між сиблінгами в дитинстві – це не просто минущий емоційний стан,

а глибинний досвід, що формує соціальні навички, емоційний інтелект і світогляд дитини. Їх вчасне виявлення та грамотна робота з емоціями дітей – запорука здорових сиблінгових і майбутніх міжособистісних стосунків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко О.В. Ревнощі як механізм конкуренції за батьківську увагу у дошкільному віці. *Психологічні перспективи*. 2023. Вип. 42. С. 75–81.

2. Кондратюк І.О. Сиблінгові стосунки у контексті сімейної психотерапії. *Психологічні науки: теорія і практика*. 2022. № 4(18). С. 59–65.

3. Мінухін С. Сім'я та сімейна терапія. Київ : Освіта, 2002. 368 с.

4. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Харків : Фоліо, 2017. 352 с.

5. Buss D.M. The Dangerous Passion: Why Jealousy Is as Necessary as Love and Sex. New York : Free Press, 2000. 272 p.

6. Goleman D. Emotional Intelligence. New York : Bantam Books, 1995. 352 p.

7. Klein M. Envy and Gratitude and Other Works 1946–1963. London : Hogarth Press, 1975. 384 p.

8. Lazarus R. Emotion and Adaptation. Oxford : Oxford University Press, 1991. 557 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ В СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF LIFE PERSPECTIVE IN CONTEMPORARY PSYCHOLOGICAL RESEARCH

УДК [159.922.6+159.923]:316.628]]-047.37»20»
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.41
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Луців М-О.В.
аспірант кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розкрито феномен життєвої перспективи як ключового психологічного утворення, що визначає здатність особистості уявляти, цілеспрямовано формувати та реалізовувати своє майбутнє, вибудовуючи його відповідно до власних цінностей, смислів і довгострокових прагнень. Акцентовано на тому, що життєва перспектива – це не лише когнітивна конструкція, а й глибоко особистісне, емоційно забарвлене бачення майбутнього, яке формується під впливом системи цінностей, ідентичності, рівня мотивації, самооцінки, життєвого досвіду та здатності особистості до усвідомленої рефлексії. Особливий акцент зроблено на актуальності теми в умовах воєнного стану в Україні, коли у багатьох людей виникає нагальна потреба переосмислення власного життєвого шляху, пошуку нових можливостей, визначення пріоритетів та мобілізації внутрішніх ресурсів для подолання невизначеності й стресових ситуацій. Проаналізовано провідні теоретичні підходи до розуміння феномену життєвої перспективи у працях таких учених, як Е. Еріксон, К. Левін, В. Франкл, А. Бандура, Т. Титаренко, Л. Сюта, О. Кір'ян, І. Гаркуша. Зокрема, розглянуто ключові психологічні чинники, серед яких – ідентичність, рівень свідомості, розвинена рефлексивність, віра у власні сили, сформованість суб'єктності, соціальне оточення, здатність до смислобудування, оптимізм та стресостійкість. Наголошено, що формування життєвої перспективи є динамічним, багатовимірним і контекстно залежним процесом, що зумовлюється віком, соціальним середовищем, культурними традиціями, життєвими подіями та внутрішньою картиною світу особистості. Підкреслено, що чітка, гнучка й реалістична життєва перспектива сприяє емоційному благополуччю, особистісній самореалізації, внутрішній гармонії, психологічній стійкості та ефективному подоланню життєвих викликів. Водночас її відсутність або розмитість може призводити до втрати мотивації, підвищення рівня тривожності та зниження самооцінки. Зроблено висновок про необхідність розвитку внутрішніх ресурсів, формування усвідомленої життєвої стратегії та активної життєвої позиції як важливих передумов психологічної адаптації, особистісного зростання та цілісного розвитку.
Ключові слова: *психологічні чинники, життєва перспектива, плани, цілі, мотивація, самооцінка, самореалізація, життєва стратегія.*

The article reveals the phenomenon of life perspective as a key psychological construct that determines an individual's ability to imagine, purposefully shape, and realize their future, building it in accordance with their own values, meanings, and long-term aspirations. It emphasizes that life perspective is not only a cognitive construct, but also a deeply personal, emotionally charged vision of the future, which is shaped by a person's value system, identity, level of motivation, self-esteem, life experience, and ability to engage in conscious reflection. Particular emphasis is placed on the relevance of the topic in the context of martial law in Ukraine, when many people feel an urgent need to rethink their life path, search for new opportunities, set priorities, and mobilize internal resources to overcome uncertainty and stressful situations.
The leading theoretical approaches to understanding the phenomenon of life perspective in the works of such scientists as E. Erikson, K. Lewin, V. Frankl, A. Bandura, T. Titarenko, L. Syuta, O. Kiryan, and I. Garkusha are analyzed. In particular, key psychological factors are considered, including identity, level of self-awareness, developed reflectivity, belief in one's own strengths, formation of subjectivity, social environment, ability to construct meaning, optimism, and stress resistance. It is emphasized that the formation of life prospects is a dynamic, multidimensional, and context-dependent process determined by age, social environment, cultural traditions, life events, and an individual's internal worldview.
It is emphasized that a clear, flexible, and realistic life perspective contributes to emotional well-being, personal self-realization, inner harmony, psychological stability, and effective overcoming of life challenges. At the same time, its absence or vagueness can lead to a loss of motivation, increased anxiety, and decreased self-esteem. As a result, it is concluded that the development of internal resources, the formation of a conscious life strategy, and an active life position are important prerequisites for psychological adaptation, personal growth, and holistic development.
Key words: *psychological factors, life perspective, plans, goals, motivation, self-esteem, self-actualization, life strategy.*

Поняття життєвого шляху посідає важливе місце в психології, адже воно допомагає глибше зрозуміти сутність особистості, її потенціал, можливості та перспективи, а також визначити чинники, що впливають на її розвиток. Життєвий шлях кожної людини – це її унікальна біографія, що поєднує особисту історію, систему цінностей, обставини, життєві рішення, прагнення та переконання. Нерідко трапляється, що вже з раннього віку під впливом батьків, учителів та інших значущих осіб людина формує своє бачення майбутнього, спираючись на закладені моральні принципи, суспільні норми, усталені стереотипи й закони, прийняті в культурному середовищі.

Сьогоднішні реалії війни в Україні вплинули на кожного з нас, кожному довелося переоцінити свої можливості, і це безпосередньо вплинуло і впли-

ває щоденно на бачення людьми своєї життєвої перспективи.

Життєва перспектива – це складний і динамічний процес, який залежить від багатьох психологічних особливостей особистості, зокрема таких, як характер, темперамент, звички, почуття, самосвідомість, ідентичність, життєва стратегія тощо. Кожен із цих елементів є досить складним психологічним феноменом із власною структурою, формою прояву, закономірностями функціонування та взаємозв'язками.

Вплив психологічних чинників на бачення людиною цілісної картини майбутнього досліджували Е. Еріксон, К. Левін, В. Франкл, А. Бандура, Н. Чепелєва, Л. Сюта, Т. Титаренко, О. Кір'ян, І. Гаркуша та ін. [10–14; 7; 8; 4; 2].

Важливість орієнтації на майбутнє описано багатьма теоріями в психології. Дослідники використовували різну термінологію для окреслення даного поняття, зокрема «життєва перспектива», «часова перспектива», «життєва стратегія». Життя людини визначається і регулюється не лише минулим, а й баченням майбутнього. Іншими словами, життєва перспектива – це потенційна можливість розвитку людини, яка передбачає неминучість певних змін у майбутньому житті. Тобто людина здатна і має активно впливати на обставини свого життя, реалізовувати свої мрії і задуми, які можуть змінити її життєві перспективи, розуміючи свої можливості та самоцінність.

Протягом життя відношення і розуміння людиною своїх перспектив змінюється під впливом різних чинників, серед яких – біологічні процеси дозрівання, вплив соціального середовища, освіта, досвід, війни в країні.

Важливим для висвітлення проблематики психологічних чинників є усвідомлення вікової динаміки цього явища, адже кожен період у житті людини має свої переваги, можливості, потенціал, ресурси, шанси. Підлітковий вік характеризується посиленим розвитком емоційної сфери та становленням ідентичності, що зумовлює емоційну нестабільність та складність у контролі поведінки, здатність відчувати різні емоції, знаходити радість і розчарування у повсякденному житті. Натомість у дорослих осіб простежується такий чинник, як здатність виходити за межі особистих інтересів, орієнтуватися на загальнолюдські цінності, також спостерігається посилення виконавчих функцій та стратегічного планування свого життя.

Із віком часто фіксується спад деяких когнітивних функцій, але водночас посилюється мотиваційний фокус на підтримку психологічного добробуту, що компенсує частину регуляторних труднощів, а також здатність до самоаналізу, розуміння власних емоцій та мотивів. Таким чином, кожний віковий період має свої особливості бачення життєвої перспективи [1, с. 24].

Відсутність перспектив – це несприятливі умови для самовияву. У такий період людина не бачить можливостей зростати, розвиватися, проявляти свої здібності.

На кожному етапі життєвого шляху доцільними є змістовні реалістичні перспективи, що відповідають попередньому рівню досягнень, особливостям віку, потенційним можливостям людини. Реальні перспективи потребують розуміння тієї життєвої ситуації, яка сьогодні склалася, свого місця у ній, власного потенціалу, найближчих цілей.

Проблема побудови життєвої перспективи з урахуванням психологічних чинників завжди привертала увагу психологів різних шкіл і напрямів, різні наукові парадигми подавалися як провідні підходи до вирішення цієї проблеми. Проте основною ідеєю вирішення зазначеної проблематики була і залишається думка, що ключовими складниками є діяльність особи, її особистісні характеристики і психологічні чинники впливу на неї.

Тему життєвої перспективи та що саме впливає на її формування досліджували різні науковці, зокрема Е. Еріксон. Учений досліджував теорію психосоціального розвитку особистості, а це безпосередньо стосується формування бачення людиною свого майбутнього в житті, тобто розуміння власної життєвої перспективи. Дослідник уважав, що основним чинником життєвої перспективи є ідентичність особи. Він писав, що «для досягнення зрілої ідентичності людина має визначити й прийняти власну систему цінностей, переконань і життєвих орієнтирів» [13, с. 48–92].

Згідно з теорією Е. Еріксона, у період юності формується відчуття Я-концепції людини, і лише здобувши позитивну ідентичність, індивід може будувати усвідомлені плани на майбутнє та уявляти своє місце у світі. Учений уважав, що лише чітко усвідомленні цінності, які є в основі ідентичності людини, формують моральні, професійні й міжособистісні вибори, а також відчуття цілеспрямованості та відповідальності. Сформовані цінності допомагають протидіяти внутрішній кризі, якщо особа не сформувала свої переконання або запозичила їх без внутрішнього прийняття. У такому разі людина схильна до втрати орієнтирів, у неї виникають сумніви у самоцінності, що породжує тривожність, невпевненість у власних силах та спроможності, що також узалежнює від оцінок інших осіб у соціумі [13, с. 48–92].

Ще одним психологічним чинником життєвої перспективи є, на думку Е. Еріксона, високий рівень свідомості особи, адже саме самосвідомість виступає як система уявлень суб'єкта про життєві перспективи. Автор уважав, що фундаментом життєвих очікувань кожної людини є різні чинники, до яких відносив інтимність, довіру, автономію, працьовитість, продуктивність, і кожна з них впливає на вміння бачити перспективу, будувати плани, долати труднощі.

Про життєву перспективу особи і чинників впливу на неї писав і К. Левін. Учений уважав, що основним у баченні перспективи розвитку, можливостей і досягнення цілей є поведінка людини [14, с. 300].

Дослідник висловлював думку про те, що життєвий простір охоплює усі події, потреби, цілі, переживання та впливи, які мають значення для людини у певний момент. До нього входять як реальні, так і уявні елементи, зокрема промальовування свого майбутнього. Життєва перспектива в розумінні автора – це частина життєвого простору, пов'язана з очікуваннями, планами, намірами, цілями, що формуються на основі досвіду та ситуацій.

До чинників життєвої перспективи К. Левін відносив усі складники життєвого простору. Учений уважав, що минуле, теперішнє і майбутнє – активні частини життєвого простору. Те, як індивід уявляє собі майбутнє, впливає на його поведінку в теперішньому часі, навіть якщо події ще не настали. Виходячи з такого трактування, автор доводив, що «життєва перспектива – це організуюча структура майбутнього, яка може сприяти або перешкоджати актуальній активності» [14, с. 300].

Також темою життєвої перспективи цікавився та описував В. Франкл, який підкреслював значення сенсу життя як головного чинника життєвої перспективи і вважав, що людина з ясним баченням майбутнього краще долає труднощі [11, с. 176].

Досліджуючи теорію соціального навчання, А. Бандура теж не оминув теми чинників життєвої перспективи. Учений писав, що життєва перспектива залежить від самоефективності, віри у власні сили досягти майбутніх цілей, що є основним чинником досліджуваного явища. Він підкреслював, що людина активно впливає на власну поведінку завдяки механізмам самоефективності, а це віра у здатність досягати цілей та контролювати особистісний розвиток. Самодостатність відіграє ключову роль у регулюванні мотивації, емоційних реакцій і поведінкових стратегій. Люди, які впевнені у власних силах, проявляють кращу стійкість до труднощів і ефективніше використовують адаптивні механізми самоконтролю. Процес саморегуляції, на яку впливають психологічні чинники, на думку А. Бандури, складається з трьох основних компонентів: самоспостереження, яке сприяє аналізу власних дій, думок і почуттів у певних ситуаціях, самооцінки як здатності адекватно оцінювати свої можливості і перспективи та самопідкріплення як прояву бажання карати себе, мати почуття провини або винагороджувати себе залежно від відповідності своїх дій очікуванням [12, с. 265–299].

А. Бандура наголошував на ролі моделювання, своєрідного навчання через спостереження за поведінкою інших, їхньою реакцією на чинники, які в той чи інший спосіб впливають на людину. Вплив значущих осіб або соціальних груп сприяє побудові позитивної або негативної стратегії конструювання життєвої перспективи.

Отже, саморегуляція у концепції А. Бандури є комплексним механізмом, що поєднує когнітивні, мотиваційні та соціальні аспекти, спрямовані на досягнення особистісних цілей, адаптацію до змінних умов середовища та побудову життєвого сценарію [12, с. 265–299].

Сучасні дослідницькі парадигми вивчення психологічних чинників життєвої перспективи сформувалися завдяки розвитку різноманітних підходів до вивчення даної теми.

У своїх працях дослідники не лише розкривають особливості сприйняття майбутнього індивідуальним суб'єктом, а й розглядають можливі передбачення майбутніх подій, висунення цілей і вибір шляхів до їх досягнення.

Т. Титаренко активно досліджує проблеми особистості, зокрема питання життєвої перспективи, смисложиттєвих орієнтацій, життєвих стратегій та екзистенційної психології. На думку вченої, життєва перспектива – це складний психологічний конструкт, що включає цілі, мотивацію, уявлення про майбутнє та внутрішню картину майбутнього. Людина формує свою перспективу під впливом соціального середовища, цінностей і особистих криз. Особливої актуальності набуває здатність зберігати бачення майбутнього навіть в умовах невизначеності.

Дослідниця зробила висновок, що життєва перспектива формується як результат індивідуального досвіду осмислення минулого, теперішнього і майбутнього, включаючи очікування, цілі та страхи. Тобто людина не просто проживає життя, а інтерпретує його події у контексті свого розуміння. Також Т. Титаренко відзначала, що основним психологічним чинником життєвої перспективи є рівень суб'єктності особистості, тобто здатність усвідомлювати себе автором власного життя, розуміти свою самоцінність, брати відповідальність за вибір та власне майбутнє [8, с. 272].

Учена віднесла до важливих психологічних чинників життєвої перспективи самоусвідомлення людини, рефлексивність, здатність до смислобудування, віру у власні сили. Тобто життєва перспектива залежить від сформованої життєвої стратегії, способу реалізації себе в часовій перспективі.

Ще одним із базових чинників, на думку Т. Титаренко, є цінності та смисли, які спрямовують вибір життєвих цілей задля їх досягнення. Це також включає моральні переконання, ідеали, духовні орієнтири.

Не менш важливим чинником формування життєвої перспективи є соціальний контакт, а саме: міжособистісні стосунки, соціальна підтримка, мікросередовище і макросередовище. У своїх працях дослідниця відносить до чинників життєвої перспективи кризи та трансформації, які часто підштовхують до переосмислення життєвих цілей, активізації смислового пошуку або ж діяти у зворотному напрямі та викликати регрес [9, с. 196].

Проблематику життєвої перспективи та психологічних чинників вивчала Л. Сюта. У своїх працях учена розглядала життєву перспективу як складне, багатокомпонентне явище, що відображає внутрішній світ особистості, її установки, цінності, прагнення та смисли життя. Отже, життєва перспектива за Л. Сюта є ціннісно-смисловою характеристикою особистості, яка пов'язана з особи-

стісною ідентичністю, рівнем свідомості, здатністю до рефлексії. Чинниками формування життєвої перспективи є ті, що пов'язані з процесами самопізнання, конструювання життєвого шляху, інтеграції особистого досвіду у загальний життєвий контекст.

Окрім інших психологічних чинників, які описували різні автори, Л. Сюта виокремила здатність до саморефлексії, рівень домагань та індивідуальний стиль мислення, а саме: темп, гнучкість, глибину мислення, а також надважливим чинником у побудові перспективи життя є соціальне середовище [7, с. 173–177].

У час війни особливо актуальними чинниками життєвої перспективи є здатність до подолання стресу, уміння адаптуватися у складних життєвих ситуаціях, а також рівень психологічного добробуту, який впливає на життєві плани людини. До психологічного добробуту належать суб'єктивне благополуччя та особистісна зрілість. Суб'єктивне благополуччя особи вказує на емоційний фон і рівень задоволеності життям, що особливо гостро проявляється в час війни, особистісна зрілість людини засвідчує умови та ресурси благополучного способу життя [6, с. 195–199].

До дослідників психологічних чинників належить і Н. Чепелєва, яка у своїх роботах зазначає, що життєва перспектива пов'язана з пошуком смислу життя, переживанням криз, що можуть бути поштовхом до особистісного зростання [10, с. 12–22].

О. Кір'ян розглядала психологічні чинники життєвої перспективи як важливий складник становлення особистості, особливо в юнацькому віці. У своїх працях дослідниця акцентує увагу на тому, що життєва перспектива – це система уявлень людини про своє майбутнє, що включає цілі, смисли, очікування, а також емоційне ставлення до майбутнього. До чинників життєвої перспективи О. Кір'ян відносить наявність життєвих цілей і сенсу життя, рівень свідомості, самооцінку, соціальну підтримку, ціннісні орієнтації, досвід подолання труднощів. Життєва перспектива тісно пов'язана із суб'єктною активністю, тобто здатністю людини брати відповідальність за своє життя і самостійно його планувати [5, с. 147–155].

У своїй науковій роботі О. Кір'ян досліджувала вплив життєвих орієнтацій на психологічне благополуччя молоді, розкриваючи, як позитивна життєва перспектива сприяє адаптації, самореалізації та підвищенню рівня життєстійкості [4].

Дослідженням чинників життєвої перспективи займалася І. Гаркуша, яка трактує життєву перспективу як цілісну картину майбутнього, що складається з очікувань ціннісно-смислових подій, життєвих цілей і планів. Тобто життєва перспектива формується під впливом особистісного досвіду, мотивації, можливостей і попередніх досягнень та визначає, як людина уявляє себе в майбутньому і куди рухається. До чинників перспективи вчена віднесла довгостроковість, конкретику, реалістичність планів, цінності, мотивацію, внутрішні смисли. Також науковця вважає, що життєва перспектива, яка насичена значущими подіями та чітко окресленими очікуваннями, виступає важливим чинником психологічного благополуччя та суб'єктивного комфорту. Водночас відсутність життєвої перспективи або її нечіткість здатні знижувати рівень мотивації навіть за наявності конкретних планів. У протилежному випадку висока мотивація може частково компенсувати недостатню структурованість когнітивних уявлень про майбутнє, проте за відсутності підтримки з боку усвідомленої та активної життєвої позиції така компенсація не завжди забезпечує досягнення бажаного результату [2, с. 44–53].

Отже, життєва перспектива – це уявлення людини про своє майбутнє, її цілі, плани, очікування та сенси, що визначають напрям її життя та активність у теперішньому часі. Чинники життєвої перспективи відображають, як індивід бачить і сприймає своє майбутнє життя, наскільки воно є для нього реальним, досяжним, бажаним і значущим.

До психологічних чинників життєвої перспективи належать: наявність чітких цілей у житті та розуміння їхнього значення для особистості, усвідомлення власного життєвого шляху, досвід успішного подолання життєвих криз, сприйняття свого життя як успішного та задовольняючого, здатність поглянути на себе збоку, об'єктивно оцінити свої дії та їхні наслідки, упевненість у собі та своїх можливостях, внутрішній стимул для досягнення цілей, конкретика, реалістичність планів, самоцінність, соціальна підтримка, ціннісні орієнтації.

У час війни вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на бачення життєвої перспективи є дуже вагомим, адже складно бачити перспективу свого майбутнього життя, ставити цілі, приймати рішення під тиском обставин, які можуть змінюватися.

Для побудови свого життєвого шляху варто розробляти чіткі реалістичні плани, які пов'язані із власними цінностями, створювати життєву позицію, котра підкріплює здатність діяти, поєднувати мотиваційні, когнітивні і смислові складники в єдиний сценарій майбутнього, що ґрунтується на вже отриманому досвіді та попередніх досягненнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білодід В.М. Освітня перспективи студентів соціалізація як чинник формування узгодженої життєвої перспективи : автореф. канд. дис. Київ, 2016. С. 24.

2. Гаркуша І.В. Психологічна структура життєвої перспективи особистості. *Актуальні проблеми психології.* 2017. Вип. 21. Т. 12. С. 44–53.

3. Гаркуша І.В. Життєва перспектива як особистісне новоутворення. *Психологічні перспективи*. 2015. Вип. 26. С. 52–61.

4. Кір'ян О.В. Психологічні чинники становлення життєвої перспективи старшокласників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Глухів, 2011.

5. Кір'ян О.В. Психологічні умови формування життєвої перспективи учнів старшої школи. *Психологія і суспільство*. 2013. Вип. 1. С. 147–155.

6. Мудрак М.А. Особливості психологічного підходу до вивчення системи цінностей особистості. *Наукова педагогічна думка.* 2014. Вип. 1. С. 195–199.

7. Сюта Л.О. Психологічні умови самореалізації особистості. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки.* 2011. Вип. 34. С. 173–177.

8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у пошуках ідентичності та смислу. Київ : Либідь, 2003. 272 с.

9. Титаренко Т.М., Крамаренко Г.Ю., Панок В.Г. Психологія життєвої перспективи особистості. Київ : Імекс-ЛТД, 2009. 196 с.

10. Чепелєва Н.В. Життєва перспектива як предмет наукового аналізу. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка.* 2015 . Вип. 3. С. 12–22.

11. Франкл В. Сказати життю «Так!»: психолог у концтаборі. Львів : Свічадо, 2006. 176 с.

12. Bandura A. Social Cognitive Theory of Mass Communication. *Media Psychology*. 2001.Vol. 3(3). P. 265–299.

13. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis Lewin, K. Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers. *NewYork: Harper&Row*. 1968. P. 48–92.

14. Lewin K. Resolving Social Conflicts & Field Theory in Social Science. *Washington, D.C.: American PsychologicalAssociation*. 1997. P. 300.

ВНУТРІШНЄ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЛЮДИНИ: ІНТЕГРАЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ

INNER WELL-BEING OF A PERSON: INTEGRATION OF SUBJECTIVE AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES

УДК 616-056.257-055.2:159.944.4.07]:355
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.42
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Максимова Н.Ю.
д.психол.н.,
професор кафедри клінічної психології
Київський інститут сучасної психології та психотерапії

Трофімова Д.О.
к.психол.н.,
завідувач кафедри соціальної психології
Київський інститут сучасної психології та психотерапії

Іванова Є.О.
к.психол.н.,
доцент кафедри клінічної психології
Київський інститут сучасної психології та психотерапії

Сучасне суспільство все більше зосереджується на своєму психологічному стані та шляхах його покращення. Поняття »суб'єктивне благополуччя» є психологічним терміном, що охоплює щастя та задоволеність життям. Цей багатогранний конструкт досліджується не лише в психології, а й у соціальних та природничих науках, оскільки включає не лише психологічні, а й аспекти фізичного здоров'я та особистісних стосунків, впливаючи як на індивіда та його оточення, так і на суспільство у цілому. З одного боку, це призводить до вивчення економічних аспектів явища, а з іншого – залишає відкритими питання щодо визначення його психологічного виміру, механізмів формування та способів досягнення.

Психологічне благополуччя є ключовим складником загальної якості життя та важливим чинником підтримки здоров'я особистості. Воно являє собою інтегральний психічний феномен, що характеризує успішне функціонування людини у соціумі, супроводжуючись позитивним емоційним станом, функціональним здоров'ям організму та задоволеністю життям. Проблема психологічного благополуччя активно вивчається в економіці, філософії, психології та соціології, будучи багатофакторним конструктом. За своєю суттю психологічне благополуччя пов'язане, насамперед, з екзистенційним переживанням людиною свого ставлення до власного життя. У сучасному науковому дискурсі воно розглядається як позитивний стан, що охоплює емоційне задоволення, когнітивну оцінку свого життя, мотивацію до розвитку, самореалізацію та ефективне функціонування у соціальному середовищі. Проблема внутрішнього благополуччя досліджується в контексті суб'єктивного та психологічного благополуччя, щастя та задоволеності життям. Отже, завдання дослідників полягає у виявленні чинників, що впливають на переживання щастя та благополуччя. Позитивне функціонування як внутрішньо-особистісна характеристика дає змогу людині здійснювати позитивні вчинки та позитивно взаємодіяти з іншими людьми задля досягнення соціально значущих результатів, що робить можливим досягнення особистісного благополуччя. Таким чином, уся складна система різнорівневих чинників, де психологічне благополуччя відіграє структуроутворюючу роль, формує особистісне благополуччя особистості.

Ключові слова: *особистість, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, якість життя, життєстійкість, щастя, стрес, стресостійкість, психодіагностика.*

Modern society is increasingly focusing on its psychological state and ways to improve it. The concept of subjective well-being is a psychological term that encompasses happiness and life satisfaction. This multifaceted construct is studied not only in psychology, but also in social and natural sciences, since it includes not only psychological, but also aspects of physical health and personal relationships, affecting both the individual and his environment, and society as a whole. On the one hand, this leads to the study of the economic aspects of the phenomenon, and on the other – leaves open questions regarding the definition of its psychological dimension, mechanisms of formation and methods of achievement.

Psychological well-being is a key component of the overall quality of life and an important factor in maintaining the health of the individual. It is an integral mental phenomenon that characterizes the successful functioning of a person in society, accompanied by a positive emotional state, functional health of the body and satisfaction with life. The problem of psychological well-being is actively studied in economics, philosophy, psychology and sociology, being a multifactorial construct. In its essence, psychological well-being is associated, first of all, with the existential experience of a person's attitude to his own life. In modern scientific discourse, it is considered as a positive state that encompasses emotional satisfaction, cognitive assessment of one's life, motivation for development, self-realization and effective functioning in the social environment. The problem of internal well-being is studied in the context of subjective and psychological well-being, happiness and life satisfaction. Therefore, the task of researchers is to identify factors that influence the experience of happiness and well-being.

Positive functioning as an intra-personal good allows a person to perform positive actions, be in a state of «flow» during activity, interact positively with other people and achieve socially significant results, thereby achieving personal well-being. Thus, the entire system of multi-level factors, where psychological well-being plays a structuring role, forms the personal well-being of a person.

Key words: *personality, psychological well-being, subjective well-being, quality of life, resilience, happiness, stress, stress resistance, psychodiagnostics.*

Постановка проблеми. Тема дослідження благополуччя людини залишається міждисциплінарною та актуальною для багатьох учених. Сучасні умови життя – війна, економічні та соціальні труднощі – посилюють її значущість. Суб'єктивне та психологічне благополуччя як психологічна характеристика особистості є інтегральним показником, що визначає здатність людини до позитивного сприйняття себе та навколишнього середовища. У психології зростає інтерес до вивчення різноманітних аспектів позитивного функціонування особистості (Е. Дінер, І. Аршава, М. Аргайл, К. Ріфф,

Е. Носенко, М. Селігман та ін.). Значна частина досліджень у цьому напрямі зосереджена на тому, як людина оцінює своє життя та власне відчуття щастя. Ці оцінки визначаються не лише об'єктивними показниками, а й особистим ставленням до себе, навколишнього світу та його аспектів. Складність феномену зумовлена його багатокомпонентністю, що ускладнює створення єдиної систематизованої класифікації.

Постановка завдання. Дослідити роль оцінки суб'єктивного та психологічного благополуччя в контексті позитивного функціонування особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології сформувалися різні підходи до розуміння благополуччя: гедоністичний, евдемоністичний та теорія самодетермінації. Кожен із них пропонує власні акценти та підходи до розуміння і підтримки благополуччя особистості.

Гедоністична психологія зосереджується на тому, що відчуття щастя пов'язане з досягненням задоволення та уникненням страждань, ґрунтуючись на ідеях філософів [1]. Відомою гедоністичною концепцією є модель Е. Дінера, відома як «Три компоненти щастя», яка включає задоволеність життям, відсутність негативного афекту та наявність позитивних емоцій. Поняття «суб'єктивне благополуччя» з позицій гедонізму також розглядали Е. Кларк, Ф. Андре, М. Аргайл та ін. Вони описували благополуччя з погляду індивідуального ставлення людини до себе, оточуючого загалом та його окремих аспектів [2; 3], підкреслюючи роль задоволення потреб особистості, зокрема соціальних [4]. Коли людина відчуває незадоволеність у певній сфері життя, вона прагне відновити позитивний емоційний стан. У цьому підході акцент робиться на здатності людини адаптуватися до умов соціального середовища та досягати бажаного. Це бачення важливе для наукових досліджень, оскільки пов'язане зі спробами зробити більш зрозумілими та об'єктивними переживання суб'єктивного благополуччя як результат задоволення потреб.

Евдемоністичний підхід ґрунтується на ідеї, що щастя та добробут визначаються не лише задоволенням поточних бажань, а й досягненням вищих цілей, особистісного розвитку та реалізацією внутрішнього потенціалу. Він сприймає людину як особистість, орієнтовану на реалізацію чеснот, задоволення вроджених потреб, спрямованих на розвиток, розкриття творчого потенціалу, вираження власної природи та відчуття осмисленості життя.

Відома евдемоністична модель щодо психологічного благополуччя К. Ріфф [5–9] включає шість основних елементів, що визначають різні аспекти розвитку особистості та її самовизначення: прийняття себе, контроль над обставинами, позитивні стосунки з іншими, наявність мети в житті, зростання та самодетермінація. Водночас евдемоністична модель Р. Райана і Е. Десі, яка відома як «теорія самовизначення», включає лише три компоненти: самодетермінацію, компетентність та позитивні стосунки [10; 17]. Ці дві моделі, незважаючи на відмінності, підкреслюють у евдемоністичному підході такі аспекти щастя, як наявність життєвої мети, самостійність, компетентність, автентичність та прагнення до самореалізації. Вони визнають, що справжнє щастя не обмежується миттєвими радощами, а визначається розкриттям внутрішнього потенціалу та життям відповідно до внутрішніх цінностей та смислів.

Психологічне благополуччя як складний за змістом конструкт співвідноситься, перш за все, з екзистенційним переживанням ставлення особистості до власного життя. Оскільки воно існує у її свідомості та є суб'єктивною реальністю з комбінацією позитивних та негативних емоцій, воно є цілісним та ґрунтується на сукупній оцінці власної життєдіяльності.

Розуміння психологічного благополуччя пов'язане із суб'єктивною емоційною оцінкою особистості свого власного життя, а також себе та елементів позитивного особистісного функціонування. На відміну від понять «якість життя», «щастя», «задоволеність життям», «ментальне здоров'я» воно прямо не пов'язане з наявністю/відсутністю психічних або соматичних порушень.

Термін «психологічне благополуччя» уведено в науковий простір N.M. Bradburn, який розглядає його як «суб'єктивне відчуття щастя та загальної задоволеності життям». Водночас він не ототожнював психологічне благополуччя із самоактуалізацією, самооцінкою чи автономією, хоча й не заперечував взаємні перетини цих понять. Тобто психологічне благополуччя може виступати одним із ключових аспектів ментального здоров'я людини, яке, своєю чергою, виступає одним із критеріїв якості життя особистості [4; 11; 12].

Найважливішим у моделі психологічного благополуччя N.M. Bradburn є баланс, який досягається постійною взаємодією позитивного та негативного афектів. Події повсякденного життя, знаходячи відображення у свідомості людини, поступово накопичуються у вигляді відповідного афекту. Різниця між ними є показником психологічного благополуччя, і, відповідно, вона відображає загальне відчуття задоволеності життям. Люди з перевагою позитивного афекту над негативним демонструють вищий рівень задоволеності життям. Водночас якщо сума негативних переживань перевищує позитивний афект, спостерігається низький рівень якості та задоволеності життям [4; 11; 12].

Психологія XX ст. здебільшого була зосереджена на аномаліях, внутрішньоособистісних конфліктах, кризах, саме тому вивчення феномену психологічного благополуччя рідко виступало предметом ґрунтовного дослідження. Але важливими стають підходи до психологічного здоров'я людини та його ролі у формуванні благополуччя людини.

Психологічне здоров'я як динамічна рівновага людини з навколишнім природним та соціальним середовищем дає змогу повноцінно виконувати суттєві соціальні функції. Воно іноді розглядається поряд, а часто й як синонім феноменів «психічне здоров'я» та «психологічне благополуччя», що додає цьому поняттю соціального забарвлення [12].

Одним із важливих складників психологічного благополуччя також є довіра, яку можна розглядати як прояв духовного благополуччя. Із цього приводу D. Brothers зазначав: «Базова довіра – провідний елемент соціального та психологічного благополуччя індивіда та суспільства, який можна визначити як упевненість у тім, що навколишній світ і його мешканці не мають наміру спричинити шкоду…» [13]. Акцент на такому багатогранному компоненті психологічного благополуччя, як особистісне благополуччя, включає у себе й задоволеність особистісними ресурсами [10].

Отже, психологічне благополуччя є сукупністю психологічних особливостей особистості, які забезпечують гармонійні взаємовідносини між вимогами людини й суспільства, як однією з першорядних умов успішної самореалізації; передбачає самостійність суджень, ініціативність, переконання та особистісні вподобання в тій чи іншій галузі діяльності, активність, незалежність; відповідальність, здатність до ризику, віру в себе і повагу до іншого, розбірливість у засобах досягнення мети, усвідомлення власної індивідуальності тощо. Узгодженість мотивів і цілей із цінностями та сенсами особистості й, відповідно, з вимогами оточуючого середовища та внутрішніми можливостями особистості трактується як умова та прояв психологічного благополуччя [5–9].

Багато вчених, серед яких – М. Фордіс, П. Хіллс, С. Любомирскі, досліджували благополуччя в контексті поняття «щастя». За М. Селігманом [14–16], щастя розглядається як результат відкриття та розвитку позитивних якостей та їх реалізація в різних сферах повсякденного життя, таких як робота, сім'я тощо. Особливий акцент робиться на важливості позитивних емоцій, які пов'язані з психологічним та фізичним здоров'ям, а також тривалістю життя. Іншими словами, людина може бути щасливою через виявлення та реалізацію позитивних психологічних якостей у процесі розвитку власного потенціалу.

Отже, евдемоністичний підхід до суб'єктивного благополуччя розглядає його як результат розвитку особистості, що виявляється у розкритті її потенціалу та самореалізації. У цьому контексті «суб'єктивне благополуччя» розглядається крізь призму того, наскільки особистість реалізує свої внутрішні потреби, досягає особистісного зростання та здатна проявляти свою унікальну сутність у власному житті. Замість акценту на миттєвих задоволеннях, як це робить гедоністичний підхід, евдемонізм зосереджується на глибокому та сталому самовдосконаленні особистості, яке вважається основою суб'єктивного благополуччя. Основними аспектами «суб'єктивного благополуччя» в евдемоністичному підході можуть бути самореалізація, вираження особистісних цінностей, удосконалення внутрішніх якостей та досягнення психологічного розквіту. Таким чином, обидва ці підходи до щастя розкривають різні аспекти та перспективи наукового розуміння суб'єктивного благополуччя.

Інша теорія – теорія самодетермінації, яка була розроблена Р. Раяном та Е. Дісі, досліджує внутрішні та зовнішні чинники, що визначають рух людини до самореалізації. Вона вказує на важливість внутрішніх мотивів, пов'язаних з утіленням життєвого призначення, а також на вплив суспільних вимог та стандартів, до яких потрібно адаптуватися. Самодетермінація виникає через задоволення основних потреб в автономії (свобода вибору та дії), компетентності (вміння та навички) та приналежності (зв'язки та взаємодія з іншими). Основа самодетермінації полягає у внутрішній мотивації, яка виникає із внутрішнього інтересу та задоволення від самої діяльності, а не зовнішніх стимулів, і підтримує розвиток особистості, активізуючи внутрішні ресурси та здатність до вибору напряму особистого розвитку. Процес внутрішньої інтеграції включає прийняття та внутрішню усвідомленість культурних та соціальних норм, що сприяє самодетермінованій поведінці. Таким чином, для досягнення особистісного зростання та забезпечення психологічного здоров'я важливо розглядати не лише внутрішній аспект життя людини, а й її взаємодію із соціумом. Це тісно пов'язано із суб'єктивним благополуччям, як зазначено в дослідженнях Р. Раяна та Е. Дісі [17]. Фактично для досягнення повноцінного функціонування людина повинна спочатку задовольнити основні потреби, що стане відправною точкою для можливості саморозвитку та самореалізації.

Українські дослідники (Е. Носенко, І. Аршава, Т. Данильченко, О. Знанецька, В. Духневич, О. Васильченко, Е. Кологривова, Н. Грисенко, А. Шамне та ін.) усе частіше у своїх роботах звертаються до позитивного функціонування особистості, проте серед них також існує різноманітність поглядів стосовно суб'єктивного благополуччя, і немає єдиної точки зору. Одні трактують його як складову частину психологічного, інші розглядають психологічне благополуччя як один з елементів суб'єктивного благополуччя.

Психологічне благополуччя, за визначенням К. Ріфф [5; 6], є різноаспектною структурою, пов'язаною з успішним функціонуванням особистості, а не лише з її емоційним станом. Згідно з її поглядами, досягненню психологічного благополуччя сприяють не лише позитивні аспекти задоволеності життям, а й труднощі та негативний досвід, які можуть слугувати каталізатором підвищення психологічного благополуччя шляхом переосмислення життя, перегляду життєвих цілей та розвитку емпатії.

Зазначається взаємозв'язок цього конструкту зі здатністю до саморегуляції, оптимістичними життєвими перспективами, доброзичливим, співчутливим, некорисливим ставленням до інших, позитивною Я-концепцією, прогресом у навчанні та професійним зростанням. Також є визначення благополуччя через відчуття задоволеності особистим життям, яке охоплює як наявні, так і потенційні аспекти існування особистості. Ця концепція має велике значення, оскільки вказує на соціально-психологічний механізм формування суб'єктивної оцінки якості життя. Ця оцінка залежить від особистих смислів, з одного боку, і від оточення, яке є культурним соціумом для особистості та впливає на формування її ціннісної сфери, – з іншого [18].

З огляду на викладене вище, у сучасній психології поняття «суб'єктивне благополуччя» використовується для розкриття сприйняття людиною позитивного аспекту свого існування. Учені розглядають цей феномен із різних позицій, що призвело до формування різноманітних підходів, проте визначені концепції надають можливість багатогранного розгляду суб'єктивного благополуччя.

Окрім того, існує постійна потреба людей у пошуку нових джерел задоволення, оскільки ми швидко звикаємо до попередніх стимулів (так званий ефект «гедоністичного кільця») [16]. Проте важливо враховувати індивідуально-психологічні особливості, оскільки реакція на обставини життя, адаптація до них, задоволеність життям у цілому залежать від особистісних особливостей людини.

Задоволеність життям відображається у відкритості до нового досвіду, впевненості у власних силах, здатності приймати відповідальність за свої дії, відчутті внутрішнього контролю над подіями в житті, уникненні використання захисного механізму витіснення, внутрішньому локусі контролю, високій самооцінці та позитивному ставленні до себе, відсутності внутрішніх конфліктів, оптимізмі, «задоволеності собою» як позитивного ставлення до власної особистості. Окрім того, задоволеність життям підтримується здатністю ставити перед собою адекватні життєві цілі.

Високий рівень суб'єктивного благополуччя пов'язаний зі здатністю реалізовувати свої задуми та прагнення у житті, соціальною активністю, емоційним залученням у відносини, схильністю до лідерства, можливістю знаходити баланс між власними потребами та потребами суспільства, бажанням до незалежності.

Таким чином, серед зазначених психологічних аспектів, що пов'язані із внутрішнім благополуччям, присутні як когнітивні форми (позитивне самосприйняття, оптимізм, віра у власні сили), які відображають позитивне ставлення особистості до себе та власного життя, так і риси та характеристики, пов'язані з емоційною сферою: відсутність внутрішніх конфліктів, емоційна стабільність, ефективність захисних механізмів.

Зовнішні чинники включають економічні, професійні, соціально-демографічні аспекти, а також характеристики політичного та культурального суспільного середовища. Різні аспекти професійної успішності також впливають на суб'єктивне благополуччя. Основними умовами вищого рівня суб'єктивного благополуччя є наявність громадських та особистих свобод, можливість активної участі у громадському житті, яка в одній половині випадків є передумовою для формування соціального капіталу, а в іншій – надає відчуття контролю та належності до цілого, суспільства. Усе це є важливими чинниками суб'єктивного благополуччя.

Таким чином, соціальне становище людини у суспільстві значною мірою впливає на її оцінку якості життя. Проте, згідно з описаними теоріями динаміки благополуччя, ці чинники мають обмежений вплив, оскільки також існує внутрішній механізм, що підтримує рівень благополуччя. Важливо також відзначити, що вплив цих чинників залежить від індивідуальних особливостей та ролі, яку вони відіграють у соціальній взаємодії людини.

Серед соціальних чинників суб'єктивного благополуччя важливе місце відводиться аналізу міжособистісних взаємин. З іншого боку, суб'єктивне благополуччя також виявляється хорошим показником якісних соціальних взаємодій.

Висновки. Таким чином, благополуччя як складне соціально-психологічне явище зумовлене трьома основними групами чинників. Оцінка якості власного життя залежить від таких аспектів, як економічний статус, робота, політичний устрій, від індивідуально-психологічних особливостей, а також соціальних чинників, де ключову роль відіграють соціальна підтримка та якість взаємин з оточенням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hitlin S., Piliavin J.A. Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology.* 2004. № 30. P. 359–393.

2. Child Development: Understanding A Cultural Perspective *[Electronic resource]* / Martin J. Packer. 2015. P. 13–16.

3. Veerhoven R. Questions on Happiness: Classical Topics, Modern Answers, Blind Spots. *1st ed. Oxford: Pergamon Press*. 1991. P. 7–26.

4. Argyle M. The Psychology of Happiness. *New York: Taylor & Francis.* 2001.

5. Ryff C.D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of personality and social psychology*. 1989. № 57 (6). 1069 p.

6. Ryff C.D. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69, № 4. P. 719–727.

7. Ryff C. (et al.) Know Thyself and Become What You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being. *Journal of Happiness Studies*. 2006. Vol. 9, № 1. P. 13–39.

8. Ryff, C.D. Know Thyself and Become what You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being. *Journal of Happiness.* 2008. № 9. P. 13–39.

9. Ryff, C.D., & Keyes, L.M. (2002). Shmotkin Optimizing WellBeing: The Empirical Encounter of Two Traditions. *Journal of Personality and Social Psychology.* № 6. P. 1007–1022.

10. Ryan R.M. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*. 2001. № 52. P. 141–166.

11. Bojanowska A., Urbanska B. Individual values and well-being: The moderating role of personality traits. *International Journal of Psychology*. 2021. Vol. 56, № 5. P. 698–709.

12. Brackstone K, Head MG, Perelli-Harris B. Effects of blast exposure on anxiety and symptoms of post-traumatic stress disorder (PTSD) among displaced Ukrainian populations. *PLOS Glob Public Health.* 2024. № 4(4).

13. Brickman P. Hedonic relativism and planning the good society. *Adaptation-level theory: A symposium*. *New York: Academic Press*. 1971. P. 287–302.

14. Seligman M. What is Well-Being. 2011. *[Electronic resource]*

15. Seligman M. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. *New York: Free Press*. 2002.

16. Seligman, M., & Csikszentmihalyi, M. Positive psychology. *American psychologist*. 2001. № 1. P. 5–14.

17. Deci E.L. The ‘what’ and ‘why’ of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*. 2000. № 11. P. 227–268.

18. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта.* 2015. № 3. С. 48–55.

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

COPING STRATEGIES AS A MEANS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF DEMOBILIZED MILITARY PERSONNEL

УДК 316.6-044.332]:355.11
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.43
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Стеценко А.І.
к.психол.н., доцент кафедри практичної психології
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Заєць В.С.
здобувач вищої освіти
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Стаття присвячена дослідженню копінг-стратегій як важливого ресурсу соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців в умовах післявоєнної реінтеграції. У роботі розкрито психологічну характеристику копінг-стратегій: проаналізовано їх сутність, класифікацію, функціональну роль у подоланні стресу й психоемоційного напруження. Особлива увага приділена адаптивному потенціалу копінгу в умовах екстремального досвіду, який пережили військовослужбовці під час бойових дій. Зазначено, що копінг-стратегії відіграють ключову роль у зниженні рівня тривожності, профілактиці посттравматичних реакцій, а також у мобілізації внутрішніх ресурсів особистості. Соціально-психологічна адаптація демобілізованих розглядається як динамічний та індивідуалізований процес, що охоплює когнітивні, емоційні й поведінкові компоненти. Здійснено аналіз адаптаційних труднощів, з якими стикаються ветерани в повсякденному житті, зокрема в сімейних, професійних і міжособистісних сферах. Виокремлено конструктивні (проблемно-орієнтовані, емоційно-орієнтовані) і деструктивні (ухиляння, заперечення, ізоляція) копінг-стратегії, визначено їхній вплив на успішність адаптації. Подано результати емпіричного дослідження, проведеного серед демобілізованих військовослужбовців, з метою виявлення панівних копінг-механізмів і рівня соціально-психологічної адаптованості. Отримані дані свідчать, що адаптивні стратегії суттєво підвищують ефективність інтеграції в цивільне середовище, тоді як неадаптивні – ускладнюють її. На основі дослідження розроблено методичні рекомендації для практичних психологів, спрямовані на оптимізацію психологічного супроводу ветеранів з використанням копінг-орієнтованих підходів, що включають психоосвіту, тренінги стресостійкості й розвиток навичок саморегуляції.

Ключові слова: *копінг-стратегії, демобілізовані військовослужбовці, соціально-психологічна адаптація, стрес, посттравматичні реакції, психологічна підтримка, реінтеграція.*

The article is devoted to the study of coping strategies as an essential resource for the socio-psychological adaptation of demobilized military personnel in the context of post-war reintegration. The paper presents a psychological characterization of coping strategies, including their essence, classification, and functional role in overcoming stress and psycho-emotional tension. Particular attention is paid to the adaptive potential of coping under extreme experiences encountered by military personnel during combat operations. It is noted that coping strategies play a crucial role in reducing anxiety levels, preventing post-traumatic reactions, and mobilizing internal personal resources. Socio-psychological adaptation of demobilized veterans is considered as a dynamic and individualized process that encompasses cognitive, emotional, and behavioral components. The article analyzes the adaptive difficulties faced by veterans in everyday life, particularly in family, professional, and interpersonal spheres. Constructive (problem-focused, emotion-focused) and destructive (avoidance, denial, isolation) coping strategies are distinguished, and their impact on adaptation success is examined. The article presents the results of an empirical study conducted among demobilized military personnel aimed at identifying dominant coping mechanisms and the level of socio-psychological adaptability. The findings indicate that adaptive strategies significantly enhance the effectiveness of reintegration into civilian life, while maladaptive strategies complicate this process. Based on the research results, methodological recommendations have been developed for practicing psychologists aimed at optimizing psychological support for veterans. These include psychoeducation, resilience training, and the development of self-regulation skills through coping-oriented approaches.

Key words: *coping strategies, demobilized military personnel, socio-psychological adaptation, stress, post-traumatic reactions, psychological support, reintegration.*

У сучасних умовах збройної агресії проти України значна кількість військовослужбовців після виконання бойових завдань повертається до мирного життя в статусі демобілізованих. Цей перехід супроводжується складним процесом соціально-психологічної адаптації, який потребує внутрішньої перебудови особистості, перегляду життєвих цінностей, ролей і моделей взаємодії з оточенням. Утрата звичного військового середовища, необхідність повторного включення в соціальні, професійні та сімейні системи нерідко викликають дезадаптаційні явища, підвищену емоційне напруження, фрустрацію, тривожність або апатію. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення психологічних механізмів, які сприяють ефективному подоланню труднощів адаптації, зокрема копінг-стратегій як інструмента стабілізації психоемоційного стану та підвищення життєстійкості.

Попри все більший попит на психологічну підтримку демобілізованих, практичне застосування копінг-стратегій досліджено недостатньо. Відсутність цілісного розуміння їх типів та ефективності ускладнює індивідуалізований підхід. Натомість розвиток адаптивних стратегій може стати основою персоналізованої підтримки, що сприятиме успішній реінтеграції та зміцненню психоемоційного стану.

Мета статті – проаналізувати копінг-стратегії як ресурс соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців, визначити їх типи, особливості застосування й дослідити зв'язок з успішністю адаптації, а також надати практичні рекомендації для психологічного супроводу.

Вивченням проблематики копінг-стратегій як засобу соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців займалися такі науковці: В. Бардиш [1], О. Бацилєва [2], С. Ганаба [3], І. Глущук [4], С. Грет [5], Л. Карамушка [6], О. Малій [7] та ін. Проте проблематика застосування копінг-стратегій у процесі соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців залишається недостатньо вивченою в контексті практичного застосування, розроблення цілісних адаптаційних програм і психокорекційних методик, що враховують індивідуальні особливості ветеранів і специфіку їхнього бойового досвіду.

Копінг-стратегії є психологічними механізмами, за допомогою яких особистість справляється зі стресовими подіями, напруженням і психологічними кризами. У сучасній психології вони визначаються як свідомі або несвідомі способи реагування людини на труднощі, що потребують адаптаційної перебудови.

За визначенням В. Бардиш, копінг-стратегії – це «спосіб адаптуватися до стресу і пережити складні життєві обставини, зберігаючи позитивне самопочуття і емоційну рівновагу» [1, с. 12].

Сутність копінг-стратегій полягає у внутрішній психологічній діяльності людини, спрямованій на мобілізацію ресурсів з метою подолання складної ситуації. Згідно з дослідженнями Л. Карамушки та Ю. Снігур, копінг можна класифікувати за різними критеріями: когнітивними й поведінковими проявами, орієнтацією на проблему чи емоції, активністю чи пасивністю поведінки [6, с. 24].

І. Глущук та М. Мушкевич зазначають, що копінг – це «індивідуалізований підхід до взаємодії з ситуацією, який базується на її значущості для особистості та її психологічному потенціалі. Основні функції копінгу зосереджені на підтримці внутрішнього і зовнішнього благополуччя, опануванні обставин, зниженні тиску або адаптації до ситуації» [4, с. 146–149].

У процесі професійної діяльності військовослужбовці й працівники стикаються з психологічно напруженими ситуаціями, що характеризуються невизначеністю, утратою контролю, конфліктами у взаємодії, складністю прогнозування подальшого розвитку подій і необхідністю приймати рішення в умовах дефіциту часу. Виникнення психологічно стресових ситуацій може бути механізмом психологічної адаптації, запускаючи копінг-поведінку, спрямовану на збереження або швидке відновлення нормальної працездатності й функціональності військовослужбовця [7, с. 18–20].

Соціально-психологічна адаптація демобілізованих військовослужбовців – це складний і багатоаспектний процес, що вимагає активної внутрішньої роботи над собою, оскільки передбачає пристосування до нових соціальних, економічних і культурних умов після служби в зоні бойових дій. Адаптація включає переосмислення власного досвіду, зміни соціального статусу, норм і ролей, а також відновлення емоційної та психологічної рівноваги.

Як підкреслюють Н. Ткаченко й О. Алещенко, цей процес є ключовим фактором подальшого життя демобілізованих військовослужбовців, потребує глибокого внутрішнього переосмислення та зусиль для пристосування до нових реалій цивільного життя, більш ретельного дослідження в сучасних умовах [8, с. 1801–1802].

Дослідження С. Ганаби та С. Бурбели підтверджують, що демобілізовані військовослужбовці стикаються з труднощами інтеграції в соціум через психоемоційні порушення, проблеми в міжособистісній взаємодії, професійну дезадаптацію, що ускладнює їхнє повернення до мирного життя [3, с. 36].

Актуальність вивчення цієї теми також підтверджується висновками О. Бацилєвої та К. Потаєвої, які зазначають, що ефективне функціонування адаптаційного механізму є основою збереження психічного здоров'я ветеранів і запорукою їх успішної інтеграції в нове соціальне середовище [2, с. 168].

Копінг-стратегії відіграють ключову роль у процесі адаптації демобілізованих військовослужбовців до мирного життя. Вони не лише сприяють зменшенню впливу стресових факторів, а і є засобом внутрішнього ресурсного реагування на зміни соціального середовища. Як підкреслюють І. Глущук та М. Мушкевич, копінг дає людині змогу краще адаптуватися до вимог ситуації, опанувати обставини, зменшити тиск або змінити ставлення до проблеми [4, с. 147].

О. Малій у кваліфікаційній роботі детально описує, як виникнення стресових ситуацій під час військової служби може активізувати копінг-поведінку, яка спрямована на збереження психоемоційної рівноваги. Це підтверджує тісний зв'язок між копінгом і механізмами адаптації [7, с. 35].

В. Бардиш зазначає, що ефективні копінг-стратегії забезпечують не лише збереження психологічної стабільності, а й формування позитивної самооцінки, внутрішньої мотивації та віри у власні сили, що особливо важливо для ветеранів бойових дій [1, с. 30].

С. Грет та Р. Яремко підкреслюють важливість надання психологічного супроводу демобілізованим військовослужбовцям з девіантною поведінкою, що вказує на необхідність індивідуального підбору копінг-стратегій з урахуванням психоемоційного стану кожного ветерана [5, с. 31].

Копінг-стратегії є важливим чинником у процесі соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців. Вони сприяють конструктивному подоланню труднощів, зниженню

рівня дистресу, поліпшенню взаємодії із соціальним оточенням і забезпеченню психологічного благополуччя.

З огляду на актуальність проблеми й потребу в практичній верифікації теоретичних положень, проведено емпіричне дослідження, яке мало на меті виявити рівень соціально-психологічної адаптованості демобілізованих військовослужбовців, їхні домінантні копінг-стратегії, а також зв'язок між використанням копінг-стратегій і проявами посттравматичного стресового розладу. У дослідженні взяли участь 47 осіб, які були мобілізовані до лав Збройних Сил України й на момент дослідження пройшли процес демобілізації. Вибіркова сукупність охоплювала представників різних військових підрозділів, віком від 23 до 50 років, які мали різний досвід бойових дій.

Для досягнення поставленої мети застосовано низку валідних психодіагностичних методик, а саме:

Методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда – дала змогу визначити загальний рівень адаптованості особистості, ступінь прийняття себе, емоційний комфорт, внутрішній контроль тощо.

Опитувальник копінг-стратегій (WCQ) Р. Лазаруса – використовувався для оцінювання частоти застосування різних копінг-стратегій (наприклад, конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки), які задіюються в умовах стресу.

Міссісіпська шкала посттравматичного стресового розладу (військовий варіант) – застосовувалася для виявлення симптомів ПТСР, які часто супроводжують адаптаційні труднощі демобілізованих.

У межах емпіричного етапу дослідження проведено оцінювання рівня соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців за методикою К. Роджерса та Р. Даймонда. Результати свідчать про наявність у значної частини респондентів (особливо за шкалами «Адаптивність» та «Емоційний комфорт») ознак недостатньої психологічної адаптованості, що може бути пов'язано з труднощами реінтеграції після військового досвіду. Водночас позитивним є високий рівень інтернальності й прийняття інших, що свідчить про збереження важливих адаптаційних ресурсів і потенціалу до соціальної взаємодії.

Отримані результати відображають як загальні тенденції адаптації респондентів, так і наявні труднощі в окремих її аспектах (таблиця 1).

Отримані дані підкреслюють доцільність психологічного супроводу ветеранів з урахуванням індивідуального профілю адаптації.

Для оцінювання копінг-механізмів, які задіюють демобілізовані військовослужбовці в умовах стресу, використано опитувальник WCQ (Ways of Coping Questionnaire) Р. Лазаруса. Методика дає змогу дослідити частоту застосування різних стратегій подолання, класифікованих за рівнями адаптивності: високий (дезадаптація), середній (граничний стан) і низький (адаптивний копінг). Опрацьовані результати подано графічно (рис. 1).

Найчастіше демобілізовані використовують адаптивні копінг-стратегії, зокрема самоконтроль (57,4%), дистанціювання (63,9%) і планування рішень (46,8%). Це свідчить про раціональне осмислення подій, уміння зберігати саморегуляцію та прагнення до конструктивного вирішення проблем. Менш характерними виявилися дезадаптивні копінги: конфронтація (10,6%), уникнення (27,7%) і надмірна позитивна переоцінка (31,9%), що може свідчити про психологічну вразливість окремих учасників. У середньому більшість стратегій проявлені в межах граничного або адаптивного рівня, що є позитивною ознакою загальної адаптаційної здатності учасників дослідження.

У межах дослідження здійснено вимір рівня ПТСР за допомогою Міссісіпської шкали ПТСР (військовий варіант). Це допомогло глибше зрозуміти наявність і ступінь прояву ПТСР як важливого чинника, що впливає на вибір копінг-стратегій і загальний рівень адаптації.

Результати свідчать, що 74,5% демобілізованих військовослужбовців мають середній або високий рівень імовірності ПТСР, що вказує на значний психологічний вплив бойового досвіду. Ці дані підтверджують потребу в довготривалій психологічній підтримці та застосуванні адаптованих копінг-стратегій з урахуванням травматичного навантаження.

Емпіричне дослідження засвідчило, що демобілізовані військовослужбовці мають нерівномірний рівень соціально-психологічної адаптації, що зумовлено як індивідуальними особливостями, так

Таблиця 1

Результати дослідження соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців (методика К. Роджерса та Р. Даймонда), (n=47)

Шкала	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень к-сть (%)	
	к-сть	(%)	к-сть	(%)	к-сть	(%)
Адаптивність	9	19,1%	16	34,0%	22	46,9%
Самосприйняття	11	23,4%	20	42,6%	16	34,0%
Прийняття інших	21	44,7%	18	38,3%	8	17,0%
Емоційний комфорт	6	12,85	28	59,6%	13	27,6%
Інтернальність	22	46,8%	16	34,0%	9	19,1%
Прагнення до домінування	13	27,7%	25	53,2%	9	19,1%

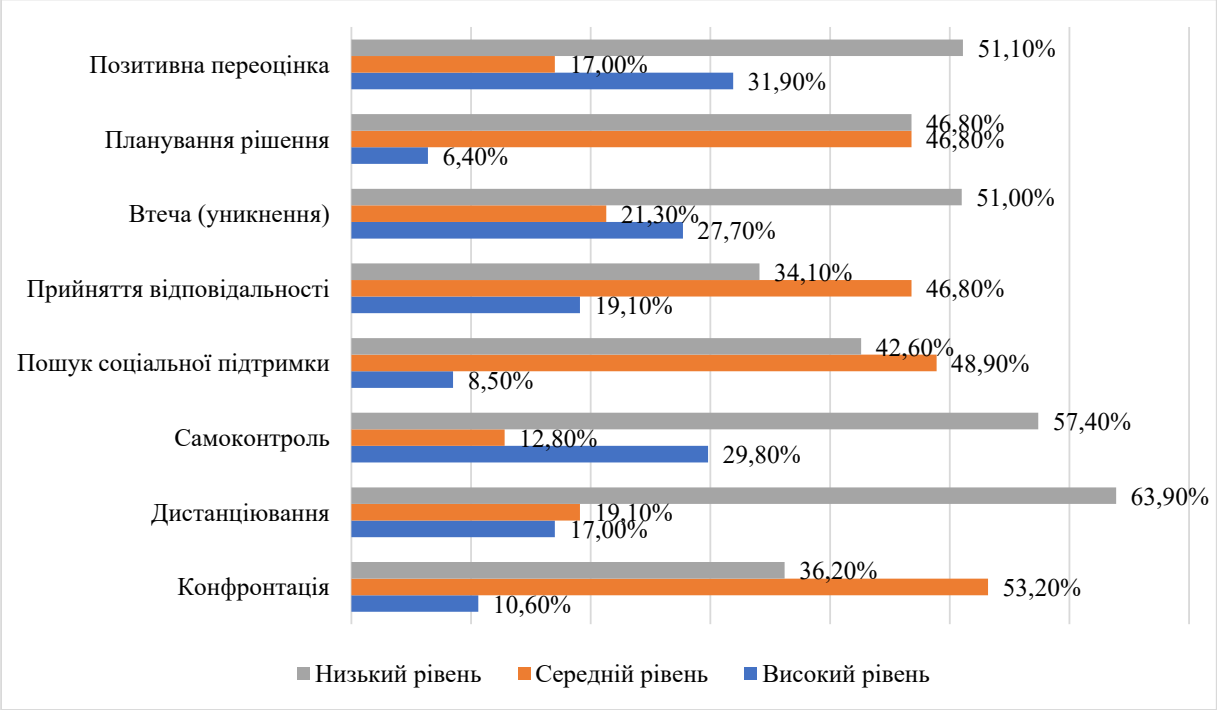

Рис. 1. Результати дослідження копінг-стратегій за опитувальником (Р. Лазаруса)

Таблиця 2

Результати дослідження за методикою «Міссісіпська шкала посттравматичного стресового розладу» (військовий варіант), (n=47)

Вірогідність ПТСР	Кількість респондентів (осіб)	Відсоток (%)
Низький рівень (≤ 80 балів)	12	25,5 %
Середній рівень (80–89 балів)	19	40,4 %
Високий рівень (≥ 90 балів)	16	34,1 %

і наслідками бойового досвіду. У більшості респондентів спостерігається зниження емоційного комфорту, труднощі з адаптивністю й самосприйняттям. Попри це, зберігаються внутрішні ресурси у вигляді інтернальності, схильності до самоконтролю та планування.

Спираючись на результати проведеного дослідження, можемо надати низку методичних рекомендацій для практичних психологів, які працюють із демобілізованими військовослужбовцями з метою покращення їх соціально-психологічної адаптації через розвиток ефективних копінг-стратегій.

Передусім варто акцентувати увагу на діагностиці рівня ПТСР, адаптивності, емоційного стану й типових копінг-реакцій. Для цього рекомендується застосовувати перевірені методики (WCQ, шкала ПТСР, індикатори копінг-стратегій тощо) на етапі первинного консультування. Це дасть змогу виявити зони психологічного ризику й окреслити індивідуальні потреби ветерана.

Наступним кроком має стати розвиток адаптивних копінг-стратегій, зокрема самоконтролю, планування, позитивної переоцінки, а також навичок пошуку соціальної підтримки. Рекомендується включати в психокорекційну роботу техніки когнітивно-поведінкової терапії, тренінги емоційної саморегуляції, вправи на підвищення усвідомлення та рефлексії щодо власних емоційних реакцій.

Окрему увагу варто приділяти роботі з низьким рівнем емоційного комфорту й зниженим самосприйняттям. Психологу доцільно використовувати ресурси групової терапії, арт-терапії, методики тілесно-орієнтованих практик та елементів підтримувального діалогу для зниження внутрішнього напруження, формування довіри до себе й оточення.

Також важливо формувати навички конструктивного подолання стресу в умовах цивільного життя. Психологам рекомендується створювати індивідуальні плани реінтеграції, які включають роботу із цінностями, соціальними ролями, мотивацією та самореалізацією. Загалом робота з демобілізованими військовослужбовцями має бути поетапною, адаптивною до рівня психологічної травматизації та ґрунтуватися на активізації внутрішніх ресурсів особистості через розвиток ефективних копінг-стратегій.

Результати проведеного теоретико-емпіричного дослідження підтверджують, що копінг-стратегії є важливим чинником соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців, які повертаються до мирного життя після участі в бойових діях. Виявлено, що більшість респондентів демонструє середній рівень адаптації з наявними труднощами в емоційному комфорті, самосприйнятті й адаптивності, а також має середній або високий рівень імовірності розвитку ПТСР. Водночас адаптивні копінг-стратегії, зокрема самоконтроль, планування та дистанціювання, відіграють компенсаторну роль, сприяючи стабілізації психоемоційного стану й збереженню функціональності. Отримані результати дали змогу сформулювати практичні рекомендації для психологів щодо цілеспрямованої роботи з ветеранами на основі індивідуального підходу та розвитку копінг-компетентності.

Перспективами подальших досліджень є розроблення й апробація спеціалізованих корекційно-реабілітаційних програм для демобілізованих військовослужбовців, спрямованих на підвищення ефективності післявоєнної інтеграції та зміцнення психологічної стійкості в умовах тривалого постстресового навантаження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бардиш В.В. Роль копінг-стратегій у соціально-психологічній адаптації учасників бойових дій до цивільного життя: кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра : спец. 053 «Психологія» / наук. керівник канд. психол. наук, доц. С.С. Доскач ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2024. 86 с.

2. Бацилєва О.В., Потаєва К.С. Поняття та особливості вибору копінгстратегій: теоретичний аспект. *Український психологічний журнал :* збірник наук. праць. Київ, 2019. № 2. С. 167–169.

3. Ганаба С.О., Бурбела С.В. Домінантні копінг-стратегії учасників бойових дій, які повернулися до реалій мирного життя. *Науковий вісник ХДУ Серія «Психологічні науки»*. 2024. № 2. С. 34–40.

4. Глущук І., Мушкевич М. Копінг-стратегії військовослужбовців. Луцьк : Вежа-Друк, 2024. С. 146–149.

5. Грет С.В., Яремко Р.Я. Психологічний супровід військовослужбовців з відхильною поведінкою. *Альманах науки. Серія «Психологічні науки».* Київ, 2021. № 5. С. 30–32.

6. Карамушка Л.М., Снігур Ю.С. Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології.* Том 1. Вип. 55. 23–30.

7. Малій О.М. Копінг-стратегії соціально-психологічної адаптації військовослужбовців : кваліфікаційна робота / наук. кер. О. Т. Плетка ; Мін-во фінансів України, Держ. податковий ун-т, Ф-т соціально-гуманітарних технологій спорту та реабілітації, Каф. психології, педагогіки та суспільних дисциплін. Ірпінь, 2025. 86 с.

8. Ткаченко Н.В., Алещенко О.В. Соціальна адаптація й копінг-стратегії демобілізованих комбатантів. *Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія»*. 2025. № 4(50). С. 1800–1810.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 75
Том 1

Коректура • *Н. Ігнатова*

Комп’ютерна верстка • *О. Молодецька*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arimo.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 31,33. Ум. друк. арк. 30,46.
Підписано до друку 31.07.2025. Замов. № 0925/694. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.